

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४७

वाचस्पतिमिश्रविरचितटीकासंवलितव्यासभाष्यसमेतानि

पातञ्जलयोगसूत्राणि ।

तथा भोजदेवविरचितराजमार्तण्डाभिधृत्तिसमेतानि
पातञ्जलयोगसूत्राणि ।

(सूत्रपाठसूत्रवर्णानुक्रमसूचीभ्यां च सनाथीकृतानि)

एतत्पुस्तकं

वे० शा० रा० रा० “ काशीनाथ शास्त्री आगाशे ”
इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

। द्वितीयेयं मुद्रणावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८४०

स्विप्ताब्दाः १९१९

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं रूपकत्रयम् (रु० ३)

आदशपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथैतेषां वाचस्पतिकृन्दीकासंवलितव्यासभाष्यसमेतानां, तथा भोज-
देवविरचितराजमार्तण्डाभिधवृत्तिसमेतानां योगसूत्राणां पुस्तकानि यैः पर-
हितैकपरतया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृत-
ज्ञतया प्रदर्शयन्ते—

- क. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकभाष्योपेतं पूर्णं, मोहमय्यां मुद्रितम् ।
ख. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकभाष्योपेतं पूर्णम्, एतत्पुस्तकं पुण्यपत्तननि-
वासिनां वे० शा० रा० रा० “ मोरेश्वरशास्त्री वाईकर ”
इत्येतेषाम् ।
ग. इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं पूर्णं, कलिकातामुद्रितम् ।
घ. इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं पूर्णं, काश्यां मुद्रितम् ।
ङ. इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं पूर्णं, मोहमय्यां मुद्रितं महाराष्ट्रभाषाटीको[॥]
पेतम्, एतत्पुस्तकं पुण्यपत्तननिवासिनां रा० रा०
“ श्रीधर गुंडो कुवळेकर ” इत्येतेषाम् ।
च. इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं पूर्णम्, एतत्पुस्तकं पुण्यपत्तननिवासिनां —
श्री० रा० “ मोरोबादादा फडणीस ” इत्येतेषाम् ।
छ. इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यमपूर्णं पादद्वयपर्यन्तम्, एतत्पुस्तकं धारवाड-
ग्रामनिवासिनां विद्यानन्दस्वामिनाम् ।
ज. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकभाष्योपेतं पूर्णम्, एतत्पुस्तकं वे० शा० रा०
रा० “ सदाशिव गोविन्द कान्हेरे ” इत्येतैर्दत्तम् ।
झ. इति संज्ञिता—केवला टीका पूर्णा, एतत्पुस्तकं बटोदरग्रामनिवासिनां
रा० रा० “ जयशंकर प्रेमानन्द जोशी ” इत्येतेषाम् ।
क. इति संज्ञितम्—मूलं वृत्तिसमेतं पूर्णं, कलिकातामुद्रितम् ।
ख. इति संज्ञितम्—मूलं वृत्तिसमेतं पूर्णं, बडलीग्रामनिवासिनां वे० शा०
रा० रा० मार्तण्डदीक्षितपुत्राणां “ यज्ञेश्वरदीक्षित बड-
लीकर ” इत्येतेषाम् ।
ग. इति संज्ञितम्—मूलं वृत्तिसमेतं पूर्णं, पुण्यपत्तननिवासिनां कै० वा० श्री०
रा० “ मोरोबादादा फडणीस ” इत्येतेषाम् ।

समाप्त्येयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

वाचस्पतिकृतटीकासंवलितव्यासभाष्यसमेतानि

पातञ्जलयोगसूत्राणि ।

(तत्र समाधिपादः प्रथमः ।)

(अथ व्यासभाष्यम् ।)

*यस्त्यक्त्वा रूपमाद्यं प्रभवति जगतोऽनेकधाऽनुग्रहाय

प्रक्षीणक्लेशराशिर्विषमविषधरोऽनेकवक्त्रः सुभोगी ।

सर्वज्ञानप्रसूतिर्भुजगपरिकरः प्रीतये यस्य नित्यं

देवोऽहीशः स वोऽव्यात्सितविमलतनुर्योगदो योगयुक्तः ॥ १ ॥

(अथ पातञ्जलसूत्राणि ।)

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

अथेत्ययमधिकारार्थः ।

(अथ वाचस्पतिकृता टीका ।)

नमामि जगदुत्पत्तिहेतवे वृषकेतवे ।

क्लेशकर्मविपाकादिरहिताय हिताय च ॥ १ ॥

नत्वा पतञ्जलिमृषिं वेदव्यासेन भाषिते ।

संक्षिप्तस्पष्टब्रह्मार्था भाष्ये व्याख्या विधास्यते ॥ २ ॥

इह हि भगवान्पतञ्जलिः प्रारिप्सितस्य शास्त्रस्य संक्षेपतस्तात्पर्यार्थं प्रेक्षावत्प्रवृ-
त्त्यङ्गं श्रोतुश्च सुखावबोधार्थमाचिख्यासुरादाविदं सूत्रं रचयाचकार—अथ योगानु-
शासनम् । तत्र प्रथमावयवमथशब्दं व्याचष्टे—अथेत्ययमधिकारार्थः । अथैष उद्योति-
रिति वत्, न त्वानन्तर्यार्थः । अनुशासनमिति हि शास्त्रमाहानुशिष्यतेऽनेनेति
व्युत्पत्त्या । न चास्य शमदमाद्यन्तरं प्रवृत्तिरपि तु तत्त्वज्ञानचिख्यापथिपानन्तरम् ।
जिज्ञासाज्ञानयोस्तु स्यात् । यथाऽऽन्नायते—“तस्माच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो
भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत्” [बृ०४।४।२३] इति । शिष्यप्रश्नतपश्चरणरसायनाद्यु-
पयोगानन्तर्यस्य च संभवेऽपि नाभिधानं, शिष्यप्रतीतिप्रवृत्त्योरनुपयोगात्प्रामाणिकत्वे
योगानुशासनस्य तदभावेऽप्युपेतत्वादप्रामाणिकत्वे च तद्भावेऽपि हेयत्वात् । एतेन
तत्त्वज्ञानचिख्यापथिषयोरानन्तर्याभिधानं परास्तम् । अधिकारार्थत्वे तु शास्त्रेणाधिक्रि-

* अयं श्लोको घ. पुस्तके नास्ति । वाचस्पतिभिरुक्तैश्चल्लोकस्य व्याख्या न कृता विज्ञा-
नभिक्षया तु व्याख्यानं कृतम् ।

१ क. विधीयते । २ ख. ज. झ. इत्यादि ।

योगानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम् । योगः
समाधिः । स च सार्वभौमश्चित्तस्य धर्मः ।

यमाणस्य प्रस्तूयमानस्य योगस्याभिधानात्सकलशास्त्रतात्पर्यार्थव्याख्यानेन शिष्यः सुखेनैव बोधितश्च प्रवर्तितश्च भवतीति । निःश्रेयसस्य हेतुः समाधिरिति हि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु प्रसिद्धम् । ननु किं सर्वसंदर्भगतोऽथशब्दोऽधिकारार्थः, तथा सति “ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ” [ब्र० सू० १।१।१] इत्यादावपि प्रसङ्ग इत्यत आह—अयमिति । ननु -

“हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः ”

इति योगियाज्ञवल्क्यस्मृतेः कथं पतञ्जलेर्योगशास्त्रकर्तृत्वमित्याशङ्क्य सूत्रकारेणानुशासनमित्युक्तम् । शिष्टस्य शासनमनुशासनमित्यर्थः । यदाऽयमथशब्दोऽधिकारार्थस्तदैष वाक्यार्थः संपद्यत इत्याह—योगानुशासनं शास्त्रमधिकृतमिति । ननु व्युत्पाद्यमानतया योगोऽत्राधिकृतो न तु शास्त्रमित्यत आह—वेदितव्यमिति । सत्यं व्युत्पाद्यमानतया योगः प्रस्तुतः, स तु तद्विषयेण शास्त्रेण करणेन व्युत्पाद्यः । करणगोचरश्च व्युत्पादकस्य व्यापारो न कर्मगोचर इति कर्तृव्यापारविवक्षया योगविषयस्य शास्त्रस्याधिकृतत्वं वेदितव्यम् । शास्त्रव्यापारगोचरतया तु योग एवाधिकृत इति भावः । अधिकारार्थस्य चाथशब्दस्यान्यार्थं नीयमानोदकुम्भदर्शनमिव श्रवणं मङ्गलायापि कल्पत इति मन्तव्यम् । शब्दसंदेहनिमित्तमर्थसंदेहमपनयति—योगः समाधिरिति । “ युज समाधौ ” [धा० पा० ४] इत्यस्माद्व्युत्पन्नः समाध्यर्थो न तु “ युजिर्योगे ” [धा० पा० ७] इत्यस्मात्संयोगार्थ इत्यर्थः । ननु समाधिरपि वक्ष्यमाणस्याङ्गिनो योगस्याङ्गम् । न चाङ्गमेवाङ्गीत्यत आह—स च सार्वभौमः । चस्वर्थोऽङ्गादङ्गिनं भिनत्ति । भूमयोऽत्रस्था वक्ष्यमाणा मधुमती मधुप्रतीका विशोका संस्कारशेषास्ताश्चित्तस्य, तासु सर्वासु विदितः सार्वभौमश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणो योगः । तदङ्गं तु समाधिर्नैवंभूतः । व्युत्पत्तिनिमित्तमात्राभिधानं चैतद्योगः समाधिरिति । अङ्गाङ्गिनोरभेदविवक्षामात्रेण प्रवृत्तिनिमित्तं तु योगशब्दस्य चित्तवृत्तिनिरोध एवेति परमार्थः । वृत्तयो ज्ञानान्यान्माश्रयाप्यतस्तन्निरोधोऽप्यात्माश्रय एवेति ये पश्यन्ति तन्निरासायाऽऽह—चित्तस्य धर्म इति । चित्तशब्देनान्तःकरणं बुद्धिमुपलक्षयति । न हि कृत्स्थनित्या चितिशक्तिरपारिणामिनी ज्ञानधर्मा भवितुमर्हति बुद्धिस्तु भवेदिति भावः । स्यादेतत्सार्वभौमश्चेद्योगो हन्त भोः क्षितपूढविक्षिप्ता अपि चित्तभूमयः । अस्ति च परस्परापेक्षया वृत्तिनिरोधोऽप्यास्त्विति तत्रापि योगत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य हेयोपादेयभूमिरुपन्यस्यति—

क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमयः । तत्र
विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्तते ।

यस्त्वेकाग्रे चेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति क्षिणोति च
क्लेशान्कर्मबन्धनानि श्लथयति निरोधमभिमुखं करोति स संप्र-

क्षिप्तमित्यादि । क्षिप्तं सदैव रजसा तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाणमत्यन्तमस्थिरम् ।
मूढं तु तमःसमुद्रेकान्निद्रावृत्तिमत् । क्षिप्ताद्विशिष्टं विक्षिप्तम् । विशेषोऽस्थेमबहु-
लस्य कादाचित्कः स्थेमा । सा चास्यास्थेमबहुलता सांसिद्धिकी वा वक्ष्यमाणव्या-
धिस्यानाद्यन्तरायजनिता वा । एकाग्रमेकतानम् । निरुद्धसकलवृत्तिकं संस्कारमात्र-
शेषं चित्तं निरुद्धम् । तत्र क्षिप्तमूढयोः सत्यपि परस्परापेक्षया वृत्तिनिरोधे पार-
म्पर्येणापि निःश्रेयसहेतुभावाभावात्तदुपघातकत्वाच्च योगपक्षाद्दूरोत्सारितत्वमिति न
तयोर्योगः निषिद्धम् । विक्षिप्तस्य तु कादाचित्कसद्भूतविषयस्थेमशालिनः संभाव्येत
योगत्वमिति निषेधति । तत्र विक्षिप्ते चेतसि समाधिः कादाचित्कसद्भूतविषयस्य चित्तस्य
स्थेमा न योगपक्षे वर्तते । कस्मात् । यतस्तद्विषयविक्षेपोपसर्जनीभूतः । विषयवर्गान्तर्ग-
तस्य हि स्वरूपमेव दुर्लभं प्रागेव कार्यकरणं न खलु दहनान्तर्गतं बीजं त्रिचतुरक्षण-
वस्थितमुत्तमप्यङ्कुराय कल्पत इति भावः ।

यदि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगः कस्तर्हीत्यत आह—यस्त्वेकाग्रे चेत-
सीति । भूतमिति समारोपितमर्थं निवर्तयति । निद्रावृत्तिरपि स्वात्मबन्धने तमसि भूते
भवत्येकाग्रेत्यत उक्तम्—सदिति । शोभनं नितान्ताविर्भूतं सत्त्वं तमःसमुद्रेकस्त्वशो-
भनस्तस्य क्लेशहेतुत्वादिति । द्योतनं हि तत्रज्ञानमागमाद्वाऽनुमानाद्वा भवदपि परोक्षरूप-
तया न साक्षात्कारवतीमविद्यामुच्छिनत्ति द्विचन्द्रदिङ्मे हादिष्वनुच्छेदकत्वादत् आह—प्रेति ।
प्रकारो हि प्रकर्षं द्योतयन्साक्षात्कारं सूचयति । अविद्यामूलत्वादस्मितादीनां क्लेशानां,
विद्यायाश्चाविद्योच्छेदरूपत्वाद्विद्योदये चाविद्यादिक्लेशजमुच्छेदो विरोधित्वं त्कारणविनाशाच्चे-
त्याह—क्षिणोति चेति । अत एव कर्मरूपाणि बन्धनानि श्लथयति । कर्म चात्रापूर्वमभिमतं
कार्यं कारणोपचारात् । श्लथयति स्वकार्यादवसद्यति । वक्ष्यति हि—“सति मूले तद्विपाकः”
[२।१३] इति । किंच निरोधमभिमुखं करोत्यभिमुखी करोति । स च संप्रज्ञातश्चतुष्प्रकार

१ ख. °त्तस्य भू° । २ ख. °यः । आत्मनश्चित्तवृत्तिभिरेव विहारं कुर्वन्ति । तःसां रोधे
विहारशून्यास्ताभिः सह वैराग्येण ब्रह्मणि लयं गच्छन्ति । नित्यं साक्षादात्मा केवलात्मसंस्कारशेषं
समाधिना लयं कृत्वा ब्रह्मणि योगे योगः । स च योगिनां हृदि योगे भिन्नाभावः सार्वभोम इति । त° ।
३ व. ड. °ति प्राक्षि° । ४ ज. °यश्चित्तथेम्ना न । ५ क. ज. °र्यकार° । ६ ख. झ. प्रशब्दो हि ।

ज्ञातो योग इत्याख्यायते । स च वितर्कानुगतो विचारानुगत
आनन्दानुगतोऽस्मितानुगत इत्युपरिष्ठांनिवेदयिष्यामः । सर्ववृ-
त्तिनिरोधे त्वसंप्रज्ञातः समाधिः ॥ १ ॥

तस्य लक्षणाभिधित्सयेदं सूत्रं प्रवृत्ते—

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

सर्वशब्दाग्रहणात्संप्रज्ञातोऽपि योग इत्याख्यायते । चित्तं हि
प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात्त्रिगुणम् ।

प्रख्यारूपं हि चित्तसत्त्वं रजस्तमोभ्यां संसृष्टमैश्वर्यविषय-

इत्याह—स चेति । असंप्रज्ञातमाह—सर्ववृत्तीति । रजस्तमोमयी किल प्रमाणादि-
वृत्तिः सात्त्विकी वृत्तिमुपादाय संप्रज्ञाते निरुद्धा । असंप्रज्ञाते तु सर्वासामेव निरोध
इत्यर्थः । तदिह भूमिद्वये समाप्ता या मधुभत्यादयो भूमयस्ताः सर्वास्तासु विदितः सार्व-
भौम इति सिद्धम् ॥ १ ॥

द्वितीयं सूत्रमवतारयति—तस्य लक्षणोति । तस्येति पूर्वसूत्रोपात्तं द्विविधं. योगं
परामृशति—योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । निरुध्यन्ते यस्मिन्प्रमाणादिवृत्तयोऽवस्थाविशेषे
चित्तस्य सोऽवस्थाविशेषो योगः । ननु संप्रज्ञातस्य योगस्याव्यापकत्वादलक्षणमिदम् ।
अनिरुद्धा हि तत्र सात्त्विकी चित्तवृत्तिरित्यत आह—सर्वशब्दाग्रहणादिति । यदि सर्व-
चित्तवृत्तिनिरोध इत्युच्येत भवेदव्यापकं संप्रज्ञातस्य । क्लेशकर्मविपाकाशयपारिपन्थी चित्त-
वृत्तिनिरोधस्तु तमपि संगृह्णाति । तत्रापि राजसतामसचित्तवृत्तिनिरोधात्तस्य च तद्भावा-
दित्यर्थः । कुतः पुनरेकस्य चित्तस्य क्षिप्तादिभूमिसंबन्धः किमर्थं चैवमवस्थस्य चित्तस्य
वृत्तयो निरोद्धव्या इत्याशङ्क्य प्रथमं तावदवस्थासंबन्धे हेतुमुपन्यस्यति—चित्तं हीति ।
प्रख्याशीलत्वात्सत्त्वगुणम् । प्रवृत्तिशीलत्वाद्द्रजोगुणम् । स्थितिशीलत्वात्तमोगुणम् । प्रख्या-
ग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेनान्येऽपि सात्त्विकाः प्रसादलाघवप्रीत्यादयः सूच्यन्ते । प्रवृत्त्या च
परितापशोकादया राजसाः । प्रवृत्तिविरोधी तमोवृत्तिवर्मः स्थितिः । स्थितिग्रहणाद्वैरावर-
णदैत्यादय उपलक्ष्यन्ते । एतदुक्तं भवति—एकमपि चित्तं त्रिगुणनिर्मिततया गुणानां च
वैषम्येण परस्परविमर्दत्रैचिञ्चयाद्विचित्रपरिणामं सद्नेकावस्थमुपपद्यत इति ।

क्षिप्ताद्या एव चित्तस्य भूमिर्यथासंभवमवान्तरावय्याभेदवतीरादर्शयति—प्रख्या-
रूपं हीति । चित्तरूपेण परिणतं सत्त्वं चित्तसत्त्वम् । तदेवं प्रख्या-
रूपतया सत्त्वप्राधान्यं चित्तस्य दर्शितम् । तत्र चित्ते सत्त्वात्किञ्चिदूने रज-

प्रियं भवति । तदेव तमसाऽनुविद्धमधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यो-
पगं भवति । तदेव प्रक्षीणमोहावरणं सर्वतः प्रद्योतमानमनुविद्धं
रजोमात्रया धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपगं भवति ।

तदेव रजोलेशमलापेतं स्वरूपप्रतिष्ठं सत्त्वपुरुषान्यता-
ख्यातिमात्रं धर्ममेघध्यानोपगं भवति । तत्परं प्रसंख्या-

स्तमसी यदा मिथः समे च भवतस्तदैश्वर्यं च विषयाश्च शब्दादयस्तान्येव प्रियाणि
यस्य तत्तथोक्तम् । सत्त्वप्राधान्यात्खलु चित्तं तत्त्वे प्रणिधित्सदपि तत्त्वस्य
तमसा पिहितत्वादिमादिकमैश्वर्यमेव तत्त्वमभिमन्यमानं तत्प्रणिधित्सति प्रणिधत्ते
च क्षणम् । अथ रजसा क्षिप्यमाणं तत्राप्यलब्धस्थिति तत्प्रियमात्रं भवति । शब्दा-
दिषु पुनरस्य स्वरसवाही प्रेमा निरूढ एव । तदनेन विक्षिप्तं चित्तमुक्तम् । क्षिप्तं चित्तं
दर्शयन्मूढमपि सूचयति—तदेव तमसेति । यदा हि तमो रजो विजित्य प्रसृतं तदा
चित्तसत्त्वावरकतमःसमुत्सारणेऽशक्तत्वाद्रजसस्तमःस्थगितं चित्तमधर्माद्युपगच्छति । अज्ञानं
च विपर्ययज्ञानम् । अभावप्रत्ययालम्बनं च निद्राज्ञानमुक्तम् । ततश्च मूढावस्थाऽपि
सूचितेति । अनेश्वर्यं सर्वत्रेच्छाप्रतीघातः । अधर्मादिव्याप्तं चित्तं भवतीत्यर्थः । यदा तु
तदेव चित्तसत्त्वमाविर्भूतसत्त्वमपगततमःपटलं सरजस्कं भवति तदा धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्या-
प्युपगच्छतीत्याह—प्रक्षीणेत्यादि । मोहस्तमस्तदेव चाऽऽवरणं प्रकर्षणं क्षीणं यस्य
तत्तथोक्तम् । अत एव सर्वतो विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गपुरुषेषु प्रद्योतमानम् । तथाऽपि
न धर्मायैश्वर्याय च कल्पते प्रवृत्त्यभावादित्यत आह—अनुविद्धं रजोमात्रया । रजसः
प्रवर्तकत्वादास्ति धर्मादिप्रवृत्तिरित्यर्थः । तदनेन संप्रज्ञातसमाधिसंपन्नयोर्मधुभूमिकप्रज्ञाज्यो-
तिपोर्मध्यमयोर्योगिनोश्चित्तसत्त्वं संगृहीतम् ।

संप्रत्यतिक्रान्तभावनीयस्य ध्यायिनश्चतुर्थस्य चित्तावस्थामाह—तदेव चित्तं रजोले-
शान्मलादपेतमत एव स्वरूपप्रतिष्ठम् । अभ्यासवैराग्यपुटपाकप्रबन्धविधूतरजस्तमोमलस्य
हि बुद्धिसत्त्वतपनीयस्य स्वरूपप्रतिष्ठस्य विषयेन्द्रियप्रत्याहृतस्यानवसिताधिकारतया च कार्य-
कारिणो विवेकख्यातिः परं कार्यमवशिष्यत इत्याह—सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं
चित्तं धर्ममेघध्यानोपगं भवति । धर्ममेघश्च वक्ष्यते । अत्रैव योगिजनप्रसिद्धिमाह—
तदिति । सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्ममेघपर्यन्तं परं प्रसंख्यामित्याचक्षते
ध्यायिनः । चित्तसामानाधिकरण्यं च धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षया द्रष्टव्यम् । विवेकख्याते

नमित्याचक्षते ध्यायिनः । चित्तिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा
दर्शितविषया शुद्धा चानन्ता च सत्त्वगुणात्मिका चेयमतो
विपरीता विवेकख्यातिरिति । अतस्तस्यां विरक्तं चित्तं
तामपि ख्यातिं निरुणाद्धि । तदवस्थं संस्कारोपगं भवति । स
निर्बीजः समाधिः । न तत्र किञ्चित्संप्रज्ञायत इत्यसंप्रज्ञातः ।
द्विविधः स योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति ॥ २ ॥

हानहेतुं चित्तिशक्तेश्चोपादानहेतुं निरोधसमाधिमवतारयितुं चित्तिशक्तेः साधुतामसाधुतां च
विवेकख्यातेर्दर्शयति—चित्तिशक्तिरित्यादि । सुखदुःखमोहात्मकत्वमशुद्धिः । सुखमो-
हावपि हि विवेकिनं दुःखाकुरुतः । अतो दुःखवद्वेयौ । तथा चातिसुन्दरमप्यन्तवद्बुनोति ।
तेन तदपि हेयमेव विवेकिनः । सेयमशुद्धिरन्तश्च चित्तिशक्तौ पुरुषे न स्त इत्युक्तम्—
शुद्धा चानन्ता चेति । ननु सुखदुःखमोहात्मकशब्दादीनियं चेतयमाना तदाकारापन्ना
कथं विशुद्धा तदाकारपरिग्रहपरिवर्जने च कुर्वती कथमनन्तेत्यतः उक्तम्—दर्शितविष-
येति । दर्शितो विषयः शब्दादिर्यस्यै सा तथोक्ता । भवेदेतदेवं यदि बुद्धिवचित्तिशक्ति-
विषयाकारतामापद्येत, किंतु बुद्धिरेव विषयाकारेण परिणता सत्यतदाकारायै चित्तिशक्त्यै
विषयमादर्शयति । ततः पुरुषश्चेतयत इत्युच्यते । ननु विषयाकारां बुद्धिमनारूढायाश्चित्तिशक्तेः
कथं विषयवेदनं विषयारोहे वा कथं न तदाकारापत्तिरित्यत उक्तम्—अप्रतिसंक्रमेति ।
प्रतिसंक्रमः संचारः । स चित्तेर्नास्तीत्यर्थः । स एव कुतोऽस्या नास्तीत्यत उक्तम्—अपरि-
णामिनीति । न चित्तेस्त्रिविधोऽपि धर्मलक्षणावस्थालक्षणः परिणामोऽस्ति । येन क्रिया-
रूपेण परिणता सती बुद्धिसंयोगेन परिणमेत चित्तिशक्तिः । असंक्रान्ताया अपि विष्ण-
यसंवेदनमुपपादयिष्यते । तस्मिद्धं चित्तिशक्तिः शोभनेति । विवेकख्यातिस्तु बुद्धिसत्त्वा-
त्मिकाऽशोभनेत्युक्तम्—अतश्चित्तिशक्तेर्विपरीतेति । यदा च विवेकख्यातिरपि हेया
तदा कैव कथा वृत्त्यन्तराणां दोषबहुलानामिति भावः । ततस्तद्धेतोर्निरोधसमाधेरवतारो
युज्यत इत्याह—अतस्तस्यामिति । ज्ञानप्रसादमात्रेण हि परेण वैराग्येण विवेकरूप-
तिमपि निरुणाद्धीत्यर्थः । अथ निरुद्धशेषवृत्ति चित्तं कीदृशमित्यत आह—तदवस्थ-
मित्यादि । स निरोधोऽवस्था यस्य तत्तथोक्तम् । निरोधस्य स्वरूपमाह—स निर्बीज
इति । क्लेशसहितः कर्माशयो जात्यायुर्भोगबीजं तस्मान्निर्गत इति, निर्बीजः । अस्यैव
योगिजनप्रसिद्धाभगवर्थसंज्ञामादर्शयति—न तत्रेति । उपसंहरति—द्विविधः स योग-
श्चित्तवृत्तिनिरोध इति ॥ २ ॥

तदवस्थे चेतसि विषयाभावाद्बुद्धिबोधात्मा पुरुषः किंस्व-
भाव इति—

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चितिशक्तिर्यथा कैवल्ये । व्युत्थानचित्ते
तु सति तथाऽपि भवन्ती न तथा ॥ ३ ॥

कथं तर्हि, दर्शितविषयत्वात्—

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥ •

संप्रत्युत्तरसूत्रमवतारयितुं चोदयति—तदवस्थे चेतसीति । किमाक्षेपे । तत्तदाकारप-
रिणतबुद्धिबोधात्मा खल्वयं पुरुषः सदाऽनुभूयते न तु बुद्धिबोधरहितोऽतोऽस्य पुरुषस्य
बुद्धिबोधः स्वभावः सवितुरिव प्रकाशः । न च संस्कारशेषे चेतसि सोऽस्ति । न च
स्वभावमपहाय भावो वर्तितुमर्हतीति भावः । स्यादेतत् । संस्कारशेषामपि बुद्धिं कस्मा-
त्पुरुषो न बुध्यत इत्यत आह—विषयाभावादिति । न बुद्धिमात्रं पुरुषस्य विषयोऽपि
तु पुरुषार्थवती बुद्धिः । विवेकख्यातिविषयभोगौ च पुरुषार्थौ । तौ च निरुद्धावस्थायां न
स्त इति सिद्धो विषयाभाव इत्यर्थः । सूत्रेण परिहरति—तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ।
स्वरूप इत्यारोपितं शान्तघोरमूढस्वरूपं निवर्तयति । पुरुषस्य हि चैतन्यं स्वरूपमनौ-
पाधिकं न तु बुद्धिबोधः शान्तादिरूप औपाधिको हि स स्फटिकस्यैव स्वभावस्वच्छवव-
लस्य जपाकुसुमसंनिधानोपाधिररुणिमा । न चोपाधिनिवृत्तावुग्रहितनिवृत्तिरतिप्रसङ्गादिति
भावः । स्वरूपस्य चाभेदेऽपि भेदं विकल्पाधिकरणभाव उक्त इति । अयमेवार्थो
भाष्यकृता द्योत्यते—स्वरूपप्रतिष्ठेति । तदानीं निरोधावस्थायां न व्युत्थानावस्थाया-
मिति भावः । स्यादेतद् व्युत्थानावस्थायामप्रतिष्ठिता स्वरूपे चितिशक्तिर्निरोधावस्थायां
प्रतिष्ठन्ती परिणामिनी स्यात् । व्युत्थाने वा स्वरूपप्रतिष्ठाने व्युत्थाननिरोधयोरविशेष
इत्यत आह—व्युत्थानचित्ते त्विति । न जातु कूटस्थानित्या चितिशक्तिः स्वरूपा-
च्च्यवते तेन यथा निरोधे सथैव व्युत्थानेऽपि । न खलु शुक्तिकायाः प्रमाणविपर्ययज्ञान-
गोचरत्वेऽपि स्वरूपोदयव्ययौ भवतः । प्रतिपत्ता तु तथाभूतमप्यतथात्वेनाभिमन्यते ।
निरोधसमाधिमपेक्ष्य संप्रज्ञातोऽपि व्युत्थानभवेति ॥ ३ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति—कथं तर्हीति । यदि तर्था भवन्ती न तथा केन
तर्हि प्रकारेण प्रकाशत इत्यर्थः । हेतुपदमध्याहृत्य सूत्रं पठति—दर्शितविषयत्वाद्वृत्ति-
सारूप्यमितरत्र । इतरत्र व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तयः शान्तघोरमूढास्ता एवाविशिष्टा-

व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तयस्तदविशिष्टवृत्तिः पुरुषः । तथा च सूत्रम्—‘ एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनम् ’ इति । चित्तम-
यस्कान्तमणिकल्पं संनिधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वं भवति

अभिज्ञा वृत्तयो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः । साख्यमित्यत्र सशब्द एकपर्यायः । एतदुक्तं भवति—जपाकुसुमस्फटिकयोरिव बुद्धिपुरुषयोः संनिधानादभेदप्रहे बुद्धिवृत्तीः पुरुषे समारोप्य शान्तोऽस्मि दुःखितोऽस्मि मूढोऽस्मीत्यध्यवस्यति । यथा मलिने दर्पणतले प्रतिबिम्बितं भुवं मलिनमारोप्य शोचत्यात्मानं मलिनोऽस्मीति । यद्यपि पुरुषसमारोपोऽपि शब्दादिविज्ञानवद्बुद्धिवृत्तिर्यद्यपि च प्राकृतत्वेनाचिद्रूपतयाऽनुभाव्यत्तथाऽपि बुद्धेः पुरुषत्वमापादयन्पुरुषवृत्तिरिवानुभव इवावभासते । तथा चायमविपर्ययोऽप्यात्मा विपर्यय-
वानित्राभोक्ताऽपि भोक्तेव विवेकख्यातिरहितोऽपि तत्सहित इव विवेकख्यात्या प्रकाशते । एतच्च “चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकाराभौ स्वबुद्धिसंवेदनम्” [४।२२] इत्यत्र “सत्त्व-
पुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः” [३।३५] इत्यत्र चेपपादयिष्यते । एतच्च मतान्तरेऽपि सिद्धमित्याह—तथा चेति । पञ्चशिखाचार्यस्य सूत्रम् “ एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनम् ” इति । ननु कथमेकं दर्शनं यावता बुद्धेः शब्दादिविषया विवेक-
विषया च वृत्तिः प्राकृततया जडत्वेनानुभाव्या दर्शनं ततोऽन्यत्पुरुषस्य चैतन्यमनुभवो दर्शनमित्यत आह—ख्यातिरेव दर्शनमिति । उदयव्ययधर्मिणीं वृत्तिं ख्यातिं लौकिकी-
मभिप्रेत्यैतदुक्तम्—एकमेवेति । चैतन्यं तु पुरुषस्य स्वभावो न ख्यातेः । तत्तु न लोक-
प्रत्यक्षगोचरोऽपि त्वागमानुमानगोचर इत्यर्थः । तदनेन व्युत्थानावस्थायां मूलकारणमविद्यां दर्शयता तद्वेतुकः संयोगो भोगहेतुः स्वस्वामिभावोऽपि सूचित इति तमुपपादयन्नह—
चित्तं स्वं भवति पुरुषस्य स्वामिन इति संबन्धः । ननु चित्तजनितमुपकारं भजमानो हि चेतनश्चित्तस्येशिता । न चस्य तज्जनितोपकारसंभवस्तदसंबन्धादनुपकार्यत्वात्तत्संयोग-
तदुपकारभागित्वे परिणामप्रसङ्गादित्यत आह—अयस्कान्तमणिकल्पं संनिधिमात्रोप-
कारि दृश्यत्वेनेति । न पुरुषसंयुक्तं चित्तमपि तु तत्संनिहितम् । संनिधिश्च पुरुषस्य न देशतः कालतो वा तदसंयोगात्किंतु यत्प्रयत्नालक्षणः । अस्ति च पुरुषस्य भोक्तृशक्तिश्चित्तस्य भोगशक्तिः । तदुक्तम्—दृश्यत्वेनेति । शब्दाद्याकारपरिणतस्य भोग्यत्वेनेत्यर्थः । भोगश्च यद्यपि शब्दाद्याकारा वृत्तिश्चित्तस्य धर्मस्तथाऽपि चित्तचैतन्ययोरभेदसमारोपाद्वृत्तिसारूप्या-
त्पुरुषस्येत्युक्तम् । तस्माच्चित्तेनासंयोगेऽपि तज्जनितोपकारभागिता पुरुषस्यापरिणामिता

पुरुषस्य स्वामिनः । तस्माच्चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्यानादिः संबन्धो
हेतुः ॥ ४ ॥

ताः पुनर्निरोद्धव्या बहुत्वे सति चित्तस्य—

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

क्लेशहेतुकाः कर्माशयप्रचये क्षेत्रीभूताः क्लिष्टाः ।

ख्यातिविषया गुणाधिकारविरोधिन्योऽक्लिष्टाः ।

चेति सिद्धम् । ननु स्वस्वामिसंबन्धो भोगहेतुरविद्यानिमित्तोऽविद्या तु किंनिमित्ता न
स्वल्पनिमित्तं कार्यमुत्पद्यते । यथाऽऽहुः—

“ स्वप्नादिवदविद्यायाः प्रवृत्तिस्तस्य किं कृता ” ।

इति शङ्कामुपसंहारव्याजेनोद्भरति—तस्माच्चित्तवृत्तिबोधे शान्तघोरमूढकारचि-
त्तवृत्त्युपभोगेऽनाद्यविद्यानिमित्तत्वादनानादिः संयोगो हेतुरविद्यावासनयोश्च संतानो बीजा-
ङ्कुरसंतानवदनादिरिति भावः ॥ ४ ॥

स्यादेतत्पुरुषो हि शक्य उपदिश्यते । न च वृत्तिनिरोधो वृत्तारविज्ञाय शक्यः । न
च सहस्रेणापि पुरुषायुषैर्लभिमिमाः कश्चित्परिगणयितुम् । असंख्याताश्च कथं निरोद्धव्या
इत्याशङ्क्य तासामियत्तास्वरूपप्रतिपादनपरं सूत्रमवतारयति—ताः पुनर्निरोद्धव्या
बहुत्वे सति चित्तस्य—वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः । वृत्तिरूपोऽवयव्येकस्तस्य
प्रमाणादयोऽवयवाः पञ्च । ततस्तदवयवा पञ्चतयी पञ्चावयवा वृत्तिर्भवति । ताश्च वृत्तय-
श्चैत्रमैत्रादिचित्तभेदाद्बह्व्य इति बहुवचनमुपपन्नम् । एतदुक्तं भवति—चैत्रो वा मैत्रो
वाऽन्यो वा कश्चित्सर्वेषामेव तेषां वृत्तयः पञ्चतय्य एव नाधिका इति । चित्तस्येति चैत्रव-
चनं जात्यभिप्रायम् । चित्तानामिति तु द्रष्टव्यम् । तासामवान्तरविशेषमनुष्ठानोपयोगिनं
दर्शयति—क्लिष्टाक्लिष्टा इति । अक्लिष्टा उपादाय क्लिष्टा निरोद्धव्यास्ता अपि परेण
वैराग्येणेति । अस्य व्याख्यानं—क्लेशहेतुका इति । क्लेशा अस्मितादयो हेतवः प्रवृत्ति-
कारणं यासां वृत्तीनां तास्तथोक्ताः । यद्वा पुरुषार्थप्रधानस्य रजस्तमोमयीनां हि वृत्तीनां
क्लेशकारणत्वेन क्लेशयैव प्रवृत्तिः । क्लेशः क्लिष्टं तदासामस्तीति क्लिष्टा इति । यत एव
क्लेशोपार्जनार्थममूपां प्रवृत्तिरत एव कर्माशयप्रचये क्षेत्रीभूताः । प्रमाणादिना खल्यं प्रति-
पत्ताऽर्थमवसाय तत्र सक्तो द्विष्टो वा कर्माशयमाचिनोतीति भवन्ति धर्मधर्मप्रचयप्रसवभू-
मयो वृत्तयः क्लिष्टा इति ।

अक्लिष्टा व्याचष्टे—ख्यातिविषया इति । विधूतरजस्तमसो बुद्धिसत्त्वस्य प्रशास्त-
वाहिनः प्रज्ञाप्रसादः ख्यातिस्तया विषयिण्या तद्विषयं सत्त्वपुरुषत्रिवेकमुपलक्षयति । तेन

क्लिष्टप्रवाहपतिता अप्यक्लिष्टाः । क्लिष्टच्छिद्रेष्वप्यक्लिष्टा भवन्ति ।
अक्लिष्टच्छिद्रेषु क्लिष्टा इति । तथाजातीयकाः संस्कारा वृत्तिभिरेव
क्रियन्ते । संस्कारैश्च वृत्तय इति । एवं वृत्तिसंस्कारचक्रमनिशमाव-
र्तते । तदेवंभूतं चित्तमवसिताधिकारमात्मकल्पेन व्यवतिष्ठते प्रलयं
वा गच्छतीति । ताः क्लिष्टाश्चाक्लिष्टाश्च पञ्चधा वृत्तयः ॥ ५ ॥

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

॥ ६ ॥

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

सत्त्वपुरुषविवेकविषया यतोऽत एव गुणाधिकारविरोधिन्यः । कार्यारम्भणं हि गुणानाम-
धिकारो विवेकख्यातिपर्यवसानं च तदिति चरिताधिकाराणां गुणानामधिकारं विरुन्ध-
न्तीति । अतस्ता अक्लिष्टाः प्रमाणप्रभृतयो वृत्तयः । स्यादेतद्वीतरागजन्मादर्शनाक्लिष्टवृ-
त्तय एव सर्वे प्राणभृतः । न च क्लिष्टवृत्तिप्रवाहे भवितुमर्हन्त्यक्लिष्टा वृत्तयो न चामूर्षां
भावेऽपि कार्यकारिता विरोधिमध्यपातित्वात्तस्मात्क्लिष्टानामक्लिष्टाभिर्निरोधस्तासां च वैरा-
ग्येण परेणेति मनोरथमात्रमित्यत आह—क्लिष्टप्रवाहेति । आगमानुमानाचार्योपदेशपरि-
शीलनलब्धजन्मनी अभ्यासवैराग्ये क्लिष्टच्छिद्रमन्तरा तत्र पतिताः स्वयमक्लिष्टा एव यद्यपि
क्लिष्टप्रवाहपतिताः । न खलु शालग्रामे किरातशतसंकीर्णे प्रतिवसन्नपि ब्राह्मणः किरातो
भवति । अक्लिष्टच्छिद्रेष्विति निदर्शनम् । क्लिष्टान्तरवर्तितया च क्लिष्टाभिरनभिभूता
अक्लिष्टाः । स्वसंस्कारपरिपाकक्रमेण क्लिष्टा एव तावदभिभवन्तीत्याह—तथाजातीयका
इति । अक्लिष्टाभिर्वृत्तिभिरक्लिष्टाः संस्कारा इत्यर्थः । तदिदं वृत्तिसंस्कारचक्रमनिशमावर्तते,
आ निरोधसमाधेः । तदेवंभूतं चित्तं निरोधावस्थं संस्कारशेषं भूत्वाऽऽत्मकल्पेनावतिष्ठत
इत्यापाततः प्रलयं वा गच्छतीति परमार्थतः । पिण्डीकृत्य सूत्रार्थमाह—ता इति । पञ्च-
धेत्यर्थकथनमात्रं न तु शब्दवृत्तिव्याख्यानम् । तत्रपः प्रकारेऽस्मरणात् ॥ ५ ॥

ताः स्वसंज्ञाभिरुद्दिशति—प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः । निर्देशे यथावचनं
विप्रहृत्कार्ये द्वंद्वः समास इतरेतरयोगे । यथा—अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्म-
ख्यातिरविद्या [२।५] इत्युक्तेऽपि न दिव्योहालातचक्रदिविभ्रमा व्युदस्यन्त एवमिहापि
प्रमाणाद्यभिधानेऽपि वृत्त्यन्तरसद्भावशङ्का न व्युदस्यतेति तन्निरासाय वक्तव्यं पञ्चतथ्य इति ।
एतावत्य एव वृत्तयो नापराः सन्तीति दर्शितं भवति ॥ ६ ॥

तत्र प्रमाणवृत्ति विभजन्सामान्यलक्षणमाह—प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि । अन-

इन्द्रियप्रणालिक्रिया चित्तस्य बाह्यवस्तूपरागात्तद्विषया सामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणम् । फलमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः । प्रतिसंवेदी पुरुष इत्युपरिष्ठादुपपादयिष्यामः ।

अनुमेयस्य तुल्यजातीयेष्वनुवृत्तो भिन्नजातीयेभ्यो व्यावृत्तः संबन्धो यस्तद्विषया सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिरनुमानम् ।

धिगततत्त्वबोधः पौरुषेयो व्यवहारहेतुः प्रमा । तत्करणं प्रमाणम् । विभागवचनं च न्यूनधिकसंख्याव्यवच्छेदार्यम् । तत्र सकलप्रमाणमूलत्वात्प्रथमतः प्रत्यक्षं लक्षयति— इन्द्रियेति । अर्थस्येति समारोपितत्वं निषेधति । तद्विषयेति बाह्यगोचरतया ज्ञानाकारगोचरत्वं निवारयति । चित्तवर्तिनो ज्ञानाकारस्य बाह्यज्ञेयसंबन्धं दर्शयति— बाह्यवस्तूपरागादिति । व्यवहितस्य तदुपरागे हेतुमाह—इन्द्रियप्रणालिक्रयेति । सामान्यमात्रमर्थ इत्येके । विशेषा एवेत्यन्ये । सामान्यविशेषतद्वत्तेत्यपरे वादिनः प्रतिपन्नास्तन्निरासायाऽऽह—सामान्यविशेषात्मन इति । न तद्वत्ता किं तु तादात्म्यमर्थस्य । एतच्चैकान्तानभ्युपगम इत्यत्र प्रतिपादयिष्यते । अनुमानागमविषयात्प्रत्यक्षविषयं व्यवच्छिन्नं चित्तं—विशेषावधारणप्रधानेति । यद्यपि सामान्यमपि प्रत्यक्षे प्रतिभासते तथाऽपि विशेषं प्रत्युपसर्जनीभूतमित्यर्थः । एतच्च साक्षात्कारोपलक्षणपरम् । तथा च विवेकख्यातिरपि लक्षिता भवति । फलविप्रतिपत्तिं निराकरोति—फलं पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोध इति । ननु पुरुषवर्ती बोधः कथं चित्तगताया वृत्तेः फलम् । न हि खदिरगोचरव्यापारेण पशुना पलाशे छिदा क्रियत इत्यत आह—अविशिष्ट इति । न हि पुरुषगतो बोधो जन्यते, अपि तु चैतन्यमेव बुद्धिदर्पणप्रतिबिम्बितं बुद्धिवृत्त्याऽर्थाकारया तदाकारतामापद्यमानं फलम् । तच्च तथाभूतं बुद्धेरविशिष्टं बुद्ध्यात्मकं, वृत्तिश्च बुद्ध्यात्मिकेति सामानाधिकरण्याद्युक्तः प्रमाणफलभाव इत्यर्थः । एतच्चोपपादयिष्याम इत्याह—प्रतिसंवेदीति ।

प्रत्यक्षानन्तरं प्रवृत्त्यादिलिङ्गकश्रोतृबुद्धयनुमानप्रभवसंबन्धदर्शनसमुत्थतयाऽऽगमस्यानुमानजत्वादानुमितस्य चाऽऽगमेनान्वाख्यानादागमात्प्रागनुमानं लक्षयति—अनुमेयस्येति । जिज्ञासितधर्मविशिष्टो धर्म्यनुमेयस्तस्य तुल्यजातीयाः साध्यधर्मसामान्येन समानार्थाः सपक्षास्तेष्वनुवृत्त इत्यनेन विरुद्धत्वमसाधारणत्वं च साधनधर्मस्य निराकरोति । भिन्नजातीया असपक्षास्ते च सपक्षादन्ये तद्विरुद्धास्तदभाववन्तश्च, तेभ्यो व्यावृत्तस्तदनेन साधारणानैकान्तिकत्वमपाकरोति । संबध्यत इति संबन्धो लिङ्गमनेन पक्षधर्मतां दर्शयन्नासिद्धतां निवारयति । तद्विषया तन्निबन्धना, “षिञ् बन्धने” [धा० पा० ५] इत्यस्माद्विषयपदव्युत्पत्तेः । सामान्यावधारणेति प्रत्यक्षविषयाद्यवच्छिन्नं चित्तं संबन्धसंवेदनाधीनजन्मानुमानं

यथा देशान्तरप्राप्तेर्गतिमच्चन्द्रतारकं चैत्रवत्, विन्ध्यश्चाप्राप्तिर-
गतिः । आप्तेन दृष्टोऽनुमितो वाऽर्थः परत्र स्वबोधसंक्रान्तये शब्दे-
नोपदिश्यते, शब्दात्तदर्थविषया वृत्तिः श्रोतुरागमः । यस्याश्र-
द्धेयार्थो वक्ता न दृष्टानुमितार्थः स आगमः प्लवते । मूलवक्तरि
तु दृष्टानुमितार्थे निर्विप्लवः स्यात् ॥ ७ ॥

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

विशेषेषु संबन्धग्रहणाभावेन सामान्यमेव सुकरसंबन्धग्रहणं गोचरयतीति । उदाहरणमाह—
यथेति । चो हेत्वर्थे । विन्ध्योऽगतिर्यतस्तस्मात्तस्याप्राप्तिरतो गतिनिवृत्तौ प्राप्तेर्निवृत्तिर्दे-
शान्तरप्राप्तेर्गतिमच्चन्द्रतारकं चैत्रवदिति सिद्धम् । आगमस्य वृत्तेर्लक्षणमाह—आप्तेनेति ।
तत्त्वदर्शनकारूप्यकरणपाटवाभिसंबन्ध आप्तिस्तयो वर्तत इत्याप्तस्तेन दृष्टोऽनुमितो वाऽर्थः ।
श्रुतस्य पृथगनुपादानं तस्य दृष्टानुमितमूलत्वेन ताभ्यामेव चरितार्थत्वादात्तचित्तवर्तिज्ञानस-
दशस्य ज्ञानस्य श्रोतृचित्ते समुत्पादः स्वबोधसंक्रान्तिस्तस्यै, अर्थ उपदिश्यते श्रोतृहिताहि-
तप्राप्तिपरिहारोपायतया प्रज्ञाप्यते । शेषं सुगमम् । यस्याऽऽगमस्याश्रद्धेयार्थो वक्ता, यथा
यान्येव दश दाडिमानि तानि षड्रूपा भविष्यन्तीति । न दृष्टानुमितार्थो यथा चैत्र्यं वन्देत
स्वर्गकाम इति । स आगमः प्लवते । नन्वेवं मन्वादीनामप्यागमः प्लवते । न हि तेऽपि
दृष्टानुमितार्थाः । यथाऽऽहुः—

“ यः कश्चिकस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ” ।

इत्यत आह—मूलवक्तरि त्विति । मूलवक्ता हि तत्रेश्वरो दृष्टानुमितार्थ इत्यर्थः ॥ ७ ॥

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् । विपर्यय इति लक्ष्यनिर्देशः । मिथ्या-
ज्ञानमित्यादि लक्षणम् । यज्ज्ञानप्रतिभासिरूपं, तद्रूपाप्रतिष्ठमेवातद्रूपप्रतिष्ठम् । यथाऽ-
श्राद्धभोजौति । अतः संशयोऽपि संगृहीतः । एतावांस्तु विशेषः—तत्र ज्ञानारू-
ढेवाप्रतिष्ठता द्विचन्द्रादेस्तु बाधज्ञानेन । नन्वेवं विकल्पोऽपि तद्रूपाप्रतिष्ठानाद्विचारतो
विपर्ययः प्रसज्येतेत्यत आह—मिथ्याज्ञानमिति । अनेन हि सर्वजनीनानुभवसिद्धो
बाध उक्तः । स चास्ति विपर्यये न तु विकल्पे, तेन व्यवहारात् । पण्डितरूपाणामेव

स कस्मान्न प्रमाणम् । यतः प्रमाणेन बाध्यते । भूतार्थविषय-
त्वात्प्रमाणस्य । तत्र प्रमाणेन बाधनमप्रमाणस्य दृष्टम् । तद्यथा—
द्विचन्द्रदर्शनं सद्विषयेणैकचन्द्रदर्शनेन बाध्यत इति ।

सेयं पञ्चपर्वा भवत्यविद्या, अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः
क्लेशा इति । एत एव स्वसंज्ञाभिस्तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽ-
न्धतामिस्र इति । एते चित्तमलप्रसङ्गेनाभिधास्यन्ते ॥ ८ ॥

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥

स न प्रमाणोपारोही । न विपर्ययोपारोही च । वस्तुशून्य-

तु विचारयतां तत्र बाधबुद्धेरिति । चोदयति—स कस्मान्न प्रमाणम् । नोत्तरेणोपजा-
तविरोधिना ज्ञानेन पूर्वं बाधनीयमपि तु पूर्वेणैव प्रथममुपजातेनानुपजातविरोधिना पर-
मिति भावः । परिहरति—यतः प्रमाणेनेति । यत्र हि पूर्वापेक्षा परोत्पत्तिस्तत्रैवमिह
तु स्वकारणादन्योन्यानपेक्षे ज्ञाने जायेते । तेनोत्तरस्य पूर्वमनुपमद्योदयमनासादयतस्तदप-
बाधात्मैवोदयो न तु पूर्वस्योत्तरबाधात्मा, तस्य तदानीमप्रसक्तेः । तस्मादनुपजातविरोधिता
बाध्यत्वे हेतुरुपजातविरोधिता च बाधकत्वे । तस्माद्भूतार्थविषयत्वात्प्रमाणेनाप्रमाणस्य
बाधनं सिद्धम् । उदाहरणमाह—तत्र प्रमाणेनेति ।

अस्य कुत्सितत्वं हानाय दर्शयति—सेयं पञ्चेति । अविद्यासामान्यमविद्यास्मितादिषु
पञ्चसु पर्वस्वित्यर्थः । अव्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्रेष्वष्टस्वनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्या तमः । एवं
योगिनामष्टस्वणिमादिकेष्वैश्वर्येष्वश्रेयःसु श्रेयोबुद्धिरष्टविधो मोहः पूर्वस्मःजघन्यः । स
चास्मितोच्यते । यथा योगेनाष्टविधमैश्वर्यमुपादाय सिद्धो भूत्वा दृष्टानुश्रविकाञ्छब्दादी-
न्दश विषयान्भोक्ष्य इत्येवमात्मिका प्रतिपत्तिर्महामोहो रागः । एवमेतेनैवाभिसंधिना प्रवर्त-
मानस्य केनचिःप्रतिबद्धत्वादिणिमादीनामनुत्पत्तौ तन्निबन्धनस्य दृष्टानुश्रविकविषयोपभोग-
स्यासिद्धेः प्रतिबन्धकविषयः क्रोधः स तामिस्राख्यो द्वेषः । एवमणिमादिगुणसंपत्तौ
दृष्टानुश्रविकविषयप्रत्युपस्थाने च कल्पान्ते सर्वमेतन्नङ्क्ष्यतीति यच्चासः सोऽभिनिवेशोऽ-
न्धतामिस्रः ।

तदुक्तम्—“ भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।

तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः ” इति ॥ ८ ॥

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः । ननु शब्दज्ञानानुपाती चेदागमप्रमा-
णान्तरगतो विकल्पः प्रसज्येत निर्वस्तुकत्वे वा विपर्ययः स्यादित्यत आह—स नेति ।
न प्रमाणविपर्ययान्तर्गतः । कस्माद्यतो वस्तुशून्यत्वेऽपीति प्रमाणान्तर्गतिं निषेधति ।

त्वेऽपि शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धनो व्यवहारो दृश्यते । तद्यथा-
चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति । यदा चित्तिरेव पुरुषस्तदा किमत्र
केन व्यपदिश्यते ।

भवति च व्यपदेशे वृत्तिः । यथा चैत्रस्य गौरिति । तथा
प्रतिषिद्धवस्तुधर्मो निष्क्रियः पुरुषः, तिष्ठति बाणः स्थास्यति
स्थित इति, गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते । तथाऽनुत्पत्तिधर्मा
पुरुष इति 'उत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयी
धर्मः । तस्माद्विकल्पितः स धर्मस्तेन चास्ति व्यवहार इति ॥ ९ ॥

शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धन इति विपर्ययान्तर्गतम् । एतदुक्तं भवति-काचिदभेदे भेदमा-
रोपयति काचित्पुनर्भिन्नानामभेदम् । ततो भेदस्याभेदस्य च वस्तुनोऽभावात्तदाभासो
विकल्पो न प्रमाणं न्नापि विपर्ययो व्यवहाराविसंवादादिति । शास्त्रप्रसिद्धमुदाहरण-
माह-तद्यथेति । किं विशेष्यं केन व्यपदिश्यते विशेष्यते नाभेदे विशेष्यविशेषणभावो न
हि गवा गौर्विशेष्यते । किंतु भिन्नेनैव चैत्रेण ।

तदिदमाह-भवति च व्यपदेशे वृत्तिः । व्यपदेशव्यपदेशयोर्भावो व्यपदेशः । विशेष-
णविशेष्यभाव इति यावत् । तस्मिन्वृत्तिर्वाक्यस्य यथा चैत्रस्य गौरिति । शास्त्रीयभेदोदाह-
रणान्तरं समुच्चिनोति-तथेति । प्रतिषिद्धो वस्तुनः पृथिव्यादेर्धर्मः पारिस्पन्दो यस्य स तथो-
क्तः । कोऽसौ निष्क्रियः पुरुषः । न खलु सांख्यीये राद्धान्तेऽभावो नाम कश्चिदस्ति वस्तु-
धर्मो येन पुरुषो विशेष्येत्यर्थः । काचित्पाठः प्रतिषिद्धा वस्तुधर्मा इति । तस्यार्थः-
प्रतिषेधव्याप्ताः प्रतिषिद्धा न वस्तुधर्माणां तद्व्याप्यता भावाभावयोरसंबन्धादथ च तथा
प्रतीतिरिति । लौकिकमुदाहरणमाह-तिष्ठति बाण इति । यथा हि पचति भिन-
त्तीत्यत्र पूर्वापरीभूतः कर्मक्षगप्रचय एकफलावच्छिन्नः प्रतीयत एवं तिष्ठतीत्यत्रापि । पूर्वा-
परीभावमेवाऽऽह-स्थास्यति स्थित इति । ननु भवतु पाकवत्पूर्वापरीभूतयाऽवस्थान-
क्रियया बाणाद्भिन्नया बाणस्य व्यपदेश इत्यत आह-गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते ।
गतिनिवृत्तिरेव तावत्कल्पिता तस्या अपि भावरूपत्वं तत्रापि पूर्वापरीभाव इत्यहो कल्प-
नापरम्परैत्यर्थः । अभावः कल्पितो भाव इव चानुगत इव च सर्वपुरुषेषु गम्यते न पुनः
पुरुषव्यतिरिक्तो धर्मः कश्चिदित्युदाहरणान्तरमाह-तथाऽनुत्पत्तिधर्मेति । प्रमाणविपर्य-
याभ्यामन्या न विकल्पवृत्तिरिति वादिनो बहवः प्रतिपेदिरे । तत्रप्रतिबोधनायोदाहरणप्रपञ्च
इति मन्तव्यम् ॥ ९ ॥

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

सा च संप्रबोधेः प्रत्यवमर्शात्प्रत्ययविशेषः । कथं, सुखमह-
मस्वाप्सम् । प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशारदी करोति । दुःख-
महमस्वाप्सं स्थानं मे मनो भ्रमत्यनवस्थितम् । गाढं मूढोऽह-
मस्वाप्सम् । गुरुणि मे गात्राणि । क्लान्तं मे चित्तम् । अलसं
मुषितमिव तिष्ठतीति । सखल्वयं प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शो न स्याद-
सतिः प्रत्ययानुभवे तदाश्रिताः स्मृतयश्च तद्विषया न स्युः ।
तस्मात्प्रत्ययविशेषो निद्रा । सा च समाधावितरप्रत्ययवन्निरो-
द्धव्येति ॥ १० ॥

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा । अधिकृतं हि वृत्तिपदमनुवादकम् । प्रमाण-
विपर्ययविकल्पस्मृतीनां वृत्तित्वं प्रति परीक्षकाणामविप्रतिपत्तेः । अतस्तदनूद्यते विशे-
षविधानाय । निद्रायास्तु वृत्तित्वे परीक्षकाणामस्ति विप्रतिपत्तिरिति वृत्तित्वं विधेयम् ।
न च प्रकृतमनुवादकं विधानाय कल्पत इति पुनर्वृत्तिप्रहणम् । जाग्रत्स्वप्नवृत्तीनाम-
भावस्तस्य प्रत्ययः कारणं बुद्धिसत्त्वाच्छादकं तमस्तदेवाऽऽलम्बनं विषयो यस्याः सा
तथोक्ता वृत्तिर्निद्रा । बुद्धिसत्त्वे हि त्रिगुणे यदा सत्त्वरजसी अभिभूय समस्तकरणाव-
रकमाविरस्ति तमस्तदा बुद्धेर्विषयाकारपरिणामाभावाद्बुद्धतमोमयी बुद्धिमवबुध्यमानः
पुरुषः सुप्तोऽन्तःसंज्ञ इत्युच्यते । कस्मात्पुनर्निरुद्धकैवल्ययोरिव वृत्त्यभाव एव न
निद्रेत्यत आह—सा च संप्रबोधे प्रत्यवमर्शात्सोपपत्तिकात्स्मरणात्प्रत्ययविशेषः ।
कथं, यदा हि सत्त्वसचिबं तम आविरस्ति तदेदृशः प्रत्यवमर्शः सुप्तोत्थितस्य भवति
सुखमहमस्वाप्सं प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशारदी करोति स्वच्छी करोतीति । यदा
तु रजःसचिबं तम आविरस्ति तदेदृशः प्रत्यवमर्श इत्याह—दुःखमहमस्वाप्सं स्थान-
मकर्मण्यं मे मनः कस्माद्यतो भ्रमत्यनवस्थितम् । नितान्ताभिभूतरजःसत्त्वे तमःसमु-
च्छासे स्वापे प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शमाह—गाढं मूढोऽहमस्वाप्सं गुरुणि मे गात्राणि
क्लान्तं मे चित्तमलसं मुषितमिव तिष्ठतीति । साध्यव्यतिरेके हेतुव्यतिरेकमाह—
न खल्वयमिति । प्रबुद्धस्य प्रबुद्धमात्रस्य । तदाश्रिताश्चेति बोधकाले, प्रत्ययानुभवे
वृत्त्यभावकारणानुभव इत्यर्थः । ननु प्रमाणादयो व्युत्थानचिन्ताधिकरणा निरुद्ध्यन्तां
समाधिप्रतिपक्षत्वान्निद्रायास्त्वेकाग्रवृत्तितुल्यायाः कथं समाधिप्रतिपक्षतेत्य । आह—सा च
समाधाविति । एकाग्रतुल्याऽपि तमसत्त्वेन निद्रा सती जनिर्वाजसमाधिप्रतिपक्षेति साऽपि
निरोद्धव्येत्यर्थः ॥ १० ॥

अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

किं प्रत्ययस्य चित्तं स्मरति आहोस्विद्विषयस्येति । ग्राह्योप-
रक्तः प्रत्ययो ग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासस्तैज्जातीयकं संस्कार-
मारभते । स संस्कारः स्वव्यञ्जकाञ्जनस्तैदाकारामेव ग्राह्यग्रह-
णोभयात्मिकां स्मृतिं जनयति ।

तत्र ग्रहणाकारपूर्वा बुद्धिः । ग्राह्याकारपूर्वा स्मृतिः । सा च
द्वयी-भावितस्मर्तव्या चाभावितस्मर्तव्या च । स्वप्ने भावितस्म-

अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः । प्रमाणादिभिरनुभूते विषये योऽसंप्रमोषोऽस्तेयं
सा स्मृतिः । संस्कारमात्रजस्य हि ज्ञानस्य संस्कारकारणानुभवावभासितो विषय आत्मीय-
स्तदधिकविषयपरिग्रहस्तु संप्रमोषः स्तेयम् । कस्मत्सादृश्यात् । 'मुप स्तेये' [धा०पा०९]
इत्यस्मात्प्रमोषपदव्युत्पत्तेः । एतदुक्तं भवति-सर्वे प्रमाणादयोऽनधिगतमर्थं सामान्यतः प्रका-
रतो वाऽधिगमयन्ति । स्मृतिः पुनर्न पूर्वानुभवमर्यादामतिक्रामति । तद्विषया तदून-
विषया वा न तु तदधिकविषया । सोऽयं वृत्त्यन्तराद्विशेषः स्मृतेरिति । विमृशति-किं
प्रत्ययस्येति । ग्राह्यप्रवणत्वादानुभवस्य स्वानुभवाभावात्तज्जः संस्कारो ग्राह्यमेव स्मर-
यतीति प्रतिभाति । अनुभवमात्रजनितत्वाच्चानुभवमेवेति । विमृश्योपपत्तित उभयस्मरण-
मवधारयति-ग्राह्यप्रवणतया ग्राह्योपरक्तः । परमार्थतस्तु ग्राह्यग्रहणे एवोभयं तयोरा-
कारं स्वरूपं निर्भासयति प्रकाशयति । स्वव्यञ्जकं कारणमञ्जनमाकारो यस्य स तथोक्तः ।
स्वकारणाकार इत्यर्थः । व्यञ्जकमुद्धोद्धकं तेनाञ्जनं फलाभिमुखीकरणं यस्येति वेत्यर्थः ।

ननु यदि कारणविचारेण बुद्धिस्मरणयोः स्वरूपं कस्तर्हि भेद इत्यत
आह-तत्र ग्रहणेति । ग्रहणमुपादानं, न च गृहीतस्थोपात्तस्थोपादानं संभ-
वति । तदनेनानधिगतबोधनं बुद्धिरित्युक्तम् । ग्रहणाकारो ग्रहणरूपं पूर्वं प्रधानं
यस्याः सा तथोक्ता । विकल्पितश्चायमभेदेऽपि गुणप्रधानभाव इति । ग्राह्या-
कारः पूर्वः प्रथमो यस्याः सा तथोक्ता । इदमेव च ग्राह्याकारस्य ग्राह्यस्य
पूर्वत्वं यद्वृत्त्यन्तरविषयीकृतत्वमर्थस्य । तदनेन वृत्त्यन्तरविषयीकृतगोचरा स्मृति-
रित्युक्तं भवति । सोऽयमसंप्रमोष इति । नन्वस्ति स्मृतेरपि संप्रमोषः । दर्शयति हि
पित्रादेरतीतस्य देशकालान्तरानुभूतस्याननुभूतचरदेशकालान्तरसंबन्धः स्वप्ने इत्यत
आह-सा च द्वयीति । भावितः कल्पितः स्मर्तव्यो यया सा तथोक्ता । अभावितोऽ-

१ ग. व. ड. च. 'स्तथाजाती' । २ ख. 'स्तदनुभवाने' । ३ ख. ज. 'र्थः । न' । ४ ख.
'त्योपादा' ।

र्तव्या । जाग्रत्समये त्वभावितस्मर्तव्येति । सर्वाः स्मृतयः प्रमा-
णविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतीनामनुभवात्प्रभवन्ति । सर्वाश्चैता
वृत्तयः सुखदुःखमोहात्मिकाः । सुखदुःखमोहाश्च क्लेशेषु व्या-
ख्येयाः । सुखानुशयी रागः । दुःखानुशयी द्वेषः । मोहः पुन-
रविद्येति । एताः सर्वा वृत्तयो निरोद्धव्याः । आसां निरोधे
संप्रज्ञातो वा समाधिर्भवत्यसंप्रज्ञातो वेति ॥ ११ ॥

अथाऽऽसां निरोधे क उपाय इति—

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

चित्तनदी नामोभयतोवाहिनी वहति कल्याणाय वहति
पाणाय च । या तु कैवल्यप्राग्भारा विवेकविषयनिष्णा सा
कल्याणवहा । संसारप्राग्भाराऽविवेकविषयनिष्णा पापवहा ।
तत्र वैराग्येण विषयस्रोतः स्थिती क्रियते । विवेकदर्शना-
भ्यासेन विवेकस्रोत उद्घाट्यत इत्युभयाधीनश्चित्तवृत्तिनि-
रोधः ॥ १२ ॥

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

चित्तस्यावृत्तिकस्य प्रशान्तवाहिता स्थितिः । तदर्थः प्रयत्नो

कल्पितः परमार्थिक इति यावत् । नेयं स्मृतिरपि तु विपर्ययस्तल्लक्ष्णोपपन्नत्वात्स्मृत्या-
भासतया तु स्मृतिरुक्ता । प्रमाणाभासमित्र प्रमाणमिति भावः । कस्मात्पुनरन्ते स्मृतेरु-
न्यास इत्यत आह—सर्वाः स्मृतय इति । अनुभवः प्राप्तिः । प्राप्तिपूर्वा वृत्तिः
स्मृतिस्ततः स्मृतीनामुपजन इत्यर्थः । ननु ये पुरुषं क्लिश्नन्ति ते निरोद्धव्याः प्रेक्षावता ।
क्लेशाश्च तथा । न च वृत्तयः, तत्किमर्थमासां निरोध इत्यत आह—सर्वाश्चैता इति ।
सुगमम् ॥ ११ ॥

निरोधोपायं पृच्छति—अथेति । सूत्रेणोत्तरमाह—अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ।
अभ्यासवैराग्ययोर्निरोधे जनयितव्येऽवान्तरव्यापारभेदेन समुच्चयो न तु विकल्प इत्याह—
चित्तनदीति । प्राग्भारः प्रबन्धः । निम्नता गम्भीरता, अगाधतेति यावत् ॥ १२ ॥

तत्राभ्यासस्य स्वरूपप्रयोजनाभ्यां लक्षणमाह—तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ।
तद्व्याचष्टे—चित्तस्यावृत्तिकस्य राजसतामसवृत्तिरहितस्य प्रशान्तवाहिता विमलता
सास्त्रिकवृत्तिवाहितैकाग्रता स्थितिः । तदर्थ इति । स्थिताविति निमित्तसप्तमी

वीर्यमुत्साहः । तत्संपिपादयिषया तत्साधनानुष्ठानम-
भ्यासः ॥ १३ ॥

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारा-

सेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥

दीर्घकालासेवितो निरन्तरासेवितः सत्कारासेवितः । तपसा
ब्रह्मचर्येण विद्यया श्रद्धया च संपादितः सत्कारवान्दृढभूमि-
र्भवति । व्युत्थानसंस्कारेण द्रागित्येवानभिभूतविषय इत्यर्थः
॥ १४ ॥

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य

वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥

स्त्रियोऽन्नपानमैश्वर्यमिति दृष्टविषये वितृष्णस्य स्वर्गवैदेह्यप्र-

व्याख्याता । यथा “ चर्मणि द्वीपिनं हन्ति ” इति । प्रयत्नमेव पर्यायाभ्यां विशदयति—
वीर्यमुत्साह इति । तस्येच्छायोनितामाह— तत्संपिपादयिषया । तदिति स्थितिं
परामृशति । प्रयत्नस्य विषयमाह—तत्साधनेति । स्थितिसाधनान्यन्तरङ्गबहिरङ्गाणि
यमनियमादीनि । साधनगोचरः कर्तृव्यापारो न फलगोचर इति ॥ १३ ॥

ननु व्युत्थानसंस्कारेणानादिना परिपन्थिना प्रतिबद्धोऽभ्यासः कथं स्थित्यै कश्चि-
दित्यत आह—स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः । सोऽयमभ्यासो
विशेषणत्रयसंपन्नः सन्दृढावस्थो न सहसा व्युत्थानसंस्कारैरभिभूतस्थितिरूपविषयो
भवति । यदि पुनरेवंभूतमप्यभ्यासं कृत्वोपरमेत्ततः कालपरिवासेनाभिभूयेत । तस्मान्नोप-
रन्तव्यमिति भावः ॥ १४ ॥

वैराग्यमाह—दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् । चेत-
नाचेतनेषु दृष्टविषयेषु वितृष्णतामाह—स्त्रिय इति । ऐश्वर्यमाधिपत्यम् । अनुश्रवो
वेदस्ततोऽधिगता आनुश्रविकाः स्वर्गादयः । तत्रापि वैतृष्ण्यमाह—स्वर्गेति । देह-
रहिता विदेहाः करणेषु लीनास्तेषां भावो वैदेह्यम् । अन्ये तु प्रकृतिमेवाऽऽत्मान-
मभिमन्यमानाः प्रकृत्युपासकाः प्रकृतौ साधिकारायामेव लीनास्तेषां भावः प्रकृति-
ल्यंत्वं तत्प्राप्तिविषये, आनुश्रविकविषये वितृष्णस्याऽऽनुश्रविकविषये वितृष्णो हि
स्वर्गादिप्राप्तिविषये वितृष्ण इत्युच्यते । ननु यदि वैतृष्ण्यमात्रं वैराग्यं हन्त विष-

कृतिलयत्वप्राप्तावानुश्रविकविषये वितृष्णस्य दिव्यादिव्यविषय-
संप्रयोगेऽपि चित्तस्य विषयदोषदर्शिनः प्रसंख्यानबलादनाभोगा-
त्मिका हेयोपादेयशून्या वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १६ ॥

दृष्टानुश्रविकविषयदोषदर्शी विरक्तः पुरुषदर्शनाभ्यासात्त-
च्छुद्धिप्रविवेकाप्यायितबुद्धिर्गुणेभ्यो व्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यो

याप्राप्तावपि तदस्तीति वैराग्यं स्यादित्यत आह—दिव्यादिव्येति । न वैतृष्ण्यमात्रं
वैराग्यमपि तु दिव्यादिव्यविषयसंप्रयोगेऽपि चित्तस्यानाभोगात्मिका । तामेव स्पष्ट-
यति—हेयोपादेयशून्या । आसङ्गद्वेषरहितोपेक्षाबुद्धिर्वशीकारसंज्ञा । कुतः पुनरि-
यमित्यत्राऽऽह—प्रसंख्यानबलादिति । तापत्रयपरीतता विषयाणां दोषस्तत्पारिभा-
वनया तत्साक्षात्कारः प्रसंख्यानं तद्वलादित्यर्थः । यतमानसंज्ञा, व्यतिरेकसंज्ञा, एके-
न्द्रियसंज्ञा, वशीकारसंज्ञा चेति चतस्रः संज्ञा इत्यागमिनः । रागादयः खलु कषाया-
श्चित्तवर्तिनस्तैरिन्द्रियाणि यथास्वं विषयेषु प्रवर्तन्ते, तन्मा प्रवर्तिषतेन्द्रियाणि तत्त-
द्विषयेष्विति तत्पारिपाचनायाऽऽरम्भः प्रयत्नः सा यतमानसंज्ञा । तदारम्भे सति केचि-
त्कषायाः पक्वाः पच्यन्ते पक्ष्यन्ते च केचित् । तत्र पक्ष्यमाणेभ्यः पक्वानां व्यतिरे-
केणावधारणं व्यतिरेकसंज्ञा । इन्द्रियप्रवर्तनासमर्थतया पक्वानामौत्सुक्यमात्रेण मनसि
व्यवस्थानमेकेन्द्रियसंज्ञा । औत्सुक्यमात्रस्यपि निवृत्तिरुपस्थितेष्वपि दिव्यादिव्यविषये-
षूपेक्षाबुद्धिः संज्ञात्रयात्परा वशीकारसंज्ञा । एतथैव च पूर्वासां चरितार्थत्वान्न ताः पृथ-
गुक्ता इति सर्वमवदातम् ॥ १५ ॥

अपरं वैराग्यमुक्त्वा परमाह—तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् । अपरवैरा-
ग्यस्य परं वैराग्यं प्रति कारणत्वम् । तत्र च द्वारमादर्शयति—दृष्टानुश्रविकविषय-
दोषदर्शी विरक्त इति । अनेनापरं वैराग्यं दर्शितम् । पुरुषदर्शनाभ्यासादागमानु-
मानाचार्योपदेशसमधिगतस्य पुरुषस्य दर्शनं तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन निषेवणं
तस्मात्तस्य दर्शनस्य शुद्धी रजस्तमःपरिहाण्या सत्त्वैकतानता तथा यो गुणपुरुषयोः
प्रकर्षेण विवेकः पुरुषः शुद्धोऽनन्तस्तद्विपरीता गुणा इति, तेनाऽऽप्यायिता बुद्धि-
र्थस्य योगिनः स तथोक्तः । तदनेन धर्ममेवाख्यः समाधिरुक्तः । स तथाभूतो योगी
गुणेभ्यो व्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यः सर्वथा विरक्तः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातावपि गुणात्मि-
कायां यावद्विरक्त इति । तत्तस्माद्द्वयं वैराग्यम् । पूर्वं हि वैराग्यं सत्त्वसमुद्रेकविधूत-
तमसि रजःकणकलङ्कसंपृक्ते चित्तसत्त्वे । तच्च तौष्टिकानामपि समानम् । ते हि

विरक्त इति । तद्द्रव्यं वैराग्यम् । तत्र यदुत्तरं तज्ज्ञानप्रसादमात्रम् ।
यस्योदये सति योगी प्रत्युदितख्यातिरेवं मन्यते—प्राप्तं प्रापणीयं,
क्षीणाः क्षेतव्याः क्लेशाः, छिन्नः श्लिष्टपर्वा भवसंक्रमः,
यस्याविच्छेदाज्जनित्वा म्रियते मृत्वा च जायत इति ।
ज्ञानस्यैव परा काष्ठा वैराग्यम् । एतस्यैव हि नान्तरीयकं
कैवल्यमिति ॥ १६ ॥

अथोपायद्वयेन निरुद्धचित्तवृत्तेः कथमुच्यते संप्रज्ञातः समा-
धिपरिति—

वितर्कविचारानन्दास्मितारूपा-

नुगमात्संप्रज्ञातः ॥ १७ ॥

तेनैव प्रकृतिलया बभूवुः । यथोक्तम्—वैराग्यात्प्रकृतिलय इति । तत्र तयोर्द्वि-
योर्मध्ये यदुत्तरं तज्ज्ञानप्रसादमात्रम् । मात्रग्रहणेन निर्विषयतां सूचयति । तदेव हि
तादृशं चित्तसत्त्वं रजोक्लेशमूलेनाप्यपरामृष्टमस्याऽऽश्रयोऽत एव ज्ञानप्रसाद इत्युच्यते ।
चित्तसत्त्वं हि प्रसादस्वभावमपि रजस्तमःसंपर्कान्मलिनतामनुभवति । वैराग्याभ्यास-
विमलवारिधाराधौतसमस्तरजस्तमोमलं त्वतिप्रसन्नं ज्ञानप्रसादमात्रपरिशेषं भवति ।
तस्य गुणानुपादेयत्वाय दर्शयति—यस्योदये सति योगी प्रत्युदितख्यातिः ।
ख्यातिविशेषे सति वर्तमानख्यातिमानित्यर्थः । प्रापणीयं कैवल्यं प्राप्तम् । यथा
वक्ष्यति—जीवन्नेव विद्वान्मुक्तो भवति । संस्कारमात्रस्य छिन्नमूलस्य सिद्धत्वादिति
भावः । कुतः प्राप्तं, यतः—क्षीणाः क्षेतव्याः क्लेशा अविद्यादयः सवासनाः ।
मन्यन्ति धर्माधर्मसमूहो भवस्य जन्ममरणप्रबन्धस्य संक्रमः प्राणिनाम् । तत्कुतः कैव-
ल्यमित्यत आह—छिन्न इति । श्लिष्टानि निःसंधीनि पर्वाणि यस्य स तथोक्तः । धर्मा-
धर्मसमूहस्य समूहिनः पर्वाणि तानि श्लिष्टानि । न हि जातु जन्तुर्मरणजन्मप्रबन्धेन त्यक्ष्यते ।
साऽयं भवसंक्रमः क्लेशक्षये छिन्नः । यथा वक्ष्यति—“क्लेशमूलः कर्माशयः” [२।१२]
“सति मूले तद्विपाकः” [२।१३] इति । ननु प्रसंख्यानपरिपाकं धर्ममेघं च निरोधमन्तरा-
पि तदस्ति यज्ज्ञानप्रसादमात्रमित्यत आह—ज्ञानस्यैवेति । धर्ममेघभेद एव परं वैराग्यं
नान्यत् । यथा वक्ष्यति—“प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः”
[४।२९] [इति,] “तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्याऽऽनन्याऽज्ञेयमल्पम्” [४।३१] इति
च । तस्मादेतस्य हि नान्तरीयकमधिनाभावि कैवल्यमिति ॥ १६ ॥

उपायमभिधाय सप्रकारोपेयकथनाय पृच्छति—अथोपायद्वयेनेति । वितर्कवि-
चारानन्दास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञातः । संप्रज्ञातपूर्वकत्वादसंप्रज्ञातस्य प्रथमं संप्र-
१ ग. व. ड. च. 'ये प्र । छ. 'ये दो । २ ख. ति प्र । ३ ग. छ. 'तानु । ४ क झ. 'बुःतथा' ।

वितर्कश्चित्तस्याऽऽलम्बने स्थूल आभोगः । सूक्ष्मो विचारः ।
आनन्दो ह्लादः । एकात्मिका संविदस्मिता । तत्र प्रथमश्चतुष्टया-
नुगतः समाधिः सवितर्कः । द्वितीयो वितर्कविकलः सविचारः ।
तृतीयो विचारविकलः सानन्दः । चतुर्थस्तद्विकलोऽस्मितामात्र
इति । सर्व एते सालम्बनाः समाधयः ॥ १७ ॥

अथासंप्रज्ञातः समाधिः किमुपायः किंस्वभावो वेति—

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥

सर्ववृत्तिप्रत्यस्तमये संस्कारशेषो निरोधश्चित्तस्य समाधिरसं-
प्रज्ञातः । तस्य परं वैराग्यमुपायः । सालम्बनो ह्यभ्यासस्तत्सा-

ज्ञातोपवर्णनम् । संप्रज्ञातसामान्यं वितर्कविचारानन्दास्मितानां रूपैः स्वरूपैरनुगमाःप्रति-
पत्तव्यम् । वितर्कं विवृणोति—चित्तस्येति । स्वरूपसाक्षात्कारवती प्रज्ञाऽऽभोगः । स
च स्थूलविषयत्वात्स्थूलः । यथा हि प्राथमिको धानुष्कः स्थूलमेव लक्ष्यं विध्यत्यथ सूक्ष्म-
मेवं प्राथमिको योगी स्थूलमेव पाञ्चभौतिकं चतुर्भुजादि ध्येयं साक्षात्करोत्यथ सूक्ष्ममिति ।
एवं चित्तस्याऽऽलम्बने सूक्ष्म आभोगः स्थूलकारणभूतसूक्ष्मपञ्चतन्मात्रलिङ्गालिङ्गविषयो
विचारः । तदेवं ग्राह्यविषयं दर्शयित्वा ग्रहणविषयं दर्शयति—आनन्द इति । इन्द्रिये
स्थूल आलम्बने चित्तस्याऽऽभोगो ह्लाद आनन्दः । प्रकाशशीलतया खलु सत्त्वप्रधानाद-
हंकारदिन्द्रियाण्युत्पन्नानि । सत्त्वं सुखमिति तान्यपि सुखानीति तस्मिन्नाभोगो ह्लाद
इति । ग्रहीतृविषयं संप्रज्ञातमाह—एकात्मिका संविदिति । अस्मिताप्रभवानीन्द्रियाणि ।
तेनैषामस्मिता सूक्ष्मं रूपम् । सा चाऽऽत्मना ग्रहीत्रा सह बुद्धिरेकात्मिका संवित् । तस्यां
च ग्रहीतुरन्तर्भावाद्भवति ग्रहीतृविषयः संप्रज्ञात इति । चतुर्णामपरमप्यवान्तरविशेषमाह—
तत्र प्रथम इति । कार्यं कारणानुप्रविष्टं न कारणं कार्येण तदयं स्थूल आभोगः स्थूलसू-
क्ष्मेन्द्रियास्मिताकारणचतुष्टयानुगतो भवति । उत्तरे तु त्रिद्वयेकारणकास्त्रिद्वयेकरूपा
भवन्ति । असंप्रज्ञाताद्भिन्नत्ति—सर्व एत इति ॥ १७ ॥

क्रमप्राप्तसंप्रज्ञातमवतारयितुं पृच्छति—अथेति । विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्का-
रशेषोऽन्यः । पूर्वपदेनोपायकथनमुत्तराभ्यां च स्वरूपकथनम् । मध्यमं पदं विवृणोति—
सर्ववृत्तीति । प्रथमं पदं व्याचष्टे—तस्य परमिति । विरामो वृत्तीनामभावस्तस्य
प्रत्ययः कारणं तस्याभ्यासस्तदनुष्ठानं पौनःपुन्यं तदेव पूर्वं यस्य स तथोक्तः । अथापरं
वैराग्यं निरोधकारणं कस्मान्न भवतीत्यत आह—सालम्बनो हीति । कार्यस्वरूपं कारणं

धनाय न कल्पत इति विरामप्रत्ययो निर्वस्तुक आलम्बनी
क्रियते । स चार्थशून्यः । तदभ्यासपूर्वकं^१ हि चित्तं निरालम्बन-
मभावप्राप्तमिव भवतीत्येष निर्बीजः समाधिरसंप्रज्ञातः ॥ १८ ॥

स खल्वयं द्विविधः—उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च । तत्रोपाय-
प्रत्ययो योगिनां भवति—

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥

विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः । ते हि स्वसंस्कारमात्रोपयोगे-
न चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः स्वसंस्कारविपाकं तथा-

युज्यते न विरूपम् । विरूपं चापरं वैराग्यं सालम्बनं निरालम्बनसमाधिना कार्येण ।
तस्मान्निरालम्बनादेव ज्ञानप्रसादमात्रात्तस्योत्पत्तिर्युक्ता । धर्ममेघसमाधरेव हि नितान्तवि-
गलितरजस्तमोमलाद्बुद्धिसत्त्वाद्दुपजातस्तत्तद्विषयातिक्रमेण प्रवर्तमानोऽनन्तो विषयावद्यदर्शी
समस्तविषयपरित्यागाच्च स्वरूपप्रतिष्ठः सन्निरालम्बनः संस्कारमात्रशेषस्य निरालम्बनस्य
समाधेः कारणमुपपद्यते सारूप्यादिति । आलम्बनीकरणमाश्रयणमभावप्राप्तमिव वृत्तिरूप-
कार्याकरणात्निर्बीजो निरालम्बनः । अथवा बीजं क्लेशकर्माशयास्ते निष्क्रान्ता यस्मात्स
तथा ॥ १८ ॥

निरोधसमाधेरवान्तरभेदं हानोपादानाङ्गमादर्शयति—स खल्वयं निरोधसमाधिर्द्वि-
विधः—उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च । उपायो वक्ष्यमाणः श्रद्धादिः प्रत्ययः कारणं
यस्य निरोधसमाधेः स तथोक्तः । भवन्ति जायन्तेऽस्यां जन्तव इति भवोऽविद्या, भूते-
न्द्रियेषु वा विकारेषु प्रकृतिषु वाऽव्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मस्वात्मख्यातिस्तौष्टि-
कानां वैराग्यसंपन्नानां, स खल्वयं भवः प्रत्ययः कारणं यस्य निरोधसमाधेः स भवप्रत्ययः ।
तत्र तयोर्मध्य उपायप्रत्ययो योगिनां मोक्ष्यमाणानां भवति । विशेषविधानेन शेषस्य मुमु-
क्षुसंबन्धं निषेधति । केषां तर्हि भवप्रत्यय इत्यत्र सूत्रेणोत्तरमाह—भवप्रत्ययो विदे-
हप्रकृतिलयानाम् । विदेहाश्च प्रकृतिलयाश्च तेषामित्यर्थः । तद्व्याचष्टे—विदेहानां
देवानां भवप्रत्ययः । भूतेन्द्रियाणामन्यतमदा(मा)मत्वेन प्रतिपन्नास्तदुपासनया
तद्वासनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमिन्द्रियेषु भूतेषु वा लीनाः
संस्कारमात्रावशेषमनसः षट्कौशिकशरीररहिता विदेहाः । ते हि स्वसंस्कारमात्रोपयोगेन
चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः प्राप्नुवन्तो विदेहाः । अवृत्तिकत्वं च कैव-

जातीयकमतिवाहयन्ति । तथा प्रकृतिलयाः साधिकारे चेतसि
प्रकृतिलीने कैवल्यपदमिवानुभवन्ति, यावन्न पुनरावर्ततेऽधिका-
रवशाच्चित्तमिति ॥ १९ ॥

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञा-
पूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥

उपायप्रत्ययो योगिनां भवति । श्रद्धा चेतसः संप्रसादः ।

ह्येन सारूप्यं, साधिकारसंस्कारशेषता च वैरूप्यम् । संस्कारमात्रोपभोगेनेति क्वचित्पाठः ।
तस्यार्थः—संस्कारमात्रमेवोपभोगो यस्य न तु चित्तवृत्तिरित्यर्थः । प्राप्तावधयः स्वसं-
स्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्त्यतिक्रामन्ति पुनरपि संसारे विशन्ति । तथा
च वायुप्रोक्तम्—

“दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।
भौतिकास्तु शतं पूर्णम्” इति ।

तथा प्रकृतिलयाश्चाव्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्रेष्वन्यतमदा(मा)मत्वेन प्रतिपन्नास्तदुपा-
सनया तद्वासनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमव्यक्तादीनामन्यतमस्मिँल्ली (मे ली)-
नाः साधिकारेऽचरितार्थे । एवं हि चरितार्थं चेतः स्याद्यदि विवेकख्यातिमपि जनयेद-
जनितसत्त्वपुरुषान्यताख्यातेस्तु चेतसोऽचरितार्थस्यास्ति साधिकारतेति । साधिकारे
चेतसि प्रकृतिलीने कैवल्यपदमिवानुभवन्ति, यावन्न पुनरावर्ततेऽधिकारवशा-
च्चित्तमिति । प्रकृतिसाम्यमुपगतमध्यवधिं प्राप्य पुनरपि प्रादुर्भवति ततो विविच्यते ।
यथा वर्षातिपाते मृद्भावमुपगतो मण्डूकदेहः पुनरम्भोदवारिधारावसेकान्मण्डूकदेहभावम-
नुभवतीति । तथा च वायुप्रोक्तम्—

“सहस्रं त्वाभिमानिकाः ।
बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतञ्जराः ॥
पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ।
पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते” इति ॥

तदस्य पुनर्भवप्राप्तिहेतुतया हेयत्वं सिद्धम् ॥ १९ ॥

योगिनां तु समाधेरुपायक्रममाह—श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ।
नन्विन्द्रियादिचिन्तका अपि श्रद्धावन्त एवेत्यत आह—श्रद्धा चेतसः संप्रसादः ।
स चाऽऽंगमानुमानाचार्योपदेशसमधिगततत्त्वविषयो भवति । हे चेतसः संप्रसा-

सा हि जननीव कल्याणी योगिनं पाति । तस्य हि श्रद्धधानस्य
विवेकार्थिनो वीर्यमुपजायते । समुपजातवीर्यस्य स्मृतिरुपतिष्ठते ।
स्मृत्युपस्थाने च चित्तमनाकुलं समाधीयते । समाहितचित्तस्य
प्रज्ञाविवेक उपावर्तते । येन यथार्थं वस्तु जानाति । तदभ्यासा-
त्तत्तद्विषयाच्च वैराग्यादसंप्रज्ञातः समाधिर्भवति ॥ २० ॥

ते खलु नव योगिनो मृदुमध्याधिमात्रोपाया भवन्ति ।
तद्यथा—मृदूपायो मध्योपायोऽधिमात्रोपाय इति । तत्र मृदूपा-
यस्त्रिविधः—मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेग इति । तथा
मध्योपायस्तथाऽधिमात्रोपाय इति । तत्राधिमात्रोपायानां—

तांत्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥

समाधिलाभः समाधिफलं च भवतीति ॥ २१ ॥

दोऽभिरुचिरतीच्छा श्रद्धा नेन्द्रियादिष्व्यात्माभिमानिनामभिरुचिरसंप्रसादो हि स व्यामोह-
मूलत्वादित्यर्थः । कुतोऽसावेव श्रद्धेत्यत आह—सा हि जननीव कल्याणी योगिनं
पाति विमार्गपातजन्मनोऽनर्थात् । सोऽयमिच्छाविशेष इष्टमाणविषयं प्रयत्नं प्रसूत
इत्याह—तस्य हि श्रद्धधानस्य । तस्य विवरणं—विवेकार्थिनो वीर्यमुपजायते ।
स्मृतिर्ध्यानमनाकुलमविक्षिप्तं, समाधीयते योगाङ्गसमाधियुक्तं भवति । यमनियमादिना-
न्तरीयकसमाध्युपन्यासेन च यमनियमादयोऽपि सूचिताः । तदेवमखिलयोगाङ्गसंपन्नस्य
संप्रज्ञातो जायत इत्याह—समाहितचित्तस्येति । प्रज्ञाया विवेकः प्रकर्ष उपजायते ।
संप्रज्ञातपूर्वमसंप्रज्ञातोत्पादमाह—तदभ्यासात्तत्रैव तत्तद्भूमिप्रप्तौ तत्तद्विषयाच्च वैरा-
ग्यादसंप्रज्ञातः समाधिर्भवति । स हि कैवल्यहेतुः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिपूर्वो हि
निरोधश्चित्तमखिलकार्यकरणेन चरितार्थमधिकारदवसादयति ॥ २० ॥

ननु श्रद्धादयश्चेद्योगोपायास्तर्हि सर्वेषामविशेषेण समाधितःफले स्याताम् । दृश्यते
तु कस्यचिसिद्धिः कस्यचिदसिद्धिः कस्यचिच्चिरं सिद्धिः कस्यचिच्चिरतरेण कस्यचि-
त्क्षिप्रमित्यत आह—ते खलु नव योगिन इति । उपायाः श्रद्धादयो मृदुमध्याधि-
मात्राः प्राग्भवीयसंस्कारादृष्टवशाद्येषां ते तथोक्ताः । संवेगो वैराग्यं तस्यापि मृदुमध्यतीव्रता
प्राग्भवीयवासनादृष्टवशादेवेति तेषु यादृशां क्षेपीयसी सिद्धिस्तान्दर्शयति सूत्रेण—तीव्रसं-
वेगानामासन्न इति सूत्रम् । शेषं भाष्यम् । समाधेः संप्रज्ञातस्य फलमसंप्रज्ञातस्त-
स्यापि कैवल्यम् ॥ २१ ॥

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ॥ २२ ॥

मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्र इति । ततोऽपि विशेषः । तद्विशेषोऽपि मृदुतीव्रसंवेगस्याऽऽसन्नः, ततो मध्यतीव्रसंवेगस्याऽऽसन्नतरः, तस्मादधिमात्रतीव्रसंवेगस्याधिमात्रोपायस्याप्यासन्नतमः समाधिलाभः समाधिफलं चेति ॥ २२ ॥

किमेतस्मादेवाऽऽसन्नतमः समाधिर्भवति । अथास्य लभे भवत्यन्योऽपि कश्चिदुपायो न वेति—

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णात्यभिध्यानमात्रेण । तदभिध्यानमात्रादपि योगिन आसन्नतमः समाधिलाभः समाधिफलं च भवतीति ॥ २३ ॥

अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः कोऽयमीश्वरो नामेति—

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः

पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः । निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातमिति ॥ २२ ॥

सूत्रान्तरं पातयितुं विमृशति—किमेतस्मादेवेति । न वाशब्दः संशयनिवर्तकः । ईश्वरप्रणिधानाद्वा । व्याचष्टे—प्रणिधानाद्भक्तिविशेषान्मानसाद्वाचिकात्कायिकाद्वाऽऽवर्जितोऽभिमुखीकृतस्तमनुगृह्णाति । अभिध्यानमनागतार्थेच्छा—इदमस्याभिमतमस्त्विति । तन्मात्रेण न व्यापारान्तरेण । शेषं मुगमम् ॥ २३ ॥

ननु चेतनाच्चेतनाभ्यामेव व्यूढं नान्येन विश्वम् । ईश्वरश्चेदचेतनस्तर्हि प्रधानं प्रधानविकाराणामपि प्रधानमध्यपातात्तथा च न तस्याऽऽवर्जनमचेतनत्वादथ चेतनस्तथाऽपि चितिशक्तेरौदासीन्यादसंसारितया चास्मितादिविरहात्कुत आवर्जनम् । कुतश्चाभिध्यानमित्याशयवानाह—अथ प्रधानेति । अत्र सूत्रेणोत्तरमाह—क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः । अविद्यादयः क्लेशाः क्लिश्नन्ति खल्वमी पुरुषं

१ ग. व. ड. °षान्मृदु° । २ क ख. च. छ. °वध्यात्तन्तरस्तीव्राधिमात्रसंवेगस्याधिमात्रोपायस्य समा° । ३ क. ख. च. °तरः स° । ४ ख. ग. व. ड. च. छ. °ध्यानाद्° । ५ क. ख. घ. ड. च. °ततः स° । ६ झ. °निवर्त° ।

अविद्यादयः क्लेशाः । कुशलाकुशलानि कर्माणि । तत्फलं
विपाकः । तदनुगुणा वासना आशयाः । ते च मनसि वर्तमानाः
पुरुषे व्यपदिश्यन्ते, स हि तत्फलस्य भोक्तेति । यथा जयः
पराजयो वा योद्धृषु वर्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते । यो ह्यनेन
भोगेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः ।

कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहवः केवलिनः । ते हि त्रीणि
बन्धनानि चिञ्छत्वा कैवल्यं प्राप्ता ईश्वरस्य च तत्संबन्धो न भूतो
न भावी । यथा मुक्तस्य पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते नैवमीश्व-
रस्य । यथा वा प्रकृतिलीनस्योत्तरा बन्धकोटिः संभाव्यते
नैवमीश्वरस्य । स तु सदैव मुक्तः सदैवेश्वर इति ।

सांसारिकं विविधदुःखप्रहारेणेति । कुशलाकुशलानीति धर्माधर्मास्तेषां च कर्मजत्वाद्दुष्पचा-
रात्कर्मत्वम् । विपाको जात्यायुर्भोगाः । विपाकानुगुणा वासनास्ताश्चित्तभूमावाशेरत
इत्याशयाः । नहि करभजातिनिर्वर्तकं कर्म प्राग्भवीयकरभभोगमावितां भावनां न यावद-
भिव्यनक्ति तावत्करभोचिताय भोगाय कल्पते । तस्माद्भवति करभजात्यनुभवजन्मा भावना
करभविद्याकानुगुणेति । नन्वमी क्लेशादयो बुद्धिधर्मा न कथंचिदपि पुरुषं परामृशन्ति,
तस्मात्पुरुषग्रहणादेव तदपरामर्शसिद्धेः कृतं क्लेशकर्मत्यादिनेत्यत आह—ते च मनसि
वर्तमानाः सांसारिके पुरुषे व्यपदिश्यन्ते । कस्मात्, स हि तत्फलस्य भोक्ता
चेतयितेति । तस्मात्पुरुषत्वादीश्वरस्यापि तत्संबन्धः प्राप्त इति तत्प्रतिषेध उपपद्यत इत्याह—
यो ह्यनेन बुद्धिस्थेनापि पुरुषमात्रसाधारणेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः ।
विशिष्यत इति विशेषः पुरुषान्तराद्व्यवच्छिद्यते ।

विशेषपदस्य व्यावर्तनं दर्शयितुकामः परिचोदनापूर्णं परिहरति—कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि ।
प्रकृतिलयानां प्राकृतो बन्धः । वैकारिको बन्धो विदेहानाम् । दक्षिणैर्दिवन्धो
दिव्यादिव्यविषयभोगभाजाम् । तान्यमूनि त्रीणि बन्धनानि । प्रकृतिभावनासंस्कृतमनसो
हि देहपातानन्तरमेव प्रकृतिलयतामापन्ना ईतीतरेषां पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते, तेनोत्तर-
कोटिविधानमात्रमिह तु पूर्वापरकोटिनिषेध इति । संक्षिप्य विशेषं दर्शयति—स तु सदैव
मुक्तः सदैवेश्वर इति । ज्ञानक्रियाशक्तिसंपदैश्वर्यम् ।

योऽसौ प्रकृष्टसत्त्वोपादानादीश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः स
किं सनिमित्त आहोस्विन्निर्निमित्त इति । तस्य शास्त्रं निमित्तम् ।

शास्त्रं पुनः किंनिमित्तं, प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तम् ।

अत्र पृच्छति—योऽसाविति । ज्ञानक्रिये हि न चिच्छक्तेरपरिणामिन्याः संभवत
इति रजस्तमोरहितविशुद्धचित्तसत्त्वाश्रये वक्तव्ये । न चेश्वरस्य सदा मुक्तस्याविद्याप्रभ-
वचित्तसत्त्वसमुत्कर्षेण सह स्वस्वाभिभावः संबन्धः संभवतीत्यत उक्तं—प्रकृष्ट-
सत्त्वोपादानादिति । नेश्वरस्य पृथग्जनस्येवाविद्यानिबन्धनीश्चित्तसत्त्वेन स्वस्वामि-
भावः । किं तु तापत्रयपरीतान्प्रेत्यभावमहार्णवाज्जन्तूनुद्धारिष्यामि ज्ञानधर्मोपदे-
शेन । न च ज्ञानक्रियासामर्थ्यातिशयसंपत्तिमन्तरेण तदुपदेशः । न चेयमपहतरज-
स्तमोमलविशुद्धसत्त्वोपादानं विनेत्यालोच्य सत्त्वप्रकर्षमुपादत्ते भगवानपरामृष्टोऽप्य-
विद्यया । अविद्याभिमानो चाविद्यायास्तत्त्वमविद्वान्भवति न पुनरविद्यामविद्यात्वेन
सेवमानः । न खलु शैलूषो रामत्वमारोप्य तास्ताश्चेष्टा दर्शयन्भ्रान्तो भवति । तदि-
दमाहार्यमस्य रूपं न तात्त्विकमिति । स्यादेतत् । उद्दिधीर्षया भगवता सत्त्वमुपादेयं
तदुपादानेन च तदुद्दिधीर्षा, अस्या अपि प्राकृतत्वात्तथा चान्योन्याश्रय इत्यत
उक्तम्—शाश्वतिक इति । भवेदेतदेवं यदीदंप्रथमता सर्गस्य भवेदनादौ तु सर्ग-
संहारप्रबन्धे सर्गान्तरसमुत्पन्नसंजिहीर्षावधिसमये पूर्णे मया सत्त्वप्रकर्ष उपादेय इति
प्रणिधानं कृत्वा भगवाञ्जगत्संजहार । तदा चेश्वरचित्तसत्त्वं प्रणिधानवासितं प्रधान-
साम्यमुपगतमपि परिपूर्णे महाप्रलयावधौ प्रणिधानवासनावशात्तथैवेश्वरचित्तसत्त्वभा-
वेन परिणमते । यथा चैत्रः श्वः प्रातरेवोत्थातव्यं मयेति प्रणिधाय सुप्तस्तदैवोत्तिष्ठति
प्रणिधानसंस्कारात् । तस्मादनादित्वादीश्वरप्रणिधानसत्त्वोपादानयोः शाश्वतिकत्वेन नान्यो-
न्याश्रयः । न चेश्वरस्य चित्तसत्त्वं महाप्रलयेऽपि न प्रकृतिसाम्यमुपैतीति वाच्यम् । यस्य
हि न कदाचिदपि प्रधानसाम्यं न तत्प्राधानिकं नापि चितिशक्तिरज्ञत्वादित्यर्थान्तरमप्रा-
माणिकमापद्येत । तच्चायुक्तं, प्रकृतिपुरुषव्यतिरेकेणार्थान्तराभावात् । सोऽयमीदृश ईश्व-
रस्य शाश्वतिक उत्कर्षः । स किं सनिमित्तः सप्रमाणक आहोस्विन्निर्निमित्तो निष्प्रमा-
णक इति । उत्तरं—तस्य शास्त्रं निमित्तम् । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि शास्त्रम् ।

चोदयति—शास्त्रं पुनः किंनिमित्तम् । प्रत्यक्षानुमानपूर्वं हि शास्त्रम् । न चेश्वरस्य
सत्त्वप्रकर्षे कस्यचिःप्रत्यक्षमनुमानं वाऽस्ति । न चेश्वरप्रत्यक्षप्रभवं शास्त्रमिति युक्तम् । कल्प-
यित्वाऽपि ह्ययं ब्रूयादात्मैश्वर्यप्रकाशनायेति भावः । परिहरति—प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तम् ।

एतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरसत्त्वे वर्तमानयोरनादिः संबन्धः ।
 एतस्मादेतद्भवति सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति । तच्च तस्यैश्वर्यं
 साम्यातिशयविनिर्मुक्तम् । न तावदैश्वर्यान्तरेण तदतिशय्यते ।
 यदेवातिशयि स्यात्तदेव तत्स्यात् । तस्माच्च काष्ठाप्राप्तिरैश्वर्यस्य

अयमभिसंधिः—मन्त्रायुर्वेदेषु तावदीश्वरप्रणीतेषु प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थाव्यभिचारकिनिश्च-
 यात्प्रामाण्यं सिद्धम् । न चौषधिभेदानां तत्संयोगविशेषाणां च मन्त्राणां च
 तत्तद्गर्वावापोद्धारेण सहस्रेणापि पुरुषायुषैर्लौकिकप्रमाणव्यवहारी शक्तः कर्तुम-
 न्वयव्यतिरेकौ । न चाऽऽगमादन्वयव्यतिरेकौ ताभ्यां चाऽऽगमस्तत्संतानयोरनादि-
 त्वादिति प्रतिपादयितुं युक्तम् । महाप्रलये तत्संतानयोर्विच्छेदात् । न च तद्भावे
 प्रमाणाभावः । अभिन्नं प्रवानविकारो जगदिति हि प्रतिपादयिष्यते । सदृशपरिणा-
 मस्य चै विसदृशपरिणामता दृष्टा । यथा क्षीरेक्षुरसादेर्दधिगुडादिरूपम् । विसदृश-
 परिणामस्य पूर्वमसदृशपरिणामता च दृष्टा । तदिह प्रधानेनापि महदहंकारादिरूपवि-
 सदृशपरिणामेन सता भाव्यं कदाचिन्सदृशपरिणामेनापि । सदृशपरिणामश्चास्य साम्या-
 वस्था । स च महाप्रलयः । तस्मान्मन्त्रायुर्वेदप्रणयनात्तावद्भगवतो विगलितरजस्त-
 मोमलावरणतया परितः प्रद्योतमानं बुद्धिसत्त्वमास्थेयम् । तथा चाभ्युदय-
 निःश्रेयसोपदेशपरोऽपि वेदराशिरीश्वरप्रणीतस्तद्बुद्धिसत्त्वप्रकर्षदेव भवितुमर्हति ।
 न च सत्त्वोत्कर्षे रजस्तमःप्रभवौ विभ्रमत्रिप्रलम्भौ संभवतः । तस्तिद्धं प्रकृष्टस-
 त्तनिमित्तं शास्त्रमिति ।

स्यादेतत् । प्रकर्षकार्यतया प्रकर्षं बोधयच्छास्त्रं शेषवदनुमानं भवेन्न त्वागम इत्यत आह—
 एतयोरिति । न कार्यत्वेन बोधयत्यपि त्वनादिवाच्यवाचकभावसंबन्धेन बोधयतीत्यर्थः ।
 ईश्वरस्य हि बुद्धिसत्त्वे प्रकर्षो वर्तते, शास्त्रमपि तद्बुद्धिसत्त्वेन तत्र वर्तते इति । उपसंहरति—
 एतस्मादीश्वरबुद्धिसत्त्वप्रकर्षवाचकाच्छास्त्रादेतद्भवति ज्ञायते विषयेण विषयिणो लक्षणा-
 त्सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति । तदेवं पुरायान्तराद्भवच्छिद्येश्वरान्तरादपि व्यवच्छिनत्ति—तच्च
 तस्येति । अतिशयविनिर्मुक्तिमाह— न तावदिति । कुतः—यदेवेति । कस्मात्सर्वातिशयविनि-
 र्मुक्तं तदैश्वर्यमित्यत आह—तस्माच्चनेति । अतिशयनिष्ठामप्राप्तानामौपचारिकमैश्वर्यमित्यर्थः ।

१ ज. 'ते । विस' । २ ख. झ. 'स्य वि' । ३ ज. च स' । ४ ज. 'रूपवि' । ५ ज.
 'मपू' ६ झ. पूर्वस' । ७ ज. 'पि । विस' । ८ ज. 'मस्य या सा' । ख. 'मस्तस्य सा' ।

स ईश्वर इति । न च तत्समानमैश्वर्यमस्ति । कस्मात्, द्वयोस्तु-
ल्ययोरेकस्मिन्पुण्यपत्कामितेऽर्थे नवमिदमस्तु पुराणमिदमस्ति-
त्येकस्य सिद्धावितरस्य प्राकाम्यविघातादूनत्वं प्रसक्तम् । द्वयोश्च
तुल्ययोर्युगपत्कामितार्थप्राप्तिर्नास्ति । अर्थस्य विरुद्धत्वात् ।
तस्माद्यस्य साम्यांतिशयैर्विनिर्मुक्तमैश्वर्यं स एवेश्वरः । स च
पुरुषविशेष इति ॥ २४ ॥

किं च—

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥

यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियग्रहणमल्पं
बह्विति सर्वज्ञबीजमेतद्विवर्धमानं यत्र निरतिशयं स सर्वज्ञः ।
अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्य सातिशयत्वात्परिमाणवदिति ।

साम्यविनिर्मुक्तिमाह—न च तत्समानमिति । प्राकाम्यमविहतेच्छता तद्विघातानूनत्वम-
नूनत्वे वा द्वयोरपि प्राकाम्यविघातः कार्यानुत्पत्तेरुत्पत्तौ वा विरुद्धधर्मसमालिङ्गितमेकदा
कार्यमुपलभ्येतेत्याशयवान्नाह—द्वयोश्चेति । अविरुद्धाभिप्रायत्वे वा प्रत्येकमीश्वरत्वे कृत-
मन्धैरेकेनैवेशनायाः कृतत्वात् । संभूयकारित्वे वा न कश्चिदीश्वरः परिषद्वन्नित्येशनायो-
गिनां च पर्यायायोगात्कल्पनागौरवप्रसङ्गश्चेति द्रष्टव्यम् । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥ २४ ॥

एवमस्य क्रियाज्ञानशक्तौ शास्त्रं प्रमाणमभिधाय ज्ञानशक्तावनुमानं प्रमाणयति—
किंच—तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् । व्याचष्टे—यदिदमिति । बुद्धिसत्त्वावरकत-
मोपगमतारतम्येन यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां प्रत्येकं च समुच्चयेन च वर्तमानानामती-
न्द्रियाणां ग्रहणं, तस्य विशेषणमल्पं बह्विति सर्वज्ञबीजं कारणम् । कश्चिक्चिदेवाती-
तादि गृह्णाति कश्चिद्बहु कश्चिद्बहुतरं कश्चिद्बहुतममिति ग्राह्यापेक्षया ग्रहणस्याल्पत्वं बहुत्वं
कृतम् । एताद्विवर्धमानं यत्र निष्क्रान्तमतिशयात्स सर्वज्ञ इति । तदनेन प्रमेयमात्रं कथि-
तम् । अत्र प्रमाणयति—अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्येति । साध्यनिर्देशः ।
निरतिशयत्वं काष्ठा । यतः परमतिशयवत्ता नास्तीति । तेन नावधिमात्रेण सिद्धसाधनम् ।
सातिशयत्वादिति हेतुः । यद्यत्सातिशयं तत्तत्सर्वं निरतिशयं, यथा कुत्रलामलकबिल्वेषु
सातिशयं महत्त्वमात्मनि निरतिशयमिति व्याप्तिं दर्शयति—परिमाणवत् । न च गरिमा-
दिभिर्गुणैर्व्यभिचार इति सांप्रतम् । न स्वत्ववयवगारिमातिशयी गारिमाऽवयविनः किं

यत्र काष्ठाप्राप्तिर्ज्ञानस्य स सर्वज्ञः । स च पुरुषविशेष इति ।

सामान्यमात्रोपसंहारे च कृतोपक्षयमनुमानं न विशेषप्रति-
पत्तौ समर्थमिति । तस्य संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिरागमतः पर्य-
न्वेष्ट्या । तस्याऽऽत्मानुग्रहाभावेऽपि भूतानुग्रहः प्रयोजनम् ।

त्वा परमाणुभ्य आऽन्त्यावर्षविभ्यो यावन्तः केचन तेषां प्रत्येकवर्तिनो गरिष्णः समाहृत्य
गरिमा वर्धमानाभिमानः । ज्ञानं तु न प्रतिज्ञेयं समाप्यत इत्येकद्विबहुविषयतया युक्तं
सातिशयमिति न व्यभिचारः । उपसंहरति—यत्र काष्ठेति ।

ननु सन्ति बहवस्तीर्थंकरा बुद्धार्हतकपिलर्षिप्रभृतयस्तत्कस्मात् एव सर्वज्ञा न भवन्त्य-
स्मादनुमानादित्यत आह—सामान्येति । कुतस्तर्हि तद्विशेषप्रतिपत्तिरित्यत आह—तस्येति ।
बुद्धादिप्रणीतं आगमाभासो न त्वागमः, सर्वप्रमाणबाधितक्षणिकनैरात्म्यादिमार्गोपदेशक-
त्वेन विप्रलम्भकत्वादिति भावः । तेन श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणलक्षणादागमत आगच्छन्ति
बुद्धिमारोहन्ति अस्माद्भ्युदयनिःश्रेयसोपाया इत्यागमः, तस्मात्संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिः ।
संज्ञाविशेषः शिवेश्वरादिः श्रुत्यादिषु प्रसिद्धः । आदिपदेन षडङ्गतादशाव्ययते संगृहीते ।
यथोक्तं वायुपुराणे—

“ सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमल्लसशक्तिः ।

अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाङ्गरङ्गानि महेश्वरस्य ” ॥ (वायुपु० १२।३१)

तथा—“ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः ।

स्रष्टृत्वमात्मसंबोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च ॥

अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शंकरे” (वायुपु० १०।१०) इति ।

स्यादेतत्, नित्यतृप्तस्य भगवतो वैराग्यातिशयसंपन्नस्य स्वार्थं तृष्णासंभवात्कारुणि-
कस्य च मुखैकतानजनसर्जनपरस्य दुःखबहुलजीवलोकजननानुपपत्तेरप्रयोजनस्य च
प्रेक्षावतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः क्रियाशक्तिशालिनोऽपि न जगत्क्रियेत्यत आह—तस्याऽऽ-
त्मानुग्रहाभावेऽपीति । भूतानां प्राणिनामनुग्रहः प्रयोजनं, शब्दाद्युपभोगविवेकख्याति-
रूपकार्यकरणात्किल चरितार्थं चित्तं निवर्तते । ततः पुरुषः केवली भवति । अत-
स्तत्प्रयोजनाय कारुणिको विवेकख्यात्युपायं कथयति । तेनाचरितार्थत्वाच्चित्तस्य जन्तू-
नीश्वरः पुण्यापुण्यसहायः सुखदुःखे भावयन्नपि नाकारुणिकः । विवेकख्यात्युपायकथ-

१ ख. ग. घ. ङ. छ. °रे कृ° । २ ज. °यवेभ्यश्चौपाधिकेभ्यो । ३ ख. ज. झ. °रि°व° ।
४ ज. °र्थकारा । ५ ज. बुद्धर्षभ° । ६ क. °तश्चाऽऽग° ।

ज्ञानधर्मोपदेशेन कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु संसारिणः पुरुषानुद्ध-
रिष्यामीति । तथा चोक्तम्—आदिविद्वान्निर्माणचित्तमधिष्ठाय
कारुण्याद्भगवान्परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवा-
चेति ॥ २५ ॥

स एषः—

पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६ ॥

पूर्वे हि गुरवः कालेनावच्छिद्यन्ते । यत्रावच्छेदार्थेन कालो
नोपावर्तते स एष पूर्वेषामपि गुरुः । यथाऽस्य सर्गस्याऽऽदौ
प्रकर्षगत्या सिद्धस्तथाऽतिक्रान्तसर्गादिष्वपि प्रत्येतव्यः ॥ २६ ॥

नाथ भूतानुग्रहं द्वारमाह—ज्ञानधर्मोपदेशेनेति । ज्ञानं च धर्मश्च ज्ञानधर्मौ तयोरुप-
देशेन ज्ञानधर्मसमुच्चयाल्लब्धविवेकख्यातिपारिपाकात्कल्पप्रलये ब्रह्मणो दिनावसाने यत्र
सत्यलोकवर्जं जगदस्तमेति । महाप्रलये ससत्यलोकस्य ब्रह्मणोऽपि निधने संसारिणः
स्वकारणगामिनोऽतस्तदा मरणदुःखभाजः, कल्पेत्युपलक्षणमन्यदाऽपि स्वार्जितकर्म-
पाकवशेन जन्ममरणादिभाजः पुरुषानुद्धरिष्यामीति कैवल्यं प्राप्य पुरुषा उद्धृता
भवन्तीत्यर्थः । एतच्च करुणाप्रयुक्तस्य ज्ञानधर्मोपदेशनं कापिलानामपि सिद्धमित्याह—
तथा चोक्तं पञ्चशिखाचार्येण—आदिविद्वान्कापिल इति । आदिविद्वानिति पञ्चशि-
खाचार्यवचनमादिमुक्तस्वसंतानादिगुरुविषयं न त्वनादिमुक्तपरमगुरुविषयम् । आदिमुक्तेषु
कदाचिन्मुक्तेषु विद्वत्सु कपिलोऽस्माकमादिविद्वान्मुक्तः स एव च गुरुरिति । कपिलस्यापि
जायमानस्य महेश्वरानुग्रहादेव ज्ञानप्राप्तिः श्रूयत इति । कपिलो नाम विष्णोरवतारविशेषः
प्रतिद्धः । स्वयंभूस्तु हिरण्यगर्भः । तस्यापि सांख्ययोगप्राप्तिर्वेदे श्रूयत इति । स एवेश्वर
आदिविद्वान्कपिलो विष्णुर्न स्वयंभूरिति भावः । स्वायंभूर्वाणां त्वीश्वर इति भावः ॥ २५ ॥

संप्रति भगवतो ब्रह्मादिभ्यो विशेषमाह—स एष इति । पातनिका—स एष इति ।
सूत्रम्—पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् । व्याचष्टे—पूर्वे हीति । कालस्तु
शतवर्षादिरवच्छेदार्थेनावच्छेदेन प्रयोजनेन नोपावर्तते न वर्तते । प्रकर्षस्य गतिः प्राप्तिः ।
प्रत्येतव्य आगमात् ॥ २६ ॥

१ ग. घ. ड. 'वच्छेद्य' । २ ख. ज. 'णः पु' । ३ ख. ज. झ. 'भूर्हिर' । ४ क. विष्णुः
स्व' । ५ क. 'वादीनामस्त्वीश्व' ।

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

वाच्य ईश्वरः प्रणवस्य । किमस्य संकेतकृतं वाच्यवाचकत्व-
मथ प्रदीपप्रकाशवदवस्थितिमिति ।

स्थितोऽस्य वाच्यस्य वाचकेन सह संबन्धः । संकेतस्त्वी-
श्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति । यथाऽवस्थितः पितापुत्रयोः
संबन्धः संकेतेनावग्नोत्यते, अयमस्य पिता, अयमस्य पुत्र
इति । सर्गान्तरेष्वपि वाच्यवाचकशक्त्यपेक्षस्तथैव संकेतः
क्रियते । संप्रतिपत्तिनित्यतया नित्यः शब्दार्थसंबन्ध इत्याग-
मिनः प्रतिजानते ॥ २७ ॥

तदनेन प्रबन्धेन भगवानीश्वरो दर्शितः । संप्रति तत्प्रणिधानं दर्शयितुं तस्य
वाचकमाह—तस्य वाचकः प्रणवः । व्याचष्टे—वाच्य इति । तत्र परेषां मतं विमर्श-
द्वारेणोपन्यस्यति—किमस्येति । वाचकत्वं प्रतिपादकत्वमित्यर्थः । परे हि पश्यन्ति
यदि स्वाभाविकः शब्दार्थयोः संबन्धः संकेतेनास्माच्छब्दादयमर्थः प्रत्येतव्य इत्येव-
मात्मकेनाभिव्यज्येत ततो यत्र नास्ति स संबन्धस्तत्र संकेतशतेनापि न व्यज्येत ।
न हि प्रदीपव्यङ्ग्यो घटो यत्र नास्ति तत्र प्रदीपसहस्रेणापि शक्यो व्यङ्क्तुम् ।
कृतसंकेतस्तु करभशब्दो वारणे वारणप्रतिपादको दृष्टः । ततः संकेतकृतमेव वाच-
कत्वमिति ।

विमृश्याभिमतमवधारयति—स्थितोऽस्येति । अयमभिप्रायः—सर्व एव शब्दाः सर्वा-
कारार्थाभिधानसमर्था इति । स्थित एवैषां सर्वाकारैरर्थैः स्वाभाविकः संबन्धः । ईश्वर-
संकेतस्तु प्रकाशकश्च नियामकश्च । तस्येश्वरसंकेतासंकेतकृतश्चास्य वाचकापभ्रंशविभागः ।
तदिदमाह—संकेतस्त्वीश्वरस्येति । निदर्शनमाह—यथेति । ननु शब्दस्य प्राधानि-
कस्य महाप्रलयसमये प्रधानभावमुपगतस्य शक्तिरपि प्रलीना, ततो महदादिक्रमेणोत्पन्न-
स्यावाचकस्यैव माहेश्वरेण संकेतेन न शक्या वाचकशक्तिरभिव्यञ्जयितुं विनष्टशक्तिवा-
दित्यत आह—सर्गान्तरेष्वपीति । यद्यपि सह शक्या प्रधानमायमुपगतः शब्दस्तथाऽपि
पुनराविर्भवस्तच्छक्तियुक्त एवाऽऽविर्भवति वर्पातिपातसमधिगतमृद्भावं इवोद्विज्जो मेघवि-
सृष्ट्यारिधारौवसेकात् । तेन पूर्वसंबन्धसंकेतानुसारेण संकेतः क्रियते भगवतेति । तस्मात्सं-
प्रतिपत्तेः सहशब्दव्यवहारपरम्पराया नित्यतया नित्यः शब्दार्थयोः संबन्धो न कूटस्थनित्य
इत्यागमिकाः प्रतिजानते, न पुनरागमनिरपेक्षाः सर्गान्तरेष्वपि तादृश एव संकेत इति
प्रतिपत्तुमीशत इति भावः ॥ २७ ॥

विज्ञातवाच्यवाचकत्वस्य योगिनः—

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

प्रणवस्य जपः प्रणवाभिधेयस्य चेश्वरस्य भावनम् । तदस्य योगिनः प्रणवं जपतः प्रणवार्थं च भावयतश्चित्तमेकाग्रं संपद्यते । तथा चोक्तम्—

“स्वाध्यायाद्योगमासीत् योगात्स्वाध्यायमामनेत् ।

स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते” इति ॥ २८ ॥

किं चास्य भवति—

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्य-

न्तरायाभावश्च ॥ २९ ॥

ये तावदन्तराया व्याधिप्रभृतयस्ते तावदीश्वरप्रणिधानान्न भवन्ति । स्वरूपदर्शनमप्यस्य भवति । यथैवेश्वरः पुरुषः शुद्धः प्रसन्नः केवलोऽनुपसर्गस्तथाऽयमपि बुद्धेः प्रतिसंवेदी यः पुरुषस्तमधिगच्छति ॥ २९ ॥

वाचकमाख्याय प्रणिधानमाह—तज्जपस्तदर्थभावनम् । व्याचष्टे—प्रणवस्येति । भावनं पुनः पुनश्चित्ते निवेशनम् । ततः किं सिध्यतीत्यत आह—प्रणवमिति । एकस्मिन्भगवत्यारमति चित्तम् । अत्रैव वैयासिकीं गाथामुदाहरति—तथा चेति । तत ईश्वरः समाधितस्फुललाभेन तमनुगृह्णाति ॥ २८ ॥

किंचापरमस्मात्—ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च । प्रतीपं द्विपरीतमश्नति विजानातीति प्रत्यक्स चासौ चेतनश्चेति प्रत्यक्चेतनोऽविद्यावान्पुरुषः । तदनेनेश्वराच्छाश्रतिकसत्त्वोत्कर्षसंपन्नाद्विद्यावतो निवर्तयति । प्रतीचश्चेतनस्याधिगमो ज्ञानं स्वरूपतोऽस्य भवत्यन्तराया वक्ष्यमाणास्तदभावश्च । अस्य विवरणं—ये तावदिति । स्वमात्मा तस्य रूपम् । रूपग्रहणेनाविद्यासमारोपितान्धमूर्च्छिषेधति । नन्वीश्वरप्रणिधानमीश्वरविषयं कथमिव प्रत्यक्चेतनं साक्षात्करोत्यतिप्रसङ्गादित्यत आह—यथैवेश्वर इति । शुद्धः कऽस्थनित्यतयोदयव्ययरहितः प्रसन्नः क्लेशवर्जितः केवलो धर्माधर्मापेतः । अत एवानुपसर्गः । उपसर्गा जात्यायुर्भोगाः । सादृश्यस्य किञ्चिद्भेदाविष्टानत्वादीश्वराद्भिन्नति—बुद्धेः प्रतिसंवेदीति । तदनेन प्रत्यग्रहणं व्याख्यातम् । अत्यन्तविधर्मिणोरन्यतरार्थानुचिन्तनं न तदितरस्य साक्षात्काराय कल्पते ।

१ ग. घ. ङ. °ष इत्येवम् । २ ख. ज. झ. °नश्चेतसि नि°

अथ केऽन्तराया ये चित्तस्व विक्रपाः । के पुनस्ते कियन्तो
वेति—

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रा-
न्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि
चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ॥ ३० ॥

नवान्तरायाश्चित्तस्य विक्रपाः । सहैते चित्तवृत्तिभिर्भवन्ति ।
एतेषामभावे न भवन्ति पूर्वोक्ताश्चित्तवृत्तयः । व्याधिर्धातु-
रसकरणवैषम्यम् । स्त्यानमकर्मण्यता चित्तस्य । संशय उभय-
कोटिस्पृग्विज्ञानं स्यादिदमेवं नैवं स्यादिति । प्रमादः समाधि-
साधनानामभावनम् । आलस्यं कायस्य चित्तस्य च गुरुत्वा-
दप्रवृत्तिः । अविरतिश्चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मा गर्भः ।
भ्रान्तिदर्शनं विपर्ययज्ञानम् । अलब्धभूमिकत्वं समाधि-
भूमेरलाभः । अनवस्थितत्वं यल्लब्धायां भूमौ चित्तस्याप्र-
तिष्ठा । समाधिप्रतिलम्भे हि सति तदवस्थितं स्यादिति ।
एते चित्तविक्षेपा नव योगमला योगप्रतिपक्षा योगान्तराया
इत्यभिधीयन्ते ॥ ३० ॥

सदृशार्थानुचिन्तनं तु सदृशान्तरसाक्षात्कारोपयोगितामनुभवति एकशास्त्राभ्यास इव
तत्सदृशार्थशास्त्रान्तरज्ञानोपयोगिताम् । प्रत्यासत्तिस्तु स्वात्मनि साक्षात्कारहेतुर्न परात्म-
नीति सर्वमन्नदातम् ॥ २९ ॥

पृच्छति—अथ क इति । सामान्येनोत्तरम्—य इति । विशेषसंख्ये पृच्छति—
क इति । उत्तरं व्याधीत्यादिमूत्रम् । अन्तराया नव । एताश्चित्तवृत्तयो योगान्तराया
योगविरोधिनश्चित्तस्य विक्रपकाश्चित्तं खल्वमी व्याध्यादयो योगाद्विक्षिप न्यपनयन्तीति
विक्षेपाः । योगप्रतिपक्षत्वे हेतुमाह—सहैत इति । संशयभ्रान्तिदर्शने तावद्वृत्ति-
तया वृत्तिनिरोधप्रतिपक्षौ । येऽपि न वृत्तयो व्याधिप्रभृतयस्तेऽपि वृत्तिसहचर्यात्-
प्रतिपक्षा इत्यर्थः । पदार्थान्वयाचष्टे—व्याधिरिति । धातवो वातपित्तश्लेष्माणः
शरीरधारणात् । अशितपीताहारपरिणामविशेषो रसः । करणानीन्द्रियाणि तेषां वैषम्यं
न्यूनाधिकभाव इति । अकर्मण्यता कर्मनर्हता । संशय उभयकोटिस्पृग्विज्ञानम् ।
सत्यप्यतद्रूपप्रतिष्ठत्वेन संशयविपर्यासयोरभेदे, उभयकोटिस्पर्शरूपरसवान्तरविशेष-

१ ग. ग. ड. छ. 'क्षेपकाः । के । २ क. ग. य. ड. 'यः । तत्र व्या° । ३ ख. छ.
°त्वं लब्धा° ।

दुःखदौर्मनस्याङ्गभेजयत्वश्वास-
प्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥ ३१ ॥

दुःखमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च । येनाभि-
हताः प्राणिनस्तदपघाताय प्रयतन्ते तद्दुःखम् । दौर्मनस्यमि-
च्छाविघाताच्चेतसः क्षोभः । यदङ्गान्येजयति कम्पयति तद-
ङ्गभेजयत्वम् । प्राणो यद्बाह्यं वायुमाचामति स श्वासः ।
यत्कौष्ठ्यं वायुं निःसारयति स प्रश्वासः । एतौ विक्षेपसह-
भुवो विक्षिप्तचित्तस्यैते भवन्ति । समाहितचित्तस्यैते न
भवन्ति ॥ ३१ ॥

अथैते विक्षेपाः समाधिप्रतिपक्षास्ताभ्यामेवाभ्यासवैरा-
ग्याभ्यां निरोद्धव्याः । तत्राभ्यासस्य विषयमुपसंहरन्निदमाह—

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥

विवक्षयाऽत्र भेदेनोपन्यासः । अभाषनमकरणं तत्राप्रयत्न इति यावत् । कायस्य गुरुत्वं
कफादिना, चित्तस्य गुरुत्वं तमसा । गर्भस्तृष्णा । मधुमत्यादयः समाधिभूमयः । लब्ध-
भूमेर्यादि तावतैव सुस्थितमन्यस्य समाधिभेषः स्यात्तस्तस्या अपि भूमेरपायः स्यात् ।
यस्मात्समाधिप्रतिलम्भे तदवस्थितं स्यात्तस्मात्तत्र प्रयतितव्यमिति ॥ ३० ॥

न केवलं नवान्तराया दुःखादयोऽप्यस्य तत्सहभुवो भवन्तीत्याह—दुःखेत्यादि ।
प्रतिकूलवेदनीयं दुःखमाध्यात्मिकं शारीरं व्याधिप्रशान्मानसं च कामादिवशात् । अधि-
भौतिकं व्याघ्रादिजनितम् । आधिदैविकं ग्रहपीडादिजनितम् । तच्चेदं दुःखं प्राणिमात्रस्य
प्रतिकूलवेदनीयतया हेयमित्याह—येनाभिहता इति । अनिच्छतः प्राणो यद्बाह्यं वायु-
माचामति पिबति प्रवेशयतीति यावत्स श्वासः समाध्यङ्गरेचकविरोधी । अनिच्छतोऽपि
प्राणो यत्कौष्ठ्यं वायुं निःसारयति निःसारयति स प्रश्वासः समाध्यङ्गपूस्कविरोधी ॥ ३१ ॥

उक्तार्थोपसंहारसूत्रमवतारयति—अथैत इति । अथोक्तार्थानन्तरमुपसंहरन्निदं सूत्रमा-
हेति संबन्धः । निरोद्धव्यत्वे हेतुरुक्तः—समाधिप्रतिपक्षा इति । यद्यपीश्वरप्रणिधानादि-
त्यभ्यासमात्रमुक्तं तथाऽपि वैराग्यमिह तत्सहकारितया ग्राह्यमित्याह—ताभ्यामुक्तलक्षणा-
भ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः । तत्र तयोरभ्यासवैराग्ययोर्मध्येऽभ्यासस्यान-
न्तरोक्तस्येति । तत्प्रतिषेधार्थमित्यादि । एकं तत्त्वमीश्वरः प्रकृतत्वादिति । वैनाशिकानां

विक्षेपप्रतिषेधार्थमेकतत्त्वावलम्बनं चित्तमभ्यमेत् । यस्य तु प्रत्यर्थनियतं प्रत्ययमात्रं क्षणिकं च चित्तं तस्य सर्वमेव चित्तमेकाग्रं नास्त्येव विक्षिप्तम् । यदि पुनरिदं सर्वतः प्रत्याहृत्यैकस्मिन्नर्थे समाधीयते तदा भवत्येकाग्रमित्यतो न प्रत्यर्थनियतम् ।

योऽपि सदृशप्रत्ययप्रवाहेन चित्तमेकाग्रं मन्यते तस्यैकाग्रता यदि प्रवाहचित्तस्य धर्मस्तदैकं नास्ति प्रवाहचित्तं क्षणिकत्वात् । अथ प्रवाहांशस्यैव प्रत्ययस्य धर्मः, स सर्वः सदृशप्रत्ययप्रवाही वा विसदृशप्रत्ययप्रवाही वा प्रत्यर्थनियतत्वादेकाग्र एवेति विक्षिप्तचित्तानुपपत्तिः । तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं चित्तमिति ।

तत्सर्वमेकाग्रमेव चित्तं नारित किञ्चिद्विक्षिप्तमिति तदुपदेशानां तदर्थानां च प्रवृत्तीनां वैयर्थ्यमित्याह—यस्य त्विति । यस्य मते प्रत्यर्थेऽर्थ्यमाण एकस्मिन्ननेकस्मिन्वा नियतं यावदर्थावभासमुत्पन्नं तत्रैव समाप्तमनन्यगामि । अर्थान्तरं तावत्प्रथमं गृहीत्वाऽर्थान्तरमपि पश्चात्कस्मान्न गृह्णातीत्यत आह—क्षणिकं च क्षणस्याभेदत्वेन पूर्वपश्चाद्भावस्याप्यभाव इति भावः । अस्मन्मते त्वक्षणिकं चित्तं स्वविषय एकस्मिन्ननेकस्मिन्वाऽनवस्थितं प्रतिक्षणं तत्तद्विषयोपादानपरित्यागाभ्यां विषयानियतं विक्षिप्तमतो विक्षेपपरिणाममपनीय शक्यैकाग्रताऽऽधातुमिति तदुपदेशप्रवृत्त्योर्नानर्थकत्वमित्याह—यदि पुनरिदमिति । उपसंहरति—अतो नेति ।

वैनाशिकमुत्थापयति—योऽपीति । मा भूदेकास्मिन्क्षणिके चित्त एकाग्रताधानप्रयत्नः । चित्तसंताने त्वनादावक्षणिके विक्षेपमपनीयैकाग्रताऽऽधास्यत इत्यर्थः । तदेतद्विकल्प्य दूषयति—तस्येति । तस्य दर्शन एकाग्रता यदि प्रवाहचित्तस्य चित्तसंतानस्य वा धर्मः । तत्रैकं क्रमवदुत्पादेषु प्रत्ययेष्वनुगतं नास्ति प्रवाहचित्तम् । कुतः, यद्यावदस्ति तस्य सर्वस्य क्षणिकत्वादक्षणिकस्य चासत्त्वाद्भवतां दर्शन इति भावः । द्वितीयं कल्पं गृह्णाति—अथेति । सांभृतस्य प्रवाहस्यांशः प्रत्ययः परमार्थसंस्तस्य प्रत्ययस्यैकाग्रता प्रयत्नसाध्यो धर्मः । दूषयति—स सर्वः सांभृतप्रवाहापेक्षया सदृशप्रत्ययप्रवाही वा विसदृशप्रत्ययप्रवाही वा । अतः परमार्थसत्त्वरूपेण प्रत्यर्थनियतत्वाद्यदर्थावभास उत्पन्नस्तत्र समाप्तत्वादेकाग्र एवेति विक्षिप्तचित्तानुपपत्तिः, यदपनयेनैकाग्रताऽऽधीयत इति । उपसंहरति—तस्मादिति ।

१ ज. °र्थेऽर्थ्यमानं ए° । २ ख. ज. झ. °र्नाऽऽनर्थक्यनि° । ३ क. झ. °वृत्तस्य ।

४ क. झ. °वृत्तप° ।

यदि च चित्तेनैकेनानन्विताः स्वभावभिन्नाः प्रत्यया जाये-
रन्नथ कथमन्यप्रत्ययदृष्टस्यान्यः स्मर्ता भवेत् । अन्यप्रत्ययोपचि-
तस्य च कर्माशयस्यान्यः प्रत्यय उपभोक्ता भवेत् । कथंचित्स-
माधीयमानमप्येतद्गोमयपायसीयन्यायमाक्षिपति ।

किं च स्वात्मानुभवापह्नवश्चित्तस्यान्यत्वे प्राप्नोति । कथं,

इतोऽपि चित्तमेकमनेकार्थमवस्थितं चेत्याह—यदि चेति । यथा हि मैत्रेणाधीतस्य
शास्त्रस्य न चैत्रः स्मरति । यथा वा मैत्रेणोपचितस्य पुण्यस्य पापस्य वा कर्माशयस्य
फलं तदसंबन्धी चैत्रो न भुङ्के, ए। प्रत्ययान्तरदृष्टस्य प्रत्ययान्तरं न स्मरेत् । प्रत्ययान्तरो-
पचितस्य वा कर्माशयस्य फलं च न प्रत्ययान्तरमुपभुञ्जीतेत्यर्थः । ननु नातिप्रसज्येते
कार्यकारणभावे सतीति विशेषणाच्छ्रद्धवैश्वानरीयेष्ट्यादावकर्तृमातृपितृपुत्रादिगामिफलदर्श-
नान्मधुररसभावितानां वाऽऽम्रबीजादीनां परम्परया फलमाधुर्यनियमादित्यत आह—समा-
धीयमानमप्येतदिति । अयमभिसंधिः—कः खल्वेकसंतानवर्तिनां प्रत्ययानां संताना-
न्तरवर्तिभ्यः प्रत्ययेभ्यो विशेषो येनैकसंतानवर्तिना प्रत्ययेनानुभूतस्योपचितस्य च कर्मा-
शयस्य तत्संतानवर्त्येव प्रत्ययः स्मर्ता भोक्ता च स्यान्नान्यसंतानवर्ता । न हि संतानो
नाम कश्चिदस्ति वस्तुसन् । य एनं संतानं संतानान्तरवर्तिभ्यो भिन्द्यात् । न च काल्य-
निको भेदः क्रियायामुपपद्यते । न खलु कल्पिताग्निभावो माणवकः पचति । न च कार्य-
कारणभावसंबन्धोऽपि वास्तवः । सहभुवोः सव्येतरविषाणयोरिवाभावादसहभुवोरपि प्रत्यु-
त्पन्नाश्रयत्वायोगात् । नह्यतीतानागतौ व्यासज्ज्य प्रत्युःपन्नं वर्तितुमर्हतः । तस्मात्संतानेन
वा कार्यकारणभावेन वा स्वाभाविकेनानुपेहिताः परमार्थसन्तः प्रत्ययाः परस्परासंस्पर्शि-
त्वेन स्वसंतानवर्तिभ्यः परसंतानवर्तिभ्यो वा प्रत्ययान्तरेभ्यो न भिद्यन्ते । सोऽयं गोमयं
च पायसं चाधिकृत्य प्रवृत्तो न्यायो गोमयं पायसं गव्यत्वादुभयसिद्धपायसवदिति । तमा-
क्षिपति न्यायाभासत्वेन ततोऽप्यधिकत्वादिति । न चात्र कृतनाशाकृताभ्यागमं चोद्यम् ।
यतश्चित्तमेव कर्मणां कर्तृ तदेव तज्जनिताभ्यां सुखदुःखाभ्यां युज्यते । सुखदुःखे च
चित्तिच्छायापन्नं चित्तं भुङ्क्ते इति पुरुषे भोगाभिमानश्चित्तिचित्तयोरभेदग्रहादिति । स्वप्रत्ययं
प्रतीत्य समुत्पन्नानां स्वभाव एवैषां तादृशो यत्त एव स्मरन्ति फलं चोपभुञ्जते न त्वन्ये ।
न च स्वभावा नियोगपर्यनुयोगावर्हन्ति एवं भवत मैवं भूतेति वा कस्मान्नैवांमेति चेति ।

यः पूर्वोक्ते न पारितुष्यति तं प्रत्याह—किं च स्वात्मेति । उदयव्ययधर्माणा-

१ ख. छ. °त् । समा° । २ क. °सज्येत का° । झ. °सज्यते का° । ३ ख. ज. झ. °तानिनं ।
४ क °पहताः ।

यदहमद्राक्षं तत्स्पृशामि यच्चास्प्राक्षं तत्पश्यामीत्यहमिति प्रत्ययः
सर्वस्य प्रत्ययस्य भेदे सति प्रत्ययिन्यभेदेनोपस्थितः । एकप्र-
त्ययविषयोऽयमभेदात्माऽहमिति प्रत्ययः कथमत्यन्तभिन्नेषु
चित्तेषु वर्तमानैः सामान्यमेकं प्रत्ययिनमाश्रयेत् । स्वानुभवग्रा-
ह्याश्रयमभेदात्माऽहमिति प्रत्ययः । न च प्रत्यक्षस्य माहात्म्यं
प्रमाणान्तरेणाभिभूयते । प्रमाणान्तरं च प्रत्यक्षबलेनैव व्यक्-
हारं लभते । तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं च चित्तम् ॥ ३२ ॥

यस्य चित्तस्यावस्थितस्येदं शास्त्रेण परिकर्म निर्दिश्यते
तत्कथम्—

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुख-
दुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भाव-
नातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

तत्र सर्वप्राणिषु सुखसंभोगापन्नेषु मैत्रीं भावयेत् । दुःखि-
तेषु करुणाम् । पुण्यात्मकेषु मुदिताम् । अपुण्यशीलेषूपेक्षाम् ।

मनुभवानामनुभवस्मृतीनां च नानात्वेऽपि तदाश्रयमभिन्नं चित्तमहमिति प्रत्ययः प्रतिसं-
धानः कथमत्यन्तभिन्नान्प्रत्ययानालम्बेत । ननु ग्रहणस्मरणरूपकारणभेदात्पारोक्ष्यापारो-
क्ष्यरूपविरुद्धधर्मसंसर्गाद्वा न प्रत्यभिज्ञानं नाभैकः प्रत्ययो यतः प्रत्ययिनाश्चित्तस्यैकता
स्यादित्यत आह—स्वानुभवेति । ननु कारणभेदविरुद्धधर्मसंसर्गावेवात्र बाधकावुक्तावि-
त्यत आह—न च प्रत्यक्षस्येति । प्रत्यक्षानुसारत एव सामग्र्यभेदः पारोक्ष्यापारोक्ष्यध-
र्माविरोधश्चोपपादितो न्यायकणिकायाम् । अक्षणिकस्य चार्थक्रिया न्यायकणिकाब्रह्मत-
त्त्वसमीक्षाभ्यामुपपादितेति सर्वमवदतम् ॥ ३२ ॥

अपरिकर्मितमनसोऽसूयादिमतः समाधितदुपायसंपत्त्यनुत्पादाच्चित्तप्रसादनोपायान-
सूयादिविरोधिनः प्रतिपादयितुमुपक्रमते—यस्य चित्तस्यावस्थितस्येदमिति ।
मैत्रीकरुणेत्यादिप्रसादनान्तम् । सुखितेषु मैत्रीं सौहार्दं भावयत ईर्ष्याकालुष्यं
निवर्तते चित्तस्य । दुःखितेषु च करुणामात्मनीव परस्मिन्दुःखप्रहाणेच्छां भावयतः
परापकारचिकीर्षकालुष्यं चेतसो निवर्तते । पुण्यशीलेषु प्राणिषु मुदितां हर्षं भावय-
तोऽसूयाकालुष्यं चेतसो निवर्तते । अपुण्यशीलेषु चोपेक्षां माध्यस्थ्यं भावयतोऽमर्ष-

१ क. ख. छ. °श्याग्ह° । २ क. ख. च. °त्ययिवि° । ३ क. ख. °मानं सा° । ४ ख.
यदिदं । व. ड. च. छ. °स्ये° । ५ ख. छ. °ते । कथ° ।

एवमस्य भावयतः शुक्लो धर्म उपजायते । ततश्च चित्तं प्रसी-
दति । प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते ॥ ३३ ॥

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥

कौष्ठ्यस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषाद्मनं प्रच्छ-
र्दनं, विधारणं प्राणायामस्ताभ्यां वा मनसः स्थितिं संपाद-
येत् ॥ ३४ ॥

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना

मनसः स्थितिनिबन्धनी ॥ ३५ ॥

नासिकाग्रे धारयतोऽस्य या दिव्यगन्धसंवित्सा गन्धप्र-
वृत्तिः । जिह्वाग्रे रससंवित् । तालुनि रूपसंवित् । जिह्वामध्ये
स्पर्शसंवित् । जिह्वामूले शब्दसंविदित्येता वृत्तय उत्पन्नाश्चित्तं

कालुष्यं चेतसो निवर्तते । ततश्चास्य राजसतामसधर्मनिवृत्तौ सात्त्विकः शुक्लो धर्म
उपजायते । सर्वोत्कर्षसंपन्नः संभवति वृत्तिनिरोधपक्षे । तस्य प्रसन्नस्वाभाव्याच्चित्तं
प्रसीदति । प्रसन्नं च वक्ष्यमाणेभ्य उपायेभ्य एकाग्रं स्थितिपदं लभते । असत्यां पुनर्मे-
त्र्यादिभावनायां न त उपायाः स्थित्यै कल्पन्त इति ॥ ३३ ॥

तानिदानीं स्थित्युपायानाह—प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य । वाशब्दो
वक्ष्यमाणोपायान्तरापेक्षो विकल्पार्थः, न मैत्र्यादिभावनापेक्षया तथा सह समुच्चयात् ।
प्रच्छर्दनं विवृणोति—कौष्ठ्यस्येति । प्रयत्नविशेषाद्योगशास्त्रविहिताद्येन कौष्ठ्यो वायु-
र्नासिकापुटाभ्यां शनै रेच्यते । विधारणं विवृणोति—विधारणं प्राणायामः । रोचितस्य
प्राणस्य कौष्ठ्यस्य वायोर्द्वयायामो बहिरेव स्थापनं न तु सहसा प्रवेशनम् । तदेताभ्यां
प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वायोर्लघुकृतशरीरस्य मनः स्थितिपदं लभते । अत्र चोत्तरसूत्रगता-
स्थितिनिबन्धनीतिपदास्थितिग्रहणमाकृष्य संपादयेदित्यर्थप्राप्तेन संबन्धनीयम् ॥ ३४ ॥

स्थित्युपायान्तरमाह—विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्-
धनी । व्याचष्टे—नासिकाग्रे धारयत इति । धारणाध्यानसमाधीन्कुर्वतस्तज्ज-
याद्या दिव्यगन्धसंवित्साक्षात्कारः । एवमन्यास्वपि प्रवृत्तिषु योज्यम् । एतच्चाऽऽग-
मात्प्रत्येतव्यं नोपपत्तितः । स्यादेतत्किमेतादृग्भिर्वृत्तिभिः कैवल्यं प्रत्यनुपयोगिनीभि-
रित्यत आह—एता वृत्तयोऽल्पेनैव कालेनोत्पन्नाश्चित्तमीश्वरविषयायां वा विवेक-

१ घ. °कामस्थि° । २ ग. स्थिरप° । ३ क. ख. 'बन्धिनी । ४ ग. घ. ड. च. 'त्येताः
प्रवृ° । ५ क. °बन्धिनी° । ६ क. °बन्धिनी ।

स्थितौ निबध्नन्ति, संशयं विधमन्ति, समाधिप्रज्ञायां च द्वयी भवन्तीति । एतेन चन्द्रादित्यग्रहमणिप्रदीपरश्म्यादिषु प्रवृत्तिरूपन्ना विषयवत्येव वेदितव्या । यद्यपि हि तत्तच्छास्त्रानुमानाचार्योपदेशैरवगतमर्थतत्त्वं सद्भूतमेव भवति, एतेषां यथाभूतार्थप्रतिपादनसामर्थ्यात्, तथाऽपि यावदेकदेशोऽपि कश्चिन्न स्वकरणसंवेद्यो भवति तावत्सर्वं परोक्षमिवापवर्गादिषु सूक्ष्मेष्वर्थेषु न दृढां बुद्धिमुत्पादयति । तस्माच्छास्त्रानुमानाचार्योपदेशोपोद्बलनार्थमेवावश्यं कश्चिदर्थविशेषः प्रत्यक्षीकर्तव्यः । तत्र तदुपदिष्टार्थैकदेशप्रत्यक्षत्वे सति सर्वं सूक्ष्मविषयमपि आऽपवर्गाच्छ्रद्धीयते । एतदर्थमेवेदं चित्तपरिकर्म निर्दिश्यते । अनियतासु वृत्तिषु तद्विषयायां वशीकारसंज्ञायामुपजातायां समर्थस्यात्तस्य तस्यार्थस्य प्रत्यक्षीकरणायेति । तथा च सति श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधयोऽस्याप्रतिबन्धेन भविष्यन्तीति ॥ ३५ ॥

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

प्रवृत्तिरूपन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनीत्यनुवर्तते। हृदयपुण्डरीके

ख्यातिविषयायां वा स्थितौ निबध्नन्ति । नन्वन्यविषया वृत्तिः कथमन्यत्र स्थितिं निबध्नातीत्यत आह—संशयं विधमन्ति अपसारयन्ति अत एव समाधिप्रज्ञायामिति । वृत्त्यन्तराणामप्यागमासिद्धानां विषयैस्वमतिदिशति—एतेनेति । नन्वागमादिभिरवगतेष्वर्थेषु कुतः संशय इत्यत आह—यद्यपि हीति । श्रद्धामूलो हि योग उपदिष्टार्थैकदेशप्रत्यक्षीकरणे च श्रद्धातिशयो जायते । तन्मूलाश्च ध्यानादयोऽस्याप्रत्यूहं भवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

विशोका वा ज्योतिष्मती । विगतशोका दुःखरहिता ज्योतिष्मती ज्योतिरस्या अस्तीति ज्योतिष्मती प्रकाशरूपा । हृदयपुण्डरीक इति । उदरोरसोर्मध्ये यत्पद्ममधोमुखं तिष्ठत्यष्टदलं रेचकप्राणायामेन तदूर्ध्वमुखं कृत्वा तत्र चित्तं धारयेत् । तन्मध्ये सूर्यमण्डलमकारो जागरितस्थानं तस्योपरि चन्द्रमण्डलमुकारः स्वप्रस्थानम् । तस्योपरि बह्निमण्डलं मकारः सुषुप्तिस्थानम् । तस्योपरि परब्रह्मोमात्मकं ब्रह्मनादं तुरीयस्थानमर्धमात्रमुदाहरन्ति ब्रह्मवादिनः । तत्र कर्णिकायामूर्ध्वमुखी सूर्यादिमण्डलमध्यगा ब्रह्मनाडी । ततोऽप्यूर्ध्वं प्रवृत्ता सुषुम्ना नाम नाडी ।

१ ख. छ. भवन्ति । २ ग. व. ङ. च. छ. °र्व सुसू° । ३ क. ख. छ. °बन्धिनी° । ४ ज, °वतीत्वम्° ।

धारयतो यां बुद्धिसंविद्, बुद्धिसत्त्वं हि भास्वरमाकाशकल्पं,
तत्र स्थितिवैशारद्यात्प्रवृत्तिः सूर्येन्दुग्रहमणिप्रभारूपाकारेण विक-
ल्पते । तथाऽस्मितायां समापन्नं चित्तं निस्तरङ्गमहोदधिकल्पं
शान्तमनन्तमस्मितामात्रं भवति । यत्रेदमुक्तम्—“ तमणुमात्र-
मात्मानमनुविद्यास्मीत्येवं तावत्संप्रैजानीते ” इति । एषा द्वयी
विशोका विषयवती, अस्मितामात्रा च प्रवृत्तिर्ज्योतिष्मतीत्यु-
च्यते । यया योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभत इति ॥ ३६ ॥

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

वीतरागचित्तालम्बनोपरक्तं वा योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभत
इति ॥ ३७ ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥

स्वप्नज्ञानालम्बनं वा निद्राज्ञानालम्बनं वा तदाकारं योगिन-
श्चित्तं स्थितिपदं लभत इति ॥ ३८ ॥

तया खलु ब्राह्मण्यपि सूर्यादीनि मण्डलानि प्रोतानि । सा हि चित्तस्थानम् । तस्यां
धारयतो योगिनश्चित्तसंविदुञ्जायते । उपपत्तिपूर्वकं बुद्धिसंविद् आकारमादर्शयति—
बुद्धिसत्त्वं हीति । आकाशकल्पमिति व्यापितामाह । सूर्यादीनां प्रभास्तासां रूपं
तदाकारेण विकल्पते नानारूपा भवति । मनश्चात्र बुद्धिरभिमतं न तु महत्तत्त्वम् ।
तस्य च सुप्नास्थस्य वैकारिकाहंकारजन्मनः सत्त्वबहुलतया ज्योतीरूपता विवक्षिता ।
तत्तद्विषयगोचरतया च व्यापित्वमपि सिद्धम् । अस्मिताकार्ये मनसि समापत्तिं दर्शयि-
त्वाऽस्मितासमापत्तेः स्वरूपमाह—तथेति । शान्तमपगततरजस्तमस्तरङ्गम् । अनन्तं व्यापि ।
अस्मितामात्रं न पुनर्नानाप्रभारूपम् । आगमान्तरेण स्वमतं समी करोति—यत्रेदमुक्तं
पञ्चशिखेन तमणुं दुरधिगमत्वादात्मानमहंकारास्पदमनुविद्यानुचिन्त्यास्मीत्येवं तावत्संजा-
नीत इति । स्यादेतत् । नानाप्रभारूपा भवतु ज्योतिष्मती कथमस्मितामात्ररूपा
ज्योतिष्मतीत्यत आह—एषा द्वयीति । विधृतरजस्तमोमलास्मितैव सत्त्वमयी ज्योतिरिति
भावः । द्विविधायामपि ज्योतिष्मत्याः फलमाह—यथेति ॥ ३६ ॥

वीतरागविषयं वा चित्तम् । वीतरागाः कृष्णद्वैपायनप्रभृतयस्तेषां चित्तं तदे-
वाऽऽलम्बनं तेनोपरक्तमिति ॥ ३७ ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा । यदा खल्वयं स्वप्ने विविक्तवनसंनिवेशवर्तिनीमुत्की-

१ ख. छ °त्येता° । २ क. ख. छ. °प्रतिज्ञा° । ३ ग. घ. ङ. च. °नं नि° ।

४ ख. च. छ. वा यो° ।

यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

यदेवाभिमतं तदेव ध्यायेत् । तत्र लब्धस्थितिकमन्यत्रापि
स्थितिपदं लभत इति ॥ ३९ ॥

परमाणुपरममहस्वान्तोऽ-

स्य वशीकारः ॥ ४० ॥

सूक्ष्मे निविशमानस्य परमाण्वन्तं स्थितिपदं लभत इति ।
स्थूले निविशमानस्य परममहत्त्वान्तं स्थितिपदं चित्तस्य । एवं
तामुभयीं कोटिमनुधावतो योऽस्याप्रैतीघातः स परो वशी-
कारः । तद्वशीकारात्परिपूर्णं योगिनश्चित्तं न पुनरभ्यासकृतं
परिकर्मापेक्षत इति ॥ ४० ॥

अथ लब्धस्थितिकस्य चेतसः किंस्वरूपा किंविषया वा
समापत्तिरिति, तदुच्यते—

र्णामिव चन्द्रमण्डलात्कोमलमृणालशकलानुकारिभिरङ्गप्रत्यङ्गैरूपपन्नामभिजातचन्द्रकान्तम-
णिमयीमतिसुरभिमालतीमल्लिकामालाहारिणीं मनोहरां भगवतो महेश्वरस्य प्रतिमामाराधय-
न्नेव प्रबुद्धः प्रसन्नमनास्तदा तामेव स्वप्रज्ञानालम्बनीभूतामनुचिन्तयतस्तस्य तदेकाकारम-
नसस्तत्रैव चित्तं स्थितिपदं लभते । निद्रा चेह सात्त्विकी प्रहीतव्या । यस्याः प्रबुद्धस्य
सुखमहमस्वाप्तमिति प्रत्यवमर्शो भवति । एकप्रं हि तस्यां मनो भवति । तावन्मात्रेण
चोक्तम्—एतदेव ब्रह्मविदो ब्रह्मणो रूपमुदाहरन्ति सुप्तावस्थेति । ज्ञानं च ज्ञेयरहितं न
शक्यं गोचरयितुमिति ज्ञेयमपि गोचरी क्रियते ॥ ३८ ॥

यथाभिमतध्यानाद्वा । किं बहुना यदेवाभिमतं तत्तदेवतारूपमिति ॥ ३९ ॥

कथं पुनः स्थितिपदं सात्मीभावोऽवगन्तव्य इत्यत आह—परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य
वशीकारः । व्याचष्टे—सूक्ष्म इति । उक्तमर्थं पिण्डीकृत्य वशीकारपदार्थमाह—एवं
तामुभयीमिति । वशीकारस्यावान्तरफलमाह—तद्वशीकारादिति ॥ ४० ॥

तदेवं चित्तस्थितेरुपाया दर्शिताः । लब्धस्थितिकस्य चित्तस्य वशीकारोऽपि
दर्शितः । संप्रति लब्धस्थितिकस्य चेतसः किंविषयः किंरूपश्च संप्रज्ञातो भवतीति
पृच्छति—अथेति । अत्रोत्तरं सूत्रमवतारयति—तदुच्यत इति । सूत्रं पठति—

१ क. ख. षात्पर° । २ ग. घ. ङ. छ. °प्रतिदा° । ३ ख. झ. °रुपेताम° । ४ ख. ज.
झ. यस्यां । ५ क. ज. °न्ति स्वप्ताव° । ६ ज. °तिसा° । ७ क. °पदं सात्मभा° । ८ झ. °दमात्मी° ।

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्र-
हीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्ज-
नता समापत्तिः ॥ ४१ ॥

क्षीणवृत्तेरिति प्रत्यस्तमितप्रत्यस्येत्यर्थः । अभिजातस्येव मणेरिति दृष्टान्तोपादानम् । यथा स्फटिक उपाश्रयभेदात्तत्त-द्रूपोपरक्त उपाश्रयरूपाकारेण निर्भासते तथा ग्राह्यालम्बनोपरक्तं चित्तं ग्राह्यसमापन्नं ग्राह्यस्वरूपाकारेण निर्भासते । भूतसूक्ष्मोपरक्तं भूतसूक्ष्मसमापन्नं भूतसूक्ष्मस्वरूपाभासं भवति । तथा स्थूलालम्बनोपरक्तं स्थूलरूपसमापन्नं स्थूलरूपाभासं भवति । तथा विश्वभेदोपरक्तं विश्वभेदसमापन्नं विश्वरूपाभासं भवति ।

तथा ग्रहणेष्वपीन्द्रियेष्वपि द्रष्टव्यम् । ग्रहणालम्बनोपरक्तं ग्रहणसमापन्नं ग्रहणस्वरूपाकारेण निर्भासते । तथा ग्रहीतृपुरुषालम्बनोपरक्तं ग्रहीतृपुरुषसमापन्नं ग्रहीतृपुरुषस्वरूपाकारेण

क्षीणवृत्तेरित्यादि समापच्यन्तम् । तद्व्याचष्टे—क्षीणेति । अभ्यासवैराग्याभ्यां क्षीण-राजसतामसप्रमाणादिवृत्तेश्चित्तस्य । तस्य व्याख्यानं—प्रत्यस्तमितप्रत्यस्येति । तदनेन चित्तसत्त्वस्य स्वभावस्वच्छस्य रजस्तमोभ्यामनभिभव उक्तः । दृष्टान्तं स्पष्टयति—यथेति । उपाश्रय उपाधिर्जपाकुसुमादिरूपरक्तस्तच्छायापन्नः । उपाश्रयस्य यदात्मीयं रूपं लोहितनीलादि तदेवाऽऽकारस्तेन लक्षितो निर्भासते । दार्ष्टान्तिके योजयति—तथा ग्राह्येति । ग्राह्यं च तदालम्बनं च तेनोपरक्तं तदनुविद्धं, तदनेन ग्रहीतृग्रहणाभ्यां व्यवच्छिनत्ति । आत्मीयमन्तःकरणरूपमपिधाय ग्राह्यसमापन्नं ग्राह्यतामिव प्राप्तमिति यावत् । अतो ग्राह्यस्वरूपाकारेण निर्भासते । ग्राह्योपरागमेव सूक्ष्मस्थूलताभ्यां विभजते—भूतसूक्ष्मेति । विश्वभेदश्चेतनाचेतनस्वभावो गवादिर्घटादिश्च द्रष्टव्यः । तदनेन वितर्कविचारानुगतौ समाधी दर्शितौ ।

तथा ग्रहणेष्वपीन्द्रियेष्विति । गृह्यन्त एभिरर्था इति ग्रहणानीन्द्रियाणि । एतदेव स्पष्टयति—ग्रहणालम्बनेति । ग्रहणं चाऽऽलम्बनं च तदिति ग्रहणालम्बनं तेनोपरक्तमनुविद्धमात्मीयमन्तःकरणरूपमपिधाय ग्रहणमिव बहिष्करणमिवाऽऽपन्नमिति । तदनेनाऽऽनन्दानुगतमुक्त्वाऽऽस्मिन्तानुगतमाह—तथा ग्रहीतृपुरुषेति । अस्मि-

निर्भासते । तथा मुक्तपुरुषालम्बनोपरक्तं मुक्तपुरुषसमापन्नं
मुक्तपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते इति । तदेवमभिजातम-
णिकल्पस्य चेतसो ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु पुरुषेन्द्रियभूतेषु या
तत्स्थतदञ्जनता तेषु स्थितस्य तदाकारापत्तिः सा समापत्ति-
रित्युच्यते ॥ ४१ ॥

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा
सवितर्का समापत्तिः ॥ ४२ ॥

तद्यथा गौरितिशब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानमित्य-
विभागेन विभक्तानामपि ग्रहणं दृष्टम् । विभज्यमानाश्चान्ये

तास्पदं हि ग्रहीता पुरुष इति भावः । पुरुषत्वाविशेषादनेनैव मुक्तोऽपि पुरुषः शुक्-
प्रह्लादादिः समाधिविषयतया संग्रहीतव्य इत्याह—तथा मुक्तेति । उपसंहरंस्तत्स्थतद-
ञ्जनतापदं व्याचष्टे—तदेवमिति । तेषु ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु स्थितस्य धारितस्य ध्यानपारि-
पाकवशादपहतरजस्तमोमलस्य चित्तसत्त्वस्य या तत्स्थतदञ्जनता तदाकारता सा समा-
पत्तिः संग्रहातलक्षणो योग उच्यते । तत्र च ग्रहीतृग्रहणग्राह्येष्विति सौत्रः पाठक्रमोऽ-
र्थक्रमविरोधान्ताऽऽदर्तव्यः । एवं भाष्येऽपि प्रथमं भूतसूक्ष्मोपन्यासोऽप्यनादरणीय इति
सर्वं रमणीयम् ॥ ४१ ॥

सामान्यतः समापत्तिरुक्ता । सेयमवान्तरभेदाच्चतुर्विधा भवति । तद्यथा सवितर्का
निर्वितर्का सविचारा निर्विचारा चेति । तत्र सवितर्कायाः समापत्तेर्लक्षणमाह—तत्रे-
त्यादि । तामु समापत्तिषु मध्ये सवितर्का समापत्तिः प्रतिपत्तव्या । कर्दृशी शब्द-
श्चार्थश्च ज्ञानं च तेषां विकल्पाः । वस्तुतो भिन्नानामपि शब्दादीनामितरेतराध्यासा-
द्विकल्पोऽप्येकस्मिन्भेदमादर्शयति भिन्नेषु चाभेदम् । तेन शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा
व्यामिश्रेयर्थः । तद्यथा गौरिति शब्द इति । गौरित्युपात्तपोरर्थज्ञानयोः शब्दाभेद-
विकल्पो दर्शितः । गौरित्यर्थ इति । गौरित्युपात्तयोः शब्दज्ञानयोरर्थभेदविकल्पः ।
गौरिति ज्ञानमिति । गौरित्युपात्तयोः शब्दार्थयोर्ज्ञानाभेदविकल्पः । तदेवमभिनिर्भा-
गेन(ण) विभक्तानामपि शब्दार्थज्ञानानां ग्रहणं लोके दृष्टं द्रष्टव्यम् । यद्यविभागेन
ग्रहणं कुतस्ताहिं विभाग इत्यत आह—विभज्यमानाश्चान्यव्यतिरेकाभ्यां परी-

१ ग. व. ङ. छ. 'सते । त' । २ क. 'कल्पो व' । ख, ज. 'कल्पानां व' । ३ झ. लो-
कदु' । ४ ज. 'के द' । ५ ख. दृष्टम् ।

शब्दधर्मा अन्येऽर्थधर्मा अन्ये विज्ञानधर्मा इत्येतेषां विभक्तः
पन्थाः । तत्र समापन्नस्य योगिनो यो गवाद्यर्थः समाधिप्रज्ञायां
समारूढः स चेच्छब्दार्थज्ञानविकल्पानुविद्ध उपावर्तते सा
संकीर्णा समापत्तिः सवितर्केत्युच्यते ॥ ४२ ॥

यदा पुनः शब्दसंकेतस्मृतिपरिशुद्धौ श्रुतानुमानज्ञानविक-
ल्पशून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरू-
पाकारमात्रतयैवावच्छिद्यते । सा च निर्वितर्का समापत्तिः ।
तत्परं प्रत्यक्षम् । तच्च श्रुतानुमानयोर्बीजम् । ततः श्रुतानुमाने
प्रभवतः । न च श्रुतानुमानज्ञानसहभूतं तद्दर्शनम् । तस्मादसं-
कीर्णं प्रमाणान्तरेण योगिनो निर्वितर्कसमाधिजं दर्शनमिति ।

क्षकैरन्ये शब्दधर्मा ध्वनिपरिणाममात्रस्य शब्दस्योदात्तादयो धर्मा अन्येऽर्थस्य जडत्व-
मूर्तत्वादयः, अन्ये प्रकाशमूर्तिविरहादयो ज्ञानस्य धर्मा इति । तस्मादेतेषां विभक्तः
पन्थाः स्वरूपभेदोन्नयनमार्गः । तत्र विकल्पिते गवाद्यर्थे समापन्नस्येति । तदनेन
योगिनोऽपरं प्रत्यक्षमुक्तम् । शेषं सुगमम् ॥ ४२ ॥

सूत्रं योजयितुं प्रथमैस्तावन्निर्वितर्का व्याचष्टे—यदा पुनरिति । परिशुद्धि-
पनयः । शब्दसंकेतस्मरणपूर्वं खल्वागमानुमाने प्रवर्तते । संकेतश्चायं गौरिति शब्दा-
र्थज्ञानानामितरेतराध्यासात्मा । ततश्चाऽऽगमानुमानज्ञानविकल्पौ भवतः । तेन तत्पूर्वा
समाधिप्रज्ञा सवितर्का । यदा पुनरर्थमात्रप्रवणेन चेतसाऽर्थमात्रादृतेन तदभ्यासान्ना-
न्तरीयकतामुपगता संकेतस्मृतिस्त्यक्ता, तत्यागे च श्रुतानुमानज्ञानविकल्पौ तन्मूलौ
त्यक्तौ, तदा तच्छून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपमात्रतयैव
न तु विकल्पितेनाऽऽकारेण परिच्छिद्यते । सा निर्वितर्का समापत्तिरिति । तद्योगिनां
परं प्रत्यक्षमसदारोपगन्धस्याप्यभावात् । स्यादेतत्परेण प्रत्यक्षेणार्थतत्त्वं गृहीत्वा
योगिन उपदिशन्त्युपपादयन्ति च । कथं चातद्विषयाभ्यामागमपरार्थानुमानाभ्यां
सोऽर्थ उपदिश्यत उपपाद्यते च । तस्मादागमानुमाने तद्विषये ते च विकल्पाविति
परमपि प्रत्यक्षं विकल्प एवेत्यत आह—तच्च श्रुतेति । यदि हि सवितर्कमिव श्रुता-
नुमानसहभूतं तदनुषक्तं स्याद्भवेत्संकीर्णं तयोस्तु बीजमेवैतत्ततो हि श्रुतानुमाने प्रभ-
वतः । न च यद्यस्य कारणं तत्तद्विषयं भवति । न हि धूमज्ञानं वह्निज्ञानकार-
णमिति वह्निविषयम् । तस्मादविकल्पेन प्रत्यक्षेण गृहीत्वा विकल्पोपदिशन्ति
चोपपादयन्ति च । उपसंहरति—तस्मादिति । व्याख्येयं सूत्रं योजयति—

१ झ. विकल्पे । २ ज. °तस्तां निर्वि° । ३ ख. न. °ज्ञाने वि° । ४ ज. व्याख्याय ।

निर्वितर्कायाः समापत्तेरस्याः सूत्रेण लक्षणं द्योत्यते—

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थ-

मात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥ ४३ ॥

या शब्दसंकेतश्रुतानुमानज्ञानविकल्पस्मृतिपरिशुद्धौ ग्राह्य-
स्वरूपोपरक्ता प्रज्ञा स्वमिव प्रज्ञास्वरूपं ग्रहणात्मकं त्यक्त्वा
पदार्थमात्रस्वरूपा ग्राह्यस्वरूपापन्नेव भवति सा तदा निर्वितर्का
समापत्तिः ।

तथा च व्याख्यातम्—तस्या एकबुद्ध्युपक्रमो ह्यर्थात्माऽणु-
प्रचयविशेषात्मा गवादिर्घटादिर्वा लोकः ।

स च संस्थानविशेषो भूतसूक्ष्माणां साधारणो धर्म आत्म-

निर्वितर्काया इति । स्मृतिपरिशुद्धावित्यादि सूत्रम् । शब्दसंकेतश्च श्रुतं चानु-
मानं च तेषां ज्ञानमेव विकल्पस्तस्मात्स्मृतिस्तस्याः परिशुद्धिरपगमस्तस्याम् । तत्र च
संकेतस्मृतिपरिशुद्धिर्हेतुः । श्रुतानुमानस्मृतिपरिशुद्धिश्च हेतुमती । अनुमानशब्दश्च कर्म-
साधनोऽनुमेयवाचकः । स्वमिवेतीवकारो भिन्नक्रमस्य कश्चेतिपदानन्तरं द्रष्टव्यः ।

विषयविप्रतिपत्तिं निराकरोति—तस्या एकेति । एकां बुद्धिमुपक्रमत आरभत
इत्येकबुद्ध्युपक्रमः । तदनेन परमाणवो नानात्मानो न निर्वितर्कविषया इत्युक्तं भवति ।
योग्यत्वेऽपि तेषां परमसूक्ष्माणां नानाभूतानां महत्त्वैकार्थसमवेतैकत्वनिर्भासप्रत्ययविष-
यत्वायोगात् । अस्तु तर्हि परमार्थसत्सु परमाणुषु सांवृतः प्रतिभासधर्मः स्थौल्यमित्यत
आह—अर्थात्मेति । नासति बाधके स्थूलमनुभवसिद्धं शक्यापहवामिति भावः । तत्र
ये पश्यन्ति द्व्यणुकादिक्रमेण गोघटादय उपजायन्त इति तान्प्रत्याह—अणुप्रचयेति ।
अणूनां प्रचयः स्थूलरूपपरिणामः, स च विशिष्यतेऽन्यस्मात्परिणामान्तरात्स एवाऽऽत्मा
स्वरूपं यस्य स तथोक्तः । गवादिर्भोगायतनम् । घटादिर्विषयः । तच्चैतदुभयमपि लोक्यत
इति लोकः ।

नन्वेष भूतसूक्ष्मेभ्यो भिन्नोऽभिन्नो वा स्याद्विन्नश्चेत्कथं तदाश्रयः कथं च तदा-
कारः । न हि घटः पटादन्यस्तदाकारस्तदाश्रयो वा । अभिन्नश्चेत्तद्वदेव सूक्ष्मोऽसाधा-
रणश्च स्यादत आह—स चेति । अयमभिप्रायः—नैकान्ततः परमाणुभ्यो भिन्नो
घटादिरभिन्नो वा, भिन्नत्वे गवाश्ववृद्धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः । अभिन्नत्वे धर्मिरूपवदेव

१ क. ख. °का स्व° । २ ग. घ. ङ. °शरू° । ३ ग. घ. ङ. °सानि° । ४ क. झ. अत्र ।
५ क. ख. झ. °तादिज्ञान° । ६ क. ज. सांवृतः । ७ क. °थं वै त° । ज. °थं चैत° ।

भूतः फलेन व्यक्तेनानुमितः स्वव्यञ्जकाञ्जनः प्रादुर्भवति । धर्मान्तरस्य कपालादेरुदये च तिरो भवति । स एष धर्मोऽवयवीत्युच्यते । योऽसावेकश्च महांश्राणीयांश्च स्पर्शवांश्च क्रियाधर्मकश्रानित्यश्च तेनावयविना व्यवहाराः क्रियन्ते ।

यस्य पुनरवस्तुकः स प्रचयविशेषः

तदनुपपत्तेः । तस्मात्कथंचिद्भिन्नः कथंचिदभिन्नश्चाऽऽस्थेयस्तथा च सर्वमुपपद्यते । भूतसूक्ष्माणामितिषष्ठया कथंचिद्भेदं सूचयति आत्मभूत इति चाभेदम् । फलेन व्यक्तेन तदनुभवलक्षणेन तद्व्यवहारलक्षणेन च व्यक्तेन विप्रतिपन्नं प्रत्यनुमापितः । कारणाभेदे च कारणाकारतोपपत्तेत्याह—स्वव्यञ्जकाञ्जन इति । स किं तदात्मभूतो धर्मो नित्यो नेत्याह—धर्मान्तरस्य कपालादेरुदय इति । तस्यावयविनः परमाणुभ्यो व्यावृत्तं रूपमादर्शयति— स एष इति । परमाणुसाध्यायाः क्रियाया अन्या क्रिया मधूदकादिधारणलक्षणा तद्धर्मक इति । न केवलमनुभवादपि तु व्यवहारतोऽपि तन्निबन्धनत्वाल्लोकयात्राया इत्याह—तेनेति ।

स्यादेतदसति बाधकेऽनुभवोऽवयविनं व्यवस्थापयेत् । अस्ति च बाधकं यत्सत्तत्सर्वमनवयवं यथा विज्ञानम् । सच्च गोघटःदांति स्वभावहेतुः । सत्त्वं हि विरुद्धधर्मसंसर्गरहितत्वेन व्याप्तं, तद्विरुद्धश्च विरुद्धधर्मसंसर्गः सावयव उपलभ्यमानो व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या सत्त्वमपि निवर्तयति । अस्ति चावयविनि तद्देशत्वात्तद्देशत्वावृत्तत्वानावृत्तत्वरक्तत्वारक्तत्वचलत्वाचलत्वलक्षणो विरुद्धधर्मसंसर्ग इत्यत आह—यस्य पुनरिति । अयमभिप्रायः—अनुभवसिद्धं सत्त्वं हेतुः क्रियते यत्किल पांशुलपादुको हालिकोऽपि प्रतिपद्यते । अन्यद्वाऽनुभवसिद्धात् । तत्रान्यदसिद्धत्वादहेतुः । अनुभवसिद्धं तु घटादीनां सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वरूपं न स्थूलान्यत् । सोऽयं हेतुः स्थूलत्वमपाकुर्वन्नात्मानमेव व्याहन्ति । ननु न स्थूलत्वमेव सत्त्वमपि त्वसतो व्यावृत्तिः । अस्थौल्यव्यावृत्तिश्च स्थौल्यं, व्यावर्त्यभेदाच्च व्यावृत्तयो भिद्यन्ते । अतः स्थौल्याभावेऽपि न सत्त्वव्याहतिः । अन्यत्वात् । भवतु वा व्यावृत्तिभेदादवसायविषयभेदः । यत्पूर्वकास्त्ववसायास्तस्यानुभवस्याविकल्पस्य प्रमाणस्य को विषय इति निरूपयतु भवान् रूपपरमाणवो निरन्तरोत्पादा अगृहीतपरमसूक्ष्मतत्त्वा इति चेत्, हन्तैते गन्धरसस्पर्शपरमाणुभिरन्तारिता न निरन्तराः । तस्मादन्तरालप्रह एकघनवनप्रत्ययवत्परमाण्वाल्म्बनः सन्नयं विकल्पो मिथ्येति तत्प्रभवविकल्पा न पारम्पर्येणापि वस्तुप्रतिबद्धा इति कुतस्तदवसितस्य सत्त्वस्यानवयवत्वसाधकत्वम् । तस्मादविकल्पस्य प्रत्यक्षस्य प्रामा-

सूक्ष्मं च कारणमनुपलभ्यमविकल्पस्य तस्यावयव्यभावादतद्रूप-
प्रतिष्ठं मिथ्याज्ञानमिति प्रायेण सर्वमेव प्राप्तं मिथ्याज्ञानमिति ।

तदा च सम्यग्ज्ञानमपि किं स्याद्विषयाभावात् । यद्यदुपल-
भ्यते तत्तदवयवित्वेनाऽऽप्नातम् । तस्मादस्त्यवयवी यो मह-
त्त्वादिव्यवहारापन्नः समापत्तेर्निर्वितर्काया विषयी भवति ॥४३॥

एतयैव सविचारा निर्विचारा च
सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥ ४४ ॥

तत्र भूतसूक्ष्मकेष्वभिव्यक्तधर्मकेषु देशकालनिमित्तानुभवाव-

णमिच्छता तदनुभूयमानस्थैत्यस्थैव सत्त्वमविकल्पावसेयमक्रामेनाध्यभ्युपेयम् । तथा च
तद्वाधमानं सत्त्वमात्मानमेवापबाधेत । परमसूक्ष्माः परमाणवो विजातीयपरमाण्वनन्तरिता
अनुभवविषया इति व्याहृतमङ्गीकरणम् । तदिदमुक्तं—यस्य पुनरवस्तुकः स प्रचय-
विशेषो निर्विकल्पविषयः । सन्तु तर्हि सूक्ष्माः परमाणवो निर्विकल्पविषया इत्यत आह—
सूक्ष्मं च कारणमनुपलभ्यमविकल्पस्येति । तस्यावयव्यभावाद्देतोरतद्रूपप्रतिष्ठं
मिथ्याज्ञानमिति लक्षण्येन सर्वमेवं प्राप्तं मिथ्याज्ञानं यत्स्थौल्यालम्बनं यच्च तदधिष्ठानस-
त्त्वालम्बनमित्यर्थः । नन्वेतावताऽपि न ज्ञानमात्मनि मिथ्या भवति तस्यावयवित्वेनाप्रका-
शादित्यत आह—प्रायेणेति ।

ननु किमेतावताऽपीत्यत आह—तदा चेति । सत्त्वादिज्ञानं चेन्मिथ्या तदा सत्त्वदि-
हेतुकमनवयवित्वादिज्ञानमपि मिथ्यैव तस्यापि हि निर्विकल्पगोचरस्थूलमेवावसेयतया
विषयः, स च नास्तीति तात्पर्यार्थः । विषयाभाव एव कुत इत्यत आह—यद्यदिति ।
विरोधश्च परिणामवैचित्र्येण भेदाभेदेन चेत्कोपपत्त्यनुसारेणोद्भव्य इति सर्वं रमणी-
यम् ॥ ४३ ॥

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता । अभिव्यक्तो
घटादिधर्मो येस्ते तथोक्ताः । घटादिधर्मोपगृहीता इति यावत् । देश उपर्यधःपार्श्वादिः ।
कालो वर्तमानः । निमित्तं पार्थिवस्य परमाणोर्गन्धतन्मात्रप्रधानेभ्यः पञ्चतन्मात्रेभ्य
उत्पत्तिः । एवमाप्यस्य परमाणोर्गन्धतन्मात्रवर्जितेभ्यो रसतन्मात्रप्रधानेभ्यश्चतुर्भ्यः । एवं
तैजसस्य गन्धरसतन्मात्ररहितेभ्यो रूपतन्मात्रप्रधानेभ्यस्त्रिभ्यः । एवं वायवीयस्य
गन्धादितन्मात्ररहितेभ्यां स्पर्शप्रधानाभ्यां स्पर्शशब्दतन्मात्राभ्याम् । एवं नाभसस्य शब्द-

च्छिन्नेषु वा समापत्तिः सा सविचारेत्युच्यते । तत्राप्येकबुद्धि-
निर्ग्राह्यमेवोदितधर्मविशिष्टं भूतसूक्ष्ममालम्बनीभूतं समाधिप्रज्ञा-
यामुपतिष्ठते ।

या पुनः सर्वथा सर्वतः शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानवच्छि-
न्नेषु सर्वधर्मानुपातिषु सर्वधर्मात्मकेषु समापत्तिः सा निर्विचा-
रेत्युच्यते । एवंस्वरूपं हि तद्भूतसूक्ष्ममेतेनैव स्वरूपेणाऽऽलम्ब-
नीभूतमेव समाधिप्रज्ञास्वरूपमुपरञ्जयति ।

प्रज्ञा च स्वरूपशून्येवार्थमात्रा यदा भवति तदा निर्विचा-
रेत्युच्यते । तत्र महद्वस्तुविषया सवितर्का निर्वितर्का च,
सूक्ष्मवस्तुविषया सविचारा निर्विचारा च । एवमुभयोरेतयैव
निर्वितर्कया विकल्पहानिर्व्याख्यातेति ॥ ४४ ॥

णामेतेषां देशकालनिमित्तानामनुभवाः, तेन वच्छिन्नेषु नाननुभूतविशेषणा विशेष्ये बुद्धि-
रूपजायत इत्यर्थः । ननु सवितर्कया सह किं सारूप्यं सविचाराया इत्यत आह—तत्रा-
पीति । पार्थिवो हि परमाणुः पञ्चतन्मात्रप्रचयात्मैकबुद्धिनिर्ग्राह्यः । एवमाप्यादयोऽपि चतु-
स्त्रिद्वयेकतन्मात्रात्मान एकबुद्धिनिर्ग्राह्या वेदयतव्याः । उदितो वर्तमानो धर्मस्तेन विशि-
ष्टम् । एतावता चात्र संकेतमृत्यागमानुमानविकल्पानुबेधः सूचितः । नहि प्रत्यक्षेण
स्थूले दृश्यमाने परमाणवः प्रकाशन्ते । अपि त्वागमानुमानाभ्याम् । तस्मादुपपन्नमस्याः
संकीर्णत्वमिति ।

निर्विचारामाह—या पुनरिति । सर्वथा सर्वेण नीलपीतादिना प्रकारेण । सर्वत
इति सार्वभक्तिकस्तासिः । सर्वदेशकालनिमित्तानुभवैरित्यर्थः । तदनेन स्वरूपेण काला-
नवच्छेदः परमाणुनामिति दर्शितम् । नापि तदारब्धधर्मद्वारेणेत्याह—शान्ता अतीता
उदिता वर्तमाना अव्यपदेश्या भविष्यन्तो धर्मास्तेरनवच्छिन्नेषु । अनवच्छिन्ना धर्मः पर-
माणवः किमसंबद्धा एव तैरित्यत आह—सर्वधर्मानुपातिष्विति । कतमेन संबन्धेन
धर्माननुपतन्ति परमाणव इत्यत आह—सर्वधर्मात्मकेषु । कथंचिद्भेदः कथंचिदभेदो
धर्माणां परमाणुभ्य इत्यर्थः । कस्मात्पुनरियं समापत्तिरेतद्विषयैत्यत आह—एवंस्वरूपं हीति ।
वस्तुतस्वप्राहिणी नात्तरे प्रवर्तत इत्यर्थः ।

विषयमभिधायास्याः स्वरूपमाह—प्रज्ञा चेति । संकलय्य स्वरूपभेदोपयोगिविषय-
माह—तत्रेति । उपसंहरति—एवमिति । उभयोरात्मनश्च निर्विचारायाश्चेति ॥ ४४ ॥

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥

पार्थिवस्याणोर्गन्धतन्मात्रं सूक्ष्मो विषयः । आप्त्यस्य रस-
तन्मात्रम् । तैजसस्य रूपतन्मात्रम् । वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्रम् ।
आकाशस्य शब्दतन्मात्रमिति । तेषामहंकारः । अस्यापि लिङ्ग-
मात्रं सूक्ष्मो विषयः । लिङ्गमात्रस्याप्यलिङ्गं सूक्ष्मो विषयः । न
चालिङ्गात्परं सूक्ष्ममस्ति । नन्वस्ति पुरुषः सूक्ष्म इति । सत्यम् ।
यथा लिङ्गात्परमलिङ्गस्य सौक्ष्म्यं न चैवं पुरुषस्य । किंतु,
लिङ्गस्यान्वयिकारणं पुरुषो न भवति, हेतुस्तु भवतीति ।
अतः प्रधाने सौक्ष्म्यं निरतिशयं व्याख्यातम् ॥ ४५ ॥

ता एव सबीजः समाधिः ॥ ४६ ॥

ताश्चतस्रः समापत्तयो बहिर्वस्तुबीजा इति समाधिरपि
सबीजः । तत्र स्थूलेऽर्थे सवितर्को निर्वितर्कः, सूक्ष्मेऽर्थे सवि-
चारो निर्विचार इति चतुर्थोपसंख्यातः समाधिरिति ॥ ४६ ॥

किं भूतसूक्ष्म एव प्राह्यविषया समापत्तिः समाप्यते । न । किंतु—सूक्ष्मविषयत्वं
चालिङ्गपर्यवसानम् । पार्थिवस्य परमाणोः संबन्धिनी या गन्धतन्मात्रता सा समा-
पत्तेः सूक्ष्मो विषयः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । लिङ्गमात्रं महत्त्वं तद्वि लयं गच्छति
प्रधान इति । अलिङ्गं प्रधानं तद्वि न कश्चित् लयं गच्छतीत्यर्थः । अलिङ्गपर्यवसानत्व-
माह—न चालिङ्गात्परमिति । चोदयति—ननु पुरुषोऽपि सूक्ष्मो नालिङ्गमेवेत्यर्थः ।
परिहरति—सत्यमिति । उपादानतया सौक्ष्म्यमलिङ्ग एव नान्यत्रेत्यर्थः । तत्र पुरुषार्थ-
निमित्तत्वान्महदहंकारादेः पुरुषोऽपि कारणमलिङ्गवदिति । कुत एव लक्षणमलिङ्गस्यैव सौक्ष्म्य-
मित्याशयवान्पृच्छति—किं त्विति । उत्तरमाह—लिङ्गस्येति । सत्यं कारणं न तृपा-
दानम् । यथा हि प्रधानं महदादिभावेन परिणमते न तथा पुरुषस्तद्भेदुरपीत्यर्थः । उप-
संहरति—अतः प्रधान एव सौक्ष्म्यं निरतिशयं व्याख्यातम् ॥ ४५ ॥

चतसृणामपि समापत्तीनां प्राह्यविषयाणां संप्रज्ञातत्वमाह—ता एव सबीजः
समाधिः । एवकरो भिन्नक्रमः सबीज इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । ततश्चतस्रः समा-
पत्तयो प्राह्यविषयाः सबीजतया नियम्यन्ते । सबीजता त्वनियता प्रहीतृप्रहणगो-
चरायामपि समापत्तौ विकल्पविकल्पभेदेनानिपिद्धा व्यवतिष्ठते । तेन प्राह्ये चतस्रः

निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

अशुद्ध्यावरणमलापेतस्य प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य रजस्त-
मोभ्यामनभिभूतः स्वच्छः स्थितिप्रवाहो वैशारद्यम् । यदा
निर्विचारस्य समाधेर्वैशारद्यमिदं जायते तदा योगिनो भवत्य-
ध्यात्मप्रसादो भूतार्थविषयः क्रमाननुरोधी स्फुट्य प्रज्ञालोकः ।
तथा चोक्तम्—

“ प्रज्ञाप्रसादमारुह्य अशोच्यः शोचतो जनान् ।
भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान्प्राज्ञोऽनुपश्यति ” ॥ ४७ ॥

ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

तस्मिन्समाहितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते तस्या ऋतंभरेति
संज्ञा भवति । अन्वर्था च सा, सत्यमेव विभर्ति न च तत्र
विपर्यासज्ञानगन्धोऽप्यस्तीति । तथा चोक्तम्—

“ आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।
त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ” इति ॥ ४८ ॥

समापत्तयो ग्रहीतृग्रहणयोश्चतस्र इत्यष्टौ सिद्धा भवन्तीति । निगदव्याख्यातं
भाष्यम् ॥ ४६ ॥

चतसृष्वपि समापत्तिषु ग्राह्यविषयासु निर्विचारायाः शोभनत्वमाह—निर्विचारवै-
शारद्येऽध्यात्मप्रसादः । वैशारद्यपदार्थमाह—अशुद्धीति । रजस्तमसोरुपचयोऽशुद्धिः
सैवाऽऽवरणलक्षणो मलस्तस्मादपेतस्य प्रकाशात्मनः प्रकाशस्वभावस्य बुद्धिसत्त्वस्यात-
एवानभिभूत इति । स्यादेतदग्राह्यविषया चेत्समापत्तिः कथमात्माविषयः प्रसाद इत्यत
आह—भूतार्थविषय इति । नाऽऽत्मविषयः किंतु तदाधार इत्यर्थः । क्रमाननुरोधी
युगपदित्यर्थः । अत्रैव पारमर्षी गाथामुदाहरति—तथा चेति । ज्ञानालोकप्रकर्षेणाऽऽत्मानं
सर्वेषामुपरि पश्यन्दुःखत्रयपरीताञ्शोचतो जनाञ्जानाति ॥ ४७ ॥

अत्रैव योगिजनप्रसिद्धान्वर्थसंज्ञाकथनेन योगिसंमतिमाह—ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा ।
सुगमं भाष्यम् । आगमेनेति वेदविहितं श्रवणमुक्तम् । अनुमानेनेति मननम् । ध्यानं
चिन्ता । तत्राभ्यासः पौनःपुन्येनानुष्ठानम् । तस्मिन्नस आदरः । तदनेन निदिध्यासन-
मुक्तम् ॥ ४८ ॥

सा पुनः—

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यवि-
षया विशेषार्थत्वात् ॥४९॥

श्रुतमागमविज्ञानं तत्सामान्यविषयम् । न ह्यागमेन शक्यो
विशेषोऽभिधातुं, कस्मात्, न हि विशेषेण कृतसंकेतः शब्द इति ।
तथाऽनुमानं सामान्यविषयमेव । यत्र प्राप्तिस्तत्र गतिर्यत्राप्राप्ति-
स्तत्र न भवति गतिरित्युक्तम् । अनुमानेन च सामान्येनोपसं-
हारः । तस्माच्छ्रुतानुमानविषयो न विशेषः कश्चिदस्तीति ।

न चास्य सूक्ष्मव्यवहितविषयस्य वस्तुनो लोकप्रत्यक्षेण

स्यादेतत् । आगमानुमानगृहीतार्थविषया भावना प्रकर्षलब्धजन्म निर्विकाराऽऽगमा-
नुमानविषयमेव गोचरयेत् । न स्वस्वविषयानुभवजन्मा संस्कारः शक्तोऽन्यत्र ज्ञानं
जनयितुमितिप्रसङ्गात् । तस्मान्निर्विकारा चेदतेभराऽऽगमानुमानयोरपि तल्पसङ्ग इत्यतः
आह—श्रुतानुमानेत्यादि । बुद्धिसत्त्वं हि प्रकाशस्वभावं सर्वार्थदर्शनसमर्थमपि
तमसाऽऽवृतं यत्रैव रजसोद्घाटयते तत्रैव गृह्णाति । यदा स्वभ्यासवैराभ्यामपास्तरजस्त-
मोमलमनवद्यैशारद्यमुद्योतते तदाऽस्यातिपतितसमस्तमानभेयसीम्नः प्रकाशानन्त्ये सति किं
नाम यन्न गोचर इति भावः । व्याचष्टे—श्रुतमागम[वि]ज्ञानं तत्सामान्यविषयम् ।
कस्मात् । न ह्यागमेन शक्यो विशेषोऽभिधातुम् । कुतो यस्मादानन्त्याद्वयभिचाराच्च न
विशेषेण कृतसंकेतः शब्दः । यस्मादस्य विशेषेण सहैवाच्यवाचकसंबन्धः प्रतीयेत । न
च वाक्यार्थोऽपीदृशो विशेषः संभवति । अनुमानेऽपि लिङ्गलिङ्गिसंबन्धग्रहणाधीनजन्मनि
गतिरेषैवेत्याह—तथाऽनुमानमिति । यत्र प्राप्तिरित्यत्र यत्रतत्रशब्दयोः स्थानपरिवर्तनेन
व्याप्यव्यापकभावोऽवगमयितव्यः । अतोऽत्रानुमानेन सामान्येनोपसंहारः । उपसंहरति—
तस्मादिति ।

अस्तु तर्हि संबन्धग्रहानपेक्षं लोकप्रत्यक्षं न तत्सामान्यविषयमित्यत आह—न
चास्येत्यादि । मा भूत्संबन्धग्रहाधीनं लोकप्रत्यक्षम् । इन्द्रियाधीनं तु भवत्येव । न
चेन्द्रियाणामस्मिन्नस्ति योग्यतेत्यर्थः । ननु च यद्यागमानुमानप्रत्यक्षागोचरो विशेष-

ग्रहणमस्ति । न चास्य विशेषस्याप्रमाणकस्याभावोऽस्तीति समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एव स विशेषो भवति भूतसूक्ष्मगतो वा पुरुषगतो वा । तस्माच्छ्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वादिति ॥ ४९ ॥

• समाधिप्रज्ञाप्रतिलम्भे योगिनः प्रज्ञाकृतः संस्कारो नवो नवो जायते—

तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥

समाधिप्रज्ञाप्रभवः संस्कारो व्युत्थानसंस्काराशयं बाधते । व्युत्थानसंस्काराभिभवात्तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति । प्रत्ययनिरोधे समाधिरुपतिष्ठते । ततः समाधिजा प्रज्ञा, ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवो नवः संस्काराशयो जायते । ततश्च

स्तर्हि नास्ति प्रमाणविरहादित्यत आह—न चेति । न हि प्रमाणं व्यापकं कारणं वा प्रमेयस्य येन तन्निवृत्तौ निवर्तेत । नो खलु कलावतश्चन्द्रस्य परभागवर्तिहरिणसद्भावं प्रति न संदिहते प्रामाणिका इत्यर्थः । इति तस्मात्समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एवेति । अत्र च विवादाध्यासिताः परमाणव आत्मानश्च प्रातिस्विकविशेषशालिनो द्रव्यत्वे सति परस्परं व्यावर्तमानत्वाद्ये द्रव्यत्वे सति परस्परं व्यावर्तन्ते ते प्रातिस्विकविशेषशालिनो यथा खण्डमुण्डादय इत्यनुमानेनाऽऽग्नेन च ऋतंभरप्रज्ञोपदेशपरेण यद्यपि विशेषो निरूप्यते तदनिरूपणे संशयः स्यान्न्यायप्राप्तत्वात्तथाऽप्यदूरविप्रकर्षेण तत्सत्त्वं कथंचिद्रोचरयतः श्रुतानुमाने न तु साक्षाच्चार्थमिव समुच्चयादिपदानि लिङ्गसंख्यायोगितया । तस्मात्सिद्धं श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयेति ॥ ४९ ॥

स्यादेतत् । भवतु परमार्थविषयः संप्रज्ञातो यथोक्तोपायाभ्यासादनादिना तु व्युत्थानसंस्कारेण निरूढनिबिडतर्या प्रतिबन्धनीया समाधिप्रज्ञा सा बात्यावर्तमध्यवर्तिप्रदीपपरमाणुरवेति शङ्कामपनेतुं सूत्रमवतारयति—समाधिप्रज्ञेति । सूत्रं पठति—तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी । तदिति निर्वचारां समापत्तिं परामृशति । अन्येति व्युत्थानमाह । भूतार्थपक्षपातो हि धियां स्वभावस्तावदेवेयमनवस्थिता भ्राम्यति न यावत्तत्त्वं प्रतिलभते । तत्प्रतिलम्भे तत्र स्थितपदा सती संस्कारबुद्धिः संस्कार-

१ ग. 'स्याप्रामाणिक' । २ ख. 'याऽभिभवनीया सा । ३ ख. स्थिरप' । ४ ज. 'श्रुच्चिर्बुद्धितं' ।

प्रज्ञा, ततश्च संस्कारा इति । कथमसौ संस्कारातिशयश्चित्तं साधि-
कारं न करिष्यतीति । न ते प्रज्ञाकृताः संस्काराः क्लेशक्षयहेतु-
त्वाच्चित्तमधिकारविशिष्टं कुर्वन्ति । चित्तं हि ते स्वकार्यादवसाद-
यन्ति । ख्यातिपर्यवसानं हि चित्तचेष्टितामिति ॥ ५० ॥

किं चास्य भवति—

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधा-

न्निर्वीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

(इति श्रीपतञ्जलिविरचितयोगसूत्रेषु प्रथमः समाधिपादः ॥ १ ॥)

बुद्धिचक्रकर्मणाऽऽवर्तमानाऽनादिमप्यतत्त्वसंस्कारबुद्धिक्रमं बाधत एवेति । तथा च
बाह्या अप्याहुः—

“ निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः ।

न बाधोऽनादिमत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः ” इति ॥

स्यादेतत्समाधिप्रज्ञातोऽस्तु व्युत्थानजस्य संस्कारस्य निरोधः । समाधिजस्तु संस्कारा-
तिशयः समाधिप्रज्ञाप्रसवहेतुरस्यविकल इति तदवस्थैव चित्तस्य साधिकारतेति चोदयति—
कथमसाधिति । परिहरति—न त इति । चित्तस्य हि कार्यद्वयं शब्दाद्युपभोगो विवेक-
ख्यातिश्चेति । तत्र क्लेशकर्माशयसहितं शब्दाद्युपभोगे वर्तते । प्रज्ञाप्रभवसंस्कारोन्मूलितानि-
खिलक्लेशकर्माशयस्य तु चेतसोऽसितप्रायाधिकारभावस्य विवेकख्यातिमात्रमवशिष्यते
कार्यम् । तस्मात्समाधिसंस्काराश्चित्तस्य न भोगाधिकारहेतवः प्रत्युत तत्परिपन्थिन इति ।
स्वकार्याद्भोगलक्षणादवसादयन्ति असमर्थं कुर्वन्तीत्यर्थः । कस्मात्ख्यातिपर्यवसानं हि
चित्तचेष्टितं, तावद्विभोगाय चित्तं चेष्टते न यावद्विवेकख्यातिमनुभवति । संजातविवेक-
ख्यातिनस्तु क्लेशनिवृत्तौ न भोगाधिकार इत्यर्थः ॥ ५० ॥

तदत्र भोगाधिकारप्रशान्तिः प्रयोजनं प्रज्ञासंस्काराणामित्युक्तम् । पृच्छति—
किं चेति । किं चास्य भवति प्रज्ञासंस्कारवचित्तं प्रज्ञासंस्कारप्रवाहजनकतया तथैव
साधिकारमित्यधिकारापनुत्तयेऽन्यदपि किञ्चिदपेक्षणीयमस्तीत्यर्थः । सूत्रेणोत्तरमाह—
तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्वीजः समाधिः । परेण वैराग्येण ज्ञान-
प्रसादमात्रलक्षणेन संस्कारोपजननद्वारा तस्यापि प्रज्ञाकृतसंस्कारस्य निरोधे, न केवलं
प्रज्ञाया इत्यपिशब्दार्थः । सर्वस्योत्पद्यमानस्य संस्कारप्रज्ञाप्रवाहस्य निरोधात्कारणा-

१ क. ख. °राश° । २ क. ज. झ. °रच° । ३ ज. °मेण व° । ४ क. नो । ५ क.
°दिसत्त्वे° । ६ क. झ. °सवे हे° ।

स न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृतानामपि संस्काराणां प्रतिबन्धी भवति । कस्मात्, निरोधजः संस्कारः समाधिजान्संस्कारान्बाधते इति ।

निरोधस्थितिकालक्रमानुभवेन निरोधचित्तकृतसंस्कारास्ति-
त्वमनुमेयम् । व्युत्थाननिरोधसमाधिप्रभवैः सह कैवल्यभागीयैः
संस्कारैश्चित्तं स्वस्यां प्रकृतावस्थितायां प्रविलीयते । तस्मात्ते
संस्काराश्चित्तस्याधिकारविरोधिनो न स्थितिहेतवो भवन्तीति ।

भावेन कार्यानुत्पादात्सोऽर्थं निर्बीजः समाधिर्भवति । व्याचष्टे—स निर्बीजः समाधिः
समाधिप्रज्ञाविरोधिनः परस्माद्वैराग्याद्गुपजायमानः स्वकारणद्वारेण न केवलं समाधि-
प्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृतानामप्यसौ संस्काराणां परिपन्थी भवति । ननु वैराग्यजं विज्ञानं
सद्विज्ञानं प्रज्ञामात्रं बाधतां संस्कारं त्वविज्ञानरूपं कथं बाधते । दृष्टा हि जाप्रतोऽपि
स्वप्नदृष्टार्थस्मृतिरित्याशयवान्पृच्छति—कस्मादिति । उत्तरं—निरोधज इति । निरु-
ध्यतेऽनेन प्रज्ञेति निरोधः परं वैराग्यम् । ततो जातो निरोधजः संस्कारः । संस्कारादेव
दीर्घकालनैरन्तर्यसंस्कारासेवितपरवैराग्यजन्मनः प्रज्ञासंस्कारबाधो न तु विज्ञानादित्यर्थः ।

स्यादेतत् । निरोधजसंस्कारसद्भावे किं प्रमाणं स हि प्रत्यक्षेण बाऽनुभूयेत
स्मृत्या वा कार्येणानुमीयेत । न च सर्ववृत्तिनिरोधे प्रत्यक्षमस्ति योगिनः । नापि
स्मृतिः । तस्य वृत्तिमत्रनिरोधतया स्मृतिजनकत्वासंभवादित्यत आह—निरोधेति ।
निरोधे स्थितिश्चित्तस्य निरुद्धावस्थेत्यर्थः । तस्याः कालक्रमो मुहूर्तार्धयाम्यामाहोरा-
त्रादिस्तदनुभवेन । एतद्दुक्तं भवति—वैराग्याभ्यासप्रकर्षानुरोधी निरोधप्रकर्षो मुहूर्-
तार्धयामादिब्यापितयाऽनुभूयते योगिना । न च वैराग्यक्षणाः क्रमनियततया परस्परम-
संभवन्तस्तत्कालव्यापितया सातिशयं निरोधं कर्तुमीक्षत इति तत्तद्वैराग्यक्षणप्रचय-
जन्यः स्थायी संस्कारप्रचय एषितव्य इति भावः । ननुच्छिद्यन्तां प्रज्ञासंस्काराः । निरो-
धसंस्कारास्तु कुतः समुच्छिद्यन्ते । अनुच्छेदे वा साधिकारस्वमेवेत्यत आह—व्युत्थानेति ।
व्युत्थानं च तस्य निरोधसमाधिश्च संप्रज्ञातस्तत्प्रभवाः संस्काराः कैवल्यभागीया निरो-
धजाः संस्कारा इत्यर्थः । व्युत्थानप्रज्ञासंस्काराश्चित्ते प्रलीना इति भवति चित्तं व्युत्था-
नप्रज्ञासंस्कारवत् । निरोधसंस्कारस्तु प्रत्युदित एवाऽऽस्ते चित्ते । निरोधसंस्कारे सत्यपि
चित्तमनधिकारवत् । पुरुषार्थजनकं चित्तं हि साधिकारं शब्दाद्युभोगविवेकख्याती
च तथैव पुरुषार्थः । संस्कारशेषतायां तु न बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष इति नासौ पुरुषार्थः ।

५६ वाचस्पतिकृतटीकासंवलितव्यासभाष्यसमेतानि पातञ्जलयोगसूत्राणि ।

यस्मादवसित्ताधिकारं सह कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं निव-
र्त्ते, तस्मिन्निवृत्ते पुरुषः स्वरूपमात्रप्रतिष्ठोऽतः शुद्धः केवलो
मुक्त इत्युच्यते इति ॥ ५१ ॥

इति श्रीपातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे श्रीमद्व्यासभाष्ये .
प्रथमः समाधिपादः ॥ १ ॥

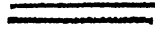

विदेहप्रकृतिलयानां न निरोधभागितया साधिकारं चित्तम् । अपि तु क्लेशवासिततयेत्या-
शयवानाह—यस्मादिति । शेषं सुगमम् ॥ ५१ ॥

योगस्योद्देशनिर्देशौ तदर्थं वृत्तिलक्षणम् ।

योगोपायाः प्रभेदाश्च पादेऽस्मिन्नुपवर्णिताः ॥ १ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलयोगसूत्रभाष्यव्याख्यायां
प्रथमः समाधिपादः ॥ १ ॥

वाचस्पतिकृतटीकासंवलितव्यासभाष्यसंभेदानि-
पातञ्जलयोगसूत्राणि ।

(तत्र द्वितीयः साधनपादः ।)

उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः । कथं व्युत्थितचित्तोऽपि
योगयुक्तः स्यादित्येतदारभ्यते—

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधा-

नानि क्रियायोगः ॥ १ ॥

नातपस्विनो योगः सिध्यति । अनादिकर्मकेशवासनाचित्रा
प्रत्युपस्थितविषयजाला चाशुद्धिर्नान्तरेण तपः संभेदमापद्यत
इति तपस उपादानम् । तच्च चित्तप्रसादनमवाधमानमनेनाऽऽ-
सेव्यमिति मन्यते ।

ननु प्रथमपादेनैव सोपायः साधान्तरप्रभेदः सफलो योग उक्तस्तत्किमपरमवशिष्यते
यदर्थं द्वितीयः पादः प्रारभ्येत्येत आह—उद्दिष्ट इति । अभ्यासवैराग्ये हि योगो-
पायौ प्रथमे पाद उक्तौ । न च तौ व्युत्थितचित्तस्य द्रागित्येव संभवत इति द्वितीयपादो-
पदेश्यानुपायानपेक्षते सत्त्वशुद्धयर्थम् । ततो हि विशुद्धसत्त्वः कृतरक्षासंविधानोऽभ्यासवै-
राग्ये प्रत्यहं भावयति । समाहितत्वमविक्षिप्तत्वम् । कथं व्युत्थानचित्तोऽप्युपदेक्ष्यमाणैरु-
पायैर्युक्तः सन्योगी स्यादित्यर्थः । सत्र वक्ष्यमाणेषु नियमैश्चाकृष्य प्राथमिकं प्रत्युपयुक्ततर-
तया प्रथमतः क्रियायोगमुपदिशति सूत्रकारः—तपःस्वाध्यायेत्यादि । क्रियैव योगः
क्रियायोगो योगसाधनत्वात् । अत एव विष्णुपुराणे खाण्डिक्यकेशिध्वजसंवादे—

“ योगयुक्प्रथमं योगी युञ्जमानोऽभिधीयते ” [वि०पु०६।७।३३]

इत्युपक्रम्य तपःस्वाध्यायादयो दर्शिताः । व्यतिरेकमुखेन(ण) तपस उपायत्वमाह—
नातपस्विन इति । तपसोऽवान्तरव्यापारमुपायतोपयोगिनं दर्शयति—अनादीति ।
अनादिभ्यां कर्मकेशवासनाभ्यां चित्राऽत एव प्रत्युपस्थितमुपनतं विषयजालं यस्यां सा
तथोक्ता । अशुद्धी रजस्तमःसमुद्रेको नान्तरेण तपः संभेदमापद्यते । सान्द्रस्य निता-
न्ताविरलता संभेदः । ननुपादीयमानमपि तपो धातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं
तदुपाय इत्यत आह—सञ्चेति । तावन्मात्रमेव तपश्चरणीयं न यावता धातुवैषम्यमा-
पद्यत इत्यर्थः ।

स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपो मोक्षशास्त्राध्ययनं वा ।
ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां परमगुरावर्षणं तत्फलसंन्यासो वा ॥ १ ॥

स हि क्रियायोगः—

समाधिभावनार्थः क्लेश-
तनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

स ह्यासेव्यमानः समाधिं भावयति क्लेशांश्च प्रतनू करोति ।
प्रतनूकृतान्क्लेशान्प्रसंख्यानाग्निना दग्धबीजकल्पानप्रसवधर्मिणः
कारिष्यतीति । तेषां तनूकरणात्पुनः क्लेशैरपरामृष्टा सत्त्वपुरुषा-
न्यतामात्रख्यातिः सूक्ष्मा प्रज्ञा समाप्ताधिकारा प्रतिप्रसवाय
कल्पिष्यत इति ॥ २ ॥

प्रणवादयः पुरुषसूक्तरुद्रमण्डलब्राह्मणादयो वैदिकाः, पौराणिकाश्च ब्रह्मपारौयणा-
दयः । परमगुरुर्भगवानीश्वरस्तस्मिन् ।

यत्रेदमुक्तम्— “ कामतोऽकामतो वाऽपि यत्करोमि शुभाशुभम् ।
तत्सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम् ” इति ।

तत्फलसंन्यासो वा फलानभिसंधानेन कार्यकरगम् ।

यत्रेदमुक्तम्— “ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ” ॥१॥ [भ०गी०२।४७]

तस्य प्रयोजनाभिधानाय सूत्रमवतारयति—स हीति । सूत्रं—समाधिभावनार्थः
क्लेशतनूकरणार्थश्च । ननु क्रियायोग एव चेत्क्लेशान्प्रतनू करोति कृतं तर्हि प्रसंख्याने-
नेत्यत आह—प्रतनूकृतानिति । क्रियायोगस्य प्रतनूकरणमत्रे व्यपारो न तु वन्ध्यत्वे
क्लेशानां प्रसंख्यानस्य तु तद्वन्ध्यत्वे । दग्धबीजकल्पानिति वन्ध्यत्वेन दग्धकलमबीजसारूप्यमु-
क्तम् । स्यादेतत् । प्रसंख्यानमेव चेत्क्लेशानप्रसवधर्मिणः कारिष्यति, कृतमेषां प्रतनूकर-
णेनेत्यत आह—तेषामिति । क्लेशानामतानत्रे हि बलवद्विरोधिप्रस्ता सत्त्वपुरुषान्यता-
ख्यातिरुदेतुमेव नोत्सहते । प्रामेव तद्वन्ध्यभावं कर्तुं प्रविरलीकृतेषु तु क्लेशेषु दुर्बलेषु
तद्विरोधिन्यपि वैरग्याभ्यासाभ्यामुपजायते । उपजाता च तैरपरामृष्टाऽनभिभूता नैव याव-
त्परामृश्यत इति । सत्त्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिः सूक्ष्मा प्रज्ञाऽतीन्द्रियतया सूक्ष्मोऽस्या विषय
इति सूक्ष्मा प्रज्ञा प्रतिप्रसवाय प्रविलयाय कल्पिष्यते । कुतः, समाप्ताधिकारा यतः समा-
प्तोऽधिकारः कार्यारम्भणं गुणानां यया हेतुभूतया सा तथोक्तेति ॥ २ ॥

अथ के क्लेशाः कियन्तो वेति—

अविद्यास्मितारागद्वेषाभि-

निवेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥

क्लेशा इति पञ्च विपर्यया इत्यर्थः । ते स्पन्दमाना गुणाधि-
कारं द्रढयन्ति, परिणाममवस्थापयन्ति, कार्यकारणस्रोत उन्नम-
यन्ति, परस्परानुग्रहतन्त्री भूत्वा कर्मविपाकं चाभिनिर्ह-
रन्तीति ॥ ३ ॥

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्तत-

नुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥

अत्राविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिरुत्तरेषामस्मितादीनां चतुर्विधैर्वि-
कल्पानां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् । तत्र का प्रसुप्तिः । चेतसि
शक्तिमात्रप्रतिष्ठानां बीजभावोपगमः । तस्य प्रबोध आलम्बने

पृच्छति—अथेति । अविद्येति सूत्रेण परिहारः । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनि-
वेशाः क्लेशाः । व्याचष्टे—पञ्च विपर्यया इति । अविद्या तावद्विपर्यय एव । अस्मि-
तादयोऽप्यविद्योपादानास्तदविनिर्भागवर्तिन इति विपर्ययाः । ततश्चाविद्यासमुच्छेदे तेषा-
मपि समुच्छेदो युक्त इति भावः । तेषामुच्छेत्तव्यताहेतुं संसारकारणत्वमाह—ते
स्पन्दमानाः समुदाचरन्तो गुणानामधिकारं द्रढयन्ति बलवन्तं कुर्वन्त्यत एव
परिणाममवस्थापयन्ति अव्यक्तमहदहंकारपरम्परया हि कार्यकारणस्रोत उन्नमयन्त्यु-
द्भावयन्ति । यदर्थं सर्वमेतत्कुर्वन्ति तद्दर्शयति—परस्परेति । कर्मणां विपाको जात्या-
युर्भोगलक्षणः पुरुषार्थस्तमभी क्लेशा अभिनिर्हरन्ति निष्पादयन्ति । किं प्रत्येकं नेत्याह—
परस्परानुग्रहेति । कर्मभिः क्लेशाः क्लेशैश्च कर्माणीति ॥ ३ ॥

हेयानां क्लेशानामविद्यामूलत्वं दर्शयति—अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो-
दाराणाम् । तत्र का प्रसुप्तिरिति । स्वोचितामर्थक्रियामकुर्वतां क्लेशानां सद्भावे न
प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः पृच्छतः ॥ उत्तरं—चेतसीति । मा नामार्थाक्रियां कर्षुः क्लेशा
विदेहप्रकृतिलयानां बीजभावं प्राप्तास्तु ते शक्तिमात्रेण सन्ति क्षीर इव दधि । न हि
विवेकख्यातेरन्यदस्ति कारणं तद्वन्ध्यतायाम् । अतो विदेहप्रकृतिलया विवेकख्यातिविर-

१ ग. के ते क्ले' । २ ग घ. 'शाः पञ्च क्ले' । ३ ग. घ. ड. ते स्पन्द' । ४ ख. च.
'विक' । ५ ग. घ. ड. 'धकल्पितानां ।

संमुखीभावः । प्रसंख्यानवतो दग्धक्लेशबीजस्य संमुखीभू-
तेऽप्यालम्बने नासौ पुनरस्ति, दग्धबीजस्य कुतः प्ररोह इति ।
अतः क्षीणक्लेशः कुशलश्चरमदेह इत्युच्यते । तत्रैव सा दग्धबी-
जभावा पञ्चमी क्लेशवस्था नान्यत्रोति । सतां क्लेशानां तदा
बीजसामर्थ्यं दग्धमिति विषयस्य संमुखीभावेऽपि सति न
भवत्येषां प्रबोध इत्युक्ता प्रसुप्तिर्दग्धबीजानामप्ररोहश्च ।

तनुत्वमुच्यते-प्रतिपक्षभावनोपहताः क्लेशास्तनवो भवन्ति ।
तथा विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेनाऽऽत्मना पुनः पुनः समुदाचर-
न्तीति विच्छिन्नाः । कथं, रागकाले क्रोधस्यादर्शनात् । न हि राग-
काले क्रोधः समुदाचरति । रागश्च क्वचिद्दृश्यमानो न विषयान्तरे
नास्ति । नैकरस्यां स्त्रियां चैत्रो रक्त इत्यन्यासु स्त्रीषु विरक्तः

हिणः प्रसुप्तक्लेशा न यावत्तदत्रधिकालं प्राप्नुवन्ति । तत्रासौ तु पुनरावृत्ताः सन्तः क्लेशा-
स्तेषु तेषु विषयेषु संमुखी भवन्ति । शक्तिमात्रेण प्रतिष्ठा येषां ते तथोक्ताः । तदनेनोत्प-
त्तिशक्तिरुक्ता । बीजभावोपगम इति च कार्यशक्तिरिति । ननु विवेकख्यातिमतोऽपि क्लेशाः
कस्मान्न प्रसुप्ता इत्यत आह—प्रसंख्यानवत इति । चरमदेहो न तस्य देहान्तरमुत्प-
त्स्यते यदपेक्षयाऽस्य देहः पूर्वं इत्यर्थः । नान्यत्र विदेहादिष्वित्यर्थः । ननु सतो नात्यन्त-
विनाश इति किमिति तदीययोगर्द्धिबलेन विषयसंमुखीभावे न क्लेशाः प्रबुध्यन्त इत्यत
आह—सतामिति । सन्तु क्लेशा दग्धस्वेषां प्रसंख्यानान्निना बीजभाव इत्यर्थः ।

क्लेशप्रतिपक्षः क्रियायोगस्तस्य भावनमनुष्ठानं तेनोपहतास्तनवः । अथवा सम्यग्ज्ञा-
नमविद्यायाः प्रतिपक्षो भेददर्शनमस्मिताया माध्यस्थ्यं रागद्वेषयोरनुबन्धबुद्धिनिवृत्ति-
रभिनिवेशस्येति । विच्छिन्तिमाह—तथेति । क्लेशानामन्यतमेन समुदाचरताऽभिभवा-
द्वाऽत्यन्तविषयसेवया वा विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेनाऽऽत्मना समुदाचरन्त्याविर्भवन्ति
वाजीकरणाद्युपयोगेन वाऽभिभावकदौर्बल्येन वेति । वीप्सया विच्छेदसमुदाचारयोः
पौनःपुन्यं दर्शयता यथोक्ताप्रसुप्ताद्भेद उक्तः । रागेण वा समुदाचरता विजातीयः
क्रोधोऽभिभूयते सजातीयेन वा विषयान्तरवर्तिना रागेणैव विषयान्तरवर्ती रागोऽभि-
भूयत इत्याह—रागेति । भविष्यद्बृहतेऽपि गतिर्यथायोगं वेदितव्येत्याह—

किं तु तत्र रागो लब्धवृत्तिरन्यत्र तु भविष्यद्वृत्तिरिति । स हि तदा प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो भवति ।

विषये यो लब्धवृत्तिः स उदारः । सर्व एवैते क्लेशविषयत्वं नातिक्रामन्ति । कस्तर्हि विच्छिन्नः प्रसुप्तस्तनुरुदारो वा क्लेश इति, उच्यते—सत्यमेवैतत्, किंतु विशिष्टानामेवैतेषां विच्छिन्नादित्वम् । यथैव प्रतिपक्षभावनातो निवृत्तस्तथैव स्वव्यञ्जकाञ्जनेनाभिव्यक्त इति । सर्व एवामी क्लेशा अविद्याभेदाः । कस्मात्, सर्वेष्वविद्यैवाभिप्लवते । यदविद्यया वस्त्वाकार्यते तदेवानुशेरते क्लेशा विपर्यासप्रत्ययकाल उपलभ्यन्ते क्षीयमाणां चाविद्यामनु क्षीयन्त इति ॥ ४ ॥

तत्राविद्यास्वरूपमुच्यते—

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्य-
शुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

अनित्ये कार्ये नित्यख्यातिः । तद्यथा—ध्रुवा पृथिवी,

स हीति । भविष्यद्वृत्तिक्लेशमात्रपरामर्शि सर्वनाम न चैत्ररागपरामर्शि तस्य विच्छिन्नत्वादेवेति ।

उदारमाह—विषय इति । ननूदार एव पुरुषान्क्लिश्नातीति भवतु क्लेशोऽन्ये त्वक्लिश्नन्तः कथं क्लेशा इत्यत आह—सर्व एवैत इति । क्लेशविषयत्वं क्लेशपदवाच्यत्वं नातिक्रामन्त्युदारतामापद्यमानाः । अत एव तेऽपि हेया इति भावः । क्लेशत्वेनैकतां मन्यमानश्चोदयति—कस्तर्हीति । क्लेशत्वेन समानत्वेऽपि यथोक्तावस्थाभेदाद्विशेष इति परिहरति—उच्यते सत्यमिति । स्यादेतत् । अविद्यातो भवन्तु क्लेशाः, तथाऽप्यविद्यानिवृत्तौ कस्मान्निवर्तन्ते । न खलु पटः कुविन्दनिवृत्तौ निवर्तत इत्यत आह—सर्व एवेति । भेदा इव भेदास्तदविनिर्भागवर्तिन इति यावत् । पृच्छति—कस्मात् । उत्तरं—सर्वेष्विति । तदेव स्फुटयति—यदिति । आकार्यते समारोप्यते । शेषं सुगमम् ।

“ प्रसुप्तास्तत्त्वलीनानां तन्ववस्थाश्च योगिनाम् ।

विच्छिन्नोदाररूपाश्च क्लेशा विषयसङ्गिनाम् ” इति संग्रहः ॥ ४ ॥

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या । अनित्यत्वोपयोगिविशेषणं—कार्य इति । केचित्किल भूतानि नित्यत्वेनाभिमन्यमानास्तद्रूपमभी-

ध्रुवा सचन्द्रतारका द्यौः, अमृता दिवोकस इति । तथाऽशुचौ
परमबीभत्से काये,—

“स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निःस्यन्दान्निधनादपि ।

कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता ह्यशुचिं विदुः” ॥

इति अशुचौ शुचिख्यातिर्दृश्यते । नवेव शशाङ्कलेखा कमनी-
येयं कन्या मध्वमृतावयवनिर्मितेव चन्द्रं भित्त्वा निःसृतेव ज्ञायते,
नीलोत्पलपत्रायताक्षी हावगर्भाभ्यां लोचनाभ्यां जीवलोकमा-
श्वासयन्तीव्रते कस्य केनाभिसंबन्धः । भवति चैवमशुचौ शुचि-
विपर्यासप्रत्ययः इति । एतेनापुण्ये पुण्यप्रत्ययस्तथैवानर्थे चार्थ-
प्रत्ययो व्याख्यातः ।

तथा दुःखे सुखख्यातिं वक्ष्यति—“परिणामतापसंस्कारदुः-
खैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः” इति । तत्र सुख-
ख्यातिरविद्या । तथाऽनात्मन्यात्मख्यातिर्वाह्योपकरणेषु चेतनाचे-
तनेषु भोगाधिष्ठाने वा शरीरे पुरुषोपकरणे वा मनस्यनात्मन्या-
त्मख्यातिरिति । तथैतदत्रोक्तम्—“व्यक्तमव्यक्तं वा सत्त्वमा-

प्सवस्तान्येवोपासते । एवं धूमादिमार्गानुपासते चन्द्रसूर्यतारकाद्यलोकान्नित्यानभिमन्य-
मानास्तप्राप्तये । एवं दिवोकसो देवानमृतानभिमन्यमानास्तद्वात्राय सोमं पिबन्ति । आम्नायते
हि—“अपाम सोमममृता अभूम” [तै०सं०३।२।५।४] इति । सेयमनित्येपु नित्यख्यातिर-
विद्या । तथाऽशुचौ परमबीभत्से काये । अर्धोक्त एव कायबीभत्सतायां वैयासिकीं
गाथां पठति—स्थानादिति । मातुरुदरं मूत्राद्युपहतं स्थानं, पित्रोर्लोहितरेतसी बीजम् ।
अशितपीताहाररसादिभाव उपष्टम्भस्तेन शरीरं धार्यते । निःस्यन्दः प्रश्नेदः । निधनं च
श्रोत्रियशरीरमप्यपवित्रयति तत्स्पर्शं स्नानविधानात् । ननु यदि शरीरमशुचिं कृतं तर्हि
मृज्जलादिक्षालनेनेत्यत आह—आधेयशौचत्वादिति । स्वभावेनाशुचेरपि शरीरस्य
शौचमाधेयं सुगन्धितेव कामिनीनामङ्गरागादिभिः । अर्धोक्तं पूरयति—इत्युक्तेभ्यो हेतुभ्योऽ-
शुचौ शरीर इति । शुचिख्यातिमाह—नवेति । हावः शृङ्गारजा लीला । कस्य स्त्री-
कायस्य परमबीभत्सस्य केन मन्दतमसादृश्येन शशाङ्कलेखादिना संबन्धः । एतेनाशुचौ
स्त्रीकाये शुचिख्यातिप्रदर्शनेन । अपुण्ये हिंसादौ संसारमोचकादीनां पुण्यप्रत्ययः । एव-
मर्जनरक्षणादिदुःखबहुलतयाऽनर्थे धनादावर्थप्रत्यया व्याख्याताः सर्वेषां जुगुप्सितत्वेनाशु-
चित्वात् ।

तथा दुःख इति । सुगमम् । तथाऽनात्मनीति । सुगमम् । तथैतदत्रोक्तं पञ्च-

१ क. ख. व. ड. 'ये शुचिख्यातिः । उक्तं च—स्था° । ग. 'ये, उक्तं च—स्था° । २ झ.
°त्ययो व्या° । ३ झ. °ख्यातः स° ।

त्मत्वेनाभिप्रतीत्य तस्य संपदमनु नन्दत्यात्मसंपदं मन्वानस्तस्य
च्यापदमनु शोचत्यात्मव्यापदं मन्वानः स सर्वोऽप्रतिबुद्धः ”
इति । एषा चतुष्पदा भवत्यविद्या मूलमस्य क्लेशसंतानस्य कर्मा-
शयस्य च सविपाकस्येति ।

तस्याश्चामित्रागोष्पदवद्वस्तुसतत्त्वं विज्ञेयम् । यथा नामित्रो
मित्राभावो न मित्रमात्रं किं तु तद्विरुद्धः सपत्नः । यथा
चाऽगोष्पदं न गोष्पदाभावो न गोष्पदमात्रं किंतु देश एव
ताभ्यामन्यद्वस्त्वन्तरम्, एवमविद्या न प्रमाणं न प्रमाणाभावः
किंतु विद्याविपरीतं ज्ञानान्तरमविद्येति ॥ ५ ॥

शिखेन । व्यक्तं चेतनं पुत्रदारपश्वादि । अव्यक्तमचेतनं शय्यासनाशनादि । स सर्वोऽ-
प्रतिबुद्धो मूढः । चत्वारि पदानि स्थानान्यस्या इति चतुष्पदा । नन्वन्याऽपि दिङ्मोहा-
लातचक्रादिविषयाऽनन्तपदाऽविद्या तत्किमुच्यते चतुष्पदेत्यत आह—मूलमस्येति । सन्तु
नामान्या अप्यविद्याः संसारबीजं तु चतुष्पदैवेति ।

नन्वविद्येति नञ्समासः पूर्वपदार्थप्रधानो वा स्याद्यथाऽमक्षिकमिति । उत्तरपदार्थप्र-
धानो वा यथाऽराजपुरुष इति । अन्यपदार्थप्रधानो वा यथाऽमक्षिको देश इति । तत्र
पूर्वपदार्थप्रधानत्वे विद्यायाः प्रसज्यप्रतिषेधो गम्येत । न चास्याः क्लेशादिकारणत्वम् ।
उत्तरपदार्थप्रधानत्वे वा विद्यैव कस्यचिदभावेन विशिष्टा गम्येत । सा च क्लेशादिपरि-
पन्थिनी न तु तद्धीजम् । न हि प्रधानोपघाती प्रधानगुणो युक्तः । तदनुपघाताय गुणै-
स्त्वन्याभ्यकल्पना । तस्माद्विद्यास्वरूपानुपघाताय नञोऽन्यथाकरणमध्याहारो वा निषेध-
स्येति । अन्यपदार्थप्रधानत्वे त्वविद्यमानविद्या बुद्धिर्वक्तव्या । न चसौ विद्याया अभाव-
मात्रेण क्लेशादिबीजम् । विवेकख्यातिपूर्वकनिरोधसंपन्नाया अपि तथात्वप्रसङ्गात् । तस्मा-
त्सर्वथैवाविद्याया न क्लेशादिमूलतेत्यत आह—तस्याश्चेति । वस्तुनो भावो वस्तुसतत्त्वं
वस्तुत्वमिति यावत् । तदनेन न प्रसज्यप्रतिषेधः । नापि विद्यैवाविद्या, नै तदभाववि-
शिष्टा बुद्धिरपि तु विद्याविरुद्धं विपर्ययज्ञानमविद्येत्युक्तम् । लोकाधीनावधारणो हि शब्दा-
र्थयोः संबन्धः । लोके चोत्तरपदार्थप्रधानस्यापि नञ उत्तरपदाभिधेयोपमर्दकस्य तल्लक्षित-
तद्विरुद्धपरतया तत्र तत्रोपलब्धेरहापि तद्विरुद्धे वृत्तिरिति भावः । दृष्टान्तं विभजते—
यथा नामित्र इति । न मित्राभावो नापि मित्रमात्रमित्यस्यानन्तरं वस्त्वन्तरं किंतु तद्वि-
रुद्धः सपत्न इति वक्तव्यम् । तथाऽगोष्पदमिति न गोष्पदाभावो न गोष्पदमात्रं किं तु
देश एव विपुलो गोष्पदविरुद्धस्ताभ्यामभावगोष्पदाभ्यामन्यद्वस्त्वन्तरम् । दार्ष्टान्तिके योज-
यति—एवमिति ॥ ५ ॥

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ॥ ६ ॥

पुरुषो दृक्शक्तिर्बुद्धिर्दर्शनशक्तिरित्येतयोरेकस्वरूपापत्तिरि-
वास्मिता क्लेश उच्यते । भोक्तृभोग्यशक्त्योरत्यन्तविभक्तयोर-
त्यन्तासंकीर्णयोरविभागप्राप्ताविव सत्यां भोगः कल्पते । स्वरूप-
प्रतिलम्भे तु तयोः कैवल्यमेव भवति कुतो भोग इति । तथा
चोक्तम्— ' बुद्धितः परं पुरुषमाकारशीलविद्यादिभिर्विभक्तम-
पश्यन्कुर्याच्चत्राऽऽत्मबुद्धिं मोहेन ' इति ॥ ६ ॥

सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

अविद्यामुक्त्वा तस्याः कार्यमस्मितां रागादिवर्षिष्ठामाह—दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मते-
वास्मिता । दृक्च दर्शनं च ते एव शक्ती तयोरात्मानात्मनोरनात्मन्यात्मज्ञानलक्षणाऽ-
विद्यापादिता यैकात्मतेव न तु परमार्थत एकात्मता साऽस्मिता । दृग्दर्शनयोरिति वक्तव्ये
तयोर्भोक्तृभोग्ययोर्योग्यतालक्षणं संबन्धं दर्शयितुं शक्तिप्रहणम् । सूत्रं विवृणोति—पुरुष
इति । नन्वनयोरभेदप्रतीतेरभेद एव कस्मान्न भवति कुतश्चैकत्वं क्लिश्नाति पुरुषमित्यत
आह—भोक्तृभोग्येति । भोग्यशक्तिर्बुद्धिर्भोक्तृशक्तिः पुरुषस्तयोरत्यन्तविभक्तयोः कुतोऽ-
त्यन्तविभक्तत्वमित्यत आह—अत्यन्तासंकीर्णयोः । अपरिणामित्वादिधर्मकः पुरुषः
परिणामित्वादिधर्मिका बुद्धिरित्यसंकीर्णता । तदनेन प्रतीयमानोऽप्यभेदो न पारमार्थिक
इत्युक्तम् । अविभागेति क्लेशत्वमुक्तम् । अन्वयं दर्शयित्वा व्यतिरेकमाह—स्वरूपेति ।
प्रतिलम्भो विवेकख्यातिः । परस्याप्येतत्संमतमित्याह—तदु (थाचो) क्तं पञ्चशिखेन
बुद्धित इति । आकारः स्वरूपं सदा विशुद्धिः, शीलमौदासीन्यं, विद्या चैतन्यं, बुद्धिर-
विशुद्धाऽनुदासीना जडा चेति तत्राऽऽत्मबुद्धिरविद्या । मोहः पूर्वाविद्याजनितः संस्कार-
स्तमो वाऽविद्यायास्तामसत्वादिति ॥ ६ ॥

विवेकदर्शने रागादीनां त्रिनिवृत्तेरविद्यापादिताऽस्मिता रागादीनां निदानमित्य-
स्मितानन्तरं रागादीर्हृक्षयति—सुखानुशयी रागः । अनभिज्ञस्य स्मृतेरभावात्सुखा-
भिज्ञस्येत्युक्तम् । स्मर्यमाणे सुखे रागः सुखानुस्मृतिपूर्वकः । अनुभूयमाने तु सुखे
नानुस्मृतिमपेक्षते । तत्साधने तु स्मर्यमाणे दृश्यमाने वा सुखं नुस्मृतिपूर्वं एव रागः ।
दृश्यमानमपि हि सुखसाधनं तज्जातीयस्य सुखहेतुतां स्मृत्वा तज्जातीयतया वाऽस्य

सुखाभिज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्वः सुखे तत्साधने वा यो गर्भ-
स्तृष्णा लोभः स राग इति ॥ ७ ॥

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

दुःखाभिज्ञस्य दुःखानुस्मृतिपूर्वो दुःखे तत्साधने वा यः प्रतिघो
मन्युर्जिर्जासा क्रोधः स द्वेषः ॥ ८ ॥

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथा रूढोऽभिनिवेशः ॥९॥

सर्वस्य प्राणिन इयमात्माशीर्नित्या भवति मा न भूवं भूया-
समिति । न चाननुभूतमरणधर्मकस्यैषा भवत्यात्माशीः । एतया
च पूर्वजन्मानुभवः प्रतीयते । स चायमभिनिवेशः क्लेशः स्वरस-
वाही कृमेरपि जातमात्रस्य प्रत्यक्षानुमानागमैरसंभावितो मरण-
त्रास उच्छेददृष्ट्यात्मकः पूर्वजन्मानुभूतं मरणदुःखमनुमापयति ।

सुखहेतुत्वमनुमायेच्छति । अनुशयिपदार्थमाह—य इति ॥ ७ ॥

दुःखानुशयी द्वेषः । दुःखाभिज्ञस्येति पूर्ववद्व्याख्येयम् । अनुशयिपदार्थमाह—यः
प्रतिघ इति । प्रतिहन्तीति प्रतिघः । एतदेव पर्यायैर्विवृणोति—मन्युरिति ॥ ८ ॥

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथा रूढोऽभिनिवेशः । अभिनिवेशपदार्थं व्याचष्टे—
सर्वस्य प्राणिन इति । इयमात्माशीरात्मनि प्रार्थनां मा न भूवं माऽमावी मूयं भूयासं
जीव्यासमिति । न चाननुभूतमरणधर्मकस्य, अननुभूता मरणधर्मो येन जन्तुना न
तस्यैषा भवत्यात्माशीरभिनिवेशो मरणभयम् । प्रसङ्गतो जन्मान्तरं प्रत्याचक्षाणं नास्तिकं
निराकरोति—एतया चेति । प्रत्युदितस्य शरीरस्य ध्रियमाणत्वात्पूर्वजन्मानुभवः प्रतीयते ।
निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिरभिसंबन्धो जन्म तस्यानुभवः प्राप्तिः सा
प्रतीयते कथमित्यत आह—स चायमभिनिवेशः । अर्थोक्तावेवास्य क्लेशत्वमाह—क्लेश
इति । अयमहितकर्मादिना जन्तुक्लिश्नाति दुःखा करोतीति क्लेशः । वक्तुमुपक्रान्तं परि-
समापयति—स्वरसवाहीति । स्वभावेन वासनारूपेण वहनशीलो न पुनरागन्तुकः ।
कृमेरपि जातमात्रस्य दुःखबहुलस्य निकृष्टतमच्चैतन्यस्यानागन्तुकत्वे हेतुमाह—प्रत्यक्षानुमा-
नागमैः प्रत्युदिते जन्मन्यसंभावितोऽसंपादितो मरणत्रास उच्छेददृष्ट्यात्मकः
पूर्वजन्मानुभूतं मरणदुःखमनुमापयति । अयमभिसंधिः—जातमात्र एव हि बालको

१ क. °ना निहया भवति । या । २ क. ज. °कस्यान° । ३ क. ज. °ना त° ।

यथा चायमत्यन्तमूढेषु दृश्यते क्लेशस्तथा विदुषोऽपि विज्ञात-
पूर्वापरान्तस्य रूढः । कस्मात् । समाना हि तयोः कुशलाकुश-
लयोर्मरणदुःखानुभवादियं वासनेति ॥ ९ ॥

तं प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

ते पञ्च क्लेशा दग्धबीजकल्पा योगिनश्चरिताधिकारे चेतसि
प्रलीने सह तेनैवास्तं गच्छन्ति ॥ १० ॥

स्थितानां तु बीजभावोपगतानाम्—

भारकवस्तुदर्शनाद्वेपमानः कम्पविशेषादनुमितमरणप्रत्यासत्तिस्ततो विभ्यदुपलभ्यते । दुःखा-
दुःखहेतोश्च भयं दृष्टम् । न चास्मिञ्जन्मन्यनेन मरणमनुभूतमनुमितं श्रुतं वा, प्रागेवास्य
दुःखत्वं तद्धेतुत्वं वाऽवगम्येत, तस्मात्तस्य तथाभूतस्य स्मृतिः परिशिष्यते । न चेयं
संस्कारादृते । न चायं संस्कारोऽनुभवं विना । न चास्मिञ्जन्मन्यनुभव इति प्राग्भवीयः
परिशिष्यत इत्यासीत्पूर्वजन्मसंबन्ध इति ।

तथापदं यथापदमाकाङ्क्षतीत्यर्थप्राप्ते यथापदे सति यादृशो वाक्यार्थो भवति तादृशं
दर्शयति—यथा चायमिति । अत्यन्तमूढेषु मन्दतमचेतन्येषु । विद्वत्तां दर्शयति—
विज्ञातपूर्वापरान्तस्य । अन्तः कोटिः । पुरुषस्य हि पूर्वा कोटिः संसार उत्तरा च
कैवल्यं सैव विज्ञाता श्रुतानुमानाभ्यां येन स तथोक्तः । सोऽयं मरणत्रास आ कृमेरा च
विदुषो रूढः प्रसिद्ध इति । नन्वविदुषो भवतु मरणत्रासो विदुषस्तु न संभवति विद्ययो-
न्मूलितत्वात् । अनुन्मूलने वा स्यादत्यन्तसत्त्वमित्याशयवान्मृच्छति—कस्मादिति । उत्तरमाह—
समाना हीति । न संप्रज्ञातवान्विद्वानपि तु श्रुतानुमितविवेक इति भावः ॥ ९ ॥

तदेवं क्लेशा लक्षितास्तेषां च हेयानां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाररूपतया चतस्रोऽवस्था
दर्शिताः । कस्मात्पुनः पञ्चमी क्लेशावस्था दग्धबीजभावतया सूक्ष्मा न सूत्रकारेण
कथितेत्यत आह—ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः । यत्किल पुरुषप्रयत्नगोचरस्तदुपदिश्यते ।
न च सूक्ष्मावस्थाहानं प्रयत्नगोचरः कितु प्रतिप्रसवेन कार्यस्य चित्तस्यास्मितालक्षणका-
रणभावापत्त्या हातव्येति । व्याचष्टे—त इति । सुगमम् ॥ १० ॥

अथ क्रियायोगतनूकृतानां क्लेशानां किंविषयात्पुरुषप्रयत्नाद्भानमित्यत आह—
स्थितानां तु बीजभावोपगतानामिति वन्ध्येभ्यो व्यवच्छिनत्ति । सूत्रं पठति—

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

क्लेशानां या वृत्तयः स्थूलास्ताः क्रियायोगेन(ण) तनूकृताः सत्यः प्रसंख्यानानेन ध्यानेन हातव्या यावत्सूक्ष्मीकृता यावद्-
ग्धवीजकल्पा इति । यथा वस्त्राणां स्थूलो मलः पूर्वं निर्युयते
पश्चात्सूक्ष्मो यत्नेनोपायेन चापनीयते तथा स्वल्पप्रतिपक्षाः स्थूला
वृत्तयः क्लेशानां, सूक्ष्मास्तु महाप्रतिपक्षा इति ॥ ११ ॥

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्ट-

जन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

तत्र पुण्यापुण्यकर्माशयः कामलोभमोहक्रोधभवः ।

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः । व्याचष्टे-क्लेशानामिति । क्रियायोगतनूकृता अपि हि
प्रतिप्रसवहेतुभावेन कार्यतः स्वरूपतश्च शक्या उच्छेत्तुमिति स्थूला उक्ताः । पुरुषप्रयत्नस्य
प्रसंख्यानगोचरस्यावधिमाह-यावदिति । सूक्ष्मीकृता इति विवृणोति-दग्धेति । अत्रैव
दृष्टान्तमाह-यथा वस्त्राणामिति । यत्नेन क्षालनादिनोपायेन क्षारसंयोगादिना ।
स्थूलसूक्ष्ममात्रतया दृष्टान्तदार्ढ्यान्तिकयोः साम्यं न पुनः प्रयत्नापनेयतया प्रतिप्रसवहेयेषु
तदसंभवात् । स्वल्पः प्रतिपक्ष उच्छेदहेतुर्यासां तास्तथोक्ताः । महान्प्रतिपक्ष उच्छेदहेतु-
र्यासां तास्तथोक्ताः । प्रतिप्रसवस्य चाधस्तात्प्रसंख्यानमित्यवस्तया स्वल्पत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥

स्यादेतज्जात्यायुर्भोगहेतवः पुरुषं क्लिञ्चन्तः क्लेशाः कर्माशयश्च तथा, न त्वविद्या-
दयस्तत्कथमविद्यादयः क्लेशा इत्यत आह-क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवे-
दनीयः । क्लेशा मूलं यस्योत्पन्ने च कार्यकरणे च स तथोक्तः । एतदुक्तं भवति-
अविद्यादिमूलो हि कर्माशयो जात्यायुर्भोगहेतुरित्यविद्यादयोऽपि तद्वेतवोऽतः क्लेशा इति ।
व्याचष्टे-तत्रेति । आशेरते सांसारिकाः पुरुषा अस्मिन्नित्याज्ञयः कर्मणामाशयो धर्मधर्मो ।
कामात्काम्यकर्मप्रवृत्तौ स्वर्गादिहेतुर्धर्मो भवति । एवं लोभात्परद्रव्यापहारादाकधर्मः । मोहा-
दधर्मे हिंसादौ धर्मबुद्धेः प्रवर्तमानस्याधर्म एव । न त्वस्ति मोहजो धर्मः । अस्ति
क्रोधजो धर्मः । तद्यथा ध्रुवस्य जनकापमानजन्मनः क्रोधात्तज्जिगीषया चितेन कर्माश-
येन पुण्येनान्तरिक्षलोकवासिनामुपरिस्थानम् । अधर्मस्तु क्रोधजो ब्रह्मवधादिजन्मा प्रसिद्धः

१ ख. ग. छ. 'न हा° । २ क. ख. छ. 'न वाऽप° । ३ ख. ज. प्रस । ४ ख. ज.
'रत इत्या° । ५ ख. झ. 'शयौ ध° ।

स दृष्टजन्मवेदनीयश्चादृष्टजन्मवेदनीयश्च । तत्र तीव्रसंवेगेन मन्त्रत-
पःसमाधिभिर्निर्वर्तित ईश्वरदेवतामहर्षिमहानुभावानामाराधनाद्वा
यः परिनिष्पन्नः स सद्यः परिपच्यते पुण्यकर्माशय इति । तथा
तीव्रक्लेशेन भीतव्याधितकूपणेषु विश्वासोपगतेषु वा महानुभा-
वेषु वा तपस्विषु कृतः पुनः पुनरपकारः स चापि पापकर्मा-
शयः सद्य एव परिपच्यते । यथा नन्दीश्वरः कुमारो मनुष्यप-
रिणामं हित्वा देवत्वेन परिणतः । तथा नहुषोऽपि देवानामिन्द्रः
स्वकं परिणामं हित्वा तिर्यक्त्वेन परिणत इति । तत्र नारकाणां
नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः । क्षीणक्लेशानामपि नास्त्य-
दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशय इति ॥ १२ ॥

सति मूले तद्विपाको

जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

सत्सु क्लेशेषु कर्माशयो विपाकारम्भी भवति नोच्छिन्नक्लेश-

एव भूतानाम् । तस्य द्वैत्रिध्यमाह—स दृष्टजन्मोति । दृष्टजन्मवेदनीयमाह—तीव्रसंवेगेनेति ।
यथासंख्यं दृष्टान्तावाह—यथा नन्दीश्वर इति । तत्र नारकाणामिति । येन कर्माशयेन
कुम्भीपाकादयो नरकभेदाः प्राप्यन्ते तत्कारणो नारकास्तेषां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः
कर्माशयः । न हि मनुष्यशरीरेण तत्परिणामभेदेन वा सा तादृशी वत्सरसहस्रादिनिस्त-
रोपभोग्या वेदना संभवतीति । शेषं सुगमम् ॥ १२ ॥

स्यादेतद्विद्यामूलत्वे कर्माशयस्य विद्योत्पादे सत्यविद्याविनाशान्मा नाम कर्माशयान्तरं
चैषीत् । प्रौचां तु कर्माशयानामनादिभवपरस्परसंचितानामसंख्यातानामनियतविपाकका-
लानां भोगेन क्षपयितुमशक्यत्वादशक्योच्छेदः संसारः स्यादित्यत आह—सति मूले
तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः । एतदुक्तं भवति—सुखदुःखफलो हि कर्माशयस्तादर्थ्येन
तन्नान्तरीयकतया जन्मायुषी अपि प्रसूते । सुखदुःखे च रागद्वेषानुषक्ते तदविनिर्भागव-
र्तिनी तदभावे न भवतः । नचास्ति संभवो न च तत्र यस्तुष्यति बोद्धिजते वा तच्च तस्य
सुखं वा दुःखं वेति । तदियमात्मभूमिः क्लेशसलिलावसित्वा कर्मफलप्रसवक्षेत्रमित्यस्ति क्लेशानां
फलोपजननेऽपि कर्माशयसहकारितेति क्लेशसंमुच्छेदे सहकारिवैकल्यात्सन्नप्यनन्तोऽप्यनियत-
विपाककालोऽपि प्रसंख्यानदग्धबीजभावो न फलाय कल्पत इति । उक्तमर्थं भाष्यमेव द्योत-

मूलः । यथा तुषावनद्धाः शालितण्डुला अदग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा, तथा क्लेशावनद्धः कर्माशयो विपाकप्ररोही भवति नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धक्लेशबीजभावो वेति । स च विपाकस्त्रिविधो जाति-
-रायुर्भोग इति ।

तत्रेदं विचार्यते—किमेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणमथैकं कर्मानेकं जन्माऽऽक्षिपतीति । द्वितीया विचारणा—किमनेकं कर्मानेकं जन्म निर्वर्तयति अथानेकं कर्मैकं जन्म निर्वर्तयतीति । न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम् । कस्मात्, अनादिकाल-प्रचितस्यासंख्येयस्यावशिष्टस्य कर्मणः सांप्रतिकस्य च फलक्रमानियमादनाश्वासो लोकस्य प्रसक्तः, स चानिष्ट इति । न चैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् । कस्मात्, अनेकेषु कर्मसु एकैकमेव कर्मानेकस्य जन्मनः कारणमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः, स चाप्यनिष्ट इति ।

यति—सत्स्विति । अत्रैव दृष्टान्तमाह—यथा तुषेति । सतुषा अपि दग्धबीजभावाः स्वेदादिभिः । दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेति । ननु न क्लेशाः शक्या अपनेतुं नहि सतामपनय इत्यत आह—न प्रसंख्यानदग्धक्लेशबीजभाव इति । विपाकस्य त्रिविध्यमाह—स चेति । विपच्यते साध्यते कर्मभिरिति विपाकः ।

कर्मैकत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा प्रथमा विचारणा । द्वितीया तु कर्मानेकत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा । तदेवं चत्वारो विकल्पाः । तत्र प्रथमं विकल्पमपाकरोति—न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम् । पृच्छति—कस्मादिति । उत्तरम्—अनादिकालैकैकजन्मप्रचितस्यात एवासंख्येयस्यैकैकजन्मक्षपितादेकैकस्मात्कर्मणोऽवशिष्टस्य कर्मणः सांप्रतिकस्य च फलक्रमानियमादनाश्वासो लोकस्य प्रसक्तः स चानिष्ट इति । एतदुक्तं भवति—कर्मक्षयस्य विरलत्वात्तदुत्पत्तिबहुल्याच्चान्योन्यसंपीडिताः कर्माशया निरन्तरोत्पत्तयो निरुच्छ्वासाः स्वविपाकं प्रतीति न फलक्रमः शक्योऽवधारयितुं प्रेक्षावतेत्यनाश्वासः पुण्यानुष्ठानं प्रति प्रसक्त इति । द्वितीयं विकल्पं निराकरोति—न चैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् । पृच्छति—कस्मादिति । उत्तरम्—अनेकस्मिन्नजन्मन्याहितमेकैकमेव कर्मानेकस्य जन्मलक्षणस्य विपाकस्य निमित्तमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः स चाप्यनिष्टः कर्मवैफल्येन तदननुष्ठानप्रसङ्गात् । यदैकजन्मसमुच्छेदे कर्मण्येकस्मिन्फलक्रमानियमादनाश्वासस्तदा कैव कथा बहुजन्मसमुच्छेदे कर्मण्येकस्मिन्स्तत्र ह्यवसराभावाद्विपाककालाभाव एव सांप्रतिकस्येति

न चानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् । कस्मात्, तदनेकं जन्म युगपन्न संभवतीति क्रमेणैव वाच्यम् । तथा च पूर्वदोषानुषङ्गः ।

तस्माज्जन्मप्रायणान्तरे कृतः पुण्यापुण्यकर्माशयप्रचयो विचित्रः प्रधानोपसर्जनभावेनावस्थितः प्रायणाभिव्यक्त एकप्रघट्टकेन मरणं प्रसाध्य संमूर्च्छित एकमेव जन्म करोति । तच्च जन्म, तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कं भवति । तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः संपद्यत इति । असौ कर्माशयो जन्मायुर्भोगहेतुत्वात्रिविपाकोऽभिधीयत इति । अत एकभविकः कर्माशय उक्त इति ।

दृष्टजन्मवेदनीयस्त्वेकविपाकारम्भौ भोगहेतुत्वाद्द्विविपाका-

भावः । तृतीयं विकल्पं निराकरोति—न चानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् । तत्र हेतुमाह—तदनेकं जन्म युगपन्न संभवत्ययोगिन इति क्रमेण वाच्यम् । यदि हि कर्मसहस्रं युगपज्जन्मसहस्रं प्रसुवीत तत एव कर्मसहस्रप्रक्षयादवशिष्टस्य विपाककालः फलक्रमनियमश्च स्याताम् । न ह्यस्ति जन्मनां यौगपद्यम् । एवमेव प्रथमपक्षोक्तं दूषणमित्यर्थः ।

तदेवं पक्षत्रये निराकृते पारिशेष्यादनेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणमिति पक्षो व्यवतिष्ठत इत्याह—तस्माज्जन्मोति । जन्म च प्रायणं च जन्मप्रायणे तद्योरन्तरं मध्यं तस्मिन्विचित्रमुखदुःखफलोपहारेण विचित्रः, यदत्यन्तमुद्भूतमनन्तरमेव फलं दास्यति तत्प्रधानं, यत्तु किञ्चिद्विलम्बेन तदुपसर्जनं, प्रायणं मरणं तेनाभिव्यक्तः स्वकार्यारम्भणाभिमुखमुपनीत एकप्रघट्टकेन युगपत्संमूर्च्छितो जन्मादिलक्षणे कार्ये कर्तव्य एकलोलीभावमापन्न एकमेव जन्म करोति नानेकम् । तच्च जन्म मनुष्यादिभावस्तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कं कालभेदान्निवृत्तजीवितं भवति । तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः सुखदुःखसाक्षात्कारः स्वसंबन्धितया संपद्यत इति । तस्मादसौ कर्माशयो जात्यायुर्भोगहेतुत्वात्रिविपाकोऽभिधीयते । औत्सर्गिकमुपसंहरति—अत एकभविकः कर्माशय उक्त इति । एको भव एकभवः । “पूर्वकाल०” [पा० सू० २ । १ । ४९] इत्यादिना समासः । एकभवोऽस्यास्तीति मन्वर्थीयष्टन् । क्वचित्पठ एकभविक इति । तत्रैकभवशब्दाद्भवार्थे ठक्प्रत्ययः । एकजन्मवच्छिन्नमस्य भवनमित्यर्थः ।

तदेवभौत्सर्गिकस्यैकभविकस्य त्रिविपाकत्वमुक्त्वा दृष्टजन्मवेदनीयस्यैहिकस्य कर्मणात्रिविपाकत्वं व्यवच्छिनत्ति—दृष्टेति । नन्दीश्वरस्य खल्वष्टवर्षावच्छिन्नायुषोः

रम्भी वाऽऽयुर्भोगहेतुत्वाच्चन्दीश्वरवद्बहुषवद्वेति । क्लेशकर्मविपा-
कानुभवनिर्वर्तिताभिस्तु वासनाभिरनादिकालसंमूर्च्छितमिदं चित्तं
विचित्रीकृतमिव सर्वतो मत्स्यजालं ग्रन्थिभिरिवाऽऽततमित्येता
अनेकभवपूर्विका वासनाः । यस्त्वयं कर्माशय एष एवैकभविक
उक्त इति । ये संस्काराः स्मृतिहेतवस्ता वासनास्ताश्चानादि-
कालीना इति ।

यस्त्वसावेकभविकः कर्माशयः स नियतविपाकश्चानियतवि-
पाकश्च । तत्र दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायं नियमो
न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य । कस्मात् । यो ह्यदृष्टज-
न्मवेदनीयोऽनियतविपाकस्तस्य त्रयी गतिः—कृतस्याविपकस्य
नाशः, प्रधानकर्मण्यावापगमनं वा, नियतविपाकप्रधानकर्मणाऽ-
भिभूतस्य वा चिरमवस्थानमिति ।

तत्र कृतस्याविपकस्य नाशो यथा शुक्लकर्मोदयादिहैव

मनुष्यजन्मनस्तीव्रसंवेगाधिमात्रोपायजन्मा पुण्यभेद आयुर्भोगहेतुत्वाच्चि [वि] पाकः बहु-
षस्य तु पार्ष्णिप्रहारविरोधिनाऽगस्यस्येन्द्रपदप्राप्तिहेतुनैव कर्मणाऽऽयुषो विहितःवा-
दपुण्यभेदो भोगमात्रहेतुः । ननु यथैकभविकः कर्माशयस्तथा किं क्लेशवत्सना भोगानु-
कूलाश्च कर्मविपाकानुभववासनास्तथा च मनुष्यस्तिर्यग्योनिमापन्नो न तज्जातीयोचितं
भुञ्जितेत्यत आह—क्लेशेति । संमूर्च्छितमेकलोलीभाषमापन्नम् । धर्माधर्माभ्यां व्यवच्छेत्तुं
वासनायाः स्वरूपमाह—ये संस्कारा इति ।

औत्सर्गिकमेकभविकत्वं क्वचिदपत्रदितुं भूमेकामारचयति—यस्त्वसाविति ।
तु शब्देन वासनातो व्यवच्छिनत्ति । दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायमेकभवि-
कत्वनियमो न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्य । किंभूतस्यानियतविपाकस्येति । हेतुं पृच्छति—
कस्मादिति । हेतुमाह—यो हीति । एकां तावद्गतिमाह—कृतस्येति । द्वितीयामाह—
प्रधानेति । तृतीयामाह—नियतेति ।

तत्र प्रथमां विभजते—तत्र कृतस्येति । संन्यासिकर्मभ्योऽशुक्लाकृष्णभ्योऽन्यानि
त्रीप्येव कर्माणि कृष्णकृष्णशुक्लशुक्लानि । तदिह तपःस्त्राव्यायादिसाध्यः शुक्लः कर्मा-
शय उदित एादत्तकृतस्य कृष्णस्य नाशकोऽविशेषाच्च शब्रकृतस्यापि कृष्णभागयो-

+ क. ख. छ. पुस्तकेषु °त्वाच्चि विपाकारम्भी वा जन्मभोगायुर्हेतुत्वाच्चहुषेति प्रामादिकः पाठः ।

१ ग. घ. ङ. °त्तं चि° । २ क. ख. घ. ङ. °विपाकस्य । ३ क. ख. च. विनाशः ।

नाशः कृष्णश्च । यत्रेदमुक्तम्—“ द्वे द्वे ह वै कर्मणी वेदितव्ये
पापकस्यैको राशिः पुण्यकृतोऽपहन्ति तदिच्छस्व कर्माणि सुकृ-
तानि कर्तुमिहैव ते कर्म शक्यो वेदयन्ते ”

प्रधानकर्मण्यावापगमनम् । यत्रेदमुक्तम्—“ स्यात्स्वल्पः
संकरः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः कुशलस्य नापकर्षयालम् ।

नादिति मन्तव्यम् । अत्रैव भगवानाम्नायमुदाहरति—यत्रेदमिति । द्वे द्वे ह वै कर्मणी
कृष्णकृष्णशुक्ले अपहन्तीति संबन्धः । वीक्षया भूयिष्ठता सूचिता । कस्येत्यत आह—
पापकश्च पुंसः । कोऽसावपहन्तीत्यत आह—एको राशिः पुण्यकृतः । समूहस्य
समूहिसम्बन्धत्वात् । तदनेन शुक्लः कर्माशयस्तृतीय उक्तः । एतदुक्तं भवति—ईदृशो
नामायं परपीडादिरहितसाधनसाध्यः शुक्लः कर्माशयो यदेकोऽपि सङ्कृष्णान्कृष्णशुक्लांश्चा-
त्यन्तविरोधिनः कर्माशयान्भूयसोऽप्यपहन्ति । तत्तस्मादिच्छस्वेति च्छान्दसत्वादात्मनेपदम् ।
शेषं सुगमम् । अत्र च शुक्लकर्मोदयस्यैव स कोऽपि महिमा यत इतरेषामभावो न तु
स्वाध्यायादिजन्मनो दुःखात् । नहि दुःखमात्रविरोध्यधर्मोऽपि तु स्वकार्यदुःखविरोधी ।
नच स्वाध्यायादिजन्मं दुःखं तस्य कार्यं तत्कार्यश्च स्वाध्यायादिविधानानर्थक्यात्तद्वलादेव
तदुत्पत्तेः । अनुत्पत्तौ वा कुर्भीपाकाद्यपि विधीयेत । अविधाने तु तदनुत्पत्तेरिति सर्वं
चतुरस्रम् ।

द्वितीयो गतिं विभजते—प्रधाने कर्मणि ज्योतिष्टोमादिके तदङ्गस्य पशुहिंसादे-
रावापगमनम् । द्वे खलु हिंसादेः कार्ये—प्रधानाङ्गत्वेन विधानात्तदुपकारः, “न हिंस्यात्सर्वा
भूतानि” [भार-शा० २७८।५] इति हिंसायाः प्रतिषिद्धत्वादनर्थश्च । तत्र प्रधानाङ्गत्वे-
नानुष्ठानादप्रधानतैवेत्यतो न द्वागित्येव प्रधाननिरपेक्षा सती स्वफलमनर्थं प्रप्तुमुमर्हति, किं
स्वारब्धविपाके प्रधाने साहायकमाचरन्ती व्यवतिष्ठते । प्रधानसाहायकमाचरन्त्याश्च स्वकार्ये
बीजमात्रतयाऽवस्थानं प्रधाने कर्मण्यावापगमनम् । यत्रेदमुक्तं पञ्चशिखेन स्वल्पः
संकरो ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्वस्य पशुहिंसादिजन्मनाऽनर्थहेतुनाऽपूर्वेण
सपरिहारः शक्यो हि कियता प्रायश्चित्तेन परिहर्तुम् । अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि
नाऽऽचरेत् प्रधानकर्मविपाकसमये च त्रिपथ्येत् तथाऽपि धावन्तमसावनर्थं प्रसूते
तावान्सप्रत्यवमर्षो मृष्यन्ते हि पुण्यसंभारोपनीतसुखसुधामहाहृदावगाहिनः कुशलाः
पापमात्रोपपादितां दुःखवह्निकणिकाम् । अतः कुशलस्य सुमहतः पुण्यस्य नापकर्षय

कस्मात्, कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति यत्रायमावापं गतः स्वर्गेऽप्य-
पकर्षमल्पं करिष्यति ” इति ।

नियतविपाकप्रधानकर्मणाऽभिभूतस्य वा चिरमवस्थानम् ।
कथमिति, अदृष्टजन्मवेदनीयस्यैव नियतविपाकस्य कर्मणः समानं
मरणमभिव्यक्तिकारणमुक्तम्, न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियत-
विपाकस्य । यच्चदृष्टजन्मवेदनीयं कर्मानियतविपाकं तन्नश्येदा-
वापं वा गच्छेदभिभूतं वा चिरमप्युपासीत्, यावत्सम्पन्नं कर्माभि-
व्यञ्जकं निमित्तमस्य न विपाकाभिमुखं करोतीति । तद्विपाक-
स्यैव देशकालनिमित्तानवधारणादियं कर्मगतिश्चित्रा दुर्विज्ञाना
चेति । न चोत्सर्गस्यापवादान्निवृत्तिरित्येकभक्तिकः कर्माशयोऽ-
नुज्ञायत इति ॥ १३ ॥

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्या-

पुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

ते जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफला अपुण्यहेतुका दुःख-

प्रक्षयाय पर्याप्तः । पृच्छति—कस्मात् । पुण्यवत् उत्तरं—कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति
प्रधानकर्म्म परिकरतया व्यवस्थितं दीक्षणीयादिदक्षिणान्तम् । यत्रायं संकरः स्वल्पः
स्वर्गेऽप्यस्य फले संकीर्णपुण्यलब्धजन्मनः स्वर्गात्सर्वथा दुःखेनापरामुष्टादपकर्षमल्पमल्पदुः-
खसंभेदं करिष्यतीति ।

तृतीयां गतिं विभजते—नियतेति । बलीयस्त्वेनेह प्राधान्यमभिमतं न त्वङ्गितया ।
बलीयस्त्वं च नियतविपाकत्वेनान्यदाऽनवकाशत्वात् । अनियतविपाकस्य तु दुर्बलत्वम-
न्यदा सावकाशत्वात् । चिरमवस्थानं बीजभावमात्रेण न पुनः प्रवानोपकारितया तस्य
स्वतन्त्रत्वात् । ननु प्रायणेनैकद्व कर्माशयोऽभिव्यज्यत इत्युक्तमिदानीं च चिरावस्थान-
मुच्यते तत्कथं परं पूर्वं न विरुध्यत इत्याशयवान्पृच्छति—कथमिति । उत्तरम्—
अदृष्टेति । जाल्यभिप्रायमेकवचनम् । तदितरस्य गतिमुक्तामवधारयति—यच्चदृष्टेति ।
शेषं सुगमम् ॥ १३ ॥

उक्तं क्लेशमूलत्वं कर्मणाम् । कर्ममूलत्वं च विपाकानामथ विपाकाः कस्य मूलं येनाभी-
त्यक्तव्या इत्यत आह—ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् । व्याचष्टे—ते जन्मा-
युर्भोगा इति । यद्यपि जन्मायुषोरेव ह्लादपरितापपूर्वभाषितया तत्फलत्वं न तु भोगस्य

१ क. ख. 'स्य वा य' । २ क. ज. झ. 'मं विपाकत' ।

फला इति । यथा चेदं दुःखं प्रतिकूलात्मकमेवं विषयसुखकालेऽपि दुःखमस्त्येव प्रतिकूलात्मकं योगिनः ॥ १४ ॥

कथं, तदुपपाद्यते—

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरो-

धाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

सर्वस्यायं रागानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनः सुखानुभव इति तत्रास्ति रागजः कर्माशयः । तथा च द्वेष्टि दुःखसाधनानि मुह्यति चेति द्वेषमोहकृतोऽप्यस्ति कर्माशयः । तथा चोक्तम्—

ह्लादपरितापोदयानन्तरभाविनस्तदनुभवात्मनस्तथाऽप्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोग कर्मत मा-
त्रेण भोगफलत्वमिति मन्तव्यम् । नन्वपुण्यहेतुका जात्यायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु हेयाः
प्रतिकूलवेदनीयत्वात् । कस्मात्पुनः पुण्यहेतवस्यज्यन्ते सुखफला अनुकूलवेदनीयत्वात् । न
चैषां प्रत्यात्मवेदनीयानुकूलता शक्या सहस्रेणाप्यनुमानागभैरपाकर्तुम् । नच ह्लादपरितापौ
परस्पराविनाभूतौ यतो ह्लाद उपादीयमाने परितापेऽप्यवर्जनीयतयाऽऽपतेत् । तयोर्भिन्न-
हेतुकत्वाद्भिन्नरूपत्वाच्चेत्यत आह—यथा चेदमिति ॥ १४ ॥

यद्यपि न पृथग्जनैः प्रतिकूलात्मतया विषयसुखकाले संवेद्यते दुःखं तथाऽपि संवे-
द्यते योगिभिरिति प्रश्नपूर्वकं तदुपपादनाय सूत्रमवतारयति—कथं, तदुपपाद्यते
इति । परिणामेत्यादिसूत्रम् । परिणामश्च तापश्च संस्कारश्चेतान्येव दुःखानि तैरिति ।
परिणामदुःखतया विषयसुखस्य दुःखतामाह—सर्वस्यायमिति । न खलु सुखं रागा-
नुबेधमन्तरेण संभवति । न ह्यस्ति संभवो न तत्र तुष्यति तत्र तस्य सुखमिति ।
रागस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्तेश्च पुण्यापुण्योपचयहेतुत्वात्तत्रास्ति रागजः कर्माशयोऽ-
सतोऽनुपजननात् । तदा (था) च सुखं भुङ्गन्तस्तत्र सक्तोऽपि विच्छिन्नावस्थेन द्वेषेण
द्वेष्टि दुःखसाधनानि, तानि परिहर्तुमशक्तो मुह्यति चेति द्वेषमोहकृतोऽप्यस्ति
कर्माशयः । द्वेषवन्मोहस्यापि विपर्ययापरनाम्नः कर्माशयहेतुत्वमविरुद्धम् । ननु कथं रक्तो
द्वेष्टि मुह्यति वा रागसमये द्वेषमोहयोरदर्शनादित्यत आह—तथा चोक्तं विच्छिन्नावस्था-
न्क्लेशानुपपादयद्विरस्माभिः । तदनेन वाङ्मनसप्रवृत्तिजन्मनी पुण्यापुण्ये दर्शिते । रागा-
दिजन्मनः कर्तव्यमिदमिति मानसस्य संकलास्य साभिः शब्देन वाचनिकवस्याप्यविशेषात् ।

“ नानुपहत्य भूतान्युपभोगः संभवतीति हिंसाकृतोऽप्यस्ति
शारीरः कर्माशयः ” इति । विषयसुखं चाविद्येत्युक्तम् ।

या भोगेष्विन्द्रियाणां तृप्तेरुपशान्तिस्तत्सुखम् । या लौल्या-
दनुपशान्तिस्तदुःखम् । न चेन्द्रियाणां भोगाभ्यासेन वैतृष्ण्यं
‘कर्तुं शक्यम् । कस्मात्, यतो भोगाभ्यासमनु विवर्धन्ते रागाः
कौशलानि चेन्द्रियाणामिति । तस्मादनुपायः सुखस्य भोगाभ्यास
इति । स खल्वयं वृश्चिकविषभीत इवाऽऽशीविषेण दष्टो यः
सुखार्थी विषयानुवासितो महति दुःखपङ्के निर्मग्न इति । एषा
परिणामदुःखता नाम प्रतिकूला सुखावस्थायामपि योगिनमेव
क्लिश्नाति ।

यथाऽऽहुः—‘ साभिलाषश्च संकल्पो वाच्यार्थान्नातिरिच्यते ’ इति ।

शारीरमपि कर्मशयं दर्शयति—नानुपहत्येति । अत एव धर्मशास्त्रकाराः “पञ्च सूना
गृहस्थस्य” [मनुस्मृ० ३।६८] इत्याहुः । स्यादेतन्न प्रत्यात्मवेदनीयस्य विषयसुखस्य प्रत्या-
ख्यानमुचितं योगिनामनुभवविरोधादित्यत आह—विषयसुखं चाविद्येत्युक्तं चतुर्विध-
विपर्यासलक्षणामविद्यां दर्शयद्विरिति । नाऽऽपातमात्रमाद्रियन्ते वृद्धाः । अस्ति खल्वापाततो
मधुविषसंपृक्तान्नोपभोगेऽपि सुखानुभवः प्रत्यात्मवेदनीयः किं त्वायत्यामसुखम् । इयं
च दर्शिता भगवतैवै—

“ विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ” [भ० गी० १८।३८] इति ॥

चोदयति—या भोगेष्विति । न वयं विषयह्लादं सुखमातिष्ठामहे किं तु तृप्य(स)-
तां पुंसाम् । तत्तद्विषयप्रार्थनापरिक्लिष्टचेतसां तृष्णैव महदुःखम् । न चैयमुपभोगमन्तरेण
शाम्यति । न चास्याः प्रशमो रागाद्यनुविद्ध इति नास्य परिणामदुःखतेति भावः ।
तृप्तेस्तृष्णाक्षयाद्धेतोरेन्द्रियाणामुपशान्तिरप्रवर्तनं विषयेष्वित्यर्थः । एतदेव व्यतिरेकमुखेन
(ण) स्पष्टयति—या लौल्यादिति । परिहरति—न चेन्द्रियाणामिति । हेतावनोः
प्रयोगः । सत्यं तृष्णाक्षयः सुखमनवद्यं तस्य तु न भोगाभ्यासो हेतुरपि तु तृष्णायां
एव तद्विरोधिभ्याः ।

यथाऽऽहुः—“ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते” [भारत आदि० ८५।१२] इति ॥

शेषमतिरंहितम् ।

१ घ. ह. च. मग्न । २ ख. ज. ‘पयोगे’ । ३ ख. ज. ‘तैवेति’ । ४ ज. सुखं नाऽऽस्ति° ।

अथ का तापदुःखता, सर्वस्य द्वेषानुविद्धश्चेतनाचेतनसा-
धनार्थीनस्तापानुभव इति तत्रास्ति द्वेषजः कर्माशयः । सुखसा-
धनानि च प्रार्थयमानः कायेन वाचा मनसा च परिस्पन्दते
ततः परमनुगृह्णात्यपहन्ति चेति परानुग्रहपीडाभ्यां धर्माधर्मावुप-
चिनोति । स कर्माशयो लोभान्मोहाच्च भवतीत्येषा तापदुःखतो-
च्यते । का पुनः संस्कारदुःखता, सुखानुभवात्सुखसंस्कारौ-
ज्ञयो दुःखानुभवादापि दुःखसंस्कारौज्ञय इति । एवं कर्मभ्यो
विपाकेऽनुभूयमाने सुखे दुःखे वा पुनः कर्माशयप्रचय इति ।

एवमिदमनादि दुःखस्रोतो विप्रसृतं योगिनमेव प्रतिकूला-
त्मकत्वादुद्वेजयति । कस्मात्, अक्षिपात्रकल्पो हि विद्वानिति ।
यथोर्णातन्तुरक्षिपात्रे न्यस्तः स्पर्शेन दुःखयति^३ न चान्येषु
गात्रावयवेषु, एवमेतानि दुःखान्यक्षिपात्रकल्पं योगिनमेव
क्लिश्रन्ति नेतरं प्रतिपत्तारम् । इतरं तु स्वकर्मोपहतं दुःखमुपा-
त्तमुपात्तं त्यजन्तं त्यक्तं त्यक्तमुपादानमनादिवासनाविचि-
त्रया चित्तवृत्त्या समन्ततोऽनुविद्धमिवाविद्यया हातव्य एवा-
हंकारममकारानुपातिनं जातं जातं बाह्याध्यात्मिकोभयनिमित्ता-
स्त्रिपर्वाणस्तापा अनुप्लवन्ते । तदेवमनादिना दुःखस्रोतसा व्युह्य-
मानमात्मानं भूतग्रामं च दृष्ट्वा योगी सर्वदुःखक्षयकारणं सम्य-
ग्दर्शनं शरणं प्रपद्यत इति ।

तापदुःखतां पृच्छति—अथ केति । उत्तरं—सर्वस्येति । सर्वजनप्रसिद्धत्वेन तत्स्वरू-
पप्रपञ्चमकृत्वा तापदुःखताऽपि पारणामदुःखतासमतया प्रपञ्चितेति । संस्कारदुःखतां
पृच्छति—केति । उत्तरं—सुखेति । सुखानुभवो हि संस्कारमाधत्ते । स च सुखस्मरणं
तच्च रागं स च मनःकायवचनचेष्टां सा च पुण्यापुण्ये ततो विपाकानुभवस्ततो वासनेत्ये-
वमनादितेति । अत्र च सुखदुःखसंस्कारातिशयात्तस्मरणं तस्माच्च रागद्वेषौ ताभ्यां कर्माणि
कर्मभ्यो विपाक इति योजना ।

तदेवं दुःखस्रोतः प्रसृतं योगिनमेव क्लिश्रति नेतरं पृथग्जनमित्याह—एवमिदम-
नादीति । इतरं तु त्रिपर्वाणस्तापा अनुप्लवन्त इति संबन्धः । आधिभौतिकाधिदैविकयो-
स्तापयोर्बाह्यत्वेनैकत्वं विवक्षितम् । चित्ते वृत्तिरस्या इत्यविद्या चित्तवृत्तिस्तया हातव्य एव
बुद्धीन्द्रियशरीरादौ दारापत्यादौ चाहंकारममकारानुपातिनमिति । तदत्र न सम्यग्दर्शनाद-
न्यत्परित्राणमस्तीत्याह—तदेवमिति ।

१ घ. ड. 'रातिश' । २ घ. ड. च. 'रातिश' । ३ ग. घ, ड. च. 'ति नान्ये' ।

४ ग. घ. ड. 'दिवुः' ।

गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः । प्रख्याप्रवृत्तिस्थि-
तिरूपा बुद्धिगुणाः परस्परानुग्रहतन्त्री भूत्वा शान्तं घोरं मूढं वा
प्रत्ययं त्रिगुणमेवाऽऽरभन्ते । चलं च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरि-
णामि चित्तमुक्तम् । रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरु-
ध्यन्ते, सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्तन्ते । एवमेते गुणा
इतरेतराश्रयेणोपाजितसुखदुःखमोहप्रत्ययाः सर्वे सर्वरूपा भव-
न्तीति, गुणप्रधानभावकृतस्त्वेषां विशेष इति । तस्माद्दुःखमेव
सर्वं विवेकिन इति ।

तदस्य महतो दुःखसमुदायस्य प्रभवबीजमविद्या । तस्याश्च

तदेवमौपाधिकं विषयस्य परिणामतः संस्कारतस्तापसंयोगाच्च दुःखत्वमभिधाय
स्वाभाविकमादर्शयति—गुणवृत्तिविरोधाच्चेति । व्याचष्टे—प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा
बुद्धिरूपेण परिणता गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि परस्परानुग्रहतन्त्राः शान्तं सुखात्मकं घोरं
दुःखात्मकं मूढं विषादात्मकमेव प्रत्ययं सुखोपभोगरूपमपि त्रिगुणमारभन्ते । न च
सोऽपि तादृशप्रत्ययरूपोऽस्य परिणामः स्थिर इत्याह—चलं च गुणवृत्तमिति क्षिप्र-
परिणामि चित्तमुक्तम् । नन्वेकः प्रत्ययः कथं परस्परविरुद्धशान्तघोरमूढत्वान्येकदा
प्रतिपद्यत इत्यत आह—रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते ।
रूपाणि अष्टौ माया धर्मादयो वृत्तयः सुखाद्यास्तादिह धर्मेण विपच्यमानेनाधर्मस्तादृशो
विरुध्यते । एवं ज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सुखादिभिश्च तादृशान्येव तद्विपरीतानि विरुध्यन्ते ।
सामान्यानि त्वसमुदाचरद्रूपाण्यतिशयैः समुदाचरद्भिः सहाविरोधात्प्रवर्तन्त इति ।
ननु गृह्णीम एतत्तथाऽपि विषयसुखस्य कुतः स्वाभाविकी दुःखतेत्यत आह—एवमेत
इति । उपादानाभेदादुपादानात्मकत्वाच्चापादेयस्याप्यभेद इत्यर्थः । तत्किमिदानीमात्यन्ति-
कमेव तादात्म्यं तथा च बुद्धिव्यपदेशभेदौ न कल्पेते इत्यत आह—गुणप्रधानेति ।
सामान्यात्मना गुणभावोऽतिशयात्मना च प्राधान्यम् । तस्माद्गुणाधितः स्वभावतश्च
दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति ।

दुःखं च हेयं प्रेक्षाश्रता । न च तन्निदानहानमन्तरेण तद्धेतुं भवितुमर्हति । न
चापरिज्ञातं निदानं शक्यं हातुमिति मूलनिदानमस्य दर्शयति—तदस्येति । दुःखसमु-
दायस्य प्रभव उत्पत्तिर्यतस्तद्बीजमित्यर्थः । तदुच्छेदहेतुं दर्शयति—तस्याश्चेति ।
इदानीमस्य शास्त्रस्य सर्वानुग्रहार्थं प्रवृत्तस्य तद्विधेनैव शास्त्रेण सादृश्यं दर्शयति—

१ ग. घ. ङ. च. छ °त्यया इति स' । २ ग. घ. ङ. च. भवन्ति । ३ क. प्रेक्षाक-
ताम् । स. प्रज्ञावताम् ।

सम्यग्दर्शनमभावहेतुः । यथा चिकित्साशास्त्रं चतुर्व्यूहम्—रोगो रोगहेतुरारोग्यं भैषज्यमिति, एवमिदमपि शास्त्रं चतुर्व्यूहमेव । तद्यथा—संसारः संसारहेतुर्मोक्षो मोक्षोपाय इति । तत्र दुःखबहुलः संसारो हेयः । प्रधानपुरुषयोः संयोगो हेयहेतुः । संयोगस्याऽऽत्यन्तिकी निवृत्तिर्हानम् । हानोपायः सम्यग्दर्शनम् । तत्र हातुः स्वरूपमुपादेयं वा हेयं वा न भवितुमर्हतीति हाने तस्योच्छेदवादप्रसङ्ग-उपादाने च हेतुवादः । उभयप्रत्याख्यानान् शाश्वतवाद इत्येतत्सम्यग्दर्शनम् ॥ १५ ॥

तदेतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहमित्यभिधीयते—

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

यथेति । चत्वारो व्यूहाः संक्षिप्तावयवरचना यस्य तत्तथोक्तम् । ननु दुःखं हेयमुक्त्वा संसारं हेयमभिदधतः कुतो न विरोध इत्यत आह—तत्र दुःखबहुल इति । यत्कृत्वाऽविद्या संसारं करोति तदस्या अत्रान्तरव्यापारं संसारहेतुमाह—प्रधानपुरुषयोरिति । मोक्षस्वरूपमाह—संयोगस्येति । मोक्षोपायमाह—हानोपाय इति । केचित्पश्यन्ति, हातुः स्वरूपोच्छेद एव मोक्षः ।

यथाऽऽहुः—“प्रदीपस्येव निर्वाणं विभोक्षस्तस्य चेतसः” इति ।

अन्ये तु सवासनक्लेशसमुच्छेदाद्विशुद्धविज्ञानोत्पाद एव मोक्ष इत्याचक्षते तान्प्रत्याह—तत्रेति । तत्र हानं तावद्दूषयति—हाने तस्येति । न हि प्रेक्षावान्कश्चिदाऽमोच्छेदाय यतते । ननु दृश्यन्ते तीव्रगदोन्मूलितसकलसुखां दुःखमयीमिव मूर्तिमुद्रहन्तः स्वाच्छेदाय यतमानाः । सत्यम् । केचिदेव ते, न त्वेवं संसारिणो विविधविचित्रदेवाद्या-नन्दभोगभागिनस्तेऽपि च मोक्षमाणा दृश्यन्ते तस्मादपुरुषार्थत्वप्रसक्तेर्न हातुः स्वरूपोच्छेदो मोक्षोऽभ्युपेयः । अस्तु तर्हि हातुः स्वरूपमुपादेयमित्यत आह—उपादाने च हेतुवादः । उपादाने हि कार्यत्वेनानित्यत्वे सति मोक्षत्वादेव च्यवेत । अमृतत्वं हि मोक्षः । नापि विशुद्धो विज्ञानसंतानो भवत्यमृतः । संतानिभ्यो व्यतिरिक्तस्य संतानस्य वस्तुसतोऽभावात् । संतानिनां चानित्यत्वात् । तस्मात्तथा र्येतितव्यं यथा शाश्वतवादो भवति । तथाच पुरुषार्थताऽपवर्गस्येत्याह—उभयप्रत्याख्यान इति । तस्मात्स्वरूपावस्थानभेवाऽऽत्मनो मोक्ष इति । एतदेव सम्यग्दर्शनम् ॥ १५ ॥

तदेतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहमित्यभिधीयते—हेयं दुःखमनागतम् । अनागतमित्यती-

दुःखमतीतमुपभोगेनातिवाहितं न हेयपक्षे वर्तते । वर्तमानं च स्वक्षणे भोगारूढमिति न तत्क्षणान्तरे हेयतामापद्यते । तस्माच्चदेवानागतं दुःखं तदेवाक्षिपात्रकल्पं योगिनं क्लिश्नाति नेतरं प्रतिपत्तारम् । तदेव हेयतामापद्यते ॥ १६ ॥

तस्माच्चदेव हेयमित्युच्यते तस्यैव कारणं प्रतिनिर्दिश्यते—

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

द्रष्टा बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः । दृश्या बुद्धिसत्त्वोपारूढाः सर्वे धर्माः । तदेतद्दृश्यमयस्कान्तमणिकल्पं संनिधिमात्रोपकारिदृश्यत्वेन स्वं भवति पुरुषस्य दृशिरूपस्य स्वामिनः, अनुभवकर्मविषयतामापन्नं यतः । अन्यस्वरूपेण प्रतिलब्धात्मकं

तवर्तमाने व्यवच्छिन्ने । तत्रोपपत्तिमाह—दुःखमतीतमिति । ननु वर्तमानमुपभुज्यमानं न भोगेनातिवाहितमिति कस्मान्न हेयमित्यत आह—वर्तमानं चेति । सुगमम् ॥ १६ ॥

हेयमुक्तं तस्य निदानमुच्यते—द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः । द्रष्टुः स्वरूपमाह—द्रष्टेति । चित्तिच्छायापत्तिरेव बुद्धेर्बुद्धिप्रतिसंवेदित्वमुदासीनस्यापि पुंसः । नन्वेतावताऽपि बुद्धिरेवानेन दृश्येत, न दृश्येरञ्शब्दादयोऽत्यन्तव्यवहिता इत्यत आह—दृश्या बुद्धिसत्त्वेति । इन्द्रियप्रणालिकया बुद्धौ शब्दाद्याकारेण परिणतायां दृश्यायां भवन्ति शब्दादयोऽपि धर्मा दृश्या इत्यर्थः । ननु तदाकारापत्या बुद्धिः शब्दाद्याकारा भवतु पुंसस्तु बुद्धिसंबन्धेऽभ्युपगम्यमाने परिणामित्वमसंबन्धे वा कथं तेषां बुद्धिसत्त्वोपारूढानामपि शब्दादीनां दृश्यत्वम् । नहि दृशिनाऽसंसृष्टं दृश्यं दृष्टमित्यत आह—तदेतद्दृश्यमिति । प्रपञ्चितमिदमस्माभिः प्रथमपाद एव यथा चित्याऽसंपृक्तमपि बुद्धिसत्त्वमत्यन्तस्वच्छतया चित्तिबिम्बोद्ग्राहितया समापन्नचैतन्यमिव शब्दाद्यनुभवतीति । अत एव च शब्दाद्याकारपरिणतबुद्धिसत्त्वोपनीताञ्शब्दादीन्भुञ्जानः स्वामी भवति द्रष्टा तादृशं चास्य बुद्धिसत्त्वं स्वं भवति । तदेतद्बुद्धिसत्त्वं शब्दाद्याकारवद्दृश्यमयस्कान्तमणिकल्पं पुरुषस्य स्वं भवति दृशिरूपस्य स्वामिनः । कस्मात्, अनुभवकर्मविषयतामापन्नं यतः । अनुभवो भोगः पुरुषस्य कर्म क्रिया तद्विषयतां भुज्यमानतामापन्नं यस्मादतः स्वं भवति । ननु स्वयंप्रकाशं बुद्धिसत्त्वं कथमनुभवविषय इत्यत आह—अन्यस्वरूपेणेति । यदि हि चैतन्यरूपं वस्तुतो

१ ग. घ. ङ. 'न भ' । २ ग. घ. ङ. च. 'स्य स्वं दृ' । ३ ग. घ. ङ. 'पन्नमन्य' । ४ च. 'न्यरू' । ५ क. 'ण प्रतिपन्नमन्यस्वरूपम्' । ख. च. उ. 'ण प्रतिपन्नमन्यस्वरूपेण प्र' । ६ ख. 'संसृष्टं' ।

स्वतन्त्रमपि परार्थत्वान्परतन्त्रम् ।

तयोद्दिग्दर्शनशक्त्योरनादिरर्थकृतः संयोगो हेयहेतुर्दुःखस्य कारणमित्यर्थः । तथा चोक्तम्—तत्संयोगहेतुविवर्जनात्स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकारः । कस्मात्, दुःखहेतोः परिहार्यस्य प्रतीकारदर्शनात् । तद्यथा—पादतलस्य भेद्यता, कण्टकस्य भेत्तृत्वं, परिहारः कण्टकस्य पा(प)दाऽनधिष्ठानं पादत्राणव्यवहितेन वाऽधिष्ठानम्, एतन्नयं यो वेद लोके स तत्र प्रतीकारमारंभमाणो भेदजं दुःखं नाऽऽप्नोति । कस्मात्, त्रित्वो-

बुद्धिसत्त्वं स्याद्भवेत्स्वयंप्रकाशं किंतु स्वं चैतन्यादन्यज्जडरूपं तेन प्रतिलब्धात्मकं तस्मात्तदनुभवविषयः । ननु यस्य हि यत्र किंचिदौचित्ये तत्तद्दर्शनम् । न च बुद्धिसत्त्वस्य पुरुषमुदासीनं प्रति किंचिदौचित्ये इति कथं तत्तन्त्रम् । तथाच न तस्य कर्मेत्यत आह—स्वतन्त्रमपि परार्थत्वात्पुरुषार्थत्वात्परतन्त्रं पुरुषतन्त्रम् ।

नन्वयं दृग्दर्शनशक्त्योः संबन्धः स्वाभाविको वा स्यान्नैमित्तिको वा । स्वाभाविकत्वे संबन्धिनोर्नित्यत्वादशक्योच्छेदः संबन्धस्तथा च संसारनित्यत्वम् । नैमित्तिकत्वे तु क्लेशकर्मतद्वासनानामन्तःकरणवृत्तितया सत्यन्तःकरणे भावादन्तःकरणस्य च तन्निमित्तत्वे परस्परश्रयप्रसङ्गादनादित्वस्य च सर्गादावसंभवादनुत्पाद एव संसारस्य स्यात् ।

यथोक्तम्—“ पुमानकर्ता येषां तु तेषामपि गुणैः क्रिया ।

कथमादौ भवेत्तत्र कर्म तावन्न विद्यते ॥

मिथ्याज्ञानं न तत्रास्ति रागद्वेषादयोऽपि वा ।

मनोवृत्तिर्हि सर्वेषां न चात्पन्नं मनस्तदा ”

इति शङ्कामपनयति—तयोद्दिग्दर्शनशक्त्योरनादिरर्थकृतः संयोगो हेयहेतुः । सत्यम् । न स्वाभाविकः संबन्धो नैमित्तिकस्तु । न चैवमादिमाननादिनिमित्तप्रभवतया तस्याप्यनादित्वात् । क्लेशकर्मतद्वासनासंज्ञानश्रयमनादिः प्रतिसर्गावस्थायां च सहा-न्तःकरणेन प्रधानसाम्यमुपगतोऽपि सर्गादौ पुनस्तद्वगेव प्रादुर्भवति वर्षापाय इत्रो-द्विज्जभेदो मृद्गावमुपगतोऽपि पुनर्वर्षासु पूर्वरूप इत्यसकृदावेदितम् । प्राग्भावितया संयोगस्याविद्या कारणं स्थितिहेतुतया पुरुषार्थः कारणं तद्वशेन तस्य स्थितेस्तदिदमु-क्तमर्थकृत इति । तथाचोक्तं पञ्चशिखेन तत्संयोगो बुद्धिसंयोगः स एव हेतुर्दुः-खस्य, तस्य विवर्जनात्स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकारः । अर्थात्तदपरिवर्जने दुःख-मित्युक्तं भवति । तत्रैवात्यन्तप्रसिद्धं निदर्शनमह—तद्यथेति । पादत्राणमुपानत् ।

१ ज. स्यात्तर्हि भवतु स्वयं । २ ज. तु चै । ३ क. 'दापत' । ४ क. 'दापत' ।

पलब्धिसामर्थ्यादिति । अत्रापि तापकस्य रजसः सत्त्वमेव तप्यम् । कस्मात्, तपिक्रियायाः कर्मस्थत्वात्, सत्त्वे कर्मणि तपिक्रिया नापरिणामिनि निष्क्रिये क्षेत्रज्ञे, दर्शितविषयत्वात् । सत्त्वे तु तप्यमाने तदाकारानुरोधी पुरुषोऽप्यनुतप्यत इति ॥ १७ ॥

दृश्यस्वरूपमुच्यते—

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतंन्द्रि-

यात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

प्रकाशशीलं सत्त्वम् । क्रियाशीलं रजः । स्थितिशीलं तम इति । एते गुणाः परस्परोपरक्तप्रविभागाः परिणामिनः संयोग-

स्यादेतत् । गुणसंयोगस्तापहेतुरेत्युच्यमाने गुणानां तापकत्वमभ्युपेतम् । न च तपिक्रियाया अस्यादेरिव कर्तृस्थो भावो येन तप्यमन्यन्नापेक्षेत । न चास्यास्तप्यतया पुरुषः कर्म तस्यापरिणामितया क्रियाजनितफलशाल्दिवायोगात् । तस्मात्तपेस्तप्यव्यस्य तन्निवृत्तौ निवृत्तिमवगच्छामो ज्वलनविरहेणैव धूमाभावमित्यत आह—अत्रापि तापकस्येति । गुणानामेव तप्यतापकभावस्तत्र मृदुत्वात्पादतलवःसत्त्वं तप्यं रजस्तु तीव्रतया तापकम् । पृच्छति—कस्मात्सत्त्वमेव तप्यं नतु पुरुषः । उत्तरम्—तपिक्रियाया इति । तकिमिदानीं पुरुषो न तप्यते । तथा चाचेतनस्यास्तु सत्त्वस्य तापः किं नश्छिन्नमित्यत आह—दर्शितविषयत्वात्सत्त्वे तु तप्यमाने तदाकारानुरोधी पुरुषोऽप्यनुतप्यत इति । दर्शितविषयत्वमनुतापहेतुस्तच्च प्राग्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतंन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् । व्याचष्टे—प्रकाशेति । सत्त्वस्य हि भागः प्रकाशस्तामसेन भागेन दैन्येन वा राजसेन वा दुःखेनानुरज्यते । एवं राजसादिष्वपि द्रष्टव्यम् । तदिदमुक्तम्—परस्परोपरक्तप्रविभागा इति । पुरुषेण सह संयोगवियोगधर्माणः । यथाऽऽम्नायते—

“ अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ”

[तै० आ० ६ । १०] इति ॥

इतरेतरोपाश्रयेणोपार्जिता मूर्तिः पृथिव्यादिरूपा यैस्ते तथोक्ताः । स्यादेतत्सत्त्वेन शान्तप्रत्यये जनयितव्ये रजस्तमसोरपि सत्त्वाङ्गत्वेन तत्र हेतुभावादस्ति सामर्थ्यमिति यदाऽपि च रजस्तमसोरङ्गित्वं तदाऽपि शान्त एव प्रत्यय

१ क. ख. ग. घ. ङ. छ. 'योऽनु' । २ ग. घ. ङ. 'ति दृश्यते ॥ १७ ॥ ३ ज. 'स्याप्यस्य ।

वियोगधर्माण इतरेतरोपाश्रयेणोपाजितमूर्तयः परस्पराङ्गाङ्गित्वेऽ-
प्यसंभिन्नशक्तिप्रविभागास्तुल्यजातीयातुल्यजातीयशक्तिभेदा-
नुपातिनः प्रधानवेलायामुपदर्शितसंनिधाना गुणत्वेऽपि च
व्यापारमात्रेण प्रधानान्तर्णीतानुमितास्तिताः पुरुषार्थकर्तव्यतया
प्रयुक्तसामर्थ्याः संनिधिमात्रोपकारिणोऽयस्कान्तमणिकल्पाः ।

उदीयेत् न घोरो मृदो वा सत्त्वप्राधान्य इवेत्यत आह—परस्पराङ्गाङ्गित्वेऽ-
प्यसंभिन्नशक्तिप्रविभागाः । भवतु शान्ते प्रत्यये जनयितव्ये रजस्तमसोरङ्गभा-
वस्तथाऽपि नैपां शक्तयः संकीर्यन्ते कार्यासंकरोन्नेयो हि शक्तीनामसंकरः । असं-
कीर्णेन च समुदाचरता रूपेण शान्तघोरमूढरूपाणि कार्याणि दृश्यन्त इति सिद्धं
शक्तीनामसंभेद इति । स्यादेतत् । असंभेदश्चेच्छक्तीनां न संभूयकारित्वं गुणानाम् ।
न जातु भिन्नशक्तीनां संभूयकारित्वं दृष्टम् । न हि तन्तुमृत्पिण्डवीरणादीनि घटादी-
न्संभूय कुर्वत इत्यत आह—तुल्यजातीयातुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः ।
यद्यपि तुल्यजातीय उपादानशक्तिर्नान्यत्र सहकारिशक्तिस्त्वतुल्यजातीये । पटे तु जन-
यितव्ये न वीरणानामस्ति सहकारिशक्तिरपीति न तैस्तन्तूनां संभूयका-
रितेति भावः । तुल्यजातीयातुल्यजातीयेषु शक्येषु ये शक्तिभेदास्ताननु पतितुं शीलं
येषां ते तथोक्ताः । प्रधानवेलायामिति । दिव्यशरीरे जनयितव्ये सत्त्वगुणः प्रधा-
नम् । अङ्गे रजस्तमसी । एवं मनुष्यशरीरे जनयितव्ये रजः प्रधानमङ्गे सत्त्वतमसी ।
एवं तिर्यकशरीरे जनयितव्ये तमः प्रधानमङ्गे सत्त्वरजसी । तेनैते गुणाः प्रधानत्व-
वेलायामुपदर्शितसंनिधानाः कार्योपजननं प्रत्युद्भूतवृत्तय इत्यर्थः । प्रधानशब्दश्च
भावप्रधानः । यथा “द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने” [पा० सू० १।४।२२] इत्यत्र द्वित्वैकत्वयो-
रिति । अन्यथा द्वयेकैष्विति स्यात् । ननु तदा प्रधानमुद्भूततया शक्यमस्तीति वक्तुमनुद्भूतानां
तु तदङ्गानां सद्भावे किं प्रमाणमित्यत आह—गुणत्वेऽपि चेति । यद्यपि नोद्भूता-
स्तथाऽपि गुणानामविशेषकित्वात्संभूयकारित्वाच्च व्यापारमात्रेण सहकारितया प्रधानेऽन्तर्णीतं
सदनुमितमस्त्विदं येषां ते तथोक्ताः । ननु सन्तु गुणाः संभूयकारिणः समर्थाः कर्मभा-
त्पुनः कुर्वन्ति नहि समर्थमित्येव कार्यं जनयति । मा भूदस्य कार्योपजननं प्रति
विराम इत्यत आह—पुरुषार्थकर्तव्यतयेति । ततो निर्धर्तितनिखलपुरुषार्थानां
गुणानामुपरमः कार्यान्तरम्भणमित्युक्तं भवति । ननु पुरुषस्यानुपकुर्वतः कथं पुरुषार्थेन
प्रयुज्यत इत्यत आह—संनिधिमात्रेति । ननु धर्माधर्मलक्षणमेव निमित्तं प्रयोजकं

१ ग. द. क. 'विभाग' । २ ज. 'सिद्धः' । ३ क. ख. 'त् । तदसं' ४ झ. 'स्मात्तन्पु' ।
५ ख. 'प्रवि' । ज. 'प्रत्यवि' ।

प्रत्ययमन्तरेणैकतमस्य वृत्तिमनु वर्तमानाः प्रधानशब्दवाच्या भवन्ति । एतद्दृश्यमित्युच्यते ।

तदेतद्भूतेन्द्रियात्मकं भूतभावेन पृथिव्यादिना सूक्ष्मस्थूलेन परिणमते । तथेन्द्रियभावेन श्रोत्रादिना सूक्ष्मस्थूलेन परिणमत इति । तत्तु नाप्रयोजनमपि तु प्रयोजनमुररीकृत्य प्रवर्तते इति भोगापवर्गार्थं हि तद्दृश्यं पुरुषस्येति । तत्रेष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणमविभागापन्नं भोगो भोक्तुः स्वरूपावधारणमपवर्ग इति । द्वयोरतिरिक्तमन्यद्दर्शनं नास्ति । तथा चोक्तम्—अयं तु खलु त्रिषु गुणेषु कर्तृष्वकर्तारि च पुरुषे तुल्यातुल्यजातीये चतुर्थे तत्क्रियासाक्षिण्युपनीयमानान्सर्वभावानुपपन्नाननुपश्यन्नदर्शनमन्यच्छङ्कत इति ।

तावेतौ भोगापवर्गौ बुद्धिकृतौ बुद्धावेव वर्तमानौ कथं पुरुषे व्यपदिश्येते इति । यथा विजयः पराजयो वा योद्धृषु वर्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते, स हि तत्फलस्य भोक्तेति, एवं बन्धमोक्षौ बुद्धावेव वर्तमानौ पुरुषे व्यपदिश्येते, स हि तत्फ-

गुणानां तत्किमुच्यते पुरुषार्थप्रयुक्त इत्यत आह—प्रत्ययमन्तरेणेति । एकतमस्य सत्त्वस्य रजसस्तमसो वा प्रधानस्य स्वकार्ये प्रवृत्तस्य वृत्तिमितरे प्रत्ययं निमित्तं धर्मादिकं विनैवानुवर्तमानाः । यथा च वक्ष्यति—“ निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ” [यो०सू० ४।३] इति । एते गुणाः प्रधानशब्दवाच्या भवन्तीति संबन्धः । प्रधीयत आधीयते विश्वं कार्यभेभिरिति व्युत्पत्त्यैतद्दृश्यमुच्यते ।

तदेवं गुणानां शीलमभिधाय तस्य कार्यमाह—तदेतदिति । सत्कार्यवादसिद्धौ यद्यदात्मकं तत्तेन रूपेण परिणमत इति भूतेन्द्रियात्मकत्वं दीपयति—भूतभावेनेत्यादिना । भोगापवर्गार्थमिति सूत्रावयवमवतारयति—तत्तु नाप्रयोजनमपि तु प्रयोजनमुररीकृत्य प्रवर्तते । भोगं विवृणोति—तत्रेति । सुखदुःखे हि त्रिगुणाया बुद्धेः स्वरूपे तस्यास्तथात्वेन परिणामात्तथाऽपि गुणगततयाऽवधारणे न भोग इत्यत आह—अविभागापन्नमिति । एतच्चासकृद्विचेचितम् । अपवर्गं विवृणोति—भोक्तुरिति । अपवृज्यतेऽनेनेत्यपवर्गः । प्रयोजनान्तरस्याभावमाह—द्वयोरिति । तथा चोक्तं पञ्चशिखेन,—अयं तु खल्विति ।

ननु वस्तुतो भोगापवर्गौ बुद्धिकृतौ बुद्धिवर्तिनौ च कथं तदकारणे तदनधिकरणे च पुरुषे व्यपदिश्येते इत्यत आह—तावेताविति । भोक्तृत्वं च पुरुषस्योपपादितमप्रे-

लस्य भोक्तेति । बुद्धेरेव पुरुषार्थापरिसमाप्तिर्वन्धस्तदर्थाव-
सायो मोक्ष इति । एतेन ग्रहणधारणोहापोहतत्त्वज्ञानाभिनिवेशा
बुद्धौ वर्तमानाः पुरुषेऽध्यारोपितसद्भावाः । स हि तत्फलस्य
भोक्तेति ॥ १८ ॥

दृश्यानां गुणानां स्वरूपभेदावधारणार्थमिदमारभ्यते—

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालि-

ङ्गानि गुणपर्वाणि ॥ १९ ॥

तत्राऽऽकाशवाय्वग्न्युदकभूमयो भूतानि शब्दस्पर्शरूपरसग-
न्धतन्मात्राणामविशेषाणां विशेषाः । तथा श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जि-
ह्वाघ्राणानि बुद्धीन्द्रियाणि, वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रि-
याणि, एकादशं मनः सर्वार्थम्, इत्येतान्यस्मितालक्षणस्यावि-
शेषस्य विशेषाः । गुणानामेष षोडशको विशेषपरिणामः ।

षडविशेषाः । तद्यथा—शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं

च वक्ष्यते । परमार्थतस्तु—बुद्धेरेव पुरुषार्थापरिसमाप्तिरिति । एतेन भोगापवर्गयोः
पुरुषसंबन्धित्वकथनमार्गेण ग्रहणादयोऽपि पुरुषसंबन्धिनो वेदितव्याः । तत्र स्वरूपमात्रेणा-
र्थज्ञानं ग्रहणं, तत्र स्मृतिर्धारणं, तद्गतानां विशेषाणामूहनमूहः, समारोपितानां च युक्त्याऽ-
पनयोऽपोहः । ताम्यामेवोहापोहाभ्यां तदवधारणं तत्त्वज्ञानम् । तत्रावधारणपूर्वं हानो-
पदानज्ञानमभिनिवेशः ॥ १८ ॥

दृश्यानां गुणानां स्वरूपभेदावधारणार्थमिदमारभ्यते—विशेषाविशेषलिङ्गमात्रा-
लिङ्गानि गुणपर्वाणि । येषामविशेषाणां शान्तघोरमूढलक्षणविशेषरहितानां ये विशेषा
विकारा एव न तु तत्त्वान्तरप्रकृतयस्तेषां तानाह—तत्राऽऽकाशेति । उत्पादक्रमानुरूप
एवोपन्यासक्रमः । अस्मितालक्षणस्याविशेषस्य सत्त्वप्रधानस्य बुद्धीन्द्रियाणि विशेषाः ।
राजसस्य कर्मेन्द्रियाणि । मनस्तूभयात्मकमुभयप्रधानस्येति मन्तव्यम् । अत्र च पञ्च
तन्मात्राणि बुद्धिकारणकान्यविशेषत्वादस्मितावदिति । विकारहेतुत्वं चाविशेषत्वं तन्मात्रेषु
चास्मितायां चाविशिष्टम् । संकलय्य विशेषान्परिगणयति—गुणानामेष इति ।

अविशेषानपि गणयति—षडिति । संकलय्योदाहरति—तद्यथेति । विशिष्टं
द्वपरं परेणेति गन्ध आत्मना पञ्चलक्षणो रस आत्मना चतुर्लक्षणो रूपमात्मना त्रिल-

रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रं चेति एकद्वित्रिचतुःपञ्चलक्षणाः शब्दा-
दयः पञ्चाविशेषाः, षष्ठ्याविशेषोऽस्मितामात्र इति । एते
सत्तामात्रस्याऽऽत्मनो महतः षडविशेषपरिणामाः । यत्तत्परम-
विशेषेभ्यो लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वं तस्मिन्नेते सत्तामात्रे महत्यात्म-
न्यवस्थाय विवृद्धिकाष्ठामनुभवन्ति ।

प्रतिसंसृज्यमानाश्च तस्मिन्नेव सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय
यत्तन्निःसत्तासत्तं निःसदसन्निरसदव्यक्तमलिङ्गं प्रधानं तत्प्र-

क्षणं स्पर्श आत्मना द्विलक्षणः शब्दः शब्दलक्षण एवेति । कस्य पुनरमी षडविशेषाः
कार्यमित्यत आह—एते सत्तामात्रस्याऽऽत्मन इति । पुरुषार्थक्रियाक्षमं सत्तस्य
भावः सत्ता तन्मात्रं तन्महत्तत्त्वम् । यावती काचित्पुरुषार्थक्रिया शब्दादिभोगलक्षणा
सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणा वाऽस्ति सा सर्वा महति बुद्धौ समाप्यत इत्यर्थः । आत्मन
इति स्वरूपोपदर्शनेन तुच्छत्वं निषेधति । प्रकृतेरयमाद्यः परिणामो वास्तवो न तु तद्वि-
वर्त इति यावत् । यत्तत्परं विप्रकृष्टकालविशेषेभ्यस्तदपेक्षया संनिष्कृष्टकालेभ्यो लिङ्गमात्रं
महत्तत्त्वं तस्मिन्नेते षडविशेषाः सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय सत्कार्यवादसिद्धेर्विवृद्धिकाष्ठा-
मनुभवन्ति प्राप्नुवन्ति । ये पुनरविशेषाणां विशेषपरिणामास्तेषां च धर्मलक्षणावस्थाः परि-
णामा इति । सेयमेषां विवृद्धिकाष्ठा परिणामकाष्ठेति ।

तदेवमुत्पत्तिक्रममभिधाय प्रलयक्रममाह—प्रतिसंसृज्यमानाः प्रलयमानाः स्वा-
त्मानि लीनविशेषा अविशेषास्तस्मिन्नेव सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय विलीय
सहैव महता तेऽविशेषा अव्यक्तमन्यत्र लयं न गच्छतीत्यलिङ्गं प्रतियन्ति । तस्यैव
विशेषणं निःसत्तासत्तं सत्ता पुरुषार्थक्रियाक्षमत्वम्, असत्ता तुच्छता निष्क्रान्तं
सत्ताया असत्तायाश्च यत्तत्तथोक्तम् । एतदुक्तं भवति—सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था
न काचित्पुरुषार्थ उपयुज्यत इति न सती नापि गगनकमलिनीव तुच्छस्वभावा तेन
नासत्यपीति । स्यादेतत् । अव्यक्तावस्थायामप्यास्ति महदादि तदात्मना, न हि सतो
विनाशो विनाशे वा न पुनरुत्पादो न ह्यसत उत्पाद इति महदादिसद्भावात्पुरुषार्थ-
क्रिया प्रवर्तेत तत्कथं निःसत्त्वमव्यक्तमित्यत आह—निःसदसदिति । निष्क्रान्तं
कारणं सतः कार्यात् । यद्यपि कारणावस्थायां सदेव शक्यात्मना कार्यं तथाऽपि
स्वोचितामर्थक्रियामकुर्वदसदित्युक्तम् । न चैतत्कारणं शशविषाणायमानकार्यमित्याह—
निरसदिति । निष्क्रान्तमसतस्तुच्छरूपात्कार्यात्तथा सति हि व्योमारविन्दमिवास्मान्न

तिर्यन्ति । एष तेषां लिङ्गमात्रः परिणामो निःसत्तासत्तं
चालिङ्गपरिणाम इति ।

अलिङ्गवस्थायां न पुरुषार्थो हेतुर्नालिङ्गवस्थायामादौ पुरु-
षार्थता कारणं भवतीति । न तस्याः पुरुषार्थता कारणं भव-
तीति । नासौ पुरुषार्थकृतेति नित्याऽऽख्यायते । त्रयाणां
त्ववस्थाविशेषाणामादौ पुरुषार्थता कारणं भवति । स
चार्थो हेतुर्निमित्तं कारणं भवतीत्यनित्याऽऽख्यायते । गुणास्तु
सर्वधर्मानुपातिनो न प्रत्यस्तमयन्ते नोपजायन्ते । व्यक्तिभिरेवा-
तीतानागतव्ययागभवतीभिर्गुणान्वयिनीभिरुपजैननापायधर्मका
इव प्रत्यवभासन्ते । यथा देवदत्तो दरिद्राति । कस्मात् । यतोऽस्य
भ्रियन्ते गाव इति, गवामेव मरणात्तस्य दरिद्राणं न स्वरू-
पहानादिति समः समाधिः ।

लिङ्गमात्रमलिङ्गस्य प्रत्यासन्नं, तत्र तत्संसृष्टं विविच्यते
क्रमानतिवृत्तेः । तथा षडविशेषा लिङ्गमात्रे संसृष्टा विविच्यन्ते

कार्यमुत्पद्येतेति भावः । प्रतिसर्गमुक्तमुपसंहरति—एष तेषामिति । एष इत्यनन्तरो-
क्तात्पूर्वस्य परामर्शः ।

लिङ्गमात्राद्यवस्थाः पुरुषार्थकृतत्वादित्या अलिङ्गावस्था तु पुरुषार्थेनाकृतत्वा-
नित्येत्यत्र हेतुमाह—अलिङ्गवस्थायामिति । कस्मात्पुनर्न पुरुषार्थो हेतुरित्यत
आह—नालिङ्गवस्थायामिति । भवतिना विषयेण विषयिज्ञानमुपलक्षयति । एत-
दुक्तं भवति—एवं हि पुरुषार्थता कारणमलिङ्गावस्थायां ज्ञायेत । यद्यलिङ्गावस्था
शब्दाद्युपभोगं वा सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिं वा पुरुषार्थं निर्वर्तयेत्तन्निर्वर्तने हि न साम्या-
वस्था स्यात् । तस्मात्पुरुषार्थकारणत्वमस्यां न ज्ञायत इति नास्याः पुरुषार्थता हेतुः ।
उपसंहरति—नासाविति । इतिस्तस्मादर्थे । अनित्यामवस्थामाह—त्रयाणां लिङ्ग-
मात्राविशेषविशेषाणामिति । पर्वस्वरूपं दर्शयित्वा गुणस्वरूपमाह—गुणास्त्विति ।
निदर्शनमाह—यथा देवदत्त इति । यत्रत्यन्तभिन्नानां गवामुपचयापचयौ देवदत्तो-
पचयापचयहेतू तत्र कैव कथा गुणेभ्यो भिन्नाभिन्नानां व्यक्तीनामुपजनापाययोरित्यर्थः ।

ननु सर्गक्रमः किमनियतो नेत्याह—लिङ्गमात्रमिति । न खलु न्यग्रोधधाना
अह्नायैव न्यग्रोधशाखिनं सान्द्रशाद्वलदलजटिलशाखाकाण्डनिपीतमार्तण्डचण्डातपमण्डल-

१ ग. व. ड. च. °यन्तीति । ए° । २ च. °त्या व्याख्या° । ३ ख. ग. व. ड. च.
°जना° । ४ ज. °णामवस्थाविशेषाणामि° ।

परिणामक्रमनियमात् । तथा तेष्वविशेषेषु भूतेन्द्रियाणि संसृ-
ष्टानि विविच्यन्ते । तथा चोक्तं पुरस्तात् । न विशेषेभ्यः परं
तत्त्वान्तरमस्तीति विशेषाणां नास्ति तत्त्वान्तरपरिणामः । तेषां
तु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्यायिष्यन्ते ॥ १९ ॥

व्याख्यातं दृश्यमथ द्रष्टुः स्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यते—

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि

प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥

दृशिमात्र इति दृक्शक्तिरेव विशेषणापरामृष्टेत्यर्थः । स पुरुषो
बुद्धेः प्रतिसंवेदी । स बुद्धेर्न सरूपो नात्यन्तं विरूप इति । न
तावत्सरूपः । कस्मात् । ज्ञाताज्ञातविषयत्वात्परिणामिनी हि

भारभन्ते किंतु क्षितिसलिलतेजःसंपर्कात्परम्परयोपजायमानाङ्कुरपत्रकाण्डनालादिक्रमेण ।
एवमिहापि युक्त्यागमसिद्धः क्रम आस्थेय इति । कथं भूतेन्द्रियाण्यविशेषसंसृष्टानीत्यत
आह—तथा चोक्तं पुरस्तादिदमेव सूत्रं प्रथमं व्याचक्षाणैः । अथ विशेषाणां कस्मान्न
तत्त्वान्तरपरिणाम उक्त इत्यत आह—न विशेषेभ्य इति । तस्मिन्मिदानीमपरिणामिन
एव विशेषास्तथा च नित्याः प्रसज्येरन्नित्यत आह—तेषां त्विति ॥ १९ ॥

व्याख्यातं दृश्यं द्रष्टुः स्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यते—द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि
प्रत्ययानुपश्यः । व्याचष्टे—दृशिमात्र इति । विशेषणानि धर्मास्तैरपरामृष्टा । तदनेन
मात्रग्रहणस्य तात्पर्यं दर्शितम् । स्यादेतत् । यदि सर्वविशेषणरहिता दृक्शक्तिर्न तर्हि
शब्दादयो दृश्येर्न । नहि दृशिनाऽसंसृष्टं दृश्यं भवतीत्यत आह—स पुरुष इति ।
बुद्धिदर्पणे पुरुषप्रतिबिम्बसंक्रान्तिरेव बुद्धिप्रतिसंवेदित्वं पुंसः । तथा च दृशिच्छाया-
पन्नया बुद्ध्या संसृष्टाः शब्दादयो भवन्ति दृश्या इत्यर्थः । स्यादेतत् । पारमार्थिकमेव
बुद्धिचैतन्ययोः कस्मादैक्यं नोपेयते किमनया तच्छायापत्येयत आह—स बुद्धेर्न सरूप
इति । तथाऽसरूपस्य तच्छायापत्तिरपि दुर्घटेत्यत आह—नात्यन्तं विरूप इति ।
तत्र सारूप्यं निषेधति—न तावदिति । हेतुं पृच्छति—कस्मात् । सहेतुकं वैरूप्ये हेतु-
माह—ज्ञातेति । परिणामिनी बुद्धिर्यस्मात्तस्माद्विरूपा । यदा खल्वियं शब्दाद्याकारा
भवति तदा ज्ञातोऽस्याः शब्दादिलक्षणो भवति विषयस्तदनाकारत्वे त्वज्ञातस्तथा च

बुद्धिः । तस्याश्च विषयो गवादिर्घटादिर्वा ज्ञातश्चाज्ञातश्चेति परिणामित्वं दर्शयति ।

सदाज्ञातविषयत्वं तु पुरुषस्यापरिणामित्वं परिदीपयति । कस्मात् । नहि बुद्धिश्च नाम पुरुषविषयश्च स्यादगृहीता गृहीता चेति सिद्धं पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वं ततश्चापरिणामित्वमिति । किं च परार्था बुद्धिः संहत्यकारित्वात्, स्वार्थः पुरुष इति । तथा सर्वार्थाध्यवसायकत्वात्त्रिगुणा बुद्धिस्त्रिगुणत्वादचेतनेति । गुणानां तूपद्रष्टा पुरुष इत्यतो न सरूपः ।

अस्तु तर्हि विरूप इति । नात्यन्तं विरूपः । कस्मात्, शुद्धोऽप्यसौ

कश्चिदेव तदाकारतां दधती परिणामिनीति । प्रयोगश्च भवति—बुद्धिः परिणामिनी ज्ञाताज्ञातविषयत्वाच्छ्रोत्रादिवदिति ।

तद्वैधर्म्यं पुरुषस्य तद्विपरीताद्धेतोः सिध्यतीत्याह—सदेति । स्यादेतत् । सदाज्ञातविषयश्चेत्पुरुषो न तर्हि केवली स्यादित्याशयान्पृच्छति—कस्मादिति । उत्तरम्—न हि बुद्धिश्च नामेति । बुद्ध्यप्रहणयोरस्ति सहसंभवो निरोधावस्थायामत उक्त विरोधसूचनाय पुरुषविषयश्चेति । तेनाऽऽद्यश्चकारो बुद्धिं विषयत्वेन समुच्चिनोति । परिशिष्टौ तु विरोधद्योतकौ चकाराविति । प्रयोगस्तु पुरुषोऽपरिणामी सदासंप्रज्ञातव्युत्थानावस्थयोर्ज्ञातविषयत्वात् । यस्तु परिणामी नासौ सदाज्ञातविषयो यथा श्रोत्रादिरिति व्यतिरेकां हेतुः । अपरमपि वैधर्म्यमाह—किं च परार्थेति । बुद्धिः खलु क्लेशकर्मवासनादिभिर्विषयेन्द्रियादिभिश्च संहत्य पुरुषार्थमभिनिर्वर्तयन्ती परार्था । प्रयोगश्च परार्था बुद्धिः संहत्यकारित्वाच्छयनासनाभ्यङ्गवदिति । पुरुषस्तु न तथेयाह—स्वार्थः पुरुष इति । सर्वं पुरुषाय कल्पते । पुरुषस्तु न कस्मैचिदित्यर्थः । वैधर्म्यान्तरमाह—सर्वेति । सर्वानर्थाऽज्ञान्तघोरमूढांस्तदाकारपरिणता बुद्धिरध्यवस्यति सत्त्वरजस्तमसां चैते परिणामा इति सिद्धा त्रिगुणा बुद्धिरिति । न चैवं पुरुष इत्याह—गुणानामिति । तत्प्रतिबिम्बितः पश्यति न तु तदाकारपरिणत इत्यर्थः । उपसंहरति—अत इति ।

अस्तु तर्हि विरूप इति । नात्यन्तं विरूपः कस्माद्यतः शुद्धोऽपि

१ क. ख. °दिश्च ज्ञाताज्ञातश्चे° । घ. ङ. च. छ. °दिज्ञात° । २ ग. स्यादगृहीताऽगृहीता चे° । ३ व. ङ. °ता चे° । ४ क. °नामि° । ५ ख. ज. °नायङ्क° ।

प्रत्ययानुपश्यो यतः । प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति, तमनुपश्यन्नतदा-
त्माऽपि तदात्मक इव प्रत्यवभासते । तथा चोक्तम्—अपरिणा-
मिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रा-
न्तेव तद्वृत्तिमनु पतति, तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिवृ-
त्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्या-
यते ॥ २० ॥

तदर्थ एव दृश्यस्याऽऽत्मा ॥ २१ ॥

दृशिरूपस्य पुरुषस्य कर्मरूपतामापन्नं दृश्यमिति तदर्थ एव
दृश्यस्याऽऽत्मा भवति । स्वरूपं भवतीत्यर्थः । स्वरूपं तु पररू-

प्रत्ययानुपश्यः । यथा चैतत्तथोक्तं “वृत्तिसारूप्यमितरत्र” [यो०सू० १।४] इत्यत्र । तथा
चोक्तं पञ्चशिखेनापरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरात्मा । अत एव बुद्धावप्रतिसंक्रमा च
परिणामिनि बुद्धिरूपेऽर्थे संक्रान्तेव तद्वृत्तिं बुद्धिवृत्तिमनु पतति । नन्वसंक्रान्ता कथं
संक्रान्तेव कथं वा वृत्तिं विनाऽनुपततीत्यत आह—तस्याश्चेति । प्राप्तचैतन्योपग्रहं
उपरामो येन रूपेण तत्तथा प्राप्तचैतन्योपग्रहं रूपं यस्याः सा तथोक्ता । एतदुक्तं भवति—
यथा निर्मले जलेऽसंक्रान्तोऽपि चन्द्रमाः संक्रान्तप्रतिबिम्बतया संक्रान्त इव, एवमत्राप्य-
संक्रान्ताऽपि संक्रान्तप्रतिबिम्बा चितिशक्तिः संक्रान्तेव । तेन बुद्ध्यात्मत्वमापन्ना बुद्धिवृ-
त्तिमनु पततीति । तदनेनानुपश्य इति व्याख्यातं तामनुकारेण पश्यतीत्यनुपश्य इति ॥ २० ॥

द्रष्टृदृश्ययोः स्वरूपमुक्त्वा स्वस्वामिलक्षणसंबन्धाङ्गं दृश्यस्य द्रष्टृत्वमाह—तदर्थ एव
दृश्यस्याऽऽत्मा । व्याचष्टे—दृशिरूपस्य पुरुषस्य भोक्तुः कर्मरूपतां भोग्यतामापन्नं
दृश्यमिति तस्मात्तदर्थ एव द्रष्टृत्व एव दृश्यस्याऽऽत्मा भवति न तु दृश्यार्थः । ननु
नाऽऽत्माऽऽत्मा इत्यत आह—स्वरूपं भवतीति । एतदुक्तं भवति—सुखदुःखात्मकं दृश्यं
भोग्यम् । सुखदुःखे चानुकूलयितृप्रतिकूलयितृणी तत्त्वेन तदर्थे एव व्यवतिष्ठेते । विषया
अपि हि शब्दाददस्तादात्म्यादेव चानुकूलयितारः प्रतिकूलयितारश्च । न चाऽऽत्मैवैषामनु-
कूलनीयः प्रतिकूलनीयश्च स्वात्मनि वृत्तिविरोधादतः पारिशेष्याच्चितिशक्तिरेवानुकूलनीया
प्रतिकूलनीया च । तस्मात्तदर्थमेव दृश्यं न तु दृश्यार्थम् । अतश्च तदर्थ एव दृश्यस्याऽऽत्मा
न दृश्यार्थो यत्स्वरूपमस्य यावत्पुरुषार्थमनुवर्तते । निर्वर्तिते च पुरुषार्थे निवर्तत इत्याह-
स्वरूपमिति । स्वरूपं तु दृश्यस्य जडं पररूपेणाऽऽत्मरूपेण चैतन्येन प्रतिलब्धात्मक-

१ क. ख. 'वृत्त्याऽवि' । २ ख. घ. ङ. छ. 'निविश्यता' । ३ ग. छ. 'त्मा स्व' ।
४ क. ख. ग. घ. ङ. छ. 'र्थः । तत्स्वरूप' ।

पेण प्रतिलब्धात्मकं भोगापवर्गार्थतायां कृतायां पुरुषेण न
दृश्यत इति । स्वरूपहानादस्य नाशः प्राप्तो न तु विन-
श्यति ॥ २१ ॥

कस्मात्-

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तद-
न्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥

कृतार्थमेकं पुरुषं प्रति दृश्यं नष्टमपि नाशं प्राप्तमप्यनष्टं
तदन्यपुरुषसाधारणत्वात् । कुशलं पुरुषं प्रति नाशं प्राप्तमप्यकुश-
लान्पुरुषान्प्रति न कृतार्थमिति तेषां दृशेः कर्मविषयतामापन्नं
लभत एव पररूपेणाऽऽत्मरूपमिति । अतश्च दृग्दर्शनशक्त्यो-

मनुभूतस्वरूपं भोगापवर्गार्थतायां कृतायां पुरुषेण न दृश्यते । भोगः सुखाद्याकारः
शब्दाद्यनुभवोऽपवर्गः सत्त्वपुरुषान्यतानुभवस्तच्चैतदुभयमप्याजानतो जडाया बुद्धेः पुरुषच्छा-
यापत्येति पुरुषस्यैव । तथा च पुरुषभोगापवर्गयोः कृतयोर्दृश्यस्य भोगापवर्गार्थता
समाप्यत इति भोगापवर्गार्थतायां कृतार्थमित्युक्तम् । अत्रान्तरे चोदयति-स्वरूपहानादिति ।
परिहरति-न तु विनश्यतीति ॥ २१ ॥

नन्वस्यन्तानुपलभ्यं कथं न विनश्यतीत्याशयवान्मृच्छति-कस्मादिति । सूत्रेणोत्तर-
माह-कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् । कृतोऽर्थो यस्य पुरुषस्य स
तथा । तं प्रति नष्टमप्यनष्टं तद्दृश्यं कुतः सर्वान्पुरुषान्कुशलानकुशलान्प्रति साधारणत्वात् ।
ध्याचष्टे-कृतार्थमेकमिति । नाशोऽदर्शनम् । अनष्टं तु दृश्यमन्यपुरुषसाधारणत्वात् ।
तस्माद्दृश्यात्परस्याऽऽत्मनश्चैतन्यं रूपं तेन तदिहं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धमव्यक्तमनव-
यवमेकमनाश्रयं व्यापि नित्यं विश्वकार्यशक्तिमत् । यद्यपि कुशलेन तं प्रति कृतार्थं न
दृश्यते तथाऽप्यकुशलेन दृश्यमानं न नास्ति । न हि रूपमध्येन न दृश्यत इति चक्षुष्म-
ताऽपि दृश्यमानमभावप्राप्तं भवति । न च प्रधानवदेक एव पुरुषस्तन्नानात्वस्य जन्ममरण-
सुखदुःखेपभोगमुक्तिपंसारव्यवस्थया सिद्धेः । एकत्वश्रुतीनां च प्रमाणान्तरविरोधात्कथं-
चिदेशकालविभागाभावेन भक्त्याऽप्युपपत्तेः । प्रकृत्येकत्वपुरुषनानात्वयोश्च श्रुत्यैव
साक्षात्प्रतिपादनात् ।

नित्यत्वादनदिः संयोगो व्याख्यात इति । तथा चोक्तम्—धर्मि-
णामनादिसंयोगाद्धर्ममात्राणामप्यनादिः संयोग इति ॥ २२ ॥

संयोगस्वरूपाभिधित्सयेदं सूत्रं प्रववृते—

स्वस्वामिशक्त्याः स्वरूपोपल-

ब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥

पुरुषः स्वामी दृश्येन स्वेन दर्शनार्थं संयुक्तः । तस्मात्संयोगा-
द्दृश्यस्योपलब्धिर्या स भोगः । या तु द्रष्टुः स्वरूपोपलब्धिः
सोऽपवर्गः । दर्शनकार्यावसानः संयोग इति दर्शनं वियो-

“ अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ”

[तै० आ० ६ । १०] इति श्रुतिः ।

अस्या एव श्रुतेश्चानेन सूत्रेणार्थोऽनूदित इति । यतो दृश्यं नष्टमप्यनष्टं पुरु-
षन्तरं प्रत्यस्ति अतो दृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वादानादिः संयोगो व्याख्यातः । अत्रैवाऽऽग-
मिनामनुमतिमाह—तथा चोक्तमिति । धर्मिणां गुणानामात्मभिरनादिसंयोगाद्धर्ममा-
त्राणां महदादीनामप्यनादिः संयोग इति । एकैकस्य महदादेः संयोगोऽनादिरप्यनित्य एव
यद्यपि तथाऽपि सर्वेषां महदादीनां नित्यः पुरुषान्तराणां साधारणत्वादत् उक्तं धर्ममा-
त्राणामिति । मात्रग्रहणेन व्यति गमयति । अत एतद्भवति—यद्यप्येकस्य महतः
संयोगोऽतीततामापन्नस्तथाऽपि महदन्तरस्य पुरुषान्तरेण संयोगो नातीत इति नित्य
उक्तः ॥ २२ ॥

तदेवं तादृश्ये संयोगकारण उक्ते प्रासङ्गिके प्रधाननित्यत्वे संयोगसामान्यनित्यत्वे
हेतौ चोक्ते संयोगस्य यत्स्वरूपमसाधारणो विशेष इति यावत्तदभिधित्सयेदं सूत्रं
प्रववृते—स्वस्वामिशक्त्याः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः । यतो दृश्यं तद-
र्थमतस्तज्जनितमुपकारं भजमानः पुरुषस्तस्य स्वामी भवति । भवति च तद्दृश्यमस्य
स्वं स चानयोः संयोगः शक्तिमात्रेण व्यवस्थितस्तत्स्वरूपोपलब्धिहेतुस्तदेतद्वाप्यमव-
द्योतयति—पुरुषः स्वामी योग्यतामात्रेण दृश्येन स्वेन योग्यतयैव दर्शनार्थं
संयुक्तः । शेषं सुगमम् । स्यादेतत् । द्रष्टुः स्वरूपोपलब्धिरपवृज्यतेऽनेनेत्यपवर्ग
उक्तो न च मोक्षः साधनवांस्तथा सत्ययं मोक्षःवादेव च्यवेतेत्यत आह—दर्शन-
कार्यावसानो बुद्धिविशेषेण सह पुरुषविशेषस्य संयोग इति दर्शनं वियोगकारण-

गस्य कारणमुक्तम् । दर्शनमदर्शनस्य प्रतिद्वंद्वीत्यदर्शनं संयोग-
निमित्तमुक्तम् । नात्र दर्शनं मोक्षकारणमदर्शनाभावादेव बन्धा-
भावः स मोक्ष इति । दर्शनस्य भावे बन्धकारणस्यादर्शनस्य
नाश इत्यतो दर्शनं ज्ञानं कैवल्यकारणमुक्तम् ।

किंवेदमदर्शनं नाम, किं गुणानामधिकार आहोस्विद्दृशिरू-
पस्य स्वामिनो दर्शितविषयस्य प्रधानचित्तस्यानुत्पादः । स्वस्मि-
न्दृश्ये विद्यमाने यो दर्शनाभावः ।

किमर्थवत्ता गुणानाम् । अथाविद्या स्वचित्तेन सह निरुद्धा
स्वचित्तस्योत्पत्तिबीजम् । किं स्थितिसंस्कारक्षये गतिसंस्का-

मुक्तम् । कथं पुनर्दर्शनकार्यावसानत्वं संयोगस्येत्यत आह—दर्शनमिति । ततः किमि-
त्यत आह—अदर्शनमविद्या संयोगनिमित्तमित्युक्तम् । उक्तमर्थं स्पष्टयति—नात्रेति ।
ननु दर्शनमदर्शनं विरोधि निवर्तयतु बन्धस्य कुतो निवृत्तिरित्यत आह—दर्शनस्येति ।
बुद्ध्यदिविविक्तस्याऽऽत्मनः स्वरूपावस्थानं मोक्ष उक्तो न तस्य साधनं दर्शनमपि त्वदर्श-
ननिवृत्तेरित्यर्थः ।

असाधारणं संयोगहेतुमदर्शनविशेषं प्रहीतुमदर्शनमात्रं विकल्पयति—किं चेदमिति ।
पर्युदासं गृहीत्वाऽऽह—किं गुणानामधिकारः कार्यारम्भणसामर्थ्यं ततो हि संयोगः
संसारहेतुरुपजायते । प्रसज्यप्रतिषेधं गृहीत्वा द्वितीयं विकल्पमाह—आहोस्विदिति ।
दर्शितो विषयः शब्दादिः सत्त्वपुरुषान्यतो चै येन चित्तेन तस्य तद्विषयस्यानुत्पादः ।
एतदेव स्फोरयति—स्वस्मिन्दृश्ये शब्दादौ सत्त्वपुरुषान्यतायां चेति । तावदेव प्रधानं
विचेष्टते न यावद्द्विविधं दर्शनमभिनिवर्तयति । निष्पादितोभयदर्शनं तु निवर्तत इति ।

पर्युदास एव तृतीयं विकल्पमाह—किमर्थवत्ता गुणानाम् । सत्कार्यवादसिद्धौ
हि भाविनावपि भोगापवर्गार्थावव्यपदेश्यतया स्त इत्यर्थः । पर्युदास एव चतुर्थं विक-
ल्पमाह—अथाविद्या प्रतिसर्गकाले स्वचित्तेन सह निरुद्धा प्रधानसाम्यमागता वास-
नारूपेण स्वचित्तोत्पत्तिबीजम् । तेन दर्शनादन्याऽविद्यावासनैवादर्शनमुक्ता । पर्युदास
एव पञ्चमं विकल्पमाह—किं स्थितिसंस्कारस्य प्रधानवर्तिनः सत्त्वपरिणामपरम्परावा-
हिनः क्षये गतिर्महदादिविकारारम्भस्तद्धेतुः संस्कारः प्रधानस्य गतिसंस्करस्त-

राभिव्यक्तिः । यत्रेदमुक्तं प्रधानं स्थित्यैव वर्तमानं विकारा-
करणादप्रधानं स्यात् ।

तथा गत्यैव वर्तमानं विकारनित्यत्वादप्रधानं स्यात् । उभ-
यथा चास्य वृत्तिः प्रधानव्यवहारं लभते नान्यथा । कारणान्त-
रेष्वपि कल्पितेष्वेव समानश्चर्चः । दर्शनशक्तिरेवाददर्शनमित्येके,
“ प्रधानस्याऽऽत्मख्यापनार्था प्रवृत्तिः ” इतिश्रुतेः ।

सर्वबोधबोधसमर्थः प्राक्प्रवृत्तेः पुरुषो न पश्यति सर्वकार्य-
करणसमर्थं दृश्यं तदा न दृश्यत इति । उभयस्याप्यदर्शनं धर्म
इत्येके ।

स्याभिव्यक्तिः कार्योन्मुखत्वम् । तदुभयसंस्कारसद्भावे मतान्तरानुमतिमाह—यत्रेदमुक्त-
मैकान्तिकत्वं व्यासेधाद्भिः, प्रधीयते जन्यते विकारजातमनेनेति प्रधानं तच्चेत्स्थित्यैव वर्तेत
न कदाचिद्गत्या ततो विकाराकरणान् प्रधीयते तेन किञ्चिदित्यप्रधानं स्यात् ।

अथ गत्यैव वर्तेत न कदाचिदपि स्थित्या तत्राऽऽह—तथा गत्यैवेति । क्वचि-
त्पाठः “ स्थित्यै गत्यै ” इति । तादर्थ्ये चतुर्था, एवकारश्च द्रष्टव्यः । स्थित्यै चेन्न
वर्तेत न क्वचिद्विकारो विनश्येत् । तथा च भावस्य सतोऽविनाशिनो नोत्पत्तिरपीति विकार-
त्वादेव च्यवेत । एवं च न प्रधीयतेऽत्र किञ्चिदित्यप्रधानं स्यात्तदुभयथा स्थित्या
गत्या चास्य वृत्तिः प्रधानव्यवहारं लभते नान्यथैकान्ताभ्युपगमे । न केवलं प्रधाने
कारणान्तरेष्वपि परब्रह्मतेन्मायापरमण्वादिषु कल्पितेषु समानश्चर्चो विचारः । तान्यपि हि
स्थित्यैव वर्तमानानि विकाराकरणादकारणानि स्युः, गत्यैव वर्तमानानि विकारनित्य-
त्वादकारणानि स्युरिति च । पर्युदास एव षष्ठं विकल्पमाह—दर्शनशक्तिरेवेति । यथा
प्रजापतिव्रते नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यनीक्षणप्रत्यासन्नः संकल्पो गृह्यत एवमिहापि दर्शन-
निषेधे तत्प्रत्यासन्ना तन्मूला शक्तिरुच्यते । सा च दर्शनं भोगादिलक्षणं प्रसोतुं द्रष्टारं
दृश्येन योजयतीति । अत्रैव श्रुतिमाह—प्रधानस्येति ।

स्याद्वेतत् । आत्मख्यापनार्थं प्रधानं प्रवर्तत इति श्रुतिराह न त्वात्मदर्शनशक्तेः प्रव-
र्तत इत्यत आह—सर्वबोधबोधसमर्थ इति । प्राक्प्रवृत्तेः प्रधानस्य नाऽऽत्मख्यापन-
मात्रं प्रवृत्तौ प्रयोजकमसामर्थ्ये तदयोगात्तस्मात्सामर्थ्यं प्रवृत्तेः प्रयोजकमिति श्रुत्याऽर्था-
दुक्तमित्यर्थः । दर्शनशक्तिः प्रधानाश्रयेत्यङ्गीकृत्य षष्ठः कल्पः । इमामेवोभयाश्रयामास्थाय
सप्तमं विकल्पमाह—उभयस्य पुरुषस्य च दृश्यस्य चादर्शनं दर्शनशक्तिर्धर्म इत्येके ।

तत्रेदं दृश्यस्य स्वात्मभूतमपि पुरुषप्रत्ययापेक्षं दर्शनं दृश्य-
धर्मत्वेन भवति । तथा पुरुषस्यानात्मभूतमपि दृश्यप्रत्ययापेक्षं
पुरुषधर्मत्वेनेवादर्शनमवभासते । दर्शनं ज्ञानमेवादर्शनमिति केचि-
दभिदधति । इत्येते शास्त्रगता विकल्पाः । तत्र विकल्पबहुत्वमे-
तत्सर्वपुरुषाणां गुणानां संयोगे साधारणविषयम् ॥ २३ ॥

यस्तु प्रत्यक्चेतनस्य स्वबुद्धिसंयोगः—

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

स्यादेतन्मृष्यामहे दृश्यस्येति, तस्य सर्वशक्त्याश्रयत्वान्न द्रष्टुरिति पुनर्मृष्यामः । न
हि तदाधारा ज्ञानशक्तिस्तत्र ज्ञानस्यासमवायादन्यथा परिणामापत्तिरित्यत आह—तत्रेद-
मिति । भवतु दृश्यात्मकं तथाऽपि तस्य जडत्वेन तद्गतशक्तिकार्यं दर्शनमपि जडमिति
न शक्यं तद्धर्मत्वेन विज्ञातुं जडस्य स्वयमप्रकाशत्वादतो दृशेरात्मनः प्रत्ययं चैतन्यच्छाया-
पत्तिमपेक्ष्य दर्शनं तद्धर्मत्वेन भवति ज्ञायते विषयेण विषयिणो लक्षणात् । नन्वेतावताऽ-
पि दृश्यधर्मत्वमस्य ज्ञानस्य भवति न तु पुरुषधर्मत्वमपीत्यत आह—तथा पुरुषस्येति ।
सत्यं पुरुषस्यानात्मभूतमेव तथाऽपि दृश्यबुद्धिसत्त्वस्य यः प्रत्ययश्चैतन्यच्छायापत्तिस्तमपेक्ष्य
पुरुषधर्मत्वेनैव न तु पुरुषधर्मत्वेन । एतदुक्तं भवति—चैतन्यबिम्बोद्ग्राहितया बुद्धिचैत-
न्ययोरभेदाद्बुद्धिधर्माश्चैतन्यधर्मा इव चक्रासतीति । अष्टमं विकल्पमाह—दर्शनं ज्ञानमेव
शब्दादीनामदर्शनं न तु सत्त्वपुरुषान्यताया इति केचित् । यथा चक्षु रूपा प्रमाणमपि
रसादावप्रमाणमुच्यते । एतदुक्तं भवति—सुखाद्याकारशब्दादिज्ञानानि स्वसिद्धयनुगुणतया
द्रष्टृदृश्यसंयोगमाक्षिपन्तीति । तदेवं विकल्प्य चतुर्थं विकल्पं स्वीकर्तुमितरेषां विकल्पानां
सांख्यशास्त्रगतानां सर्वपुरुषसाधारण्येन भोगवैचित्र्याभावप्रसङ्गेन दूषयति—इत्येते शास्त्र-
गता इति ॥ २३ ॥

चतुर्थं विकल्पं निर्धारयितुं सूत्रमवतारयति—यस्तु प्रत्यक्चेतनस्य स्वबुद्धिसं-
योग इति । प्रैतीपमञ्चति प्राप्नोतीति प्रत्यगसाधारणस्तु संयोग एकैकस्य पुरुषस्यैकैकया
बुद्ध्या वैचित्र्यहेतुः । सूत्रं पठति—तस्येति । नन्वविद्या विपर्ययज्ञानं तस्य
भोगापवर्गयोरिव स्वबुद्धिसंयोगो हेतुः । असंयुक्तायां बुद्धौ तदनुत्पत्तेस्तःकथमविद्या

१ व. ड. 'त्ययमपेक्ष्य द°' । च. 'त्ययमपेक्ष्याद°' । २ छ. 'पेक्षमद°' । ३ घ. च.
'त्ययमपेक्ष्य पु°' । ४ ख. 'त्वेनैवा°' । ५ ग. ग. ड. छ. गुगसं° । ६ ख. 'वतीति शा°' ।
७ इ. 'ति विज्ञा°' । ८ ख. ज. 'तदतो भ°' । ९ ज. प्रत्यश्च° । झ. प्रति प्रत्यश्च° ।

* विपर्ययज्ञानवासनेत्यर्थः । विपर्ययज्ञानवासनावासितौ च न कार्यनिष्ठां पुरुषख्यातिं बुद्धिः प्राप्नोति साधिकारा पुनरावर्तते । सा तु पुरुषख्यातिपर्यवसानां कार्यनिष्ठां प्राप्नोति, चरिताधिकारा निवृत्तादर्शना बन्धकारणाभावात् पुनरावर्तते ।

अत्र कश्चित्पण्डकोपाख्यानेनोद्घाटयति—मुग्धया भार्ययाऽभिधीयते—पण्डकाऽऽर्यपुत्र, अपत्यवती मे भगिनी किमर्थं नाम नाहमिति, स तामाह—मृतस्तेऽहमपत्यमुत्पादयिष्यामीति । तथेदं विद्यमानं ज्ञानं चित्तनिवृत्तिं न करोति, विनष्टं करिष्यतीति का प्रत्याशा । तत्राऽऽचार्यदेशीयो वक्ति—ननु बुद्धिनिवृत्तिरेव मोक्षोऽदर्शनकारणाभावाद्बुद्धिनिवृत्तिः । तच्चादर्शनं

संयोगभेदस्य हेतुरित्यत आह—विपर्ययज्ञानवासनेति । सर्गान्तरीयाया अविद्यायाः स्वचित्तेन सह निरुद्धाया अपि प्रधानेऽस्ति वासना तद्वासनावासितं च प्रधानं तैत्त-त्पुरुषसंयोगिनीं तादृशीमेव बुद्धिं सृजति । एवं पूर्वपूर्वसर्गेष्वित्यनादित्वाददोषः । अत एव प्रतिसर्गाच्चस्थायां न पुरुषो मुच्यत इत्याह—विपर्ययज्ञानेति । यदा पुरुषख्यातिं कार्यनिष्ठां प्राप्ता तदा विपर्ययज्ञानवासनाया बन्धकारणस्याभावात् पुनरावर्तत इत्याह—सा त्विति ।

अत्र कश्चिन्न स्तिकः कैवल्यं पण्डकोपाख्यानेनोपहसति । पण्डकोपाख्यानमाह—मुग्धयेति । किमर्थमित्यर्थश्चन्द्रो निमित्तमुपलक्षयति प्रयोजनस्यापि निमित्तत्वात् । पण्डकोपाख्यानेन सम्यमापादयति—तथेदं विद्यमानं गुणपुरुषान्यताज्ञानं चित्तनिवृत्तिं न करोति, परवैराग्येण ज्ञानप्रसादमात्रेण ससंस्कारं निरुद्धं विनष्टं करिष्यतीति का प्रत्याशा । यस्मिन्साद्येव यद्भवति तत्तस्य कार्यम् । न तु यस्मिन्नसतीति भावः । अत्रैकदेशिमतेन परिहारमाह—तत्रेति । ईषदपरिसमाप्त आचार्य आचार्यदेशीयः । आचार्यस्तु वायुप्रोक्ते कृतलक्षणः—

“ आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।

स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यते ” [वा० पु० १९।३] इति ।

भोगविवेकख्यातिरूपपरिणतबुद्धिनिवृत्तिरेव मोक्षः । न च बुद्धिस्वरूपनिवृत्तिः । सा च धर्ममेघान्तविवेकख्यातिप्रतिष्ठाया अनन्तरमेव भवति सत्यपि बुद्धिस्वरूपमात्रावस्थान इत्यर्थः । एतदेव स्फोरयति—अदर्शनस्य बन्धकारणस्याभावाद्बुद्धिनिवृत्तिः ।

* एतस्मात्प्राक्, ड. पुस्तके 'बुद्धिसंयोगस्य हेतुः' इति पाठो विद्यते स प्रामादिकः ।

१ ग. घ. ड. च. °ता न । २ ड. °रुषान्यताख्या° । ३ ग. घ. ड. °ज्ञाना का° । ४ ख. न. तत्पु° । ५ क. °प्रोक्तलक्ष° ।

बन्धकारणं दर्शनान्निवर्तते । तत्र चित्तनिवृत्तिरेव मोक्षः, किमर्थमस्थान एवास्य मतिविभ्रमः ॥ २४ ॥

हेयं दुःखं हेयकारणं च संयोगाख्यं सनिमित्तमुक्तमतः परं हानं वक्तव्यम्—

तदभावात्संयोगाभावो हानं

तद्दृशेः कैवल्यम् ॥ २५ ॥

तस्यादर्शनस्याभावाद्बुद्धिपुरुषसंयोगाभाव आत्यन्तिको बन्धनोपरम इत्यर्थः । एतद्धानम् । तद्दृशेः कैवल्यं पुरुषस्यामिश्रीभावः पुनरसंयोगो गुणैरित्यर्थः । दुःखकारणनिवृत्तौ दुःखोपरमो हानं, तदा स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुष इत्युक्तम् ॥ २५ ॥

अथ हानस्य कः प्राप्त्युपाय इति—

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २६ ॥

तच्चादर्शनं बन्धकारणं दर्शनान्निवर्तते । दर्शननिवृत्तिस्तु परवैराग्यसाध्या । सत्यपि बुद्धिस्वरूपावस्थाने मोक्ष इति भावः । एकदेशिमतमुपन्यस्य स्वमतमाह—तत्र चित्तनिवृत्तिरेव मोक्षः । ननुक्तं दर्शने निवृत्तेऽचिराच्चित्तस्वरूपनिवृत्तिर्भवतीति कथं दर्शनकार्येत्यत आह—किमर्थमस्थाने मतिविभ्रम इति । अयमभिसंधिः—यदि दर्शनस्य साक्षाच्चित्तनिवृत्तौ कारणभावमङ्गीकुर्वामहि तत एवमुपालभ्येमहि । किं तु विवेकदर्शनं प्रकर्षकाष्टां प्राप्तं निरोधसमाधिभावनाप्रकर्षक्रमेण चित्तनिवृत्तिमत्पुरुषस्वरूपावस्थानोपयोगीत्यातिष्ठामहे तत्कथमुपालभ्येमहीति ॥ २४ ॥

तदेवं व्यूहद्वयमुक्त्वा तृतीयव्यूहाभिधानाय सूत्रमवतारयति—हेयं दुःखमिति । तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् । व्याचष्टे—तस्येति । अस्ति हि महाप्रलयेऽपि संयोगाभावोऽत उक्तमात्यन्तिक इति । दुःखोपरमो हानमिति पुरुषार्थता दर्शिता । शेषमतिरोहितम् ॥ २५ ॥

हानोपायलक्षणं चतुर्थं व्यूहमाख्यातुं सूत्रमवतारयति—अथेति । विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः । आगमानुमानाभ्यामपि विवेकख्यातिरस्ति । न चासौ व्युत्थानं तत्संस्कारं वा निवर्तयति तद्वतोऽपि तदनुवृत्तेरिति तन्निवृत्त्यर्थमविप्लवेति । विप्लवो मिथ्याज्ञानं तद्रहिता । एतदुक्तं भवति—श्रुतमयेन ज्ञानेन विवेकं गृहीत्वा युक्तिमयेन च व्यवस्थाप्य दीर्घकालनैरन्तर्हसत्कारासेविताया भावनायाः प्रकर्षपर्यन्तं

सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययो विवेकख्यातिः । सा त्वनिवृत्तमि-
थ्याज्ञाना प्लवते । यदा मिथ्याज्ञानं दग्धबीजभावं बन्धप्रसवं
संपद्यते तदा विधूतक्लेशरजसः सत्त्वस्य परे वैशारद्ये परस्यां
वशीकारसंज्ञायां वर्तमानस्य विवेकप्रत्ययप्रवाहो निर्मलो भवति ।
सा विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः । ततो मिथ्याज्ञानस्य
दग्धबीजभावोपगमः पुनश्चाप्रसव इत्येष मोक्षस्य मार्गो हानस्यो-
पाय इति ॥ २६ ॥

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥

तस्येति प्रत्युदितख्यातेः प्रत्याम्नायः । सप्तधेति अशुद्ध्यावर-
णमलापगमाच्चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे सति सप्तप्रकारैव प्रज्ञा
विवेकिनो भवति ।

तद्यथा—परिज्ञातं हेयं नास्य पुनः परिज्ञेयमस्ति । क्षीणा
हेयहेतवो न पुनरेतेषां क्षेतव्यमस्ति । साक्षात्कृतं निरोधसमा-

समाधिगता साक्षात्कारवती विवेकख्यातिर्निवर्तितसत्रासनमिथ्याज्ञाना निर्विप्लवा हानोपाय
इति । शेषं सुगमं भाष्यम् ॥ २६ ॥

विवेकख्यातिनिष्ठायाः स्वरूपमाह सूत्रेण—तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ।
व्याचष्टे—तस्येति प्रत्युदितख्यातेर्वर्तमानख्यातेर्योगिनः प्रत्याम्नायः परामर्शः ।
अशुद्धिरेवाऽऽवरणं चित्तमस्वस्य तदेव मलं तस्यापगमाच्चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे
तामसराजसव्युत्थानप्रत्ययानुत्पादे निर्विप्लवविवेकख्यातिनिष्ठामापन्नस्य सप्तप्रकारैव प्रज्ञा
विवेकिनो भवति । विषयभेदात्प्रज्ञाभेदः । प्रकृष्टेऽन्तो यासां भूमीनामवस्थानां तास्त-
थोक्ताः । यतः परं नास्ति स प्रकर्षः । प्रान्ता भूमयो यस्याः प्रज्ञाया विवेकख्यातेः सा
तथोक्ता ।

ता एव सप्तप्रकाराः प्रान्तभूमिरुदाहरति—तद्यथेति । तत्र पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यासु
चतसृषु भूमिषु प्रथमामुदाहरति—परिज्ञातं हेयम् । यावत्किल प्राधानिकं तत्सर्वं
परिणामतापसंस्कारैर्गुणवृत्तिविरोधाद्दुःखमेवेति हेयं तत्परिज्ञातम् । प्रान्ततां दर्शयति—
नास्य पुनः किञ्चिदपरिज्ञातं परिज्ञेयमस्ति । द्वितीयामाह—क्षीणा इति । प्रान्ततामाह—
न पुनरिति । तृतीयामाह—साक्षात्कृतं प्रयत्नेन निश्चितं मया संप्रज्ञातवस्थायामेव

१ ग. ब. ड. अ. हानस्योपा° । २ क. ख. छ. 'ति सप्तधैव स° ।

धिना हानम् । भावितो विवेकख्यातिरूपो हानोपाय इति ।
 एषा चतुष्टयी कार्या विमुक्तिः प्रज्ञायाः । चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी
 चरिताधिकारा बुद्धिः । गुणा गिरिशिखरैतत्तच्च्युता इव ग्रावाणो
 निरवस्थानाः स्वकारणे प्रलयाभिमुखाः सह तेनास्तं गच्छन्ति ।
 न चैषां प्रविलीनानां पुनरस्त्युत्पादः प्रयोजनाभावादिति ।
 एतस्यामवस्थायां गुणसंबन्धातीतः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः
 केवली पुरुष इति । एतां सप्तविधां प्रान्तभूमिप्रज्ञामनुपश्यन्पु-
 रुषः कुशलं इत्याख्यायते । प्रतिप्रसवेऽपि चित्तस्य मुक्तः
 कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति ॥ २७ ॥

सिद्धा भवति विवेकख्यातिर्हानोपाय इति, न च सिद्धि-
 रन्तरेण साधनमित्येतदारभ्यते—

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञान-
 दीप्तिरा विवेकख्यातेः ॥ २८ ॥

निरोधसमाधिसाध्यं हानं, न पुनरस्याः परं निश्चेतव्यमस्तीति शेषः । चतुर्थीमाह—
 भावितो निष्पादितो विवेकख्यातिरूपो हानोपायो नास्याः परं भावनीयमस्तीति
 शेषः । एषा चतुष्टयी कार्या विमुक्तिः समाप्तिः, कार्यतया प्रयत्नव्याप्यता दर्शिता । क्वचि-
 त्याठः कार्यविमुक्तिरिति । कार्यन्तरेण विमुक्तिः प्रज्ञाया इत्यर्थः । प्रयत्ननिष्पाद्यानुनि-
 ष्पादनीयामप्रयत्नसाध्यां चित्तविमुक्तिमाह—चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी । प्रथमामाह—चरि-
 ताधिकारा बुद्धिः । कृतभोगापवर्गकार्येत्यर्थः । द्वितीयामाह—गुणा इति । प्रान्तता-
 माह—न चैषामिति । तृतीयामाह—एतस्यामवस्थायामिति । एतस्यामवस्थायां जीवन्नेत्र
 पुरुषः कुशलो मुक्त इत्युच्यते चरमदेहत्वादित्याह—एतामिति । अनौपचारिकं मुक्तमाह—
 प्रतिप्रसवे प्रधानलयेऽपि चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वा-
 दिति ॥ २७ ॥

तदेवं चतुरो व्यूहानुक्त्वा तन्मध्यपतितस्य हानोपायस्य विवेकख्यातेर्गोदोहना-
 दिवःप्रागसिद्धेरसिद्धस्य चोपायत्वाभावात्सिद्धयुपायान्वक्तुमारभत इत्याह—सिद्धेति ।
 तत्राभिधास्यमानानां साधनानां येन प्रकारेण विवेकख्यात्युपायत्वं तदर्शयति सूत्रेण—
 योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा विवेकख्यातेः । योगाङ्गानि हि यथा-

योगाङ्गान्यष्टावभिधायिष्यमाणानि । तेषामनुष्ठानात्पञ्चप-
र्वणो विपर्ययस्याशुद्धिरूपस्य क्षयो नाशः । तत्क्षये सम्यग्ज्ञा-
नस्याभिव्यक्तिः । यथा यथा च साधनान्यनुष्ठीयन्ते तथा
तथा तनुत्वमशुद्धिगपद्यते । यथा यथा च क्षीयते तथा
तथा क्षयक्रमानुरोधिनी ज्ञानस्यापि दीप्तिर्विवर्धते । सा
खल्वेषा विद्वद्धिः प्रकर्षमनुभवत्या विवेकख्यातेः, आ गुण-
पुरुषस्वरूपविज्ञानादित्यर्थः । योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धेर्वियोगका-
रणम् । यथा परशुच्छेद्यस्य । विवेकख्यातेस्तु प्राप्तिकारणं यथा
धर्मः सुखस्य नान्यथा कारणम् । कति चैतानि कारणानि
शास्त्रे भवन्ति । नवैवेत्याह । तद्यथा—

“ उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः ।

वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम् ” इति ॥

तत्रोत्पत्तिकारणं मनो भवति विज्ञानस्य, स्थितिकारणं
मनसः पुरुषार्थता, शरीरस्येवाऽऽहार इति । अभिव्यक्तिकारणं

योगं दृष्टादृष्टद्वारेणाशुद्धिं क्षिपन्ति । पञ्चपर्वणो विपर्ययस्येत्युपलक्षणं, पुष्यापुष्ययोरपि
जात्यायुर्भोगहेतुत्वेनाशुद्धिरूपत्वादिति । शेषं सुगमम् । नानाविधस्य कारणभावस्य दर्श-
नाद्योगाङ्गानुष्ठानस्य कीदृशं कारणत्वमित्यत आह—योगाङ्गानुष्ठानमिति । अशुद्ध्या
वियोजयति बुद्धिसत्त्वमित्यशुद्धेर्वियोगकारणम् । दृष्टान्तमाह—यथा परशुरिति । पर-
शुच्छेद्यं वृक्षं मूलेन वियोजयतीति ॥ अशुद्ध्या वियोजयद्बुद्धिसत्त्वं विवेकख्यातिं प्रापयति
यथा धर्मः सुखम् । तथा योगाङ्गानुष्ठानं विवेकख्यातेः प्राप्तिकारणं नान्येन प्रकारेण-
त्याह—विवेकख्यातेस्त्विति । नान्यथेति प्रतिषेधश्रवणात्पृच्छति—कति चैता-
मीति । उत्तरम्—नवैवेति । तानि दर्शयति कारिकया—तद्यथा—उत्पत्तीति ।

अत्रोदाहरणान्याह—तत्रोत्पत्तिकारणमिति । मनो हि विज्ञानमव्यपदेश्यावस्था-
तोऽपनीय वर्तमानावस्थामापादयदुत्पत्तिकारणं विज्ञानस्य । स्थितिकारणं मनसः
पुरुषार्थता । अस्मिताया उत्पन्नं मनस्तावदवतिष्ठते न यावद्द्विविधं पुरुषार्थमभिनि-
वर्तयति । अथ निर्वर्तितपुरुषार्थद्वयं स्थितेरपैति । तस्मात्स्वकारणादुत्पन्नस्य मनसोऽ-
नागतपुरुषार्थता स्थितिकारणम् । दृष्टान्तमाह—शरीरस्येवेति । प्रत्यक्षज्ञाननिमित्त-

यथा रूपस्याऽऽलोकस्तथा रूपज्ञानं, विकारकारणं मनसो विषयान्तरम् । यथाऽग्निः पाक्यस्य । प्रत्ययकारणं धूमज्ञानमग्निज्ञानस्य । प्राप्तिकारणं योगाङ्गानुष्ठानं विवेकख्यातेः ।

वियोगकारणं तदेवाशुद्धेः । अन्यत्वकारणं यथा सुवर्णस्य सुवर्णकारः । एवमेकस्य स्त्रीप्रत्ययस्याविद्या मूढत्वे द्वेषो दुःखत्वे

मिन्द्रियद्वारा वा स्वतो वा विषयस्य संस्क्रियाऽभिव्यक्तिस्तस्याः कारणं यथा रूपस्याऽऽलोकः । विकारकारणं मनसो विषयान्तरम् । यथा हि कण्डोः समाहितमनसो बहुकांविपञ्चयमानपञ्चमस्वरश्रवणसमनन्तरमुन्मीलिताक्षस्य स्वरूपलावण्ययौवनसंपन्नामप्सरसं प्रस्लोचामीक्षमाणस्य समाधिमपहाय तस्यां सक्तं मनो बभूवेति । अत्रैव निदर्शनमाह—यथाऽग्निः पाक्यस्य तण्डुलादेः कठिनावयवसंनिवेशस्य प्रशिथिलवयवसंयोगलक्षणस्य विकारस्य क रणम् । सत एव विषयस्य प्रत्ययकारणं धूमज्ञानमग्निज्ञानस्येति । ज्ञायत इति ज्ञानमग्निश्चासौ ज्ञानं चेत्यग्निज्ञानं तस्य । एतदुक्तं भवति—वर्तमानस्यैवाग्नेर्ज्ञेयस्य प्रत्ययकारणतया कारणमिति । औत्सर्गिकी निरपेक्षाणां कारणानां कार्यक्रिया प्राप्तिस्तस्याः कुतश्चिदपवादोऽप्राप्तिः । यथा निम्नोपसर्पणस्वभावानामपां प्रतिबन्धः सेतुना तथेहापि बुद्धिसत्त्वस्य सुखप्रकाशशीलस्य रसाभाविकी सुखविवेकख्यातिजनकता प्राप्तिः । सा कुतश्चिदधर्मात्तमसो वा प्रतिबन्धान्न भवति । धर्माद्योगाङ्गानुष्ठानाद्वा तदपनये तदप्रतिबन्धवृत्तिस्वभावत एव तज्जनकतया तदाप्नोति । यथा वक्ष्यति—“ निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ” [यो० सू० ४।३] इति ।

तदेवं विवेकख्यातिलक्षणकार्यापेक्षया प्राप्तिकारणमुक्तम् । अवान्तरकार्यापेक्षया तु तदेव वियोगकारणमित्याह—वियोगकारणमिति । माह—त्वकारणमाह—अन्यत्वकारणं यथा सुवर्णकारः सुवर्णस्य, कटककुण्डलकेयूरादभ्यां भिन्नाभिन्नस्य भेदविवक्षया कटकादिभिन्नस्याभेदविवक्षया कटकाद्यभिन्नस्य सुवर्णस्य कुण्डलादन्यत्वम् । तथा च कटककारी सुवर्णकारः कुण्डलादिभिन्नाः सुवर्णादन्यत्कुर्वन्नन्यत्वकारणम् । अग्निरपि पाक्यस्यान्यत्वकारणं यद्यपि तथाऽपि धर्मिणो धर्मयोः पुलाकत्वतण्डुलत्वयोर्भेदाविवक्षया धर्मयोरुपजनाप्येऽपि धर्म्यनुवर्तत इति न तस्यान्यत्वं शक्यं वक्तुमिति विकारमात्रकारणत्वमुक्तमिति न संकरः । न च संस्थानभेदो धर्मिणोऽन्यत्वकारणमिति व्याख्येयम् । सुवर्णकार इत्यस्यासंगतेः । ब्राह्ममन्यत्वकारणमुपन्यस्याऽऽध्यात्मिकमुदाहरति—एवमेकस्येति । अविद्या कमनीयेयं कन्यकेत्यादिज्ञानम् । तन्मोहयोगात्स एव स्त्रीप्रत्ययो

१ क. ख. झ. हि मृक° । २ ख. ज. °हितं मनो व° । ३ स. ज. 'कं व' । ४ ज. 'पायभावेऽपि । ५ झ. °म् । संमोह' ।

रागः सुखत्वे तत्त्वज्ञानं माध्यस्थ्ये । धृतिकारणं शरीरमिन्द्रियाणाम् । तानि च तस्य । महाभूतानि शरीराणां, तानि च परस्परं सर्वेषां तैर्यग्यौनमानुषदैवतानि च परस्परार्थत्वादित्येवं नव कारणानि । तानि च यथासंभवं पदार्थान्तरेष्वपि योज्यानि ।
• योगाङ्गानुष्ठानं तु द्विधैव कारणत्वं लभत इति ॥ २८ ॥

तत्र योगाङ्गान्यवधार्यन्ते—

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥

मूढो विषण्णो भवति चैत्रस्य मैत्रस्य पुण्यवतो बत कलत्ररत्नमेतन्न तु मम भाग्यहीनस्थेति । एवं सपत्नीजनस्य तस्यां द्वेषः स्त्रीप्रत्ययस्य दुःखत्वे । एवं मैत्रस्य तस्या भर्तू रागस्तस्यैव स्त्रीप्रत्ययस्य सुखत्वे । तत्त्वज्ञानं त्वद्भासमेदोस्थिमज्जासमूहः स्त्रीकायः स्थानबीजादिभिरशुचिरिति विवेकिनां माध्यस्थ्ये वैराग्ये कारणमिति । धृतिकारणं शरीरमिन्द्रियाणां विधारकमिन्द्रियाणि च शरीरस्य सामान्यां करणवृत्तिर्हि प्राणाद्या वायवः पञ्च तदभावे शरीरपातात् । एवं मांसादिकोऽयाङ्गानामपि परस्परविधार्यविधारकत्वम् । एवं महाभूतानि पृथिव्यादीनि मनुष्यवरुणसूर्यगन्धवहशशिलोकनिवासिनां शरीराणां, तानि च परस्परं, पृथिव्यां हि गन्धरसरूपस्पर्शशब्दगुणायां पञ्च महाभूतानि परस्परं विधार्यविधारकभावेनावस्थितान्यप्सु चत्वारि तेजसि त्रीणि द्वे च मातरिश्चनीति । तैर्यग्यौनमानुषदैवतादीनि च विधार्यविधारकभावेनावस्थितानि । नन्वाधाराधेयभावरहितानां कुतस्तत्त्वमित्यत आह—
परस्परार्थत्वादिति । मनुष्यशरीरं हि पशुपक्षिमृगसरीसृपस्थावरशरीरोपयोगेन ध्रियते । एवं व्याघ्रादिशरीरमपि मनुष्यपशुमृगादिशरीरोपयोगेन । एवं पशुमृगादिशरीरमपि स्थावराद्युपयोगेन । एवं दैवशरीरमपि मनुष्योपैहृतच्छागमृगकपिञ्जलमांसाज्यपुरोडाशसखाप्रस्तरादिभिरिज्यमानं तदुपयोगेन । एवं देवताऽपि वरदानवृष्ट्यादिभिर्मनुष्यादीनि धारयतीत्यस्ति परस्परार्थत्वमित्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ २८ ॥

संप्रति न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थं योगाङ्गान्यवधारयति—तत्र योगाङ्गान्यवधार्यन्त इति । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाव-

१ क. 'मान्यक' । २ ज. 'न्याकारेण । ३ क. 'वृत्तेर्हि । ४ ख. ज. 'काङ्गा' । ५ ज. 'पकृत' ।

यथाक्रममेषामनुष्ठानं स्वरूपं च वक्ष्यामः ॥ २९ ॥

तत्र—

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्या-

परिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥

तत्राहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहः । उत्तरे च यमनियमास्तन्मूलास्तत्सिद्धिपरतयैव तत्प्रतिपादनाय प्रतिपाद्यन्ते । तदवदातरूपकरणायैवोपादीयन्ते । तथा चोक्तम्—स खल्वयं ब्राह्मणो यथा यथा व्रतानि बहूनि समादित्सते तथा तथा प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्तमानस्तामेवावदातरूपामहिंसां करोति ।

सत्यं यथार्थं वाङ्मनसे । यथा दृष्टं यथाऽनुमितं तथा वाङ्मनश्चेति । परत्र स्वबोधसंक्रान्तये वागुक्ता, सा यदि न वञ्चिता

ङ्गानि । अभ्यासवैराग्यश्रद्धावीर्यादयोऽपि यथायोगमेष्वेव स्वरूपतो नान्तरीयकतया चान्तर्भावयितव्याः ॥ २९ ॥

यमनियमाद्यङ्गान्युद्दिश्य यमनिर्देशकं सूत्रमवतारयति—तत्रेति । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः । योगाङ्गमहिंसामाह—सर्वथेति । ईदृशीमहिंसां स्तौति—उत्तरे चेति । तन्मूला इत्याहिंसामपरिपालय कृता अप्यकृतकल्पा निष्फलत्वादित्यर्थः । तत्सिद्धिपरतयैवानुष्ठानम् । अहिंसा चेन्मूलमुत्तरेषां कथं तेऽहिंसासिद्धिपरा इत्यत आह—तत्प्रतिपादनायेति । सिद्धिर्ज्ञानं नोत्पत्तिरित्यर्थः । स्यादेतत् । अहिंसाज्ञानार्था यद्युत्तरे कृतं तैरन्यत एव तदवगमादित्यत आह—तदवदातेति । यद्युत्तरे नानुष्ठीयेरन्नाहिंसा मल्लिना स्यादसत्यादिभिरित्यर्थः । अत्रैवाऽऽगमिकानां संमतिमाह—तथा चेति । सुगमम् ।

सत्यलक्षणमाह—यथार्थं वाङ्मनसे इति । यथाशब्दं साकाङ्क्षं पूरयति—यथा दृष्टमिति । प्रतिसंबन्धिनं तथाशब्दं प्रतिक्रियति—तथा वाङ्मनश्च विवक्षायां कर्तव्यायामिति । अन्यथा तु न सत्यमेतत्सोपपत्तिकमाह—परत्र पुरुषे स्वबोधसंक्रान्तये स्वबोधसदृशबोधजननाय वागुक्तोच्चारिता, अतः सा यदि न वञ्चिता वञ्चिका यथा द्रोणाचार्येण स्वतनयाश्वत्थाममरणमायुष्मन्सत्यधनाश्वत्थामा हत इति पृष्ठस्य युधिष्ठिरस्य प्रतिवचनं हस्तिनमभिसंधाय सत्यं हतोऽश्वत्थामेति,

भ्रान्ता वा प्रतिपत्तिवन्ध्या वा भवेदिति । एषा सर्वभूतोपकारार्थं प्रवृत्ता न भूतोपघाताय । यदि चैवमप्यभिधीयमाना भूतोपघातपरैव स्यान्न सत्यं भवेत्पापमेव भवेत्तेन पुण्याभासेन पुण्यप्रतिरूपकेण कष्टं तमः प्राप्नुयात् । तस्मात्परीक्ष्य सर्वभूतोहितं सत्यं ब्रूयात् ।

स्तेयमशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणं, तत्प्रतिषेधः पुनरस्पृहारूपमस्तेयमिति । ब्रह्मचर्यं गुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य संयमः । विषयाणामर्जनरक्षणक्षयसङ्गर्हिंसादोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रह इत्येते यमाः ॥ ३० ॥

तदिदमुक्तस्योत्तरं न युधिष्ठिरस्य स्वबोधं संक्रामयति । स्वबोधो ह्यस्य हस्तिहननविषय इन्द्रियजन्मा, न चासौ संक्रान्तः किं त्वन्य एव तस्य तनयवधबोधो जात इति । भ्रान्ता वा भ्रान्तिज्ञा वा, भ्रान्तिश्च विवक्षासमये वा ज्ञेयार्थविवधारणसमये वा । प्रतिपत्त्या बन्ध्या प्रतिपत्तिवन्ध्या यथाऽर्थान्प्रति म्लेच्छभाषा प्रतिपत्तिवन्ध्या, निष्प्रयोजना वा स्यादिति यथाऽनपेक्षिताभिधाना वाक्यत्र हि परत्र स्वबोधस्य संक्रान्तिरप्यसंक्रान्तिरेव निष्प्रयोजनत्वादिति । एवंलक्षणमपि सत्यं परापकारफलं सत्याभासं न तु सत्यमित्याह— एषेति । तद्यथा सत्यतपसस्तस्करैः सार्थगमनं पृष्टस्य सार्थगमनाभिधानमिति । अभिधीयमानोच्चार्यमाणा । शेषं सुगमम् ।

अभावस्य भावाधीननिरूपणतया स्तेयलक्षणमाह—स्तेयमशास्त्रपूर्वकमिति । विशेषेण सामान्यं लक्ष्यत इत्यर्थः । मानसव्यापारपूर्वकत्वाद्वाचनिककायिकव्यापारयोः प्राधान्यान्मनोव्यापार उक्तोऽस्पृहारूपमिति । ब्रह्मचर्यस्वरूपमाह—गुप्तेति । संयतोपस्थोऽपि हि स्त्रीप्रेक्षणतदालापकन्दर्पायतनतदङ्गस्पर्शनसक्तो न ब्रह्मचर्यवानिति तन्निरासायोक्तं गुप्तेन्द्रियस्येति । इन्द्रियान्तराप्यपि तत्र लोलुपानि रक्षणीयानीति । अपरिग्रहस्वरूपमाह—विषयाणामिति । तत्र सङ्गदोष उक्तो भोगाभ्यासमनु विवर्धन्ते रागाः कौशल्यानि चेन्द्रियाणामिति, हिंसालक्षणश्च दोषो नानुपहस्य भूतान्युपभोगः संभवतीति । अशास्त्रीयाणामयुनोपनतानामपि विषयाणां निन्दितप्रतिग्रहादिरूपार्जनदोषदर्शनाच्छास्त्रीयाणामप्युपार्जितानां च रक्षणादिदोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रहः ॥ ३० ॥

ते तु—

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः

सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ ३१ ॥

तत्राहिंसा जात्यवच्छिन्ना मत्स्येवधकस्य मत्स्येष्वेव नान्यत्र हिंसा । सैव देशावच्छिन्ना न तीर्थे हनिष्यामीति । सैव कालावच्छिन्ना न चतुर्दश्यां न पुण्येऽहनि हनिष्यामीति । सैव त्रिभिरुपरतस्य समयावच्छिन्ना देवब्राह्मणार्थे नान्यथा हनिष्यामीति । यथा च क्षत्रियाणां युद्ध एव हिंसा नान्यत्रेति । एभिर्जातिदेशकालसमयैरनवच्छिन्ना अहिंसादयः सर्वथैव परिपालनीयाः । सर्वभूमिषु सर्वविषयेषु सर्वथैवाविदितव्यभिचाराः सार्वभौमा महाव्रतमित्युच्यन्ते ॥ ३१ ॥

शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वर-

प्राणधानानि नियमाः ॥ ३२ ॥

तत्र शौचं मृज्जलादिजनितं मेध्याभ्यवहरणादि च वाह्यम् । आभ्यन्तरं चित्तमलानामाक्षालनम् । संतोषः संनिहितसाधनादधिकस्यानुपादित्सा । तपो द्वंद्वसहनम् । द्वंद्वैश्च जिघत्सापिपासे

सामान्यत उक्ता यादृशाः पुनर्योगिनामुपादेयास्तादृशवक्तुं सूत्रमवतारयति—ते त्विति । जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् । सर्वासु जात्यादिलक्षणासु भूमिषु विदिताः सार्वभौमाः । अहिंसादय इत्यन्यत्राप्यवच्छेद ऊहनीयः । सुगमं भाष्यम् ॥ ३१ ॥

शौचादिनियमानाचष्टे—शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्राणधानानि नियमाः । व्याचष्टे—शौचमिति । आदिशब्देन गोमयादयो गृह्यन्ते । गोमूत्रयावकादि मेध्यं तस्याभ्यवहरणादि । आदिशब्दाद्प्रासपरिमाणसंख्यानियमादयो प्राह्याः । मेध्याभ्यवहरणादिजनितमिति वक्तव्ये मेध्याभ्यवहरणादि चेत्युक्तं कार्यं कारणोपचारात् । चित्तमला मद्मानासूयादयस्तदपनयो मनःशौचम् । प्राणैत्राणमात्रहेतोरभ्यधिकस्यानुपादित्सा संतोषः प्रागेव स्वीकरणपरित्यागादिति शेषः ।

१ ग. छ. च. °त्स्यवन्धक° । छ. °त्स्यवेध° । २ ग. घ. छ. °च्यते ॥ ३१ ॥ ३ क. द्वंद्वं च जि° । ग. घ. च. द्वंद्वश्च । छ. द्वंद्वानि च जि° । ४ ख. झ. °णमात्रमा° । ५ क. ख. झ. विशेषः ।

शीतोष्णे स्थानासने काष्ठमौनाकारमौने च । व्रतानि चैषां
यथायोगं कृच्छ्रचान्द्रायणसांतपनादीनि । स्वाध्यायो मोक्षशा-
स्त्राणामध्ययनं प्रणवजपो वा । ईश्वरप्रणिधानं तस्मिन्परमगुरौ
सर्वकर्मापणम् ।

शय्यासनस्थोऽथ पथि व्रजन्वा

स्वस्थः परिक्षीणवितर्कजालः ।

संसारबीजक्षयमीक्षमाणः

स्यान्नित्यैयुक्तोऽमृतभोगभागी ॥

यत्रेदमुक्तं ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्चेति ॥ ३२ ॥

एतेषां यमनियमानाम्—

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥

यदाऽस्य ब्राह्मणस्य हिंसादयो वितर्का जायेरन्हनिष्याम्य-
हमपकारिणमनृतमपि वक्ष्यामि द्रव्यमप्यस्य स्वी करिष्यामि
दारेषु चास्य व्यवायी भविष्यामि परिग्रहेषु चास्य स्वामी
भविष्यामीति । एवमुन्मार्गप्रवणवितर्कज्वरेणातिदीप्तेन बाध्यमा-
नस्तत्प्रतिपक्षान्भावयेत् । घोरेषु संसाराङ्गरेषु पच्यमानेन मया
शरणमैपागतः सर्वभूताभयप्रदानेन योगधर्मः । स खल्वहं
त्यक्त्वा वितर्कान्पुनस्तानाददानस्तुल्यः श्ववृत्तेनेति भावयेत् ।

काष्ठमौनमिङ्गितेनापि स्वाभिप्रेतोप्रकाशनम् । अवचनमात्रमाकारमौनम् । परिक्षीणवि-
तर्कजाल इति वितर्को र्माणः संशयविपर्ययौ वेति । एतावता शुद्धोऽभिसंधिरुक्तः ।
एते च यमनियमा विषयवृत्तौ उक्ताः—

“ ब्रह्मचर्यमहिंसां च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ।

श्रेयैत योगी निष्कामो योग्यतां स्वमनो नयन् ॥

स्वाध्यायशौचसंतोषतपांसि नियतात्मवान् ।

कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन्प्रवणं मनः ॥

एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः ।

विशिष्टकृद्धाः काम्या निष्कामानां(णां) विमुक्तिदाः ”

[वि० पु० ६।७।३६-३८] इति ॥ ३२ ॥

‘ श्रेयारि बहुविधानि ’ इत्येषामपवादसंभवे तत्प्रतीकारोपदेशपरं सूत्रमवतारयति—
एतेषां यमनियमानामिति । सूत्रं—वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् । वितर्काणां

१ घ. चैव । २ ख. ग. घ. ङ. छ. ‘त्यमुक्तो’ । ३ क. च. ‘मुपग’ । ४ घ. ङ.
‘गताः स’ । ५ घ. ङ. ‘धर्माः । स । ६ ज. ‘म् । भा’ ।

यथा श्वा वान्तावलेही तथा त्यक्तस्य पुनराददान इति । एव-
मादि सूत्रान्तरेष्वपि योज्यम् ॥ ३३ ॥

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमो-
दिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुम-
ध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला
इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥

तत्र हिंसा तावत्—कृता कारिताऽनुमोदितेति त्रिधा । एकैका
पुनस्त्रिधा लोभेन मांसचर्मार्थेन क्रोधेनापकृतमनेनेति मोहेन
धर्मो मे भविष्यतीति । लोभक्रोधमोहाः पुनस्त्रिविधा मृदुमध्या-
धिमात्रा इति । एवं सप्तविंशतिर्भेदा भवन्ति हिंसायाः । मृदु-
मध्याधिमात्राः पुनस्त्रिधा—मृदुमृदुर्मध्यमृदुस्तीव्रमृदुरिति । तथा
मृदुमध्यो मध्यमध्यस्तीव्रमध्य इति । तथा मृदुतीव्रो मध्यती-
व्रोऽधिमात्रतीव्र इति । एवमेकाशीतिभेदा हिंसा भवति । सा
पुनर्नियमविकल्पसमुच्चयभेदादसंख्येया, प्राणभृद्देहस्यापरिसं-
ख्येयत्वादिति । एवमनृतादिष्वपि योज्यम् ।

ते खल्वमी वितर्का दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभाव-
नम् । दुःखमज्ञानं चानन्तं फलं येषामिति प्रतिपक्षभावनम् ।
तथा च हिंसकस्तावत्प्रथमं वध्यस्य वीर्यमाक्षिस्थति । ततश्च शस्त्रा-
दिनिपातेन दुःखयति । ततो जीवितादापि मा यति । ततो
वीर्याक्षेपादस्य चेतनाचेतनमुपकरणं क्षीणवीर्यं भक्त्वा । दुःखो-

भाष्ये नास्ति तिरोहितमिव किंचन ॥ ३३ ॥

तत्र वितर्काणां स्वरूपप्रकारकारणवर्मफलभेदान्प्रतिपक्षभावनानुपयान्प्रतिपक्षभा-
वनास्वरूपाभिधित्तया सूत्रेणाऽऽह—वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता
लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्ष-
भावनम् । व्याचष्टे—तत्र हिंसेति ।

प्राणभृद्देहस्यापरिसंख्येयत्वान्नियमविकल्पसमुच्चयाः संभविनो हिंसादयः । तत्र
धर्मतस्तमःसमुद्भेदे सति चतुर्विधविपर्ययलक्षणस्याज्ञानस्याप्युदय इत्यज्ञानश्च क्वचमप्येते-
षामिति । दुःखाज्ञानानन्तफलत्वमेव हि प्रतिपक्षभावनं तद्वशादेभ्यो निवृत्तेरिति ।
तदेव प्रतिपक्षभावनं स्फोरयति—वध्यस्य पश्चादेवीर्यं प्रयत्नं कायव्यापा-

त्पादान्नरकतिर्यक्प्रेतादिषु दुःखमनुभवति, जीवितव्यपरोपणा-
त्प्रतिक्षणं च जीवितात्यये वर्तमानो मरणमिच्छन्नपि दुःखवि-
पाकस्य नियतत्रिपाकवेदनीयत्वात्कथंचिदेवोच्छ्रसिति । यदि च
कथंचित्पुण्यावापगता हिंसा भवेत्तत्र सुखप्राप्तौ भवेदल्पायुरिति ।
एवमनृतादिष्वपि योज्यं यथासंभवम् । एवं वितर्काणां चामुमे-
वानुगतं विषाकमनिष्टं भावयन्न धितर्केषु मनः प्रणिदधीत ॥३४॥

प्रतिपक्षभावनोद्धेतोर्हेया वितर्का यदाऽस्य स्युरप्रसवधर्माण-
स्तदा तत्कृतमैश्वर्यं योगिनः सिद्धिसूचकं भवति । तद्यथा—

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सं-
निधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥

सर्वप्राणिनां भवति ॥ ३५ ॥

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥

धार्मिको भूया इति भवति धार्मिकः, स्वर्गं प्राप्नुहीति स्वर्गं
प्राप्नोति । अमोघाऽस्य वाग्भवति ॥ ३६ ॥

रहेतुं प्रथमप्राक्षिपति यूपनियोजनेन । तेन हि पशोरप्रागल्भ्यं भवति । शेषमति-
स्फुटम् ॥ ३४ ॥

उक्ता यमनियमास्तदपवादकानां च वितर्काणां प्रतिपक्षभावनातो ह्यनिरुक्ता, संप्रत्यप्रत्यूहं
यमनियमाभ्यासात्तत्सिद्धिपरिज्ञानसूचकानि चिह्नान्युपन्यस्यति यत्परिज्ञानाद्योगी तत्र तत्र
कृतकृत्यः कर्तव्येषु प्रवर्तत इत्याह (ति)—यदेति (प्रतिपक्षेति) । अहिंसाप्र-
तिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः । शाश्वतिकविरोधा अप्यश्वमहिषमूपकमार्जाराहिनकुला-
दयोऽपि भगवतः प्रतिष्ठिताहिंसस्य संनिधानात्तच्चित्तानुकारिणो वैरं परित्यजन्तीति ॥३५॥

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् । क्रियासाध्यौ धर्मधर्मौ क्रिया तत्फलं च
स्वर्गनरकादि ते एवाऽऽश्रयतीत्याश्रयस्तस्य भावस्तत्त्वं तदस्य भगवतो वाचो भवतीति ।
क्रियाश्रयत्वमाह— धार्मिक इति । फलाश्रयत्वमाह—स्वर्गमिति । अमोघाऽप्रति-
हता ॥ ३६ ॥

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥

सर्वदिक्स्थान्यस्योपतिष्ठन्ते रत्नानि ॥ ३७ ॥

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥

यस्य लाभादप्रतिघान्गुणानुत्कर्षयति । सिद्धश्च विनेयेषु
ज्ञानमाधातुं समर्थो भवतीति ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोधः ॥ ३९ ॥

अस्य भवति । कोहमासं कथमहमासं किंस्विदिदं^१ कथं
स्विदिदं के वा भविष्यामः कथं वा भविष्याम इत्येवमस्य पूर्वा-
न्तपरान्तमध्येष्वात्मभावजिज्ञासा स्वरूपेणोपावर्तते । एता
यमस्थैर्ये सिद्धयः ॥ ३९ ॥

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् । सुबोधम् ॥ ३७ ॥

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः । वीर्यं सामर्थ्यं यस्य लाभादप्रतिघानप्रतिघातान्गु-
णानणिमादीनुत्कर्षयत्युपचिनोति । सिद्धश्च तारा (तर्का) दिभिरष्टाभिः सिद्धिभिरूहाय-
परनामभिरुपेतो विनेयेषु शिष्येषु ज्ञानं योगतदङ्गविषयमाधातुं समर्थो भवतीति ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोधः । निकायविशिष्टैर्देहेन्द्रियादिभिरभिसंबन्धो
जन्म तस्य कथंता किंप्रकारता तस्याः संबोधः साक्षात्कारः सप्रकारातीन्द्रियशान्तो-
दिताव्यपदेश्यजन्मपरिज्ञानमिति यावत् । अतीतं जिज्ञासते—कोऽहमासमिति ।
तस्यैव प्रकारभेदमुत्पादे स्थितौ च जिज्ञासते—कथमहमासमिति । वर्तमानस्य जन्मनः
स्वरूपं जिज्ञासते—किंस्विदिति । शरीरं भौतिकं किं भूतानां समूहमात्रमाहोस्वित्ते-
भ्योऽन्यदिति । अत्रापि कथंस्विदित्यनुपञ्जनीयम् । काचित्तु पठ्यत एव । अनागतं
जिज्ञासते—के वा भविष्याम इति । अत्रापि कथंस्विदित्यनुपङ्गः । एवमस्येति ।
पूर्वान्तोऽर्ततः कालः परान्तो भविष्यन्मध्ये वर्तमानस्तेष्वात्मनो भावः शरीरादिसंब-
न्धस्तस्मिज्जिज्ञासा ततश्च ज्ञानं, यो हि यदिच्छति स तत्करोतीति न्यायात् ॥ ३९ ॥

१ ख. 'दं के । २ क. ख. 'र्वास्ताप' । ग. च. छ. 'र्वाप' । ३ ज. 'तिहता' ।
४ ज. 'श्च भावादि' । ५ ज. 'गवि' । ६ कालोऽऽ ।

नियमेषु वक्ष्यामः—

शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

स्वाङ्गे जुगुप्सायां शौचमारभमाणः कायावद्यदर्शी कायान-
भिष्वङ्गी यतिर्भवति । किं च परैरसंसर्गः कायस्वभाववलोकी
स्वमपि कायं जिहासुर्मृज्जलादिभिराक्षालय^१ कायशुद्धिमप-
श्यन्कथं परकायैरत्यन्तमेवाप्रयतैः संसृज्येत ॥ ४० ॥

किं च—

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजया-

त्मदर्शनयोग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥

भवन्तीति वाक्यशेषः । शुचेः सत्त्वशुद्धिस्ततः सौमनस्यं
तत एकाग्र्यं तत इन्द्रियजयस्ततश्चाऽऽत्मदर्शनयोग्यत्वं बुद्धिस-
त्त्वस्य भवतीत्येतच्छौचस्थैर्यादधिगम्यत इति ॥ ४१ ॥

संतोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥ ४२ ॥

तथा चोक्तम्—

“ यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।

तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ” इति ॥४२॥

शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः । अनेन बाह्यशौचसिद्धिसूचकं कथितम् ॥४०॥
आन्तरशौचसिद्धिसूचकमाह—किंचेति । सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियज-
यात्मदर्शनयोग्यत्वानि च । चित्तमलानामाक्षालने चित्तसत्त्वममलं प्रादुर्भवति वैम-
ल्यात्सौमनस्यं स्वच्छता स्वच्छं तदेकाग्रं ततो मनस्तन्त्राणामिन्द्रियाणां तज्जयाजयस्तत
आत्मदर्शनयोग्यत्वं बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति ॥ ४१ ॥

संतोषादनुत्तमः सुखलाभः । न विद्यतेऽस्मादुत्तम इत्यनुत्तमः । यथा चोक्तं
ययातिना परैरौ यौवनमर्पयता—

“ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यताम् ।

तां तृष्णां संत्यजन्प्राज्ञः सुखेनैवाभिपूर्यते” [भार०आ०८५।१४] इति ॥

तदेतद्दर्शयति—यच्च कामसुखं लोक इत्यादिना ॥ ४२ ॥

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धि-

क्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥

निर्वर्त्यमानमेव तपो हिनस्त्यशुद्ध्यावरणमलं तदावरणम-
लापगमात्कायसिद्धिरणिमाद्या । तथेन्द्रियसिद्धिर्दूराच्छूर्णदर्श-
नाद्येति ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥

देवा ऋषयः सिद्धाश्च स्वाध्यायशीलस्य दर्शनं गच्छन्ति,
कार्ये चास्य वर्तन्त इति ॥ ४४ ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥

ईश्वरार्पितसर्वभावस्य समाधिसिद्धिर्यया सर्वमीप्सितमवि-
तथं जानाति देशान्तरे देहान्तरे कालान्तरे च । ततोऽस्य प्रज्ञा
यथाभूतं प्रजानातीति ॥ ४५ ॥

उक्ताः सह सिद्धिभिर्यमनियमाः । आसनादीनि वक्ष्यामः ।

तत्र—

स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

तपःसिद्धिसूचकमाह—कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः । अशुद्धिलक्षणमा-
वरणं तामसमधर्मादि । अणिमाद्या महिमा लघिमा प्राप्तिश्च । सुगमम् ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायसिद्धिसूचकमाह—स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः । सुगमम् ॥ ४४ ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् । न च वाच्यमीश्वरप्रणिधानादेव चेऽसंप्रज्ञा-
तस्य समाधेरङ्गिनः सिद्धिः कृतं सप्तभिर्ङ्गैरिति । ईश्वरप्रणिधानसिद्धौ दृष्टादृष्टवान्त-
रव्यापारेण तेषामुपयोगात् । संप्रज्ञातसिद्धौ च संयोगपृथक्त्वेन दध्न इव क्रत्वर्थता पुरु-
षार्थता च । न चैवमन्तरङ्गता धारणाध्यानसमाधीनां संप्रज्ञातसिद्धौ । संप्रज्ञातसमान-
गोचरतयाऽङ्गान्तरेभ्योऽतद्गोचरेभ्योऽस्यान्तरङ्गत्वप्रतीतिः । ईश्वरप्रणिधानमपि हीश्वरगोचरं न
संप्रज्ञेयगोचरमिति बहिरङ्गमिति सर्वमवदातम् । प्रजानातीति प्रज्ञापदव्युत्पत्तिर्दर्शिता ॥ ४५ ॥

उत्तरसूत्रमवतारयति—उक्ताः सह सिद्धिभिर्यमनियमाः । आसनादीनि
वक्ष्यामः । तत्र—स्थिरसुखमासनम् । स्थिरं निश्चलं यत्सुखं सुखावहं तदासनमिति

तद्यथा पद्मासनं भद्रासनं स्वस्तिकं दण्डासनं सोपाश्रयं पर्यङ्कं
क्रौञ्चनिषदनं हस्तिनिषदनमुष्ट्रनिषदनं समसंस्थानं स्थिरसुखं
यथासुखं चेत्येवमादीनि ॥ ४६ ॥

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥

भवतीति वाक्यशेषः । प्रयत्नोपरमात्सिध्यत्यासनं येन नाङ्ग-
भेजयो भवति । अनन्ते वा समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्तय-
तीति ॥ ४७ ॥

ततो द्वंद्वानभिघातः ॥ ४८ ॥

शीतोष्णादिभिर्द्वैरासनजयान्नाभिभूयते ॥ ४८ ॥

सूत्रार्थः । आस्थित आस्ते वाऽनेनेत्यासनम् । तस्य प्रभेदानाह—तद्यथेति । पद्मासनं
प्रसिद्धम् । स्थितस्यैकतरः पादो भूयस्त एकतरश्चाऽऽकुञ्चितजानोरुपरि न्यस्त इत्येतद्वी-
रासनम् । पादतले वृषणसर्मापे संपुटीकृत्य तस्योपरि पाणिक्छपिकां कुर्यात्तद्भद्रासनम् ।
सव्यमाकुञ्चितं चरणं दक्षिणजङ्घोर्वन्तरे दक्षिणं चाऽऽकुञ्चितं वामजङ्घोर्वन्तरे निक्षि-
पेदेतत्स्वस्तिकम् । उपविश्य श्लिष्टाङ्गुलिकौ श्लिष्टगुल्फौ भूमिश्लिष्टजङ्घोरुपादौ प्रसार्य
दण्डासनमभ्यसेत् । योगपट्टकयोगात्सोपाश्रयम् । जानुप्रसारितबाहोः शयनं पर्यङ्कः ।
क्रौञ्चनिषदनादीनि क्रौञ्चादीनां निषण्णानां संस्थानदर्शनात्प्रत्येतव्यानि । पाष्पर्यग्रपादाभ्यां
द्वयोराकुञ्चितयोरन्योन्यसंपीडनं समसंस्थानं, येन संस्थानेनावस्थितस्य स्थैर्यं सुखं च
सिध्यति तदासनं स्थिरसुखम् । तदेतद्भगवतः सूत्रकारस्य संमतं, तस्य विवरणं यथा-
सुखं चेति ॥ ४६ ॥

आसनस्वरूपमुक्त्वा तत्साधनमाह—प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् । सांसि-
द्धिको हि प्रयत्नः शरीरधारको न योगाङ्गस्योपदेष्टव्यासनस्य कारणं तस्य तत्कारणत्व
उपदेशवैयर्थ्यात्स्वरसत एव तत्सिद्धेः । तस्मादुपदेष्टव्यस्याऽऽसनस्यायमसाधको विरोधी च
स्वाभाविकः प्रयत्नस्तस्य च यादृच्छिकासनहेतुतयाऽऽसननियमोपहन्तृत्वात् । तस्मादुप-
दिष्टनियमः सनमभ्यस्यता स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्याय प्रयत्न आस्थेयो नान्यथोपदिष्टमासनं
सिध्यतीति स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यमासनसिद्धिहेतुः । अनन्ते वा नागनायके स्थिरतरङ्ग-
णासहस्रविधृतविश्वंभरामण्डले समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्तयतीति ॥ ४७ ॥

आसनविजयसूचकमाह—ततो द्वंद्वानभिघातः । निगदव्याख्यतं भाष्यम् । आस-
नमप्युक्तं विष्णुपुराणे—

१ क. झ. °स्थनेऽवाऽऽसो । २ अ. पाष्णिपाद् ग्र.भ्यां । ३ ख. ज. स्थैर्यमु° । ४ ख.
ज. झ. °लं सि° । ५ क. झ. तत्र भग° । ज. तत्र भव° । ६ ख. ज. °ल्याता प्र° । ७
ख. ज. °तरे फ° ।

तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गति-
विच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९ ॥

सत्यासनजये बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः, कौष्ठ्यस्य
वायोर्निःसारणं प्रश्वासः, तयोर्गतिविच्छेद उभयाभावः प्राणा-
यामः ॥ ४९ ॥

स तु—

बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसं-
ख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

यत्र प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स बाह्यः । यत्र श्वासपूर्वको
गत्यभावः स आभ्यन्तरः । तृतीयः स्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाभावः
सकृत्प्रयत्नाद्भवति । यथा तप्ते न्यस्तमुपले जलं सर्वतः संकोच-
मापद्यते तथा द्वयोर्युगर्पद्गत्यभाव इति । त्रयोऽप्येते देशेन परि-

“ एवं भद्रासनादीनां समास्थाय गुणैर्युतम् ” इति [वि०पु० ६।७।३९] ॥ ४८ ॥

आसनानन्तरं तत्पूर्वकतां प्राणायामस्य दर्शयंस्तल्लक्षणमाह—तस्मिन्सति श्वास-
प्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः । रेचकपूरककुम्भकेष्वस्ति श्वासप्रश्वासयोर्गति-
विच्छेद इति प्राणायामसामान्यलक्षणमेतदिति । तथाहि—यत्र बाह्यो वायुराचम्यान्तर्धा-
र्यते पूरके तत्रास्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः । यत्रापि कौष्ठ्यो वायुर्धरेच्य बहिर्धर्यते
रेचके तत्रास्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः । एवं कुम्भकेऽपीति । तदेतद्भाष्येणोच्यते—
सत्यासनेति ॥ ४९ ॥

प्राणायामविशेषत्रयलक्षणपरं सूत्रमवतारयति—स त्विति । बाह्याभ्यन्तरस्तम्भ-
वृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः । वृत्तिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । रेच-
कमाह—यत्र प्रश्वासेति । पूरकमाह—यत्र श्वासेति । कुम्भकमाह—तृतीये
इति । तदेव स्फुटयति—यत्रोभयोः श्वासप्रश्वासयोः सकृदेव विधारकात्प्रयत्ना-
दभावो भवति न पुनः पूर्ववदापूरणप्रयत्नौघविधारकप्रयत्नो नापि रेचकप्रयत्नौघवि-
धारकप्रयत्नोऽपेक्ष्यते । किंतु यथा तप्त उपले निहितं जलं परिशुभ्यत्सर्वतः संको-
चमापद्यत एवमयमपि मारुतो वहनशीलो बलवद्विधारकप्रयत्ननिरुद्धक्रियः शरीर
एव सूक्ष्मीभूतोऽवतिष्ठते नतु पूरयति येन पूरकः । न तु रेचयति येन रेचक इति ।

दृष्टा इयानस्य विषयो देश इति । कालेन परिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना इत्यर्थः । संख्याभिः परिदृष्टा एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्घातस्तद्विगृहीतस्यैतावद्भिर्द्वितीय उद्घात एवं तृतीयः । एवं मृदुरेवं मध्य एवं तीव्र इति संख्यापरिदृष्टः । स खल्वयमेवमभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

देशकालसंख्याभिर्बाह्याविषयपरिदृष्ट आक्षिप्तः । तथाऽऽभ्यन्तरविषयपरिदृष्ट आक्षिप्तः । उभयथा दीर्घसूक्ष्मः । तत्पूर्वको भूमिजयात्क्रमेणोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः । तृतीयस्तु

इयानस्य देशो विषयः प्रादेशवितस्तिहस्तादिपरिमितो निवातप्रदेश ईषीकातूलादिक्रियानुमितो बाह्य एवमान्तरोऽप्यापादतलमामस्तकं पिपीलिकास्पर्शसदृशेनानुमितः स्पर्शेन । निमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भागः क्षणस्तेपामियत्तावधारणेनावच्छिन्नः । स्वजानुमण्डलं पाणिना त्रिः परामृश्य च्छोटिकावच्छिन्नः कालो मात्रा ताभिः षट्त्रिंशता मात्राभिः परिमितः प्रथम उद्घातो मृदुः । स एव द्विगुणीकृतो द्वितीयो मध्यमः । स एव त्रिगुणीकृतस्तृतीयस्तीव्रः । तमिमं संख्यापरिदृष्टं प्राणायाममाह—संख्याभिरिति । स्वस्थस्य हि पुंसः श्वासप्रश्वासक्रियावच्छिन्नेन कालेन यथोक्तच्छोटिकाकालः समानः । प्रथमोद्धातकर्मतां नीत उद्धातो विजितो वशीकृतो निगृहीतः । क्षणानामियत्ता कालो विवक्षितः । श्वासप्रश्वासेयत्ता संख्येति कथंचिद्वेदः । स खल्वयं प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसपक्षमासादिक्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः । परमनैपुण्यसमाधिगमनीयतया च सूक्ष्मो न तु मन्दतया ॥ ५० ॥

एवं त्रयो विशेषा लक्षिताः । चतुर्थं लक्षयति—बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः । व्याचष्टे—देशकालसंख्याभिरिति । आक्षिप्तोऽभ्यासवशीकृताद्रूपादवरोपितः सांऽपि दीर्घसूक्ष्म एव तत्पूर्वको बाह्याभ्यन्तरविषयप्राणायामो देशकालसंख्यादर्शनपूर्वकः । न चासौ चतुर्थस्तृतीय इव सकृत्प्रयःनादह्याय जायते किं त्वभ्यस्यमानस्तां तामवस्थामापन्नस्तत्तदवस्थाविजानुक्रमेण भवतीत्याह—भूमिजयादिति । ननुभयोर्गत्यभावः स्तम्भवत्तावप्यस्तीति कोऽस्मादस्य विशेष इत्यत आह—तृतीय इति । अनालोचनपूर्वः सकृ-

१ ख. ज. झ मन्दः । २ ज. °श्वासप्रच गेपपन्ना तु सं° ।

विषयानालोचितो गत्यभावः सकृदारब्ध एव देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः । चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात्क्रमेण भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्वको गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायाम इत्ययं विशेष इति ॥ ५१ ॥

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥

प्राणायामानभ्यस्यतोऽस्य योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयं कर्म । यत्तदाचक्षते—महामोहमयेनेन्द्रजालेन प्रकाशशीलं सत्त्वमावृत्य तदेवाकार्ये नियुञ्जत इति । तदस्य प्रकाशावरणं कर्म संसारनिबन्धनं प्राणायामाभ्यासाद्दुर्बलं भवति प्रतिक्षणं च क्षीयते । तथाचोक्तम्—“तपो न परं प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्य ” इति ॥ ५२ ॥

त्प्रयत्ननिर्वर्तितस्तृतीयः । चतुर्थस्वालोचनपूर्वो बहुप्रयत्ननिर्वर्तनीय इति विशेषः । तयोः पूरकरेचकयोर्विषयोऽनालोचितोऽयं तु देशकालसंख्याभिरालोचित इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

प्राणायामस्यावान्तरप्रयोजनमाह—ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् । आव्रियतेऽनेन बुद्धिसत्त्वप्रकाश इत्यावरणं क्लेशः पाप्मा च । व्य.चष्टे—प्राणायामानिति । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं बुद्धिसत्त्वप्रकाशो विवेकस्य ज्ञानं विवेकज्ञानम् । विवेकज्ञानमावृणोतीति विवेकज्ञानावरणीयम् । भव्यगेयप्रवचनीयादीनां (पा०सू०३।४।६८) कर्तारि निपातनस्य प्रदर्शनार्थत्वात्कोपनीयरञ्जनीयवदत्रापि कर्तारि कृत्यप्रत्ययः । कर्मशब्देन तज्जन्यमपुण्यं तत्कारणं क्लेशं [च । लक्षयति । अत्रैवाऽऽगमिनामनुमतिमाह—यत्तदाचक्षत इति । महामोहो रागः, तदविनिर्भागवर्तन्यविद्याऽपि तद्ग्रहणेन गृह्यते । अकार्यमधर्मः । ननु प्राणायाम एव चेत्पाप्मानं क्षिणोति कृतं तर्हि तपसेत्यत आह—दुर्बलं भवतीति । न तु सर्वथा क्षीयतेऽतस्तत्प्रक्षयाय तपोऽपेक्ष्यत इति । अत्राप्यागमिनामनुमतिमाह—तथा चोक्तमिति ।

मनुरप्याह—“प्राणायामैर्दहेद्वेषान्” (मनुस्मृ० ६।७२) इति ।

प्राणायामस्य योगाङ्गता विष्णुपुराणोक्ता—

१ ज. °म् । व्या° । २ ज. °कज्ञा° । ३ ज. °ज्ञानमाव्रियतेऽनेन बुद्धिसत्त्वप्रकाश इत्यावरणं क्लेशः पाप्मा स हि विवेकज्ञानमा° । ४ क. ख. °नं स हि विवेकज्ञानमा° । ५ ज. °ण्यं च क्ले° ।

किं च—

धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

प्राणायामाभ्यासादेव । “ प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राण-
स्य ” इति वचनात् ॥ ५३ ॥

अथ कः प्रत्याहारः—

स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार

इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

स्वविषयसंप्रयोगाभावे चित्तस्वरूपानुकार इवेति, चित्तनि-
रोधे चित्तवन्निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवदुपायान्तरमपे-
क्षन्ते । यथा मधुकरराजं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति निविश-

“प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात्कुरुते तु यः ।

प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीज एव च ॥

परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदाऽनिलौ ।

कुरुतस्तद्विधानेन तृतीयं संयमात्तयोः ”

(वि०पु० ६।७।४०।४१) इति ॥ ५२ ॥

किं च—धारणासु च योग्यता मनसः । प्राणायामो हि मनः स्थिरीकुर्व-
न्धारणासु योग्यं करोति ॥ ५३ ॥

तदेवं यमादिभिः संस्कृतः संयमाय प्रत्याहारमारभते । तदा लक्षणसूत्रमवतारयितुं
पृच्छति—अथेति । स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्या-
हारः । चित्तमपि मोहनीयरञ्जनीयकोणाभ्यां शब्दादिभिर्विषयैर्न संप्रयुज्यते तदसंप्रयोगा-
च्चक्षुरादीन्यपि न संप्रयुज्यन्त इति सोऽयमिन्द्रियाणां चित्तस्वरूपानुकारः । यत्पुनस्तत्त्वं
चित्तमभिनिविशते न तैर्दिन्द्रियाणि बाह्यविषयाणीत्यननुकारोऽपि । अत उक्तमनुकार
इवेति । स्वविषयासंप्रयोगस्य साधारणस्य धर्मस्य चित्तानुकारनिमित्तत्वं सप्तम्या दर्श-
यति—स्वेति । अनुकारं विवृणोति—चित्तनिरोध इति । द्वयोर्निरोधहेतुश्च प्रयत्नस्तुल्य
इति सादृश्यम् । अत्रैव दृष्टान्तमाह—यथा मधुकरराजमिति । दार्ष्टान्तिके

१ क. ग. घ. ङ. च. छ. °त्तस्य स्व° । २ क. °राजानं म° । ३ क. °त्तस्य स्व° ।
४ क. झ. तत्रेन्द्रियाणां वा । ख. तत्रेन्द्रियाणामनुकारो विषयाणाम् । अ° । ५ क. °ह्यवि-
षयवि° । ६ क. °याणामन° । झ. °याणामनु° । ७ क. °रोधे निरोधहेतौ च प्र° । ८
°रोधानिरोध° । ८ क. °राजानमि° ।

मानमनु निविशन्ते तथेन्द्रियाणि चित्तनिरोधे निरुद्धानीत्येष
प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

(इति श्रीपतञ्जलिविरचितयोगसूत्रेषु द्वितीयः साधनपादः ॥ २ ॥)

शब्दादिष्वव्यसनमिन्द्रियजय इति केचित् । सक्तिर्व्यसनं
व्यस्यत्येनं श्रेयस इति । अविरुद्धा प्रतिपत्तिर्न्याय्या । शब्दादि-
संप्रयोगः स्वेच्छयेत्यन्ये । रागद्वेषाभावे सुखदुःखशून्यं शब्दादि-
ज्ञानमिन्द्रियजय इति केचित् । चित्तैकाग्र्यादप्रतिपत्तिरेवेति
जैगीषव्यः । ततश्च परमा त्वियं वश्यता यच्चित्तनिरोधे निरु-

योजयति—तथेति । अत्रापि विष्णुपुराणवाक्यम्—

“शब्दादिष्वनुपक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित् ।

कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ” ॥ (वि० पु० ६।७।४३)

तस्य प्रयोजनं तत्रैव दर्शितम्—

“वश्यता परमा तेन जायते निश्चलात्मनाम् ।

इन्द्रियाणामवश्यैस्तेर्न योगी योगसाधकः ”

(वि० पु० ६।७।४४) इति ॥ ५४ ॥

अस्यानुवादकं सूत्रम्—ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् । ननु सन्ति किमन्या
अपरमा इन्द्रियाणां वश्यता या अपेक्ष्य परमेयमुच्यते, अद्धा ता दर्शयति—शब्दादि-
ष्विति । एतदेव विवृणोति—सक्ती रागे व्यसनम् । कया व्युपत्या, व्यस्यति
क्षिपति निरस्यत्येनं श्रेयस इति । तदभावोऽव्यसनं वश्यता । अपरामपि वश्यतामाह—
अविरुद्धा श्रुत्याद्यविरुद्धशब्दादिसेवनं तद्विरुद्धेष्वप्रवृत्तिः, सैव न्याय्या न्याया-
दनपेता यवः । अपरामपि वश्यतामाह—शब्दादिसंप्रयोग इति । शब्दादिष्विन्द्रि-
याणां संप्रयोगः स्वेच्छया भोग्येषु खल्वयं स्वतन्त्रो न भोग्यतन्त्र इत्यर्थः । अपरामपि
वश्यतामाह—रागद्वेषाभावे सुखदुःखशून्यं माध्यस्थ्येन शब्दादिज्ञानमित्येके ।
सूत्रकाराभिमतं वश्यतां परमर्षिसंमतमाह—चित्तस्यैकाग्र्यात्सहेन्द्रियैरप्रवृत्तिरेव
शब्दादिष्विति जैगीषव्यः । अस्याः परमतामाह—परमा त्विति । तुशब्दो वश्य-
तान्तरेभ्यो विशिनष्टि । वश्यतान्तराणि हि विषयाशीविषसंप्रयोगशालितया क्लेश-
विषसंपर्कशङ्कां नापक्रामन्ति । न हि विषविद्यावित्पकृष्टोऽपि वशीकृतभुजंगमो भुजंग-
ममङ्के निधाय स्वपिति विश्रब्धः । इयं तु वश्यता विदूरीकृतनिखिलविषयव्यतिषङ्गा

द्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवत्प्रयत्नकृतमुपायान्तरमपेक्षन्ते
योगिन इति ॥ ५५ ॥

इति श्रीपातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे श्रीमव्यास-
भाष्ये द्वितीयः साधनपादः ॥ २ ॥

निराशङ्कतया परमेत्युच्यते । नेतरेन्द्रियजयवदिति । यथा यतम्मानसंज्ञायामेके-
न्द्रियजयेऽपीन्द्रियान्तरजयाय प्रयत्नान्तरमपेक्षन्ते नैचैवं चित्तनिरोधे बाह्येन्द्रियनिरोधाय
प्रयत्नान्तरापेक्षेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

क्रियायोगं जगौ क्लेशान्विपाकान्कर्मणाभिह ।

तद्दुःखत्वं तथा व्यूहान्पादे योगस्य पञ्चकम् ॥ इति ॥ १ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलयोगसूत्रभाष्यव्याख्यायां
द्वितीयः साधनपादः ॥ २ ॥

वाचस्पतिकृतटीकासंवलितव्यासभाष्यसमेतानि
पातञ्जलयोगसूत्राणि ।

(तत्र तृतीयो विभूतिपादः ।)

उक्तानि पञ्च बहिरङ्गानि(णि) साधनानि । धारणा वक्तव्या—
देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

नाभिचक्रे हृदयपुण्डरीके मूर्ध्नि ज्योतिषि नासिकाग्रे जिह्वाग्र
इत्येवमादिषु देशेषु बाह्ये वा विषये चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बन्ध
इति धारणा ॥ १ ॥

प्रथमद्वितीयपादाभ्यां समाधिस्तत्साधनं चोक्तम् । तृतीयपादे तत्प्रवृत्त्यनुगुणाः
श्रद्धोत्पादहेतवो विभूतयो वक्तव्याः । ताश्च संयमसाध्याः । संयमश्च धारणाध्यान-
समाधिसमुदाय इति विभूतिसाधनतया पञ्चम्यश्च योगाङ्गैर्भ्यो बहिरङ्गैर्भ्योऽस्याङ्गत्र-
यस्यान्तरङ्गतया विशेषज्ञापनार्थमत्र त्रयस्योपन्यासः । तत्रापि च धारणाध्यानसमाधीनां
कार्यकारणभावेन नियतपौर्वापर्यत्वात्तदनुरोधेनोपन्यासे क्रम इति प्रथमं धारणा लक्षणी-
येत्याह—उक्तानीति । देशबन्धश्चित्तस्य धारणा । आध्यात्मिकदेशमाह—नाभि-
चक्र इति । आदिशब्देन ताल्वादयो ग्राह्याः । बन्धः संबन्धः । बाह्यदेशमाह—बाह्य
इति । बाह्ये च न स्वरूपेण चित्तस्य संबन्धः संभवतीत्युक्तं वृत्तिमात्रेण ज्ञानमात्रेणेति ।
अत्रापि पुराणम्—“ प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् ।

वशीकृत्य ततः कुर्याच्चित्तस्थानं शुभाश्रये ” ॥ [वि०पु०६।७।४५]

शुभाश्रया बाह्या हिरण्यगर्भवासवप्रजापतिप्रभृतयः ।

इदं च तत्रोक्तम्—“ मूर्तं भगवतो रूपं सर्वोपाश्रयनिःस्पृहम् ।
एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र धार्यते ॥
तच्च मूर्तं हरे रूपं यद्विचिन्त्यं नराधिप ।
तच्छ्रयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते ॥
प्रसन्नवदनं चारुपद्मपत्रनिभेक्षणम् ।
सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोज्ज्वलम् ॥
समकर्णान्तविन्यस्तचरुकुण्डलभूषणम् ।
कम्बुग्रीवं सुविस्तीर्णश्रीवत्साङ्कितवक्षसम् ॥
वलीविभाङ्गिना मग्ननाभिना चोदरेण च ।
प्रलम्बाष्टभुजं विष्णुमथ वाऽपि चतुर्भुजम् ॥

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥

तस्मिन्देशे ध्येयालम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानता सदृशः प्रवाहः
प्रत्ययान्तरेणापरामृष्टो ध्यानम् ॥ २ ॥

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरू-
पशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्य-
मिव यदा भवति ध्येयस्वभाववेशात्तदा समाधिरित्युच्यते ॥ ३ ॥

समस्थितोरुजङ्घं च स्वस्तिकाङ्घ्रिवराम्बुजम् ।
चिन्तयेद्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससम् ॥
किरीटचारुकैयूरकटकादिविभूषितम् ।
शार्ङ्गचक्रगदाखड्गशङ्खश्वलयान्वितम् ॥
चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाधायाऽऽत्ममानसम् ।
तावद्यावद्दृढीभूता तत्रैव नृप धारणा ॥
एतदातिष्ठतोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।

नापयाति यदा चित्तं सिद्धां मन्येत तां तदा ” [वि०पु०६।७।७७-८५] इति ॥ १ ॥

धारणासाध्यं ध्यानं लक्षयति—तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् । एकतानतै-
काग्रता । सुगमं भाष्यम् । अत्रापि पुराणम्—

“ तद्रूपप्रत्ययैकाग्र्यसंततिश्चान्यनि स्पृहा ।

तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ” [वि०पु०६।७।८९] इति ॥ २ ॥

ध्यानसाध्यं समाधिं लक्षयति—तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ।
व्याचष्टे—ध्यानमेवेति । ध्येयाकारनिर्भासमिति । ध्येयाकारस्यैव निर्भासो न
ध्यानाकारस्येति । अत एवाऽऽह—शून्यमिति । ननु शून्यं चेत्कथं ध्येयं प्रकाशेतेत्यत
आह—इवेति । अत्रैव हेतुमाह—ध्येयस्वभावावेशादिति ।

अत्रापि पुराणम्—“ तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् ।

मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते ” [वि०पु०६।७।९०] इति ॥

ध्येयाद्ध्यानस्य भेदः कल्पना तद्धीनमित्यर्थः । अष्टाङ्गयोगमुक्त्वा खाण्डिक्याय
केशिध्वज उपसंजहार—

त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

तदेतद्धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयमः । एकविषयाणि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते । तदस्य त्रयस्य तान्त्रिकी परिभाषा संयम इति ॥ ४ ॥

तज्जयात्प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥

तस्य संयमस्य जयात्समाधिप्रज्ञाया भवत्यालोको यथा यथा संयमः स्थिरपदो भवति तथा तथा समाधिप्रज्ञा विशारदी भवति ॥ ५ ॥

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

तस्य संयमस्य जितभूमेर्याऽनन्तरा भूमिस्तत्र विनियोगः ।

“ क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तदचेतनम् ।

निष्पाद्य मुक्तिकार्यं वै कृतकृत्यं निवर्तते ” [वि०पु०६।७।९२] इति ॥ ३ ॥

धारणाध्यानसमाधिरित्येतन्नयस्य तत्र तत्र नियुज्यमानस्य प्रातिस्विकसंज्ञोच्चारणे गौरवं स्यादिति लाघवार्थं परिभाषासूत्रमभवतारयति—त्रयमेकत्र संयमः । व्याचष्टे—एकविषयाणीति (तदेतदिति) । वाचकत्वशङ्कामपनयति—तदस्येति । तन्व्यते व्युत्पाद्यते योगो येन शास्त्रेण तत्तन्त्रं तद्भवा तान्त्रिकी । संयमप्रदेशाः “ परिणामत्रयसंयमात् ० ” [यो० सू०३।१६] इत्येवमादयः ॥ ४ ॥

संयमविजयस्याभ्याससाधनस्य फलमाह—तज्जयात्प्रज्ञालोकः । प्रत्ययान्तरानभिभूतस्य निर्मलप्रवाहेऽवस्थानमालोकः प्रज्ञायाः । सुगमं भाष्यम् ॥ ५ ॥

क्व पुनर्विनियुक्तस्य संयमस्य फलमेतदित्यत आह—तस्य भूमिषु विनियोगः । भूमिं विशेषयति भाष्यकारः—तस्येति । जिताया भूमेर्याऽनन्तरा भूमिरवस्थाऽजिता तत्र विनियोगः । स्थूलविषये सवितर्के समाधौ वशीकृते संयमेन संयमस्याविजिते निर्वितर्के विनियोगः । तस्मिन्नपि वशीकृते सविचारे विनियोगः । एवं निर्विचारे विनियोग इत्यर्थः । अत एव स्थूलविषयसमापत्तिसिद्धौ सत्यां पुराणे तत्तदायुधभूषणपनयेन सूक्ष्मविषयः समाधिरवतारितः—

“ ततः शङ्खगदाचक्रशार्ङ्गादिरहितं बुधः ।

चिन्तयेद्भगवद्रूपं प्रशान्तं साक्षसूत्रकम् ॥

+ अवतारयतीत्याधिकं प्रतिभाति ।

१ व. छ. तथेश्वरसादात्ममा° ।

न ह्यजिताधरभूमिरनन्तरभूमिं विलङ्घ्य प्रान्तभूमिषु संयमं लभते ।
तदभावाच्च कुतस्तस्य प्रज्ञालोकः । ईश्वरप्रसादाज्जितोत्तरभूमि-
कस्य च नाधरभूमिषु परचित्तज्ञानादिषु संयमो युक्तः । कस्मात्,
तदर्थस्यान्यत एवावगतत्वाद् । भूमेरस्या इयमनन्तरा भूमिरित्यत्र
योग एवोपाध्यायः । कथम् । एवं ह्युक्तम्—

“ योगेन यो गौ ज्ञातव्यो योगो योगात्प्रवर्तते ।

योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगे रमते चिरम् ” इति ॥ ६ ॥

त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥

तदेतद्धारणाध्यानसमाधित्रयमन्तरङ्गं संप्रज्ञातस्य समाधेः
पूर्वेभ्यो यमादिभ्यः पञ्चभ्यः साधनेभ्य इति ॥ ७ ॥

यदा च धारणा तस्मिन्नवस्थानवती ततः ।

किरीटकेयूरमुखैर्भूषणै रहितं स्मरेत् ॥

तदैकावयवं देवं सोऽहं चेति पुनर्बुधः ।

कुर्यात्ततो ह्यहमिति प्रणिधानपरो भवेत् ” [वि०पु० ६।७।८६-८८] इति ॥

कस्मात्पुनरधरा भूमिं विजित्योत्तरां विजयते विपर्ययः कस्मान्न भवतीत्यत आह—
न ह्यजिताधरभूमिरिति । न हि शिलाहृदाद्रङ्गां प्रति प्रस्थितोऽप्राप्य मैववनं गङ्गां
प्राप्नोति । ईश्वरप्रसादाज्जितोत्तरभूमिकस्य चेति कस्मात्तदर्थस्योत्तरभूमिविजयस्य
प्रत्यासन्नस्यान्यत एवेश्वरप्रणिधानादेवावगतत्वात् । निष्पादितक्रिये कर्मण्यविशेषाध्यायिनः
साधनस्य साधनन्यायातिपातादिति । स्यादेतदागमतः सामान्यतोऽवगतानामप्यवान्तरभू-
मिभेदानां कुतः पौर्वापर्यावगतिरित्यत आह—भूमेरस्या इति । जितः पूर्वा योग
उत्तरस्य योगस्य ज्ञानप्रवृत्त्यधिगमहेतुः । अवस्थैवावस्थावानित्यभिप्रेत्यैतद्ब्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

कस्मात्पुनर्योगाङ्गत्वाविशेषेऽपि संयमस्य तत्र तत्र विनियोगो नेतरेषां पञ्चानामित्यत
आह—त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः । तदिदं साधनत्रयं साध्यसमानविषयत्वेनान्तरङ्गं न
त्वेवं यमादयस्तस्मात्ते बहिरङ्गा इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ८ ॥

तदप्यन्तरङ्गं साधनत्रयं निर्बीजस्य योगस्य बहिरङ्गं भवति ।
कस्मात्, तदभावे भावादिति ॥ ८ ॥

अथ निरोधचित्तक्षणेषु चलं गुणवृत्तमिति कीदृशस्तदा चित्त-
परिणामः—

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभव-
वप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्ता-
न्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

साधनत्रयस्य संप्रज्ञात एवान्तरङ्गत्वं न त्वसंप्रज्ञाते तस्य निर्बीजतया तैः सह समा-
नविषयत्वाभावात्तेषु चिरनिरुद्धेषु संप्रज्ञातपरमकाष्ठापरनामज्ञानप्रसादरूपपरवैराग्यानन्तर-
मुत्पादाच्चेत्याह—× तदिति । तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य । समानविषयत्वमन्तरङ्ग-
त्वप्रयोजकमिह न तु तदनन्तरभावस्तस्य बहिरङ्गेश्वरप्रणिधानवर्तितया सव्यभिचारत्वादिति
स्थिते सव्यभिचारमप्यन्तरङ्गलक्षणं तदनन्तरभावित्वमस्य नास्ति । तस्माद्दूरापेताऽन्तरङ्गता
संयमस्यासंप्रज्ञात इति दर्शयितुं तदभावे भावादित्युक्तम् ॥ ८ ॥

परिणामत्रयसंयमादित्यत्रोपयोक्ष्यमाणपरिणामत्रयं प्रतिपिपादयिषुर्निर्बीजप्रसङ्गेन पृच्छति-
अथेति । व्युत्थानसंप्रज्ञातयोश्चित्तस्य स्फुटतरपरिणामभेदप्रचयानुभवान्न प्रश्नावतारो
निरोधे तु नानुभूयते परिणामः । न चाननुभूयमानो नास्ति, चित्तस्य त्रिगुणतया चलत्वेन
गुणानां क्षणमप्यपरिणामस्यासंभवादित्यर्थः । प्रश्नोत्तरं सूत्रम्—व्युत्थाननिरोधसंस्कार-
योरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः । असंप्रज्ञातं
समाधिपेक्ष्य संप्रज्ञातो व्युत्थानम् । निरुध्यतेऽनेनेति निरोधो ज्ञानप्रसादः परं वैराग्यं
तयोर्व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ । तत्र व्युत्थानसंस्कारस्याभिभवो निरोध-
संस्कारस्याऽऽविर्भावश्चित्तस्य धर्मिणो निरोधक्षणस्य निरोधवसरस्य द्वयोरवस्ययोरन्वयः ।
नहि चित्तं धर्मि संप्रज्ञातावस्थायामसंप्रज्ञातावस्थायां च संस्काराभिभवप्रादुर्भावयोः
स्वरूपेण भिद्यत इति । ननु यथोत्तरे क्लेशा अविद्यामूला अविद्यानिवृत्तौ निवर्तन्त इति न तु
तेन्निवृत्तौ पृथक्प्रयत्नान्तरमास्थीयत एवं व्युत्थानप्रत्ययमूलाः संस्कारा व्युत्थानप्रत्ययनिवृत्तावेध

× तदितीत्यधिकम् ।

व्युत्थानसंस्काराश्चित्तधर्मा न ते प्रत्ययात्मका इति प्रत्य-
यनिरोधे न निरुद्धा निरोधसंस्कारा अपि चित्तधर्मास्तयो-
रभिभवप्रादुर्भावौ व्युत्थानसंस्कारा हीयन्ते निरोधसंस्कारा
आधीयन्ते । निरोधक्षणं चित्तमन्वेति तदेकस्य चित्तस्य प्रति-
क्षणमिदं संस्कारान्यथात्वं निरोधपरिणामः । तदा संस्कारशेषं
चित्तमिति निरोधसमाधौ व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥

निरोधसंस्काराभ्यासपाटवपेक्षा प्रशान्तवाहिता चित्तस्य
भवति । तत्संस्कारमान्द्ये व्युत्थानधर्षिणा संस्कारेण निरोधधर्म-
संस्कारोऽभिभूयत इति ॥ १० ॥

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयो चि-

त्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

सर्वार्थता चित्तधर्मः । एकाग्रताऽपि चित्तधर्मः । सर्वार्थ-
तायाः क्षयस्तिरोभाव इत्यर्थः । एकाग्रताया उदय आविर्भाव

निवर्तन्त इति तन्नित्तौ न निरोधसंस्कारोऽपेक्षितव्य इत्यत आह—व्युत्थानसंस्कारा
इति । न कारणमात्रनिवृत्तिः कार्यनिवृत्तिहेतुर्मा भूकुविन्दनिवृत्तावपि पटस्य निवृत्तिरपि तु
यत्कारणात्मकं यत्कार्यं तत्कारणनिवृत्तौ तत्कार्यनिवृत्तिः । उत्तरे च क्लेशा अविद्यात्मान
इत्युक्तमतस्तन्नित्तौ तेषां निवृत्तिरुपपन्ना । न त्वेवं प्रत्ययात्मानः संस्काराश्चिरनिरुद्धे प्रत्यये
संप्रति स्मरणदर्शनात् । तस्मात्प्रत्ययनिवृत्तावपि तन्नित्तौ निरोधसंस्कारप्रचय
एवोपासनीय इत्यर्थः । सुगममन्यत् ॥ ९ ॥

सर्वथा व्युत्थानसंस्काराभिभवे तु बलवता निरोधसंस्कारेण चित्तस्य कीदृशः परि-
णाम इत्यत आह—तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् । व्युत्थानसंस्कारमलरहितनिरो-
धसंस्कारपरम्परामात्रवाहिता प्रशान्तवाहिता । कस्मात्पुनः संस्कारपाटवमपेक्षते न तु
संस्कारमात्रमित्यत आह—तत्संस्कारमान्द्य इति । तदिति निरोधं परामृशति । ये तु
नाभिभूयत इति पठन्ति ते तदा व्युत्थानं परामृशन्ति ॥ १० ॥

संप्रज्ञातसमाधिपरिणामावस्थां चित्तस्य दर्शयति—सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयो
चित्तस्य समाधिपरिणामः । विक्षिप्तता सर्वार्थता । सन्न विनश्यतीति क्षयस्तिरोभावो
नासदुत्पद्यत इति उदय आविर्भावः । स्वात्मभूतयोः सर्वार्थतैकाग्रतयोर्धर्मयोर्वावपायो-

इत्यर्थः । तयोर्धर्मित्वेनानुगतं चित्तं, तदिदं चित्तमपायोपजनयोः
स्वात्मभूतयोर्धर्मयोरनुगतं समाधीयते स चित्तस्य समाधिपरि-
णामः ॥ ११ ॥

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ
चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

समाहितचित्तस्य पूर्वप्रत्ययः शान्त उत्तरस्तत्सदृश उदितः,
समाधिचित्तमुभयोरनुगतं पुनस्तथैवाऽऽसमाधिभ्रेषादिति । स
खल्वयं धर्मिणाश्चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्था-
परिणामा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

एतेन पूर्वोक्तेषु चित्तपरिणामेन धर्मलक्षणावस्थारूपेण भूते-
न्द्रियेषु धर्मपरिणामो लक्षणपरिणामोऽवस्थापरिणामश्चोक्तो वेदि-
तव्यः । तत्र व्युत्थाननिरोधयोरभिभवप्रादुर्भावौ धर्मिणि धर्मपरि-

पजनौ सर्वार्थताया अपाय एकाग्रताया उपजनस्तयोरनुगतं चित्तं समाधीयते पूर्वापरी-
भूतस्राध्यमानसमाधिविशेषणं भवतीति ॥ ११ ॥

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः । पुनः समाधेः
पूर्वापरीभूताया अवस्थायाः समाधिनिष्पत्तौ सत्यां शान्तोदितावतीतवर्तमानौ, तुल्यौ च
तौ प्रत्ययौ चेति तुल्यप्रत्ययौ । एकाग्रतायां तु द्वयोः सादृश्यम् । समाहितचित्तस्येति
समाधिनिष्पत्तिर्दर्शिता । तथैकाग्रमेव । अवधिमाह—आसमाधिभ्रेषाद्भ्रंशादिति ॥ १२ ॥

प्रासङ्गिकं च बक्ष्यमाणौपयिवं च भूतेन्द्रियपरिणामं विभजते—एतेन भूतेन्द्रि-
येषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः । व्याचष्टे—एतेनेति । ननु चित्त-
परिणामान्मुक्तं न तु तत्प्रकारा धर्मलक्षणावस्थापरिणामास्तत्कथं तेषामतिदेश इत्यत
आह—तत्र व्युत्थाननिरोधयोरिति । धर्मलक्षणावस्थाशब्दाः परं नोच्चारिता नतु
धर्मलक्षणावस्थापरिणामा नोक्ता इति संक्षेपार्थः । तथाहि व्युत्थाननिरोधसंस्कारयो-
रित्यत्रैव सूत्रे धर्मपरिणाम उक्तः । इषं च धर्मपरिणामं दर्शयता तेनैव धर्माधिक-

णामः । लक्षणपरिणामश्च । निरोधस्त्रिलक्षणस्त्रिभिरध्व-
भिर्युक्तः । स खल्वनागतलक्षणमध्वानं प्रथमं हित्वा धर्मत्वमन-
तिक्रान्तो वर्तमानलक्षणं प्रतिपन्नः । यत्रास्य स्वरूपेणाभिव्यक्तिः ।
एषोऽस्य द्वितीयोऽध्वा । न चातीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यां
वियुक्तः ।

तथा व्युत्थानं त्रिलक्षणं त्रिभिरध्वभिर्युक्तं वर्तमानलक्षणं
हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तमतीतलक्षणं प्रतिपन्नम् । एषोऽस्य तृती-
योऽध्वा । न चादागतवर्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तम् । एवं
पुनर्व्युत्थानमुपसंघट्टमानमनागतलक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तं
वर्तमानलक्षणं प्रतिपन्नम् । यत्रास्य स्वरूपाभिव्यक्तौ सत्यां
व्यापारः । एषोऽस्य द्वितीयोऽध्वा । न चातीतानागताभ्यां
लक्षणाभ्यां वियुक्तमिति । एवं पुनर्निरोध एवं पुनर्व्युत्थान-
मिति ।

रणो लक्षणपरिणामोऽपि सूचित एवेत्याह—लक्षणपरिणाम इति । लक्ष्यतेऽनेनेति
लक्षणं कालभेदः । तेन हि लक्षितं वस्तु वस्त्वन्तरेभ्यः कालान्तरयुक्तेभ्यो व्यवच्छिद्यत
इति । निरोधस्त्रिलक्षणः । अस्यैव व्याख्यानं त्रिभिरध्वभिर्युक्तः । अध्वशब्दः काल-
वचनः । स खल्वनागतलक्षणमध्वानं प्रथमं हित्वा, तत्किमध्ववद्धर्मत्वमप्यतिपतति
नेत्याह—धर्मत्वमनतिक्रान्तो वर्तमानलक्षणं प्रतिपन्नः । य एव निरोधोऽनागत
आसीत्स एव संप्रति वर्तमानो नतु निरोधोऽनिरोध इत्यर्थः । वर्तमानतोऽस्वरूपव्याख्या-
नम्—यत्रास्य स्वरूपेण स्वोचितार्थक्रियाकारिणो रूपेणाभिव्यक्तिः समुदाचारः ।
एषोऽस्य प्रथममनागतमध्वानमपेक्ष्य द्वितीयोऽध्वा । स्यादेतदनागतमध्वानं हित्वा चेद्व-
र्तमानतामापन्नस्तां च हित्वाऽतीततामापस्यते हन्त भेरध्वनामुत्पादविनाशौ स्याताम् । न
चेष्येते, न ह्यसत उत्पादो नापि सतो विनाश इत्यत आह—न चातीतानागताभ्यां
सामान्यात्मनाऽवस्थिताभ्यां वियुक्त इति ।

अनागतस्य निरोधस्य वर्तमानतालक्षणं दर्शयित्वा वर्तमानव्युत्थानस्यातीततां तृतीय-
मध्वानमाह—तथा व्युत्थानमिति । तत्किं निरोध एवानागतो ज व्युत्थानं नेत्याह—
एवं पुनर्व्युत्थानमिति । व्युत्थानजात्यपेक्षया पुनर्भावो न व्यक्त्यपेक्षया । न ह्यतीतं
पुनर्भवतीति । स्वरूपाभिव्यक्तिरर्थक्रियाक्षमस्याऽऽविर्भावः । स चैवंलक्षणपरिणाम उक्त-
स्तज्जातीयेषु पौनःपुन्येन वर्तत इत्यत आह—एवं पुनरिति ।

१ ग. घ. ङ. च. °मानं ल° । २ ख. ग. घ. ङ. च. °मानं ल° । ३ ग. घ. ङ. च.
°मानं ल° । ४ ख. °तारूप° । ५ क. ख. झ. °णा स्वरु° । ६ क. ख. ज. चेष्यते ।

तथाऽवस्थापरिणामः । तत्र निरोधक्षणेषु निरोधसंस्कारा
बलवन्तो भवन्ति दुर्बलाः व्युत्थानसंस्कारा इति । एष धर्मा-
णामवस्थापरिणामः । तत्र धर्मिणो धर्मैः परिणामो धर्माणां
अध्वनां लक्षणैः परिणामो लक्षणानामवस्थाभिः परिणामः
इति । एवं धर्मलक्षणावस्थापरिणामैः शून्यं न क्षणमपि गुण-
वृत्तमवतिष्ठते । चलं च गुणवृत्तम् । गुणस्वाभाव्यं तु प्रवृत्तिका-
रणमुक्तं गुणानामिति । एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मधर्मिभेदात्रिविधः
परिणामो वेदितव्यः ।

परमार्थतस्त्वेक एव परिणामः । धर्मिस्वरूपमात्रो हि धर्मो

धर्मपरिणामसूचितमेवावस्थापरिणाममाह—तथेति । धर्माणां वर्तमानाध्वनां बल-
वत्त्वाबलवत्त्वे अवस्था तस्याः प्रतिक्षणं तारतम्यं परिणामः । उपसंहरति—एष इति ।
परिणामभेदानां संबन्धिभेदान्निर्धारयति—तत्रानुभवानुसाराद्धर्मिण इति । तस्मिन्नेव
परिणामो गुणानां कादाचित्को नेत्याह—एवमिति । कस्मात्पुनरयं परिणामः सदातन
इत्यत आह—चलं चेति । चो हेत्वर्थः । वृत्तं प्रचारः । एतदेव कुत इत्यत आह—
गुणस्वाभाव्यमिति । उक्तमत्रैव पुरस्तात् । सोऽयं त्रिविधोऽपि चित्तपरिणामो भूते-
न्द्रियेषु सूत्रकारेण निर्दिष्ट इत्याह—एतेनेति । एष धर्मपरिणामभेदो धर्मधर्मिणोर्भेदमा-
लक्ष्य । तत्र भूतानां पृथिव्यादीनां धर्मिणां गवादिर्घटादिर्वा धर्मपरिणामः । धर्माणां
चातीतानागतवर्तमानरूपता लक्षणपरिणामः । वर्तमानैलक्षणापन्नस्य गवादेर्बाल्यकौमार-
यौवनवार्धक्यमवस्थापरिणामः । घटादीनामपि नवपुरातनताऽवस्थापरिणामः । एवमिन्द्रि-
याणामपि धर्मिणां तत्तन्नीलाद्यालोचनं धर्मपरिणामो धर्मस्य वर्तमानतादिलक्षणपरिणामो
वर्तमानैलक्षणस्य रत्नाद्यालोचनस्य स्फुटत्वास्फुटत्वादिरवस्थापरिणामः । सोऽयमेवंविधो
भूतेन्द्रियपरिणामो धर्मिणो धर्मलक्षणावस्थानां भेदमाश्रित्य वेदितव्यः ।

अभेदमाश्रित्याऽऽह—परमार्थतस्त्विति । तुशब्दो भेदपक्षाद्विशिनष्टि । पारमा-
र्थिकत्वमस्य ज्ञाप्यते न त्वन्यस्य परिणामित्वं निषिध्यते । कस्मात्—धर्मिस्वरूप-
मात्रो हीति । ननु यदि धर्मिविक्रियैव धर्मः कथमसंकरप्रत्ययो लोके परिणामेष्वि-

धर्मिविक्रियैवैषा धर्मद्वारा प्रपञ्च्यत इति । तत्र धर्मस्य धर्मिणि वर्तमानस्यैवाध्वस्वतीतानागतवर्तमानेषु भावान्यथात्वं भवति न तु द्रव्यान्यथात्वंम् । यथा सुवर्णभाजनस्य भिच्चाऽन्यथाक्रियमाणस्य भावान्यथात्वं भवति न सुवर्णान्यथात्वमिति ।

अपर आह—धर्मानभ्यधिको धर्मा पूर्वतत्त्वानतिक्रमात् ।
पूर्वापरावस्थाभेदमनुपपत्तितः कौटस्थेनैव परिवर्तते यद्यन्वयी स्यादिति ।

अयमदोषः । कस्मात् । एकांन्ततानभ्युपगमात् । तदेतच्चै-

त्यत आह—धर्मद्वारेति । धर्मशब्देन धर्मलक्षणभावस्थाः परिगृह्यन्ते । तद्द्वारेण धर्मिण एव विक्रियेत्येका चासंकीर्णा चै । तद्द्वाराणामभेदेऽपि * धर्मिणः परस्परसंकरात् । + ननु धर्माणामभिन्नत्वे x धर्मिणोऽध्वनां च भेदे धर्मिणोऽनन्यत्वेन धर्मेणापीह धर्मिवद्भवितव्यमित्यत आह—तत्र धर्मस्येति । भावः संस्थानभेदः । सुवर्णादिर्यथा भाजनस्य रुचकस्वस्तिकव्यपदेशभेदो भवति तन्मात्रमन्यथा भवति न तु द्रव्यं सुवर्णमसुवर्णतामुपैति अत्यन्तभेदाभावादिति ।

वक्ष्यमाणाभिसंधिरेकान्तवादिनं बौद्धमुत्थापयति—अपर आहेति । धर्मा एव हि रुचकादयस्तथोत्पन्नाः परमार्थसन्तो न पुनः सुवर्णं नाम किंचिदेकमनेकेष्वनुगतं द्रव्यमिति । यदि पुनर्निवर्तमानेष्वपि धर्मेषु द्रव्यमनुगतं भवेत्ततो न चितिशक्तिव्यपारिणमेतापि तु कौटस्थेनैव परिवर्तते । परिणामात्मकं रूपं परिहाय रूपान्तरेण कौटस्थेन परिवर्तनं परिवृत्तिः । यथा चितिशक्तिरन्यथान्यथाभावं भजमानेष्वपि गुणेषु स्वरूपादप्रच्युता कूटस्थनित्यैवं सुवर्णाद्यपि स्यान्न चेष्यते । तस्मान्न द्रव्यमतिरिक्तं धर्मेभ्य इति ।

परिहरति—अयमदोष इति । कस्मात् । एकांन्ततानभ्युपगमात् । यदि चितिशक्तेरैव द्रव्यस्यैकान्तिकीं नित्यतामभ्युपगच्छेम तत एवमुपालभ्येमहि । नत्वैकान्तिकीं नित्यतामातिष्ठामहे किंतु तदेतत्रैलोक्यं नतु द्रव्यमात्रं व्यक्तेरर्थक्रियाकारिणो रूपादपैति ।

* क. पुस्तके धर्मिणामिति वर्तते तत्प्रामादिकम् । धर्मिण इति पञ्चम्यन्तं पूर्वान्वयि । + क. झ. पुस्तकयोः ' ननु धर्मिणां धर्माणाम् ' इति विद्यते तत्र धर्मिणामित्यधिकमेव । x इदं पञ्चम्यन्तं पूर्वान्वयीति पूर्ववद्बोधम् । ८ क. ज. झ. पुस्तकेषु वक्ष्यमाणोऽभिसंधिरिति पाठो वर्तते स प्रामादिकः ।

१ ग. घ. ङ. च. न द्र° । २ ग. घ. ङ. च. °कान्तान° । ३ ख. ज. च । द्वारा° । ४ ज. °दोषः क° । ५ ख. ज. झ. °कान्तान° ।

लोक्यं व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् । अपेतमप्यस्ति विना-
शप्रतिषेधात् । संसर्गाच्चास्य सौक्ष्म्यं, सौक्ष्म्याच्चानुपलब्धिरिति ।

लक्षणपरिणामो धर्मोऽध्वसु वर्तमानोऽतीतोऽतीतलक्षणयु-
क्तोऽनागतवर्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तः । तथाऽनागतोऽ-
नागतलक्षणयुक्तो वर्तमानातीताभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तः ।
तथा वर्तमानो वर्तमानलक्षणयुक्तोऽतीतानागताभ्यां लक्षणाभ्याम-
वियुक्त इति । यथा पुरुष एकस्यां स्त्रियां रक्तो न शेषासु
धिरक्तो भवतीति ।

अत्र लक्षणपरिणामे सर्वस्य सर्वलक्षणयोगादध्वसंकरः

कस्मान्नित्यत्वप्रतिषेधात्प्रमाणेन । यदि हि घटो व्यक्तेर्नापेयात्कपालशर्कराचूर्णादिष्वव-
स्थास्वपि व्यक्तो घट इति पूर्ववदुपलब्ध्यर्थक्रिये कुर्यात्तस्मादनित्यं त्रैलोक्यम् । अस्तु
तर्ह्यनित्यमेवोपलब्ध्यर्थक्रियाराहितत्वेन गगनारविन्दवदतितुच्छत्वादित्यत आह—अपे-
तमप्यस्ति, नात्यन्ततुच्छता येनैकान्ततोऽनित्यं स्यादित्यर्थः । कस्माद्विनाशप्रतिषेधात्प्रमा-
णेन । तथाहि यत्तुच्छं न तत्कदाचिदुपलब्ध्यर्थक्रिये करोति । यथा गगनारविन्दम् ।
करोति चैतन्नैलोक्यं कदाचिदुपलब्ध्यर्थक्रिये इति । तथोत्पत्तिमद्द्रव्यत्वधर्मलक्षणावस्थायो-
गित्वादयोऽप्यत्यन्ततुच्छगगननलिननरविषाणादिव्यावृत्ताः सत्त्वहेतव उदाहार्याः । तथाच
धर्मा नात्यन्तं नित्यो येन चितिशक्तिवत्कूटस्थनित्यः स्यात्कितु कथंचिन्नित्यः । तथाच
परिणामीति सिद्धम् । एतेन मृत्पिण्डाद्यवस्थासु कार्याणां घटादीनामनागतानां सत्त्वं
वेदितव्यम् । स्यादेतत् । अपेतमपि चेदस्ति कस्मात्पूर्ववन्नोपलभ्यत इत्यत आह—
संसर्गात्स्वकारणलयात्सौक्ष्म्यं दर्शनानर्हत्वं ततश्चानुपलब्धिरिति ।

तदेवं धर्मपरिणामं समर्थं लक्षणपरिणाममपि लक्षणानां परस्परानुगमनेन समर्थयते—
लक्षणपरिणाम इति । एकैकं लक्षणं लक्षणान्तराभ्यां समनुगतमित्यर्थः । नन्वेकलक्ष-
णयोगे लक्षणान्तरे नानुभूयेते तत्कथं तद्योग इत्यत आह—यथा पुरुष इति ।
नह्यनुभवाभावः प्रमाणसिद्धमपलपति, तदुत्पाद एव तत्र तत्सद्भावे प्रमाणमसत् उत्पादा-
संभवान्नरविषाणवदिति ।

परोक्तं दोषमुत्थापयति—अत्र लक्षणपरिणाम इति । यदा धर्मो वर्तमानस्तदैव
यद्यतीतोऽनागतश्च तदा त्रयोऽध्वानः संकीर्णरन्ननुक्रमेण चाध्वानां भावेऽस-

प्राप्नोतीति परैर्दोषश्चोद्यत इति । तस्य परिहारः—धर्माणां धर्म-
त्वमप्रसाध्यम् । सति च धर्मत्वे लक्षणभेदोऽपि वाच्यो न वर्त-
मानसमय एवास्य धर्मत्वम् । एवं हि न चित्तं रागधर्मकं
स्यात्क्रोधकाले रागस्यासमुदाचारादिति ।

किंच त्रयाणां लक्षणानां युगपदेकस्यां व्यक्तौ नास्ति
संभवः । क्रमेण तु स्वव्यञ्जकाञ्जनस्य भावो भवेदिति । उक्तं
च रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च विरुध्यन्ते, सामान्यानि त्वति-
शयैः सह प्रवर्तन्ते । तस्मादसंकरः । यथा रागस्यैव कचित्समु-
दाचार इति न तदानीमन्यत्राभावः किंतु केषलं सामान्येन सम-
न्वागत इत्यस्ति तदा तत्र तस्य भावः । तथा लक्षणस्येति ।

दुत्पादप्रसङ्ग इति भावः । परिहरति—तस्य परिहार इति । वर्तमानतैव हि धर्मा-
णामनुभवसिद्धा ततः प्राक्पश्चात्कालसंबन्धमवगमयति । न खल्वसदुत्पद्यते न च सद्वि-
नश्यति । तदिदमाह—एवं हि न चित्तमिति । क्रोधोत्तरकालं हि चित्तं रागधर्मकम-
नुभूयते । यदा च रागः क्रोधसमयेऽनागतत्वेन नाऽऽसीत्कथमसावुत्पद्येतानुत्पन्नश्च कथ-
मनुभूयेतेति ।

भवत्वेवं तथाऽपि कुतोऽध्वनामसंकर इति पृच्छति—किंचेति । किं कारणमसं-
करे । चः पुनरर्थे । उत्तरमाह—त्रयाणां लक्षणानां युगपन्नास्ति संभवः ।
कस्मिन्नेकस्यां चित्तवृत्तौ । क्रमेण तु लक्षणानामेकतमस्य स्वव्यञ्जकाञ्जनस्य
भावो भवेत्संभेदलक्षणाधीननिरूपणतया लक्षणानां लक्षणाकारेण तद्वृत्ता । अत्रैव पञ्च-
शिखाचार्यसंमतिमाह—उक्तं चेति । एतच्च प्रागेव व्याख्यातम् । उपसंहरति—
तस्मादिति । आधिर्भावतिरोभावरूपधिरुद्धधर्मसंसर्गादसंकरोऽध्वनामिति । दृष्टान्तमाह—
यथा रागस्येति । पूर्वं क्रोधस्य रागसंबन्धावगमो दर्शित इति । इदानीं तु विषयान्त-
रवर्तिनो रागस्य विषयान्तरवर्तिना रागान्तरेण संबन्धावगम इति । दार्ष्टान्तिकमाह—
तथा लक्षणस्येतीति ।

ननु सत्यप्यनेकान्ताभ्युपगमेऽभेदोऽस्तीति धर्मलक्षणवस्थान्यत्वे तदभिन्नस्य धर्मि-

न धर्मी ऽयध्वा धर्मास्तु ऽयध्वानस्ते लक्षिता अलक्षितास्तत्र लक्षितास्तां तामवस्थां प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यन्तेऽवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरतः । यथैका रेखा शतस्थाने शतं दशस्थाने दशैका चैकस्थाने । यथा चैकत्वेऽपि स्त्री माता चोच्यते दुहिता च स्वसा चेति ।

अवस्थापरिणामे कौटस्थ्यप्रसङ्गदोषः कैश्चिदुक्तः । कथम् । अध्वनो व्यापारेण व्यवहितत्वात् । यदा धर्मः स्वव्यापारं न करोति तदाऽनागतो यदा करोति तदा वर्तमानो यदा कृत्वा निवृत्तस्तदाऽतीत इत्येवं धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थानां च कौटस्थ्यं प्राप्नोतीति परैर्दोष उच्यते ।

णोऽप्यन्यत्वप्रसङ्गः । स एष च नेष्यते तदनुगमानुभवविरोधादित्यत आह—न धर्मी ऽयध्वा यतस्तदभिन्ना धर्माऽयध्वानः । धर्माणामध्वत्रययोगमेव स्फोरयति—ते लक्षिता अभिव्यक्ता वर्तमाना इति यावत् । अलक्षिता अनभिव्यक्ता अनागता अतीता इ(श्चे)ति यावत् । तत्र लक्षितास्तां तामवस्थां बलवत्त्वदुर्बलत्वादिकां प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यन्तेऽवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरतः । अवस्थाशब्देन धर्मलक्षणावस्था उच्यन्ते । एतदुक्तं भवति—अनुभव एव हि धर्मिणो धर्मादीनां भेदाभेदौ व्यवस्थापयति । नह्यैकान्तिकेऽभेदे धर्मादीनां धर्मिणो धर्मिरूपवद्दर्मादित्वम् । नाप्यैकान्तिके भेदे गवाश्ववद्दर्मादित्वम् । स चानुभवोऽनैकान्तिकत्वमवस्थापयन्नपि धर्मादिषूपजनापायधर्मकेष्वपि धर्मिणमेकमनुगमयन्धर्माश्च परस्परतो व्यावर्तयन्प्रत्यात्ममनुभूयत इति तदनुसारिणो वयं न तमतिवर्त्य स्वेच्छया धर्मानुभवान्वयवस्थापयितुमीशमह इति । अत्रैव लौकिकं दृष्टान्तमाह—यथैका रेखेति । यथा तदेव रेखास्वरूपं तत्तत्स्थानापेक्षया शतादित्वेन व्यपदिश्यत एवं तदेव धर्मिरूपं तत्तद्धर्मलक्षणावस्थाभेदेनान्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यत इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकार्थं दृष्टान्तान्तरमाह—यथा चैकत्वेऽपीति ।

अत्रान्तरे परोक्तं दोषमुत्थापयति—अवस्थेति । अवस्थापरिणामे धर्मलक्षणावस्थापरिणामे कौटस्थ्यदोषप्रसङ्ग उक्तो धर्मिधर्मलक्षणावस्थानाम् । पृच्छति—कथं भिति । उत्तरम्—अध्वनो व्यापारेणेति । दध्नः किल योऽनागतोऽध्वा तस्य व्यापारः क्षीरस्य वर्तमानत्वं तेन व्यवहितत्वाद्धेतोः । यदा धर्मो दधिलक्षणः स्वव्यापारं दाधिकाचारम्भं क्षीरे सन्नपि न करोति तदाऽनागतः । यदा करोति तदा वर्त-

नासौ दोषः । कस्मात् । गुणिनित्यत्वेऽपि गुणानां विमर्द-
वैचित्र्यात् । यथा संस्थानमादिमद्धर्ममात्रं शब्दादीनां गुणानां
विनाश्यविनाशिनामेवं लिङ्गमादिमद्धर्ममात्रं सत्त्वादीनां गुणानां
विनाश्यविनाशिनां तस्मिन्विकारसंज्ञेति ।

तत्रेदमुदाहरणं मृद्धर्मी पिण्डाकाराद्धर्माद्धर्मान्तरमुपसंपद्य-
मानो धर्मतः परिणमते घटाकार इति । घटाकारोऽनागतं लक्षणं
हित्वा वर्तमानलक्षणं प्रतिपद्यत इति लक्षणतः परिणमते ।
घटो नवपुराणत्वं प्रतिक्षणमनुभवन्नवस्थापरिणामं प्रतिपद्यत
इति । धर्मिणोऽपि धर्मान्तरमवस्था धर्मस्यापि लक्षणान्तरमव-

मानः । यदा कृत्वा निवृत्तः सन्नेव स्वव्यापाराद्वाधिकाद्यारम्भात्तदाऽतीत इति । एवं
त्रैकाल्येऽपि सत्त्वाद्धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थानां च कौटस्थ्यं प्राप्नोति । सर्वदा सत्ता हि
नित्यत्वं, चतुर्णामपि च सर्वदा सत्त्वेऽसत्त्वे वा नोत्पादः, तावन्मात्रं च लक्षणं कूटस्थ-
नित्यतायाः । नहि चितिशक्तेरपि कूटस्थानित्यतायाः कश्चिदन्यो विशेष इति भावः ।

परिहरति—नासौ दोषः, कस्माद्गुणिनित्यत्वेऽपि गुणानां विमर्दोऽन्योन्याभि-
भाष्याभिभावकत्वं तस्य वैचित्र्यात् । एतदुक्तं भवति—यद्यपि सर्वदा सत्त्वं चतुर्णामपि
गुणिगुणानां तथाऽपि गुणविमर्दवैचित्र्येण तदात्मभूतताद्विकाराविर्भावतिरोभावभेदेन परि-
णामशालितया न कौटस्थ्यम् । चितिशक्तेस्तु न स्वात्मभूतविकाराविर्भावतिरोभाव
इति कौटस्थ्यम् ।

यथाऽऽहुः—“नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यत्स्वभावो न नश्यति” इति ।

विमर्दवैचित्र्यमेव विकारवैचित्र्ये हेतुं प्रकृतौ विकृतौ च दर्शयति—यथा संस्थानं
पृथिव्यादिपरिणामलक्षणमादिमद्धर्ममात्रं विनाशि तिरोभावि शब्दादीनां शब्दस्पर्श-
रूपरसगन्धतन्मात्राणां स्वकार्यमपेक्ष्याविनाशिनामतिरोभाविनाम् । प्रकृतौ दर्शयति—
एवं लिङ्गमिति । तस्मिन्विकारसंज्ञा न त्वेवं विकारवती चितिशक्तिरिति भावः ।

तदेवं परीक्षकसिद्धां विकृतिं प्रकृतिं चोदाहृत्य विकृतमेव लोकसिद्धायां गुणविमर्दवै-
चित्र्यं धर्मलक्षणावस्थापरिणामवैचित्र्यहेतुमुदाहरति—तत्रेदमुदाहरणमिति । न चायं
नियमो लक्षणानामेवावस्थापरिणाम इति । सर्वेषामेव धर्मलक्षणावस्थाभेदानामवस्थाशब्द-
वाच्यत्वादेक एवावस्थापरिणामः सर्वसम्धारण इत्याह—धर्मिणोऽपीति । व्यापकं परि-

न धर्मी ऽयध्वा धर्मास्तु ऽयध्वानस्ते लक्षिता अलक्षितास्तत्र लक्षितास्तां तामवस्थां प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यन्तेऽवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरतः । यथैका रेखा शतस्थाने शतं दशस्थाने दशैका चैकस्थाने । यथा चैकत्वेऽपि स्त्री माता चोच्यते दुहिता च स्वसा चेति ।

अवस्थापरिणामे कौटस्थ्यप्रसङ्गदोषः कैश्चिदुक्तः । कथम् । अध्वनो व्यापारेण व्यवहितत्वात् । यदा धर्मः स्वव्यापारं न करोति तदाऽनागतो यदा करोति तदा वर्तमानो यदा कृत्वा निवृत्तस्तदाऽतीत इत्येवं धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थानां च कौटस्थ्यं प्राप्नोतीति परैर्दोष उच्यते ।

णोऽप्यन्यत्वप्रसङ्गः । स एष च नेष्यते तदनुगमानुभवविरोधादित्यत आह—न धर्मी ऽयध्वा यतस्तदभिन्ना धर्माऽयध्वानः । धर्माणामध्वत्रययोगमेव स्फोरयति—ते लक्षिता अभिव्यक्ता वर्तमाना इति यावत् । अलक्षिता अनभिव्यक्ता अनागता अतीता इ(श्चे)ति यावत् । तत्र लक्षितास्तां तामवस्थां बलवत्त्वदुर्बलत्वादिकां प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यन्तेऽवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरतः । अवस्थाशब्देन धर्मलक्षणावस्था उच्यन्ते । एतदुक्तं भवति—अनुभव एव हि धर्मिणो धर्मादीनां भेदाभेदौ व्यवस्थापयति । नह्यैकान्तिकेऽभेदे धर्मादीनां धर्मिणो धर्मिरूपवद्दर्मादित्वम् । नाप्यैकान्तिके भेदे गवाश्ववद्दर्मादित्वम् । स चानुभवोऽनैकान्तिकत्वमवस्थापयन्नपि धर्मादिप्रपञ्चनापायधर्मकेष्वपि धर्मिणमेकमनुगमयन्धर्माश्च परस्परतो व्यावर्तयन्प्रत्यात्ममनुभूयत इति तदनुसारिणो वयं न तमतित्वस्य स्वेच्छया धर्मानुभवान्वयवस्थापयितुमीशमह इति । अत्रैव लौकिकं दृष्टान्तमाह—यथैका रेखेति । यथा तदेव रेखास्वरूपं तत्तत्स्थानापेक्षया शतादित्वेन व्यपदिश्यत एवं तदेव धर्मिरूपं तत्तद्धर्मलक्षणावस्थाभेदेनान्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यत इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकार्थं दृष्टान्तान्तरमाह—यथा चैकत्वेऽपीति ।

अत्रान्तरे परोक्तं दोषमुत्थापयति—अवस्थेति । अवस्थापरिणामे धर्मलक्षणावस्थापरिणामे कौटस्थ्यदोषप्रसङ्ग उक्तो धर्मिधर्मलक्षणावस्थानाम् । पृच्छति—कथमिति । उत्तरम्—अध्वनो व्यापारेणेति । दध्नः किल योऽनागतोऽध्वा तस्य व्यापारः क्षीरस्य वर्तमानत्वं तेन व्यवहितत्वाद्धेतोः । यदा धर्मो दाधिलक्षणः स्वव्यापारं दाधिकाचारम्भं क्षीरे सन्नपि न करोति तदाऽनागतः । यदा करोति तदा वर्त-

नासौ दोषः । कस्मात् । गुणिनित्यत्वेऽपि गुणानां विमर्द-
वैचित्र्यात् । यथा संस्थानमादिमद्धर्ममात्रं शब्दादीनां गुणानां
विनाश्यविनाशिनामेवं लिङ्गमादिमद्धर्ममात्रं सत्त्वादीनां गुणानां
विनाश्यविनाशिनां तस्मिन्विकारसंज्ञेति ।

तत्रेदमुदाहरणं मृद्धर्मी पिण्डाकाराद्धर्माद्धर्मान्तरमुपसंपद्य-
मानो धर्मतः परिणमते घटाकार इति । घटाकारोऽनागतं लक्षणं
हित्वा वर्तमानलक्षणं प्रतिपद्यत इति लक्षणतः परिणमते ।
घटो नवपुराणत्वं प्रतिक्षणमनुभवन्नवस्थापरिणामं प्रतिपद्यत
इति । धर्मिणोऽपि धर्मान्तरमवस्था धर्मस्यापि लक्षणान्तरमव-

मानः । यदा कृत्वा निवृत्तः सन्नेव स्वव्यापाराद्वाधिकाद्यारम्भात्तदाऽतीत इति । एवं
त्रैकाल्येऽपि सत्त्वाद्धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थानां च कौटस्थ्यं प्राप्नोति । सर्वदा सत्ता हि
नित्यत्वं, चतुर्णामपि च सर्वदा सत्त्वेऽसत्त्वे वा नोत्पादः, तावन्मात्रं च लक्षणं कूटस्थ-
नित्यतायाः । नहि चितिशक्तेरपि कूटस्थनित्यतायाः कश्चिदन्यो विशेष इति भावः ।

परिहरति—नासौ दोषः, कस्माद्गुणिनित्यत्वेऽपि गुणानां विमर्दोऽन्योन्याभि-
भाव्याभिभावकत्वं तस्य वैचित्र्यात् । एतदुक्तं भवति—यद्यपि सर्वदा सत्त्वं चतुर्णामपि
गुणिगुणानां तथाऽपि गुणविमर्दवैचित्र्येण तदात्मभूततद्विकाराविर्भावतिरोभावभेदेन परि-
णामशालितया न कौटस्थ्यम् । चितिशक्तेस्तु न स्वात्मभूतविकाराविर्भावतिरोभाव
इति कौटस्थ्यम् ।

यथाऽऽहुः—“नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यत्स्वभावो न नश्यति” इति ।

विमर्दवैचित्र्यमेव विकारवैचित्र्ये हेतुं प्रकृतौ विकृतौ च दर्शयति—यथा संस्थानं
पृथिव्यादिपरिणामलक्षणमादिमद्धर्ममात्रं विनाशि तिरोभावि शब्दादीनां शब्दस्पर्श-
रूपरसगन्धतन्मात्राणां स्वकार्यमपेक्ष्याविनाशिनामतिरोभाविनाम् । प्रकृतौ दर्शयति—
एवं लिङ्गमिति । तस्मिन्विकारसंज्ञा न त्वेवं विकारवती चितिशक्तिरिति भावः ।

तदेवं परीक्षकसिद्धां विकृतिं प्रकृतिं चोदाहृत्य विकृतमेव लोकासिद्धायां गुणविमर्दवै-
चित्र्यं धर्मलक्षणावस्थापरिणामवैचित्र्यहेतुमुदाहसति—तत्रेदमुदाहरणमिति । न चायं
नियमो लक्षणानामेवावस्थापरिणाम इति । सर्वेषामेव धर्मलक्षणावस्थाभेदानामवस्थाशब्द-
वाच्यत्वादेक एवावस्थापरिणामः सर्वसाधारण इत्याह—धर्मिणोऽपीति । व्यापकं परि-

स्थेत्येक एव द्रव्यपरिणामो भेदेनोपदर्शित इति । एवं पदार्थान्तरेष्वपि योज्यमिति । त एते धर्मलक्षणावस्थापरिणामा धर्मिस्वरूपमनतिक्रान्ता इत्येक एव परिणामः सर्वानमून्विशेषानभिप्लवते । अथ कोऽयं परिणामः । अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिः परिणाम इति ॥ १३ ॥

तत्र—

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ १४ ॥

योग्यतावच्छिन्ना धर्मिणः शक्तिरेव धर्मः । स च फलप्रसवभेदानुमितं एकस्यान्योऽन्यश्च परिदृष्टः । तत्र वर्तमानः स्वव्यापारमनुभवन्धर्मी धर्मान्तरेभ्यः शान्तेभ्यश्चाव्यपदेश्येभ्यश्च भिद्यते । यदा तु सामान्येन समन्वागतो भवति तदा धर्मिस्वरूपमात्रत्वात्कोऽसौ केन भिद्येत ।

गामलक्षणमाह—अवस्थितस्य द्रव्यस्येति । धर्मशब्द आश्रितत्वेन धर्मलक्षणावस्थावाचकः ॥ १३ ॥

यस्यैष त्रिविधः परिणामस्तं धर्मिणं सूत्रेण लक्षयति—तत्र-शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी । धर्मोऽस्यास्तीति धर्माति नाविज्ञाते धर्मे स शक्यो ज्ञातुमिति धर्मं दर्शयति—योग्यतेति । धर्मिणो द्रव्यस्य मृदादेः शक्तिरेव चूर्णपिण्डघटाद्युत्पत्तिशक्तिरेव धर्मस्तेषां तत्राव्यक्तत्वेन भाव इति यावत् । नन्वेवमव्यक्ततया सन्तस्ते ततः प्रादुर्भवन्तु । उदकाहरणादयस्तु तैः स्वकारणादनासादिताः कुतः प्राप्ता इत्यत उक्तं—योग्यतावच्छिन्नेति । याऽसौ घटादीनामुत्पत्तिशक्तिः सोदकाहरणादियोग्यतावच्छिन्ना, तेनोदकाहरणादयोऽपि घटादिभिः स्वकारणादेव प्राप्ता इति नाऽऽकस्मिका इति भावः । अथवा के धर्मिण इत्यत्रोत्तरं—योग्यतावच्छिन्ना धर्मिण इति । को धर्म इत्यत्रोत्तरं शक्तिरेव धर्मस्तेषां योग्यतैव धर्म इत्यर्थः । अतस्तद्वान्धर्मीति सिद्धं भवति । तत्सद्भावे प्रमाणमाह—स च फलप्रसवभेदानुमित एकस्य धर्मिणोऽन्यश्चान्यश्च चूर्णपिण्डघटादिरूप इत्यर्थः । कार्यभेददर्शनाच्च भिन्न इति यावत् । परिदृष्ट उपलब्धः । तत्रानुभवारोहिणो वर्तमानस्य मृत्पिण्डस्य शान्ताव्यपदेश्याभ्यां मृच्चूर्णमृद्वघटाभ्यां भेदमाह—तत्र वर्तमान इति । यदि न भिद्येत पिण्डवच्चूर्णघटयोरपि तद्वदेव स्वव्यापारव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः । अव्यक्तस्य तु पिण्डस्य नोक्तं भेदसाधनं संभवतीत्याह—यदा त्विति । कोऽसौ केन भेदसाधनेन भिद्येतेति ।

१ क. ग. घ. ङ. च. 'तसद्भावे' । २ क. च. 'न्यस्यान्यश्च' । ३ क. 'यदर्शनात्कार्यभे' । ४ ज. 'नात्तत्कार्यदर्शनाच्च' । ५ क. 'त तर्हि पि' ।

तत्र ये खलु धर्मिणो धर्माः शान्ता उदिता अव्यपदेश्या-
श्चेति, तत्र शान्ता ये कृत्वा व्यापारानुपरताः सव्यापारा
उदितास्ते चानागतस्य लक्षणस्य समनन्तरा वर्तमानस्यानन्तरा
अतीताः । किमर्थमतीतस्यानन्तरा न भवन्ति वर्तमानाः, पूर्वप-
श्चिमताया अभावात् । यथाऽनागतवर्तमानयोः पूर्वपश्चिमता
नैवमतीतस्य । तस्मान्नातीतस्यास्ति समनन्तरः । तदनागत
एव समनन्तरो भवति वर्तमानस्येति ।

अथाव्यपदेश्याः के । सर्वं सर्वात्मकमिति । यत्रोक्तम्—जल-
भूम्योः पारिणामिकं रसादिवैश्वरूप्यं स्थावरेषु दृष्टम् । तथा

तदेवं धर्माणां भेदसाधनमभिधाय तं भेदं विभजते—तत्र ये खल्विति । उदिता
इति वर्तमाना इत्यर्थः । अध्वनां पौर्वापर्यं नियमयति—ते चेति । चोदयति—
किमर्थमिति । किंनिमित्तमतीतस्यानन्तरा न भवन्ति वर्तमानाः । हेतुमाह सिद्धान्ती—
पूर्वपश्चिमताया अभावात् । विषयेण विषयिणीमनुपलब्धिं सूचयति । अनुपलम्भ-
मेवोपलम्भवैधर्म्येण दर्शयति—यथाऽनागतवर्तमानयोरिति । उपसंहरति—तत्तस्मा-
दनागत एव समनन्तरः पूर्वत्वेन भवति वर्तमानस्य नातीतः । अतीतस्य वर्तमानः
पूर्वत्वेन समनन्तरो नाव्यपदेश्यः । तस्मादध्वनां यविष्टोऽतीत इति सिद्धम् ।

स्यादेतदनुभूयमानानुभूततयोदितातीतौ शक्यावुन्नेतुमव्यपदेश्यास्तु पुनर्धर्मा अव्यप-
देश्यतयैवं शक्या नोन्नेतुमित्याशयवान्मृच्छति—अथाव्यपदेश्याः के केषु समीक्षामहे ।
अत्रोत्तरमाह—सर्वं सर्वात्मकमिति । यत्रोक्तमिति^१ । तदेवोपपादयति—जलभू-
म्योरिति । जलस्य हि रसरूपस्पर्शशब्दवतो भूमेश्च गन्धरसरूपस्पर्शशब्द-
वत्याः पारिणामिकं वनस्पतिलतागुल्मादिषु मूलफलप्रसवपल्लवादिगतरसादिवैश्वरूप्यं
दृष्टम् । सोऽयमनेवमात्मिकाया भूमेरनीदृशस्य वा जलस्य न परिणामो भवितुमर्हति ।
उपपादितं हि नासदुत्पद्यत इति । तथा स्थावराणां पारिणामिकं जङ्गमेषु मनुष्यपशु-
मृगादिषु रसादिवैचित्र्यं दृष्टम् । उपयुञ्जाना हि ते फलादीनि रूपादिभेदसंपदमासाद-
यन्ति । एवं जङ्गमानां पारिणामिकं स्थावरेषु दृष्टम् । रुधिरावसेकाक्किल दाडिमी-

१ ग. °त्र त्रयः ख° । ङ. °त्र ते त्रयः ख° । २ क. झ. निगम° । ३ क. ज. झ.
°ह-पु° । ४ क. ज. तस्मा° । ५ ज. °देश्य इत्युक्तम् । त° । ६ क. झ. °ति । एत° ।

स्थावराणां जङ्गमेषु जङ्गमानां स्थावरेष्वित्येवं जात्यनुच्छेदेन सर्वं सर्वात्मकमिति ।

देशकालाकारनिमित्तापबन्धान् खलु समानकालमात्मनामभिव्यक्तिरिति । य एतेष्वभिव्यक्तानभिव्यक्तेषु धर्मेष्वनुपाती सामान्यविशेषात्मा सोऽन्वयी धर्मी । यस्य तु धर्ममात्रमेवेदं निरत्वयं तस्य भोगाभावः । कस्मात्, अन्येन विज्ञानेन कृतस्य कर्मणोऽन्यत्कथं भोक्तृत्वेनाधिक्रियेत । तत्स्मृत्यभावश्च नाभ्यदृष्टस्य स्मरणमन्यस्यास्तीति । वस्तुप्रत्यभिज्ञानाच्च स्थितोऽन्वयी धर्मी चो धर्मान्यथात्वमभ्युपगतः प्रत्यभिज्ञायते । तस्मान्नेदं धर्ममात्रं निरन्वयमिति ॥ १४ ॥

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

फलानि तालफलमात्राणि भवन्ति । उपसंहरति—एवं सर्वं जलभूम्यादि सर्वरसाद्यात्मकम् । तत्र हेतुमाह—जात्यनुच्छेदेन जलत्वभूमित्वादिजातेः सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनानुच्छेदात् ।

ननु सर्वं चेत्सर्वात्मकं हन्त भोः सर्वस्य सर्वदा सर्वत्र सर्वथा संनिधानात्समानकालं भावानां व्यक्तिः प्रसज्येत, न खलु संनिहिताविकलकारणं कार्यं विलम्बितुमर्हतीत्यत आह—देशकालेति । यद्यपि कारणं सर्वं सर्वात्मकं तथाऽपि यो यस्य कार्यस्य देशो यथा कुङ्कुमस्य काश्मीरः । तेषां सत्त्वेऽपि पाञ्चालादिषु न समुदाचार इति न कुङ्कुमस्य पाञ्चालादिष्वभिव्यक्तिः । एवं निदाघे न प्रावृषः समुदाचार इति न तदा शालीनाम् । एवं न मृगी मनुष्यं प्रसूते न तस्यां मनुष्याकारसमुदाचार इति । एवं नापुण्यवान्सुखरूपं भुङ्क्ते न तस्मिन्पुण्यनिमित्तस्य समुदाचार इति । तस्माद्देशकालाकारनिमित्तानामपबन्धादपगमान् समानकालमात्मनां भावानामभिव्यक्तिरिति । तदेवं धर्मान्विभज्य तेषु धर्मिणोऽनुगमं दर्शयति—य एतेष्विति । सामान्यं धर्मिरूपं विशेषो धर्मस्तदात्मोभयात्मक इत्यर्थः । तदेवमनुगतं धर्मिणं दर्शयित्वा तमनिच्छतो वैनाशिकस्य क्षणिकं विज्ञानमात्रं चित्तमिच्छतोऽनिष्टप्रसङ्गमुक्तं स्मारयति—यस्य त्विति । वस्तुप्रत्यभिज्ञानाच्चेति । नहि देवदत्तेन दृष्टं यज्ञदत्तः प्रत्यभिज्ञानाति । तस्माद्यश्चानुभाविता स एव प्रत्यभिज्ञातेति ॥ १४ ॥

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः । किमेकस्य धर्मिण एक एव धर्मलक्षणावस्थालक्षणः परिणाम उत बहवो धर्मलक्षणावस्थालक्षणाः परिणामाः । तत्र किं प्राप्तमेकत्वा-

१ क. स. °ति—एवमिति । २ क. 'काला भा° । स. °कालीना भा° । ३ ज. 'हितसक° । ४ क. ज. तस्या ।

एकस्य धर्मिण एक एव परिणाम इति प्रसङ्गे क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुर्भवतीति । तद्यथा चूर्णमृत्पिण्डमृद्घटमृत्कपालमृत्कणमृदिति च क्रमः । यो यस्य धर्मस्य समनन्तरो धर्मः स तस्य क्रमः । पिण्डः प्रच्यवते घट उपजायत इति धर्मपरिणाम-क्रमः । लक्षणपरिणामक्रमो घटस्यानागतभावाद्वर्तमानभावः क्रमः । तथा पिण्डस्य वर्तमानभावादतीतभावः क्रमः । नातीत-स्यास्ति क्रमः । कस्मात् । पूर्वपरतायां सत्यां समनन्तरत्वं, सा तु नास्त्यतीतस्य । तस्माद्द्वयोरेव लक्षणयोः क्रमः । तथाऽव-स्थापरिणामक्रमोऽपि घटस्याभिनवस्य प्रान्ते पुराणता दृश्यते । सा च क्षणपरम्परानुपातिना क्रमेणाभिव्यज्यमाना परां व्यक्ति-मापद्यत इति । धर्मलक्षणाभ्यां च विशिष्टोऽयं तृतीयः परि-णाम इति ।

धर्मिण एक एव परिणामः । नहि एकरूपात्कारणात्कार्यभेदो भवितुमर्हति तस्याऽऽक-स्मिकत्वप्रसङ्गादित्येवं प्राप्त उच्यते—क्रमान्यत्वात्परिणामान्यत्वम् । एकस्या मृदश्चूर्णपिण्ड-घटकपालकणाकारा परिणतिपरम्परा क्रमवती लौकिकपरीक्षकैरध्यक्षं समीक्ष्यते । अन्यच्चेदं चूर्णपिण्डयोरनन्तर्यमन्यच्च पिण्डघटयोरन्यच्च घटकपालयोरन्यच्च कपालकणयोरैकत्र पर-स्यान्वत्र पूर्वत्वात् । सोऽयं क्रमभेदः परिणाम एकस्मिन्नवकल्पमानः परिणामभेदमापाद-यति । एकोऽपि च मृद्गर्भा क्रमोपनिपातिर्तत्सहकारिसमवधानक्रमेण क्रमवर्ती परिणाम-परम्परामुद्रहन्नात्मकस्मिकयतीति भावः । धर्मपरिणामान्यत्ववल्लक्षणपरिणामान्यत्वेऽव-स्थापरिणामान्यत्वे च समानं क्रमान्यत्वं हेतुरिति । तदेतद्भाष्येणावद्योत्यते—एकस्य धर्मिण इति । क्रमक्रमवतेरभेदमास्थाय स तस्य क्रम इत्युक्तम् । तथाऽवस्थापरिणा-मक्रम इति । तथाहि—कीनाशेन कोष्ठागारे प्रयत्नसंरक्षिता अपि हि ब्रीहयो हायनैरति-बहुभिः पाणिस्पर्शमात्रविशीर्यमाणवयवसंस्थानाः परमाणुभावमनुभवन्तो दृश्यन्ते । न चायमभिनवैवानामकस्मादेव प्रादुर्भवितुमर्हति । तस्मात्क्षणपरम्पराक्रमेण सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्म-तमम्बृहद्बृहत्तरबृहत्तमादिक्रमेण प्राप्तेषु विशिष्टोऽयं लक्ष्यत इति ।

१ क. ख. घ. ङ. 'सकेः क° । २ ख. म. 'भावक° । ३ ख. ग. 'भावक° ४ झ. तन्नच° । ५ क. 'स्थानाच्च ष° । ६ क. 'वानक° ।

त एते क्रमा धर्मधर्मिभेदे सति, प्रतिलब्धस्वरूपाः । धर्मोऽपि धर्मी भवत्यन्यधर्मस्वरूपापेक्षयोति । यदा तु परमार्थतो धर्मिण्यभेदोपचारस्तद्द्वारेण स एवाभिधीयते धर्मस्तदाऽयमेकत्वेनैव क्रमः प्रत्यवभासते ।

चित्तस्य द्वये धर्मा परिदृष्टाश्चापरिदृष्टाश्च । तत्र प्रत्ययात्मकाः परिदृष्टा वस्तुमात्रात्मका अपरिदृष्टाः । ते च सप्तैव भवन्त्यनुमानेन प्रापितवस्तुमात्रसद्भावाः ।

“ निरोधधर्मसंस्काराः परिणामोऽथ जीवनम् ।

चेष्टा शक्तिश्च चित्तस्य धर्मा दर्शनवर्जिताः ” इति ॥ १५ ॥

तदिदं क्रमान्यत्रं धर्मधर्मिभेदपक्ष एवेत्याह—त एत इति । आ विकारेभ्य आ चालिङ्गादापेक्षिको धर्मधर्मिभावो मृदादेरपि तन्मात्रापेक्षया धर्मत्वादित्याह—धर्मोऽपीति । यदा परमार्थधर्मिण्यल्लिङ्गेऽभेदोपचारप्रयोगस्तद्द्वारेण सामानाधिकरण्यद्वारेण धर्म्येव धर्म इति यावत् । तद्वैक एव परिणामो धर्मिपरिणाम एवेत्यर्थः । धर्मलक्षणावस्थानां धर्मिस्वरूपाभिनिवेशात् । तदनेन धर्मिणो दूरोत्सारितं कूटस्थनित्यत्वमित्युक्तप्रायम् ।

धर्मपरिणामं प्रतिपादयन्प्रसङ्गेन चित्तधर्माणां प्रकारभेदमाह—चित्तस्येति । परिदृष्टाः प्रत्यक्षा अपरिदृष्टाः परोक्षास्तत्र प्रत्ययात्मकाः प्रमाणाद्भेदयो रागादयश्च । वस्तुमात्रा इत्यप्रकाशरूपतामाह । स्यादेतदपरिदृष्टश्चेन्न सन्त्येवेत्यत आह—अनुमानेन प्रापितो वस्तुमात्रेण सद्भावो येषां ते तथोक्ताः । पश्चान्मानसाधर्म्यादागमोऽप्यनुमानम् । सप्तापरिदृष्टान्कारिकया संगृह्णाति—निरोधेति । निरोधो वृत्तीनामसंप्रज्ञातावस्था चित्तस्याऽऽगमतः संस्कारशेषभावोऽनुमानतश्च समधिगम्यते । धर्मग्रहणेन पुण्यापुण्ये उपलक्षयति । क्वचित्कर्मेति पाठस्तत्रापि तज्जनिते पुण्यापुण्ये एव गृह्येते । ते चाऽऽगमतः सुखदुःखोपभोगदर्शनाद्वाऽनुमानतो गम्येते । संस्कारस्तु स्मृतेरनुमीयते । एवं त्रिगुणत्वाच्चित्तस्य चलं च गुणवृत्तमिति प्रतिक्षणं परिणामोऽनुमीयते । एवं जीवनं प्राणधारणं प्रयत्नभेदोऽसंविदितचित्तस्य धर्मः श्वासप्रश्वासाभ्यामनुमीयते । एवं चेतसश्चेष्टा क्रिया यथा यथा

* क. पुस्तके—°दयः । निरोधादयस्तु ष° इति पाठो वर्तते, स प्रामादिकः ।

१ ख. घ. ङ. च. °द्वारे° । २ ख °दमपेक्षत इत्या° । झ. °दमपेक्षत र° । ३ क. ख. झ. आ च लि° । ४ ज. °र्थतो ध° । ५ ज. धर्मप° । ६ ख. धर्मस्व° । ७ क. ज. झ. ° ।

अतो योगिन उपान्तसर्वसाधनस्य बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तये
संयमस्य विषय उपक्षिप्यते—

परिणामत्रयसंयमादती-

तानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

धर्मलक्षणावस्थापरिणामेषु संयमाद्योगिनां भवत्यतीतानाग-
तज्ञानम् । धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयम उक्तः । तेन
परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणमतीतानागतज्ञानं तेषु संपा-
दयति ॥ १६ ॥

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्त-

त्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥

तत्र वाग्वर्णेष्वेवार्थवती । श्रोत्रं च ध्वनिपरिणाम-

तैस्तैरिन्द्रियैः शरीरप्रदेशैर्वा संप्रयुज्यते । साऽपि तत्संयोगादेवाचुमीयते । एवं शक्तिरप्युद्भू-
तानां कार्याणां सूक्ष्मावस्था चेतसो धर्मस्थूलकार्यानुभवादेवानुमीयते इति ॥ १५ ॥

अतः परमा पादपरिसमन्तेः संयमविषयस्तद्वशीकारमूचनी विभूतिश्च वक्तव्या ।
तत्रोक्तप्रकारं परिणामत्रयमेव तावत्प्रथममुपात्तसकलयोगाङ्गस्य योगिनः संयमविषयतयोप-
क्षिपति—परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् । ननु यत्र संयमस्तत्रैव साक्षात्क-
रणं तत्कथं परिणामत्रयसंयमोऽतीतानागतं साक्षात्कारयेदित्यत आह—तेन परिणामत्रयं
साक्षात्क्रियमाणं तेषु परिणामेष्वनुगते ये अतीतानागते तद्विषयं ज्ञानं संपादयति ।
परिणामत्रयसाक्षात्करणमेव तदन्तर्भूतातीतानागतसाक्षात्करणात्मकमिति न विषयभेदः
संयमसाक्षात्कारयोरित्यर्थः ॥ १६ ॥

अयमपरः संयमस्य विषय उपक्षिप्यते—शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्सं-
करस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् । अत्र वाचकं शब्दमात्रिख्यासुः प्रथमं
तावद्वाग्व्यापारविषयमाह—तत्र वाग्व्यागिन्द्रियं वर्णव्यञ्जकमष्टस्थानम् ।

यथाऽऽह—“ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नामिकौष्ठौ च तालु च ”

[पाणि० शि० १३] इति ॥

सा वाग्वर्णेष्वेव यथालोकप्रतीतिसिद्धेष्वर्थवती नच वाचक इत्यर्थः । श्रोत्रव्यापार-
विषयं निरूपयति—श्रोत्रं पुनर्ध्वनेरुदानस्य वागिन्द्रियाभिघातिनो यः परिणतिभेदो

मात्रविषयम् । पदं पुनर्नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यमिति ।

वर्णा एकसमयासंभवेत्वात्पस्परनिरनुग्रहात्मानस्ते पदमसं-
स्पृश्यानुपस्थाप्याऽऽविर्भूतास्तिरोभूताश्चेति प्रत्येकमपदस्वरूपा
उच्यन्ते ।

वर्णः पुनरेकैकः पदात्मा सर्वाभिधानशक्तिप्रचितः सहकारिवर्णाः
न्तरंप्रतियोगित्वाद्द्वैश्वरूप्यमिवाऽऽपन्नः पूर्वश्चोत्तरेणोत्तरश्च पूर्वेण

वर्णात्मा तेनाऽऽकारेण परिणतं तन्मात्रविषयं ननु वाचकत्रिषयमित्यर्थः । यथालोकप्रती-
तिसिद्धेभ्यो वर्णेभ्यो वाचकं भिनत्ति—पः पुनर्वाचकं पुनर्नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यं
यथाप्रतीतिसिद्धनादान्वर्णान्प्रत्येकं गृहीत्वाऽनु पश्चाद्या संहरत्येकत्वमापादयति गौरित्येत-
देकं पदमिति तथा पदं गृह्यते । यद्यपि प्राच्योऽपि बुद्धयो वर्णाकारं पदमेव प्रत्येकं
गोचरयन्ति तथाऽपि न विशदं प्रथते । चरमे तु विज्ञाने तदतिविशदमिति नादानुसंहार-
बुद्धिनिर्ग्राह्यमुक्तम् ।

यस्तु वैजात्यादेकपदानुभवमविज्ञाय वर्णानेव वाचकानातिष्ठते तं प्रत्याह—वर्णा
इति । ते खल्वभी वर्णाः प्रत्येकं वाच्यविषयां धियमादधीरन्नागदन्तका इव
शिक्यावलम्बनं संहता वा प्रावाण इव पिठरधारणम् । न तावत्प्रथमः कल्पः । एक-
स्मादर्थप्रतीतेरनुत्पत्तेरुत्पत्तौ वा द्वितीयादीनामनुच्चारणप्रसङ्गे निष्पादितक्रिये कर्मणि
विशेषानाधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातात् । तस्माद्द्वितीयः परिशिष्यते । संभ-
वति हि प्रावणां संहतानां पिठरधारणमेकसमयभावेत्वात् । वर्णानां तु यौगपद्यासंभवोऽतः
परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकत्वायोगात्संभूयापि नार्थवियमादधते । ते पदरूपमेकमसंपृशन्त-
स्तादात्म्येनात एवानुपस्थापयन्त आधिर्भूतास्तिरोभूता अयःशलाकाकल्पाः प्रत्येकमपदस्व-
रूपा उच्यन्ते ।

यदि पुनः पदमेकं तादात्म्येन स्पृशेयुर्वर्णास्ततो नोक्तदोषप्रसङ्ग इत्याह—वर्णः
पुनरेकैकः पदात्मा सर्वाभिधानशक्तिप्रचितः सर्वाभिरभिधानशक्तिभिर्निर्चितो गे.गं-
णगौरैगैस्यादिषु हि गकारो गोत्वाद्यर्थाभिधायिषु दृष्ट इति तत्तदभिधानशक्तिः । एवं
सामशोचिरेत्यादिष्वीश्वराद्यर्थाभिधायिषु पदेष्वोवर्णो दृष्ट इति सोऽपि तत्तदभिधान-
शक्तिः । एवं सर्वत्रोहनीयम् । स चैकैको वर्णो गकारादिः सहकारि यद्वर्णान्तरमो-
करादि तदेव प्रतियोगि प्रतिसंबन्धि यस्य स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद्द्वैश्व-
रूप्यं नानात्वमिवाऽऽपन्नो ननु नानात्वमापन्नस्तस्य तत्त्वादेव पूर्णो वर्णो गकार उत्त-
रेणोकारेण गणादिपदेभ्यो व्यावर्त्योत्तरश्चैकारो गकारेण शोचिरादिपदेभ्यो व्यावर्त्य

१ ज. 'शदमाञ्ज प्र' । २ झ. 'गगो गौरं नम इत्या' । ३ क. ज. 'नग इत्या' । ख.
'नयर इत्या' । ४ ज. 'षु पदेषु दृ' । ५ क. झ. दृष्टः सो' । ६ ख. ज. 'स्य तत्तथोक्तं तस्य ।

विशेषेऽवस्थापित इत्येवं बहवो वर्णाः क्रमानुरोधिनोऽर्थसंकेतेना-
वाच्छिन्ना इयन्त एते सर्वाभिधानशक्तिपरिवृता गकारौकारविस-
र्जनीयाः सास्नादिमन्तमर्थं द्योतयन्तीति ।

विशेषे गोत्ववाचके गोपदस्फोटेऽवस्थापितोऽनुसंहारबुद्धौ । अयमभिसंधिः—अर्थप्रत्ययो हि वर्णैर्नियतक्रमतया परस्परमसंभवद्विरशक्यः कर्तुम् । न च संस्कारद्वारोऽऽग्नेयादीना-
मिव परमापूर्वे वा स्वर्गे वा जनयितव्येऽनियतक्रमाणामपि साहित्यमर्थबुद्ध्युपजनने वर्णा-
नामिति सांप्रतं विकल्पासहत्वात् । स खल्वयं वर्णानुभवजन्यः संस्कारः स्मृतिप्रसवहे-
तुरन्यो वाऽऽग्नेयादिजन्य इवापूर्वाभिधानो न तावदनन्तरः कल्पनागौरवापत्तेः । स एव
तावददृष्टपूर्वः कल्पनीयस्तस्य च क्रमवद्विर्वर्णानुभवैरेकस्य जन्यत्वं न संभवतीति तज्जाती-
यानेकावान्तरसंस्कारकल्पनेति गौरवम् । न चैव ज्ञापकहेत्वङ्गमज्ञातस्तदङ्गतामनुभवतीति ।
न खलु संबन्धोऽर्थप्रत्यायनाङ्गमज्ञातोऽङ्गतामुपैति । स्मृतिफलप्रसवानुमितस्तु संस्कारः
स्वकारणानुभवविषयनियतो न विषयान्तरे प्रत्ययमाधातुमःसहते । अन्यथा यत्किञ्चिदेवैकै-
कमनुभूय सर्वः सर्वं जानीयादिति । न च प्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारपिण्डलब्धजन्म-
स्मृतिदर्पणसमारोहिणो वर्णाः समधिगतसहभावा वाचका इति सांप्रतम् । क्रमाक्रमवि-
परीतक्रमानुभूतानां तत्राविशेषेणार्थधीजननप्रसङ्गात् । न चैतत्स्मरणज्ञानं पूर्वानुभवव-
र्तिनीं परापरतां गोचरयितुमर्हति । तस्माद्द्वर्णैर्म्योऽसंभवन्नर्थप्रत्यय एकपदानुभवमेव स्वनि-
मित्तमुपकल्पयति । न चैव पदेऽपि प्रसङ्गः । तद्धि प्रत्येकमेव प्रयत्नभेदाभिन्ना ध्वनयो
व्यञ्जयन्तः परस्परविसदृशतत्तत्पदव्यञ्जकध्वनिभिस्तुल्यस्थानकरणनिष्पन्नाः सदृशाः सन्तोऽ-
न्योन्यविसदृशैः पदैः पदभेदं सदृशमापादयन्तः प्रतियोगिभेदेन तत्तत्सादृश्यानां भेदात्त-
दुपधानादेकमध्यनवयवमपि सावयवमिवानैकात्मकमिवावभासयन्ति, यथा नियतवर्णपरि-
माणसंस्थानं मुखमेकमपि मणिकृपाणदर्पणादयो विभिन्नवर्णपरिमाणसंस्थानमनेकमादर्शयन्ति
न परमार्थतः । सादृश्योपधानभेदकल्पिता भागा एव निर्भागस्य पदस्य वर्णास्तेन तद्बुद्धि-
वर्णात्मना पदभेदे स्फोटमभेदमेव निर्भागमेव समेदमिव सभागमिवाऽऽलम्बते । अतो
गोपदस्फोटभेदस्यैकस्य गकारभागो गौरादिपदस्फोटसादृश्येन न निर्धारयति स्वभागिनभि-
त्योकारेण विशिष्टो निर्धारयत्येवमोकारोऽपि भागः शोचिरादिपदसदृशतया न शक्नो निर्धा-
रयितुं स्वभागिनं गोपदस्फोटमिति गकारेण विशिष्टो निर्धारयति । असहभाविनामपि च
संस्कारद्वारेणास्ति सहभाव इति विशेषणविशेष्यभात्रोपपत्तिः । न च भिन्नविषयत्वं
संस्कारयोर्भागद्वयविषययोरनुभवयोस्तज्जन्मनोश्च संस्कारयोरेकपदविषयत्वात् । केव-

तदेतेषामर्थसंकेतेनावच्छिन्नानामुपसंहतध्वनिक्रमाणां य एको
बुद्धिनिर्भासस्तत्पदं वाचकं वाच्यस्य संकेत्यते । तदेकं
पदमेकबुद्धिविषयं एकप्रयत्नाक्षिप्तमभागमक्रमवर्णं बौद्ध-

लभागानुभवेन पदमव्यक्तमनुभूयतेऽनुसंहारधिया तु भागानुभवयोःनिसंस्कारलब्धजन्मना व्यक्तमिति विशेषः । अव्यक्तानुभवाश्च प्राञ्चः संस्काराधानक्रमेण व्यक्तमनुभवमादधाना दृष्टा यथा दूराद्वनस्पतावस्तिप्रत्ययो अव्यक्ता व्यक्तवनस्पतिप्रत्ययहेतवः । न चेयं विधा वर्णानामर्थप्रत्यायने संभविनी । नो खलु वर्णाः प्रत्येकमव्यक्तमर्थप्रत्ययमादधत्यन्ते व्यक्तमिति शक्यं वक्तुम् । प्रत्यक्षज्ञान एव नियमाद्व्यक्ताव्यक्तवस्य । वर्णाधेयस्त्वर्थप्रत्ययो न प्रत्यक्षस्तदेष वर्णैर्म्यो जायमानः स्फुट एव जायेत । न वा जायेत न त्वस्फुटः । स्फोटस्य तु ध्वनिव्यङ्ग्यस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्फुटारस्फुटत्वे कल्प्येते इत्यसमानम् । एवं प्रत्येकवर्णा-नुभवजनितसंस्कारसहितश्रोत्रलब्धजन्मन्यनुसंहारबुद्धौ संहता वर्णा एकपदस्फोटभावमापन्नाः प्रयत्नविशेषव्यङ्ग्यतया प्रयत्नविशेषस्य च नियतक्रमापेक्षतया क्रमस्यान्यत्वे तदभिव्यञ्जकप्रयत्नविशेषाभावेन तदभिव्यक्त्यभावप्रसङ्गात्क्रमानुरोधिनोऽर्थसंकेतेनावच्छिन्नाः संकेतावच्छेदमेव लौकिकं सभागपदविषयं दर्शयन्ति, इयन्तो द्वित्रास्त्रिचतुराः पञ्चषा वा एते सर्वाभिधानशक्तिपरिवृता गकारौकारविसर्जनीयाः सास्नादिमन्तमर्थमवचोतयन्तीति ।

तत्किमिदानां संकेतानुसारेण वर्णानामेव वाचकत्वं तथा च न पदं नाम किञ्चिदेकमित्यत आह—तदेतेषामिति । ध्वनिनिमित्तः क्रमो ध्वनिक्रमः । उपसंहतो ध्वनिक्रमो येषु ते तथोक्ताः । बुद्ध्या निर्भास्यते प्रकाशयत इति बुद्धिनिर्भासः । संकेतावच्छिन्नाः स्थूलदर्शिलोकाशयानुरोधेन गकारौकारविसर्जनीया इत्युक्तम् । गकारादीनामपि तद्भागतया तादात्म्येन वाचकत्वात्प्रतीत्यनुसारतस्त्वेकमेव पदं वाचकमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति—तदेकं पदं लोकबुद्ध्या प्रतीयत इति संबन्धः । कस्मादेकमित्यत आह—एकबुद्धिविषयो गौरित्येकं पदमित्येकाकाराया बुद्धेर्विषयो यतस्तस्मादेकम् । तस्य व्यञ्जकमाह—एकप्रयत्नाक्षिप्तमिति । रस इतिपदव्यञ्जकात्प्रयत्नाद्विलक्षणः सर इतिपदव्यञ्जकः प्रयत्नः । स चोपक्रमैतः सर इतिपदव्यक्तिलक्षणफलवच्छिन्नः पूर्वापरीभूत एकस्तदाक्षिप्तं भागानां सादृश्योपधानभेदकल्पितानां परमार्थसतामभावादभागम् । अत एव पूर्वापरीभूतभावादक्रमम् । ननु वर्णाः पूर्वापरीभूतास्ते चास्य भागा इति कथमक्रममभागं चेत्यत आह—अवर्णम् । न ह्यस्य वर्णा भागाः किंतु सादृश्योप-

१ क. ख. ङ. च. °यमेक° । २ ख. ज. °या व्यक्त । ३ क. ख. °मतो रस इ° ।
४ क. ख. °क्षणः फ° । ज. °क्षणाव° ।

मन्त्यवर्णप्रत्ययव्यापारोपस्थापितं परत्र प्रतिपिपादयिषया वर्णै-
रेवाभिधीयमानैः श्रूयमाणैश्च श्रोतृभिरनादिवाग्व्यवहारवासनानु-
विद्धया लोकबुद्ध्या सिद्धवत्संप्रतिपत्त्या प्रतीयते ।

तस्य संकेतबुद्धितः प्रविभाग एतावतामेवंजातीयकोऽनुसंहार
एकस्यार्थस्य वाचक इति । संकेतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्या-

धानभेदात्पदमेव तेन तेनाऽऽकारेणापरमार्थसता प्रथते । न हि मणिकृपाणदर्पणादिव-
र्तानि मुखानि मुखस्य परमार्थसतोऽवयवा इति । बौद्धमनुसंहारबुद्धौ विदितमन्त्यवर्णप्रत्य-
यस्य व्यापारः संस्कारः पूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितस्तेनोपस्थापितं विषयीकृतम् ।
वर्णानुभवतत्तत्संस्काराणां च पदविषयत्वमुपपादितमधस्तात् । स्यादेतदभागमक्रमवर्णं
चेत्पदतत्त्वं कस्मादेवंविधं कश्चिन्न प्रथते नहि लाक्षारसावसेकोपधानापादितारुणभावः
स्फटिकमणिस्तदपगमे स्वच्छधवलो नानुभूयते तस्मात्परमार्थिका एव वर्णा इत्यत आह—
परत्रेति । प्रतिपिपादयिषया वर्णैरेवाभिधीयमानैरुच्चार्यमाणैः श्रूयमाणैश्च श्रो-
तृभिरनादिर्योऽयं वाग्व्यवहारो विभक्तवर्णपदनिबन्धनस्तज्जनिता वासना साऽऽपनादिरेव । तदनुविद्धया
तद्वासितया लोकबुद्ध्या विभक्तवर्णरूपितपदावगाहिन्या सिद्धवत्परमार्थवत्संप्रतिपत्त्या संवा-
देन वृद्धानां पदं प्रतीयते । एतदुक्तं भवति—अस्ति कश्चिदुपाधिर्य उपधेयेन संयुज्यते
वियुज्यते च । यथा लाक्षादिस्तत्र तद्वियोगे स्फटिकः स्वाभाविकेन स्वच्छधवलेन रूपेण
प्रकाशत इति युज्यते । पदप्रत्ययस्य तु प्रयत्नभेदोपनीतध्वनिभेदादन्यतोऽनुत्पादात्तस्य च
भेदा सादृशदोषैरूपिततया वर्णात्मनैव प्रत्ययजनकत्वमिति कुतो निरुपाधिनः पदस्य प्रथा ।

यथाऽऽहुः—“ ध्वनयः सदृशात्मानो विपर्यासस्य हेतवः ।

उपलम्भकमेतेषां विपर्यासस्य कारणम् ।

उपायत्वाच्च नियतः पददर्शितदर्शिन्याम् ।

ज्ञानस्यैव च बाधेयं लोके ध्रुवमुपप्लवः” इति ।

यतः पदात्मा विभक्तवर्णरूपितः प्रकाशतेऽतः स्थूलदर्शी लोको वर्णानव पदमाभम-
न्यमानस्तानेव प्रकारभेदभाजोऽर्थभेदे संकेतयतीत्याह—तस्येति । तस्य पदस्याजानत
एकस्यापि संकेतबुद्धितः स्थूलदर्शीलोकहिताय वर्णात्मना विभागः । विभागमाह—एता-
व्रतां न न्यूनानामधिकानां वा, एवंजातीयको नैरन्तर्यक्रमविशेषोऽनुसंहार एकबुद्ध्यु-
पग्रह एकस्यार्थस्य गोत्वादेर्वाचक इति । ननु यद्येकस्यार्थस्यायं शब्दो वाचक इति
संकेतो हन्त भोः शब्दार्थयोर्नेतेतराध्यासस्तर्हीत्यत आह—संकेतस्त्विति । स्मृतावात्मा

सरूपः स्मृत्यात्मको योऽयं शब्दः सोऽयमर्थो योऽयमर्थः सोऽयं शब्द इति । एवमितरेतराध्यासरूपः संकेतो भवतीति । एवमेते शब्दार्थप्रत्यया इतरेतराध्यासात्संकीर्णा गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानम् । य एषां प्रविभागज्ञः स सर्ववित् ।

सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिर्वृक्ष इत्युक्तेऽस्तीति गम्यते । न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति । तथा न ह्यसाधना क्रियाऽस्तीति ।

तथा च पचतीत्युक्ते सर्वकारकाणामाक्षेपो नियमार्थोऽनुवादः

स्वरूपं यस्य स तथोक्तः । न हि कृत इत्येव संकेतोऽर्थमवधारयत्यपि तु स्मर्यमाणः । एतदुक्तं भवति—अभिन्नाकार एव संकेते कथंचिद्भेदं विकल्प्य षष्ठी प्रयुक्तेति । य एषां प्रविभागज्ञः स तत्र संयमे भवति सर्ववित्सर्वभूतरुतज्ञ इति ।

तदेवं विकल्पितवर्णभागमेकमनवयवं पदं व्युत्पाद्य कल्पितपदविभागं वाक्यमेकमनवयवं व्युत्पादयितुमाह—सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः । अयमभिसंधिः—परप्रत्यायनाय शब्दः प्रयुज्यते तत्र तदेव च परं प्रति प्रतिपादयितव्यं यत्तैः प्रतिपित्सितं, तदेव तैः प्रतिपित्सितं यदुपादानादिगोचरः । न च पदार्थमात्रं तद्वाचरः किंतु वाक्यार्थ इति वाक्यार्थपरा एव सर्वे शब्दास्तेन स एव तेषामर्थः । अतो यत्रापि केवलस्य पदस्य प्रयोगस्तत्रापि पदान्तरेण सहैकीकृत्य ततोऽर्थो गम्यते, न तु केवलात्कस्मात्तन्मात्रस्यासामर्थ्यात्तथा च वाक्यमेव तत्र तत्र वाचकं न तु पदानि । तद्वागतया तु तेषामप्यस्ति वाक्यार्थवाचकशक्तिः पदार्थ इव पदभागतया वर्णानाम् । तेन यथा वर्ण एकैकः सर्वपदार्थाभिधानशक्तिः प्रचित एवं पदमध्येकैकं सर्ववाक्यार्थाभिधानशक्तिप्रचितम् । तदिदमुक्तम्—सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिर्वृक्ष इत्युक्तेऽस्तीति गम्यते । अध्याहृतास्तिपदसहितं वृक्ष इति पदं वाक्यार्थं वर्तते इति तद्वागत्वाद्बृक्षपदं तत्र वर्तते । कस्मात्पुनरस्तीति गम्यत इत्यत आह—न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति । लोक एव हि पदानामर्थावधारणोपायः । स च केवलं पदार्थमस्त्यर्थेनाभिसमस्य सर्वत्र वाक्यार्थो करोति सोऽयमव्यभिचारः सत्तया पदार्थस्यात एव शब्दवृत्तिविदां व्यवहारो यत्रान्यत्क्रियापदं नास्ति तत्रास्तिर्भवेन्तीपरः प्रयोक्तव्य इति ।

क्रियाभेदाव्यभिचारि प्रातिपदिकमुक्त्वा क्रियाभेदं कारकाव्यभिचारिणं दर्शयति—तथा च पचतीत्युक्त इति । पचतीत्युक्ते हि कारकपात्रस्य तदन्वययोग्यस्यावगमादन्यव्यावृत्तिपरस्तद्भेदानामनुवादः । तदेवं भेद एव वाक्यार्थ इति तथाऽनपेक्ष-

१ क. ख. °कीर्णाः । तद्यथा गौ° । २ ख. °था प° । ३ ज. °क्यार्थे वा° । ४ ख. ज. °रोऽयं य° । ५ झ. °वतिर्वा प° । ६ ख. ज. °था प° ।

कर्तृकरणकर्मणां चैत्राग्नितण्डुलानामिति । दृष्टं च वाक्यार्थे
पदरचनं श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते, जीवति प्राणान्धारयति । तत्र
वाक्ये पदार्थाभिव्यक्तिस्ततः पदं प्रविभज्य व्याकरणीयं
क्रियावाचकं वा कारकवाचकं वा । अन्यथा भवत्यश्वोऽजापय
इत्येवमादिषु नामाख्यातसारूप्यादनिर्ज्ञातं कथं क्रियायां
कारके वा व्याक्रियेतेति ।

तेषां शब्दार्थप्रत्ययानां प्रविभागः । तद्यथा श्वेतते प्रासाद
इति क्रियार्थः, श्वेतः प्रासाद इति कारकार्थः शब्दः,

मपि पदं वाक्यार्थे वर्तमानं दृश्यत इति सुतरामस्ति वाक्यशक्तिः पदानामित्याह—दृष्टं
चेति । न चैतावताऽपि श्रोत्रियादिपदस्य स्वतन्त्रस्यैवंविधार्थप्रत्यायनं न यावदस्यादिभि-
रभिसमासोऽस्य भवति । तथा चास्यापि वाक्यावयवत्वात्कलितत्वमेवेति भावः । स्यादेत-
त्पदानामेव चेद्वाक्यशक्तिः कृतं तर्हि वाक्येन तेभ्य एव तदर्थावसायादित्यत आह—
तत्र वाक्य इति । उक्तमेतन्न केवलात्पदात्पदार्थः प्रतिपिस्सितः प्रीयते न यावदेतत्पदा-
न्तरेणाभिसमस्यत इति । तथा च वाक्यात्पदान्यपेक्ष्य कलितानि वाक्यार्थाच्चापोद्धृत्य
तदेकदेशं कारकं वा क्रियां वा तत्पदं प्रकृत्यदिविभागकल्पनया व्याकरणीयमन्वाख्ये-
यम् । किञ्च पुनरेतावता क्लेशेनान्वाख्यायत इत्यत आह—अन्यथेति । घटो भवति
भवति भिक्षां देहि भवति तिष्ठतीति नामाख्यातयोश्च साम्यात् । एवमश्वस्वमश्वो यातीति ।
एवमजापयः पितृ, अजापयः शत्रूनिति नामाख्यातसारूप्यादनिर्ज्ञातं नामत्वेनाऽऽख्यात-
त्वेन वाऽन्वाख्यानाभावे निष्कृष्याज्ञातं कथं क्रियायां कारके वा व्याक्रियेत । तस्माद्वा-
क्यात्पदान्यपेक्ष्य व्याख्यातव्यानि । न त्वन्वाख्यानादेव पारमार्थिके विभागः पदानामिति ।

तदेवं शब्दरूपं व्युत्पाद्य शब्दार्थप्रत्ययानां संकेतापदितसंस्तराणामसंस्तरमाख्यातुमुप-
क्रमते—तेषां शब्दार्थप्रत्ययानां प्रविभागस्तद्यथा श्वेतते प्रासाद इति क्रियार्थः
शब्दः । स्फुटतरो ह्यत्र पूर्वापरीभूतायाः क्रियायाः साध्यरूपायाः सिद्धरूपः क्रियार्थः
श्वेतत इति भिन्नः शब्दः । यत्रापि शब्दार्थयोः सिद्धरूपत्वं तत्रप्यर्थादस्ति शब्दस्य भेद
इत्याह—श्वेतः प्रासाद इति कारकार्थः शब्दः । अभिहितत्वाच्च कारकविभक्तेरभावः ।

१ क. 'द्वच' । २ क. ख. घ. छ. च. 'क्ये पदप' । ३ ज. वाक्यार्थे श' । ४ ज.
क्रियापद' । ५ क. 'णीयं व्याख्ये' । ६ क. ज. न.मोर्नामा' । ७ ख. ज. व्याख्यायेत । त' ।
८ ज. 'शब्दार्थः सिद्धरूपस्तत्राप्यस्ति । ९ ख. 'र्थस्य सि' ।

क्रियाकारकात्मा तदर्थः प्रत्ययश्च । कस्मात् । सोऽयमित्याभिसंबन्धादेकाकार एव प्रत्ययः संकेत इति ।

यस्तु श्वेतोऽर्थः स शब्दप्रत्यययोरालम्बनीभूतः । स हि स्वाभिरवस्थाभिर्विक्रियमाणो न शब्दसहगतो न बुद्धिसहगतः । एवं शब्द एवं प्रत्ययो नेतरेतरसहगत इत्यन्यथा शब्दोऽन्यथाऽर्थोऽन्यथा प्रत्यय इति विभागः । एवं तत्प्रविभागसंयमाद्योगिनः सर्वभूतरुतज्ञानं संपद्यत इति ॥ १७ ॥

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्व- जातिज्ञानम् ॥ १८ ॥

द्वये खल्वमी संस्काराः स्मृतिक्लेशहेतवो वासनारूपा विपाकहेतवो धर्माधर्मरूपाः । ते पूर्वभवाभिसंस्कृताः परिणामचेष्टानिरोधशक्तिजीवनधर्मवदपरिदृष्टाश्चित्तधर्माः । तेषु संयमः

अर्थं विभजते—क्रियाकारकात्मा तदर्थस्तयोः शब्दयोरर्थः क्रियात्मा कारकात्मा च । प्रत्ययं विभजते—प्रत्ययश्चेति । चशब्देन तदर्थं इत्येतत्पदमत्रानुक्लृष्यते । तदत्रान्यपदार्थप्रधानं संबध्यते । स एव क्रियाकारकात्माऽर्थो यस्य स तथोक्तः । नन्वभेदेन प्रतीतेः शब्दार्थप्रत्ययानां संस्कारात्कृतः प्रविभाग इत्याशयवान्पृच्छति—कस्मादिति । उत्तरमाह—सोऽयमित्याभिसंबन्धादिति । संकेतोपाधिरेकाकारप्रत्ययो नतु तार्त्त्विक इत्यर्थः । संकेतस्य निमित्तता दर्शिता संकेत इति सप्तम्या ।

परमार्थमाह—यस्तु श्वेतोऽर्थ इति । अत्रस्था नवपुराणत्वादयः । सहगतः संकीर्णः । एवं च प्रविभागसंयमाद्योगिनः सर्वेषां भूतानां पशुमृगसरीसृपवयःप्रभृतीनां यानि रुतानि तत्राप्यव्यक्तं पदं तदर्थस्तत्प्रत्ययश्चेति । तदिह मनुष्यवचनवाच्यप्रत्ययेषु कृतः संयमः समानजातीयतया तेष्वपि कृत एवेति । तेषां रुतं तदर्थभेदं तत्प्रत्ययं च योगी जानातीति सिद्धम् ॥ १७ ॥

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् । ज्ञानजा हि संस्काराः स्मृतेर्हेतवोऽविद्यादिसंस्कारा अविद्यादीनां क्लेशानां हेतवः । विपाको जात्यायुर्भोगरूपस्तस्य हेतवो धर्माधर्मरूपाः । पूर्वेषु भवेष्वभिसंस्कृता निष्पादिताः स्वकारणैर्यथासंस्कृतं व्यञ्जनं कृतमिति गम्यते । परिणामचेष्टानिरोधशक्तिजीवनान्येव धर्माश्चित्तस्य तद्वदपरिदृष्टाश्चित्तधर्मस्तेषु श्रुतेष्वनुमितेषु

संस्कारसाक्षात्क्रियायै समर्थः । न च देशकालनिमित्तानुभवै-
र्विना तेषामस्ति साक्षात्करणम् । तदित्थं संस्कारसाक्षात्कर-
णात्पूर्वजातिज्ञानमुत्पद्यते योगिनः । परत्राप्येवमेव संस्कारसा-
क्षात्करणात्परजातिसंवेदनम् ।

अत्रेदमाख्यानं श्रूयते—भगवतो जैगीषव्यस्य संस्कारसाक्षा-
त्करणाद्दशसु महासर्गेषु जन्मपरिणामक्रममनुपश्यतो विवेकजं
ज्ञानं प्रादुरभूत् । अथ भगवानावध्यस्तनुधरस्तमुवाच—दशसु
महासर्गेषु भव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन त्वया नरकतिर्यग्गर्भ-
संभवं दुःखं संपश्यता देवमनुष्येषु पुनःपुनरुत्पद्यमानेन सुखदुः-
खयोः किमधिकमुपलब्धमिति । भगवन्तमावध्यं जैगीषव्य उवाच—
दशसु महासर्गेषु भव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन मया नरकतिर्य-
ग्भवं दुःखं संपश्यता देवमनुष्येषु पुनःपुनरुत्पद्यमानेन यत्किंचि-
दनुभूतं तत्सर्वं दुःखमेव प्रत्यवैमि । भगवानावध्य उवाच—
यदिदमायुष्मतः प्रधानवशित्वमनुत्तमं च संतोषसुखं किमिदमपि
दुःखपक्षे निक्षिप्तमिति । भगवाञ्जैगीषव्य उवाच—विषयसुखा-
पेक्षयैवेदमनुत्तमं संतोषसुखमुक्तम् । कैवल्यसुखापेक्षया दुःखमेव ।
बुद्धिसत्त्वस्यायं धर्मस्त्रिगुणस्त्रिगुणश्च प्रत्ययो हेयपक्षे न्यस्त इति
दुःखरूपस्तृष्णातेन्तुः । तृष्णादुःखसंतापापगमात्तु प्रसन्नमबाधं
सर्वानुकूलं सुखमिदमुक्तमिति ॥ १८ ॥

सपरिकरेषु संयमः संस्काराणां द्वयेषां साक्षात्क्रियायै समर्थः । अस्तु तत्र संयमात्तत्साक्षात्कारः
पूर्वजातिसाक्षात्कारस्तु कुत इत्यत आह—न च देशेति । निमित्तं पूर्वशरीरमिन्द्रियादि
च । सानुबन्धसंस्कारसाक्षात्कार एव नान्तरीयकतया जात्यादिसाक्षात्कारमाक्षिपतीत्यर्थः ।
स्वसंस्कारसंयमं परकीयेष्वतिदिशति—परत्राप्येवमिति ।

अत्र श्रद्धोत्पत्ते हेतुमनुभवत आवट्यस्य जैगीषव्येण संवादमुपन्यस्यति—अत्रेदमा-
ख्यानं श्रूयत इति । महाकल्पो महासर्गः । तनुधर इति निर्माणकायसंपदुक्ता । भव्यः
शोभनो विगलितरजस्तमोमल इत्यर्थः । प्रधानवशित्वमैश्वर्यं तेन हि प्रधानं विक्षोभ्य यस्मै
यादृशीं कायेन्द्रियसंपदं दत्सति तस्मै तादृशीं दत्ते । स्वकीयानि च कायेन्द्रियसहस्राणि
निर्माणान्तरिक्षे दिवि भुवि च यथेच्छं विहरतीति । संतोषो हि तृष्णाक्षयो बुद्धिसत्त्वस्य
प्रशान्तता धर्मः ॥ १८ ॥

१ ग. घ. ङ. च. °वलपापे° । २ ङ. °तन्नुद्वयार्थज्ञे° । ३ ख. °तस्य इ° । ४ ख.
°त्पादहेतुं भगव° । ५ ग. °त्पादहे° । ५ ङ. परकीयानि ।

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

प्रत्यये संयमात्प्रत्ययस्य साक्षात्करणात्ततः परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

न च तत्सालम्बनं तस्या-
विषयीभूतत्वात् ॥ २० ॥

रक्तं प्रत्ययं जानात्यमुष्मिन्नालम्बने रक्तमिति न जानाति ।
परप्रत्ययस्य यदालम्बनं तद्योगिचित्तेन नाऽऽलम्बनीकृतं परप्र-
त्ययमात्रं तु योगिचित्तस्याऽऽलम्बनीभूतमिति ॥ २० ॥

कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षु-
ष्प्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्धानम् ॥ २१ ॥

कायस्य रूपे संयमाद्रूपस्य या ग्राह्या शक्तिस्तां प्रतिष्ठन्नाति ।
ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सति चक्षुष्प्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्धानमुत्पद्यते
योगिनः । एतेन शब्दाद्यन्तर्धानमुक्तं वेदितव्यम् ॥ २१ ॥

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् । परप्रत्ययस्य चित्तमात्रस्य साक्षात्करणादिति ॥ १९ ॥

यथा संस्कारसाक्षात्कारस्तदनुबन्धपूर्वजन्मसाक्षात्कारमाक्षिपत्येवं परचित्तसाक्षात्कारोऽपि
तदालम्बनसाक्षात्कारमाक्षिपेदिति प्राप्त आह—न च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभू-
तत्वात् । सानुबन्धसंस्कारविषयोऽसौ संयमोऽयं तु परचित्तमात्रविषय इयमिप्रायः ॥२०॥

कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुष्प्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्धानम् । पञ्चात्मकः
कायः । स च रूपवत्तया चाक्षुषो भवति । रूपेणं हि कायश्च तद्रूपं च चक्षुर्ग्रहणकर्म-
शक्तिमनुभवति । तत्र यदा रूपे संयमविशेषो योगिना क्रियते तदा रूपस्य ग्राह्यशक्ती
रूपवत्कायप्रत्यक्षताहेतुः स्तम्भ्यते । तस्माद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सत्यन्तर्धानं योगिनस्ततः
परकीयचक्षुर्जन्मितेन प्रकाशेन ज्ञानेनासंप्रयोगश्चक्षुर्ज्ञानाविषयत्वं योगिनः कायस्येति यावत् ।
तस्मिन्कर्तव्येऽन्तर्धानं कारणमित्यर्थः । एतेनेति । कायशब्दस्पर्शरसगन्धसंयमात्तद्ग्रा-
ह्यशक्तिस्तम्भे श्रोत्रत्वग्रसनघ्राणप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्धानमिति सूत्रमूहनीयम् ॥ २१ ॥

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमाद-
परान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥ २२ ॥

आयुर्विपाकं कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च । तत्र यथाऽऽर्द्रं वस्त्रं वितानितं लघीयसा कालेन शुष्येत्तथा सोपक्रमम् । यथा च तदेव संपिण्डितं चिरेण संशुष्येदेवं निरुपक्रमम् । यथा वाऽग्निः शुष्के कक्षे मुक्तो वातेन समन्ततो युक्तः^१क्षेपीयसा कालेन दहेत्तथा सोपक्रमम् । यथा वा स एवाग्निस्तृणराशौ क्रमशोऽवयवेषु न्यस्तश्चिरेण दहेत्तथा निरुपक्रमम् । तदैकभवि-
कर्मोयुष्करं कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च । तत्संयमादप-
रान्तस्य प्रायणस्य ज्ञानम् ।

अरिष्टेभ्यो वेति । त्रिविधमरिष्टमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमा-
धिदैविकं चेति । तत्राऽऽध्यात्मिकं घोषं स्वदेहे पिहित-
कर्णो न शृणोति, ज्योतिर्वा नेत्रेऽवष्टब्धे न पश्यति ।
तथाऽऽधिभौतिकं यमपुरुषान्पश्यति, पितृनतीतानकस्मात्प-
श्यति । तथाऽऽधिदैविकं स्वर्गमकस्मात्सिद्धान्वा पश्यति ।
विपरीतं वा सर्वमिति । अनेन वा जानात्यपरान्तमुपस्थित-
मिति ॥ २२ ॥

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा । आयुर्वि-
पाकं च कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च । यत्खल्वैकभविकं कर्म जात्यायुर्भोगहे-
तुस्तदायुर्विपाकम् । तच्च किञ्चित्कालानपेक्षमेव भोगदानाय प्रस्थितं दत्तबहुभोगमल्पा-
वशिष्टफलं प्रवृत्तव्यापारं केवलं तत्फलस्य सहसा भोक्तुमेकेन शरीरेणाशक्यत्वाद्विलम्बते
तदिदं सोपक्रमम् । उपक्रमो व्यापारस्तत्सहितमित्यर्थः । तदेव तु दत्तस्तोकफलं तत्काल-
मपेक्ष्य फलदानाय व्याप्रियमाणं कादाचित्कमन्दव्यापारं निरुपक्रमम् । एतदेव निदर्श-
नाभ्यां विशदयति—तत्र यथेति । अत्रैवातिवैशद्याय निदर्शनान्तरं दर्शयति—यथा
वाऽग्निरिति । परान्तं महाप्रलयमपेक्ष्यापरान्तो मरणम् । तस्मिन्कर्मणि धर्माधर्मयोः संय-
मादपरान्तज्ञानम् । ततश्च योगी सोपक्रममात्मनः कर्म विज्ञाय बहून्कायान्निर्माय सहसा
फलं भुक्त्वा स्वेच्छया म्रियते ।

प्रासङ्गिकमाह—अरिष्टेभ्यो वा । अरिष्टासयन्तीत्यरिष्टानि त्रिविधानि मरणचि-
ह्नानि । विपरीतं वा सर्वं माहेन्द्रजालादिव्यतिरेकेण ग्रामनगरादि स्वर्गमभिमन्यते,
मनुष्यलोकमेव देवलोकमिति ॥ २२ ॥

१ क. ख. च. ह्रसीयसा । २ क. ख. °तानागतान° । ३ ग. घ. ङ. च. °ति । आधि° ।

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २३ ॥

मैत्री करुणा मुदितेति तिस्रो भावनास्तत्र भूतेषु सुखितेषु
मैत्री भावयित्वा मैत्रीबलं लभते । दुःखितेषु करुणां भाव-
यित्वा करुणाबलं लभते । पुण्यशीलेषु मुदितां भावयित्वा
मुदिताबलं लभते । भावनातः समाधिर्न्यः स संयमस्ततो बला-
न्यवन्ध्यवीर्याणि जायन्ते । पापशीलेषूपेक्षा न तु भावना ।
ततश्च तस्यां नास्ति समाधिरित्यतो न बलमुपेक्षातस्तत्र संय-
माभावादिति ॥ २३ ॥

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २४ ॥

हस्तिबले संयमाद्धस्तिबलो भवति । वैनतेयबले संयमाद्धै-
नतेयबलो भवति । वायुबले संयमाद्वायुबलो भवतीत्येव-
मादि ॥ २४ ॥

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यव-

हितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २५ ॥

ज्योतिष्मती प्रवृत्तिरुक्ता मनसस्तस्या य आलोकस्तं योगी
सूक्ष्मे वा व्यवहिते वा विप्रकृष्टे वाऽर्थे विन्यस्य तमर्थमधि-
गच्छति ॥ २५ ॥

मैत्र्यादिषु बलानि । मैत्र्यादिषु संयमान्मैत्र्यादिबलान्यस्य भवन्ति । तत्र मैत्री-
भावनातो बलं येन जीवलोकं सुखा करोति ततः सर्वहितो भवति । एवं करुणाबला-
त्प्राणिनो दुःखादुःखहेतोर्वा समुद्भरति । एवं मुदिताबलाज्जीवलोकस्य माध्यस्थ्यमाधत्ते ।
वक्ष्यमाणौपयिकं भावनाकारणत्वं समाधेरसह—भावनातः समाधिर्न्यः स संयमः ।
यद्यपि धारणाध्यानसमाधित्रयमेव संयमो न समाधिमात्रं तथाऽपि समाध्यनन्तरं कार्यो-
त्पादात्समाधेः प्राधान्यात्तत्र संयम उपचरितः । क्वचिद्भावना समाधिरिति पाठः ।
तत्र भावनासमार्धा समूहस्य संयमस्यावयवौ हेतू भवतः । वीर्यं प्रयत्नः, तेन मैत्र्यादिब-
लवतः पुंसः सुखितादिषु परेषां कर्तव्येषु प्रयत्नोऽवन्ध्यो भवतीति । उपेक्षौदासीन्यं, न
तत्र भावना नापि सुखादिवद्भावं किंचिदस्तीति ॥ २३ ॥

बलेषु हस्तिबलादीनि । यस्य बले संयमस्तस्य बलं लभत इति ॥ २४ ॥

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् । सूक्ष्मे व्यवहिते विप्रकृष्टे
वाऽर्थे संयमेन विन्यस्य तमधिगच्छति ॥ २५ ॥

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २६ ॥

तत्प्रस्तारः सप्त लोकाः । तत्रावीचेः प्रभृति मेरुपृष्ठं यावदि-
त्येवं भूलोकः । मेरुपृष्ठादारभ्य—आध्रुवाद्ग्रहनक्षत्रताराविचि-
त्रोऽन्तरिक्षलोकः । ततः परः स्वर्लोकः पञ्चविधो माहेन्द्रस्तृतीयो
लोकः । चतुर्थः प्राजापत्यो महर्लोकः । त्रिविधो ब्राह्मः ।
तद्यथा— जनलोकस्तपोलोकः सत्यलोक इति ।

“ ब्राह्मस्त्रिभूमिको लोकः प्राजापत्यस्ततो महान् ।

माहेन्द्रश्च स्वरित्युक्तो दिवि तारा भुवि प्रजाः ” ॥

इति संग्रहश्लोकः ।

तत्रावीचेरुपर्युपरि निविष्टाः षण्महानरकभूमयो घनसलिला-
नलानिलाकाशतमःप्रतिष्ठा महाकालाम्बरीषरौरवमहारौरवकाल-
सूत्रान्धतामिस्राः । यत्र स्वकर्भोपार्जितदुःखवेदनाः प्राणिनः
कष्टमायुर्दीर्घमाक्षिप्य जायन्ते । ततो महातलरसातलातलसुत-
लवितलतलातलपातालाख्यानि सप्त पातालानि । भूमिरियम-
ष्टमी सप्तद्वीपा वसुमती, यस्याः सुमेरुर्मध्ये पर्वतराजः काञ्चनः ।
तस्य राजतवैदूर्यस्फटिकहेममणिमयानि शृङ्गाणि । तत्र वैदूर्य-
प्रभानुरागाश्रीलोत्पलपत्रश्यामो नभसो दक्षिणो भागः, श्वेतः
पूर्वः, स्वच्छः पश्चिमः, कुरण्टकाभ उत्तरः । दक्षिणपार्श्वे चास्य
जम्बूर्यतोऽर्यं जम्बूद्वीपः । तस्य सूर्यप्रचाराद्रात्रिदिवं लग्नमिव
वर्तते । तस्य नीलश्वेतशृङ्गवन्त उदीचीनास्त्रयः पर्वता द्विसा-
हस्रायामाः । तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि नव नव योजनसाह-
स्राणि रमणकं हिरण्यमुत्तराः कुरव इति । निषधहेमकूटहिम-
शैला दक्षिणतो द्विसाहस्रायामाः । तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि
नव नव योजनसाहस्राणि हरिवर्षं क्रिपुरुषं भारतमिति ।

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् । आध्रुवादितो मेरुपृष्ठात् । तदेवमनेन संग्रहश्लोका-
न्तेन संक्षेपतः सप्त लोकानुपन्यस्य विस्तरणोऽऽह—तत्रावीचेरिति । घनशब्देन
पृथिव्युच्यते । भूमिः स्थानमित्यर्थः । एते महानरका अनेकोपनरकपरिवारा बोद्धव्याः ।
एतानेव नामान्तरेणोपसंहरति—महेति । तस्य सूर्यप्रचाराद्रात्रिदिवं लग्नमिव वर्तते ।

१ ग, घ, ङ, तत्परः । २ क, ख, °र्धकालमा° । ३ ग, घ, ङ, कुरण्टका° । च,
कुरण्ट° ।

सुमेरोः प्राचीना भद्राश्वमाल्यवत्सीमानः प्रतीचीनाः केतुमाला
गन्धमादनसीमानः । मध्ये वर्षमिलावृतम् । तदेतद्योजनशत-
साहस्रं सुमेरोर्दिशिदिशि तदर्धेन व्यूढम् ।

स खल्वयं शतसाहस्रायामो जम्बूद्वीपस्ततो द्विगुणेन लवणो-
दधिनावलयाकृतिना वेष्टितः । ततश्च द्विगुणा द्विगुणाः श्लोककुश-
क्रौञ्चशाल्मलंगोभेध(पुक्ष)पुष्करद्वीपाः, समुद्राश्च सर्षपराशिकल्पाः
सविचित्रशैलावतंसा इक्षुरससुरासर्पिर्दधिमण्डक्षीरस्वादूदकाः ।
सप्त समुद्रपरिवेष्टिता वलयाकृतयो लोकालोकपर्वतपरिवाराः
पञ्चाशद्योजनकोटिपरिसंख्याताः । तदेतत्सर्वं सुप्रतिष्ठितसंस्थान-
मण्डमध्ये व्यूढम् । अण्डं च प्रधानस्याणुरवयवो यथाऽऽकाशे
खद्योत इति ।

तत्र पाताले जलधौ पर्वतेष्वेतेषु देवनिकाया असुरगन्धर्वकिं-
नरकिंपुरुषयक्षराक्षसभूतप्रेतपिशाचापस्मारकाप्सरोब्रह्मराक्षसकू-
ष्माण्डविनायकाः प्रतिवसन्ति । सर्वेषु द्वीपेषु पुण्यात्मानो
देवमनुष्याः ।

सुमेरुस्त्रिदशानामुद्यानभूमिः । तत्र मिश्रवनं नन्दनं चैत्ररथं
सुमानसमित्युद्यानानि । सुधर्मा देवसभा । सुदर्शनं पुरम् ।
वैजयन्तः प्रासादः । ग्रहनक्षत्रतारकास्तु ध्रुवे निबद्धा वायुविक्षे-
पनियमेनोपलक्षितप्रचाराः सुमेरोरुपर्युपरि संनिविष्टां दिवि
विपरिवर्तन्ते ।

यमेवास्य भागं सूर्यस्त्यजति तत्र रात्रिः । यमेव भागमलं करोति तत्र दिनमिति । सक-
लजम्बूद्वीपपरिमाणमाह—तदेतद्योजनशतसाहस्रम् । किंभूतं योजनानां शतसाहस्रमि-
त्याह—सुमेरोर्दिशि दिशि तदर्धेन पञ्चाशद्योजनसहस्रेण व्यूढं संक्षिप्तम् ।

यतोऽस्य मध्यस्थः सुमेरुः समुद्राश्च सर्षपराशिकल्पा इति द्विगुणा द्विगुणा इति
संबन्धः । यथा सर्षपराशिर्न व्रीहिराशिरिवोच्छ्रितो नापि भूमिसमस्तथा समुद्रा अपीत्यर्थः ।
विचित्रैः शैलैरवतंसैरिव सह वर्तन्त इति सविचित्रशैलावतंसा द्वीपाः । तदेतत्सर्वं
सर्वद्वीपविपिननगरनीरधिमालावलयं लोकालोकपरिवृतं विश्वंभरामण्डलं ब्रह्माण्डमध्ये व्यूढं
संक्षिप्तं सुप्रतिष्ठितं संस्थानं संनिवेशो यस्य तत्तथोक्तम् ।

ये यत्र प्रतिवसन्ति तत्र तान्दर्शयति—तत्र पाताल इति ।

सुमेरोः संनिवेशमाह—सुमेरुरिति । तदेवं भूर्लोकं सप्रकारमुक्त्वा सप्रकारमेवान्त-
रिक्षलोकमाह—ग्रहेति । विक्षेपो व्यापारः ।

माहेन्द्रनिवासिनः षड्देवनिकायाः—त्रिदशा अग्निष्वात्ता
याम्यास्तुषिता अपरिनिर्मितवशवर्तिनः परिनिर्मितवशवर्तिन-
श्चेति^१ । सर्वे संकल्पसिद्धा अणिमाद्यैश्वर्योपपन्नाः कल्पायुषो
वृन्दारकाः कामभोगिन औपपादिकदेहा उत्तमानुकूलाभिरप्स-
रोभिः कृतपरिचाराः ।

महति लोके प्राजापत्ये पञ्चविधो देवनिकायः—कुमुदा
ऋभवः प्रतर्दना अञ्जनाभाः प्रचिताभा इति । एते महाभूतव-
शिनो ध्यानाहाराः कल्पसहस्रायुषः । प्रथमे ब्रह्मणो जनलोके
चतुर्विधो देवनिकायो ब्रह्मपुरोहिता ब्रह्मकायिका ब्रह्मम-
हाकायिका अमरा इति । ते भूतेन्द्रियवशिनो द्विगुणद्विगुणोत्त-
रायुषः ।

द्वितीये तपसि लोके त्रिविधो देवनिकायः—आभास्वरा
महाभास्वराः सत्यमहाभास्वरा इति । ते भूतेन्द्रियप्रकृतिवशिनो
द्विगुणद्विगुणोत्तरायुषः सर्वे ध्यानाहारा ऊर्ध्वरेतस ऊर्ध्वमप्रति-

स्वर्लोकमादर्शयति—माहेन्द्रनिवासिन इति । देवनिकाया देवजातयः । षण्णामपि
देवनिकायानां रूपोत्कर्षमाह—सर्वे संकल्पसिद्धा इति । संकल्पमात्रादेवैषां विषया
उपनमन्ति । वृन्दारकाः पूज्याः । कामभोगिनो मैथुनप्रियाः । औपपादिकदेहाः पित्रोः
संयोगमन्तरेणाकस्मादेव दिव्यं शरीरमेषां धर्मविशेषातिसंस्कृतेभ्योऽणुभ्यो भूतेभ्यो भवतीति ।

महर्लोकमाह—महतीति । महाभूतवशिनः । यद्यदेतेभ्यो रोचते तत्तदेव महाभू-
तानि प्रयच्छन्ति । तदिच्छातश्च महाभूतानि तेन तेन संस्थानेनावतिष्ठन्ते । ध्यानाहारा
ध्यानमात्रतृप्ताः पुष्टा भवन्ति । जनलोकमाह—प्रथम इत्युक्तक्रमेण । भूतेन्द्रियवशिन
इति । भूतानि पृथिव्यादीनीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि यथा नियोक्तुमिच्छन्ति तथैव नियुज्यन्ते ।

उक्तक्रमापेक्षया द्वितीयं ब्रह्मणस्तपोलोकमाह—द्वितीय इति । भूतेन्द्रियप्रकृति-
वशिन इति । प्रकृतिः पञ्च तन्मात्राणि तद्वशिनस्तदिच्छातो हि तन्मात्रेणैव काया-
कारेण परिणमन्त इत्यागमिनः । द्विगुणेत्याभास्वरेभ्यो द्विगुणायुषो महाभास्वरास्तेभ्योऽपि
द्विगुणायुषः सत्यमहाभास्वरा इत्यर्थः । ऊर्ध्वमित्यूर्ध्वं सत्यलोकेऽप्रतिहतज्ञाना अवीचेस्तु
प्रभृत्यातपोलोकं सूक्ष्मव्यवहितादि सर्वं विजानन्तीत्यर्थः । तृतीयं ब्रह्मणः सत्यलोकमाह—

१ क. ख. यामास्तु° । २ क. ख. °ति । ते स° । ३ ग. घ. च. ज. °रिवाराः । ४ ख.
च. अजना° । ५ क. ख. °चित्ताभा ।

हतज्ञाना अधरभूमिष्वनावृतज्ञानविषयाः । तृतीये ब्रह्मणः सत्य-
लोके चत्वारो देवनिकाया अकृतभवनन्यासाः स्वप्रतिष्ठा उप-
र्युपरिस्थिताः प्रधानवशिनो यावत्सर्गायुषः ।

तत्राच्युताः सवितर्कध्यानसुखाः, शुद्धनिवासाः सविचार-
ध्यानसुखाः, सत्याभा आनन्दमात्रध्यानसुखाः, संज्ञासंज्ञिनश्चा-
स्मितामात्रध्यानसुखाः । तेऽपि त्रैलोक्यमध्ये प्रतिष्ठन्ति । त
एते सप्त लोकाः सर्व एव ब्रह्मलोकाः । विदेहप्रकृतिलयास्तु
मोक्षपदे वर्तन्ते इति न लोकमध्ये न्यस्ता इति । एतद्योगिना
साक्षात्करणीयं सूर्यद्वारे संयमं कृत्वा, ततोऽन्यत्रापि एवं ताव-
दभ्यसेद्यावदिदं सर्वं दृष्टमिति ॥ २६ ॥

तृतीय इति । अकृतो भवनस्य गृहस्य न्यासो यैस्ते तथोक्ताः । आधाराभावादेव स्वप्र-
तिष्ठाः । स्वेषु शरीरेषु प्रतिष्ठा येषां ते तथोक्ताः । प्रधानवशिन्स्तदिच्छातः सत्त्वरजस्त-
मांसि प्रवर्तन्ते यावत्सर्गायुषः ।

तथाच श्रूयते—“ ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ”

[कू० पु० पू० ख० १२ । २१९] इति ॥

तदेवं चतुर्णां देवनिकायानां साधारणधर्मानुक्त्वा नामविशेषग्रहणेन धर्मविशेषानाह—
तत्रेति । अच्युता नाम देवाः स्थूलविषयध्यानसुखास्तेन ते तृप्यन्ति । शुद्धनिवासा नाम
देवाः सूक्ष्मविषयध्यानसुखास्तेन ते तृप्यन्ति । सत्याभा नाम देवा इन्द्रियविषयध्यानसुखा-
स्तेन ते तृप्यन्ति । संज्ञासंज्ञिनो नाम देवा अस्मितामात्रध्यानसुखास्तेन ते तृप्यन्ति । त
एते सर्वे संप्रज्ञातसमाधिमुपासते । अथासंप्रज्ञातसमाधिनिष्ठा विदेहप्रकृतिलयाः कस्मान्न
लोकमध्ये न्यस्यन्त इत्यत आह—विदेहप्रकृतिलयास्त्विति । बुद्धिवृत्तिमन्तो हि दर्शि-
तविषया लोकयात्रां वहन्तो लोकेषु वर्तन्ते । नचैवं विदेहप्रकृतिलयाः सत्यपि साधि-
कारत्व इत्यर्थः । तदेतदासत्यलोकमा चावीचेर्योगिना साक्षात्करणीयं, सूर्यद्वारे सुषुम्नायां
नञ्चाम् । न चैतावताऽपि तत्साक्षात्कारो भवतीत्यत आह—एवं तावदन्यत्रापि सुषु-
म्नाया अन्यत्रापि योगोपाध्यायोपदिष्टेषु यावदिदं सर्वं जगद्दृष्टमिति । बुद्धिसत्त्वं हि
स्वभावत एव विश्वप्रकाशनसमर्थं तमोमलावृतं यत्रैव रजसोद्घाट्यते तदेव प्रकाशयति ।
सूर्यद्वारसंयमोद्घाटितं तु भुवनं प्रकाशयति । न चैवमन्यत्रापि प्रसङ्गस्तत्संयमस्य तावन्मा-
त्रोद्घाटनसामर्थ्यादिति सर्वमवदातम् ॥ २६ ॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥

चन्द्रे संयमं कृत्वा ताराणां व्यूहं विजानीयात् ॥ २७ ॥

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २८ ॥

ततो ध्रुवे संयमं कृत्वा ताराणां गतिं विजानीयात् । ऊर्ध्व-
विमानेषु कृतसंयमस्तानि विजानीयात् ॥ २८ ॥

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २९ ॥

नाभिचक्रे संयमं कृत्वा कायव्यूहं विजानीयात् । वातपित्त-
श्लेष्माणस्त्रयो दोषाः । धातवः सप्त त्वग्लोहितमांसस्नाय्वस्थि-
मज्जाशुक्राणि । पूर्वं पूर्वमेषां बाह्यमित्येष विन्यासः ॥ २९ ॥

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥

जिह्वाया अथस्तात्तन्तुस्तन्तोरथस्तात्कण्ठस्ततोऽथस्तात्कूप-
स्तत्र संयमात्क्षुत्पिपासे न बाधेते ॥ ३० ॥

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३१ ॥

कूपादथ उरसि कूर्माकारा नाडी, तस्यां कृतसंयमः स्थिर-
पदं लभते । यथा सर्पो गोधां वेति ॥ ३१ ॥

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥

शिरःकपालेऽन्तश्छिद्रं प्रभांस्वरं ज्योतिस्तत्र संयमं कृत्वा
सिद्धानां द्यावापृथिव्योरन्तरालचारिणां दर्शनम् ॥ ३२ ॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् । ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् । नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ।
कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः । कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् । तत्र तत्र जिज्ञासायां योगि-
नस्तत्र तत्र संयमः । एवं क्षुत्पिपासानिवृत्तिहेतुः संयमः स्थैर्यहेतुश्च सूत्रपदैरुपादिष्टो
भाष्येण च निगदव्याख्यातेन व्याख्यात इति न व्याख्यातः ॥ २७ ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् । मूर्धशब्देन सुषुम्ना नाडी लक्ष्यते तत्र संयम
इति ॥ ३२ ॥

१ क. ख. 'सु संयमं कृत्वा तानि । २ ज. 'ण्ठकूप' । ३ क. ख. 'चेति । ४ ज. 'छे
छिद्रं । ५ ज. 'भासुत्वाज्ज्योति' । ६ ग. घ. ङ. च. ज. 'यमात्सिद्धा' ।

प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥ ३३ ॥

प्रातिभं नाम तारकं तद्विवेकजस्य ज्ञानस्य पूर्वरूपम् । यथो-
दये प्रभा भास्करस्य । तेन वा सर्वमेव जानाति योगी प्राति-
भस्य ज्ञानस्योत्पत्ताविति ॥ ३३ ॥

हृदये चित्तसंवित् ॥ ३४ ॥

यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म तत्र विज्ञानं तस्मि-
न्संयमाच्चित्तसंवित् ॥ ३४ ॥

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्य-
याविशेषो भोगः परार्थात्स्वार्थ-
संयमात्पुरुषज्ञानम् ॥ ३५ ॥

बुद्धिसत्त्वं प्रख्याशीलं समानसत्त्वोपनिबन्धने रजस्तमसी

प्रातिभाद्वा सर्वम् । प्रतिभोहस्तद्वत्त्वं प्रातिभम् । प्रसंख्यानहेतुसंयमवतो हि
तत्प्रकर्षे प्रसंख्यानोदयपूर्वलिङ्गं यदूहजं ज्ञानं तेन सर्वं विजानाति योगी । तच्च प्रसं-
ख्यानसंनिधापनेन संसारात्तारयतीति तारकम् ॥ ३३ ॥

हृदये चित्तसंवित् । हृदयपदं व्याचष्टे—यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे । बृहत्त्वादात्मा
ब्रह्म तस्य पुरं निलस्तद्धि तत्र विजानाति स्वमिति । दहरं गर्तं तदेव पुण्डरीकम-
धोमुखं वेश्म मनसः । चित्तसंवेदनत्वे हेतुमाह—तत्र विज्ञानं तत्र संयमाच्चित्तं
विजानाति स्ववृत्तिविशिष्टम् ॥ ३४ ॥

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थात्स्वार्थसंयमा-
त्पुरुषज्ञानम् । यत्र प्रकाशरूपस्यातिस्वच्छस्य नितान्ताभिभूतरजस्तमस्तया विवेक-
ख्यातिरूपेण परिणतस्य बुद्धिसत्त्वस्याऽऽत्यन्तिकश्चैतन्यादसंकरस्तत्र कैव कथा
रजस्तमसोर्जडस्वभावयोरित्याशयवान्सूत्रकारः सत्त्वपुरुषयोरित्युवाच । इममेवाभिप्रायं
गृहीत्वा भाष्यकारोऽप्याह—बुद्धिसत्त्वं प्रख्याशीलमिति । न प्रख्याशीलमात्रमपि
तु विवेकख्यातिरूपेण परिणतमतो नितान्तशुद्धप्रकाशतयाऽत्यन्तसारूप्यं चैतन्येनेति
संकर इत्यत आह—समानेति । सत्त्वेनोपनिबन्धनमविनाभावः संबन्धः, समानं
सत्त्वोपनिबन्धनं यथो रजस्तमसोस्ते तथोक्ते । वशीकारोऽभिभवः । असंकरमाह—

वशीकृत्य सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययेन परिणतम् । तस्माच्च सत्त्वा-
त्परिणामिनोऽत्यन्तविधर्मा विशुद्धोऽन्यश्चितिमात्ररूपः पुरुषः ।
तयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः पुरुषस्य दर्शित-
विषयत्वात् । स भोगप्रत्ययः सत्त्वस्य परार्थत्वाद्दृश्यः ।

यस्तु तस्माद्विशिष्टश्चितिमात्ररूपोऽन्यः पौरुषेयः प्रत्ययस्तत्र
संयमात्पुरुषविषया प्रज्ञा जायते । न च पुरुषप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वा-
त्मना पुरुषो दृश्यते । पुरुष एव तं प्रत्ययं स्वात्मावलम्बनं
पश्यति । तथा ह्युक्तम्—“ विज्ञातारमरे केन विजानीयात् ”
[बृ० २ । ४ । १४] इति ॥ ३५ ॥

तस्माच्चेति । चकारोऽप्यर्थः । न केवलं रजस्तमोभ्यामित्यर्थः । परिणामिन इति वैधर्म्य-
मपरिणामिनः पुरुषादुक्तम् । प्रत्ययाविशेषः शान्तघोरमूढरूपाया बुद्धेश्चैतन्यबिम्बोद्ग्राहेण
चैतन्यस्य शान्ताद्याकाराभ्यारोपक्षन्द्रमस इव स्वच्छसलिलप्रतिबिम्बितस्य तत्कम्पात्कम्पना-
रोपः । भोगहेतुमाह—दर्शितविषयत्वादिति । असकृद्व्यख्यातम् । ननु बुद्धिसत्त्वमस्तु
पुरुषमिदं भोगस्तु पुंसः कुतो भिद्यत इत्यत आह—स भोगप्रत्ययो भोगरूपः प्रत्ययः
सत्त्वस्यातः परार्थत्वाद्दृश्यो भोग्यः । सत्त्वं हि परार्थं संहतत्वात्तद्दर्मश्च भोग इति
सोऽपि परार्थः । यस्मै च परस्मा असौ तस्य भोक्तुर्भोग्यः । अथवाऽनुकूलप्रतिकूलवेद-
नीयस्तु सुखदुःखानुभवो भोगः । न चायमात्मानमेवानुकूलयति प्रतिकूलयति वा,
स्वात्मनि वृत्तिविरोधादतोऽनुकूलनीयप्रतिकूलनीयार्थो भोगः । स भोक्ताऽऽत्मा तस्य दृश्यो
भोग्य इति ।

यस्तु तस्मात्परार्थाद्विशिष्ट इति । परार्थादिति पञ्चम्यन्यपदाभ्याहारेण व्याख्याता ।
स्यादेतत्पुरुषविषया चेत्प्रज्ञा हन्त भोः पुरुषः प्रज्ञायाः प्रज्ञेय इति प्रज्ञान्तरमेव तत्र
तत्रेत्यनवस्थापात इत्यत आह—न च पुरुषप्रत्ययेनेति । अयमभिसंधिः—चित्या जडः
प्रकाशयते । न जडेन चितिः । पुरुषप्रत्ययस्त्वचिदात्मा कथं चिदात्मानं प्रकाशयेत् ।
चिदात्मा त्वपराधीनप्रकाशो जडं प्रकाशयतीति युक्तम् । बुद्धिसत्त्वात्मनेत्यचिद्रूपतादा-
त्म्येन जडत्वमाह । बुद्धिसत्त्वगतपुरुषप्रतिबिम्बालम्बनात्पुरुषालम्बनं न तु पुरुषप्रकाश-
नात्पुरुषालम्बनम् । बुद्धिसत्त्वमेव तु तेन प्रत्ययेन संक्रान्तपुरुषप्रतिबिम्बं पुरुषच्छायापन्नं
चैतन्यमालम्बत इति पुरुषार्थः । अत्रैव श्रुतिमुदाहरति—तथा ह्युक्तमीश्वरेण विज्ञातारमिति ।
न केनचिदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

१ ज. 'रुषादिचं' । २ क. 'रार्थात्वादि' । ३ क. 'नं दर्पणवन्मुखालम्बनं न' । ४ ज.
परमार्थः । ५ ज. तथैव ।

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शा-
स्वादवार्ता जायन्ते ॥ ३६ ॥

प्रातिभात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टातीतानामतज्ञानम् । श्रावणा-
द्विव्यशब्दश्रावणम् । वेदनाद्विव्यस्पर्शाधिनमः । आदर्शाद्विव्य-
रूपसंवित् । आस्वादाद्विव्यरससंवित् । वार्तातो दिव्यगन्धविज्ञा-
नमित्येतानि नित्यं जायन्ते ॥ ३६ ॥

ते समाधावुपसर्गा व्यु-
त्थाने सिद्धयः ॥ ३७ ॥

ते प्रातिभादयः समाहितचित्तस्योत्पद्यमाना उपसर्गास्तद्वर्त-
नप्रत्यनीकत्वात् । व्युत्थितचित्तस्योत्पद्यमानाः सिद्धयः ॥ ३७ ॥

बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च
चित्तस्य परशरीरावेशः ॥ ३८ ॥

स च स्वार्थसंयमो न यावत्प्रधानं स्वकार्यं पुरुषज्ञानमभिनिर्वर्तयति तावत्तस्य
पुरस्तादा विभूतीराधत्ते ताः सर्वा दर्शयति—ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शा-
स्वादवार्ता जायन्ते । तदनेन योगजधर्मानुगृहीतानां मनःश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानां
यथासंख्यं प्रातिभज्ञानदिव्यशब्दाद्यपरोक्षहेतुभावा उक्ताः । श्रोत्रादीनां पञ्चानां दिव्यशब्दा-
द्युपलम्भकानां तान्त्रिक्यः संज्ञाः श्रावणाद्याः । सुगमं भाष्यम् ॥ ३६ ॥

कदाचिदात्मविषयसंयमे प्रवृत्तस्तत्प्रभावादमूर्थान्तरसिद्धीरधिगम्य कृतार्थमन्यः संयमा-
द्विरभेदत आह—ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः । व्युत्थितचित्तो हि ताः
सिद्धीरभिमन्यते । जन्मदुर्गत इव द्रविणकणिकामपि द्रविणसंभारम् । योगिना तु समा-
हितचित्तेनोपनताभ्योऽपि ताभ्यो विरन्तव्यम् । अभिसंहितापत्रयात्यन्तिकोपशमरूपपरम-
पुरुषार्थः स खल्वयं कथं तत्प्रत्यनीकासु सिद्धिषु रज्येतेति सूत्रभाष्ययोरर्थः ॥ ३७ ॥

तदेवं ज्ञानरूपमैश्वर्यं पुरुषदर्शनान्तं संयमफलमुक्त्वा क्रियारूपमैश्वर्यं संयमफ-
लमाह—बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ।

लोलीभूतस्य मनसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्माश्रयवशाद्बन्धः प्रति-
ष्ठेत्यर्थः । तस्य कर्मणो बन्धकारणस्य शैथिल्यं समाधिबलाद्भवति । प्रचारसंवेदनं च चित्तस्य समाधिजमेव । कर्मबन्धक्षयात्स्वचित्तस्य प्रचारसंवेदनाच्च योगी चित्तं स्वशरीराभिष्कृष्य शरीरान्तरेषु निक्षिपति । निक्षिप्तं चित्तं चेन्द्रियाण्यनु पतन्ति । यथा मधुकरराजानं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति निविशमानमनु निविशन्ते तथेन्द्रियाणि परशरीरावेशे चित्तमनु विधीयन्त इति ॥ ३८ ॥

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादि-

ष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ३९ ॥

समस्तेन्द्रियवृत्तिः प्राणादिलक्षणा जीवनं, तस्य क्रिया पञ्च-
तथी प्राणो मुखनासिकागतिराहृदयवृत्तिः । समं नयनात्समा-
नश्चाऽऽनाभिवृत्तिः । अपनयनादपान आपादतलवृत्तिः । उन्न-

समाधिबलादिति । बन्धकारणविषयसंयमबलात्प्राधान्यात्समाधिग्रहणम् । प्रचरन्नेनास्मिन्निति प्रचारः । चित्तस्य गमंगमाध्वानो नाज्यस्तस्मिन्प्रचारे संयमात्तद्वेदनं, तस्माच्च बन्धकारणशैथिल्याच्च तेन प्रतिबध्यते । अप्रतिबद्धमप्यनुमार्गेण गच्छन् स्वशरीरादप्रत्युहं निष्क्रामति । न च परशरीरमाविशति । तस्मात्प्रचरोऽपि ज्ञातव्यः । इन्द्रियाणि च चित्तानुसारीणि परशरीरे यथाधिष्ठानं निविशन्त इति ॥ ३८ ॥

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च । समस्तेन्द्रियवृत्तिर्जीवनं प्राणादिलक्षणा प्राणादयो लक्षणं यस्याः सा तथोक्ता । द्वयीन्द्रियाणां वृत्तिर्बाह्याऽऽभ्यन्तरी च । बाह्या रूपाद्यालोचनलक्षणा । आभ्यन्तरी तु जीवनं, सा हि प्रयत्नभेदः शरीरोपगृहीतमामरुतक्रियाभेदहेतुः सर्वकरणसाधारणः ।

यथाऽऽहुः—“ सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ” [सां० का० २९] इति । तैरस्य लक्षणीयत्वात्तस्य प्रयत्नस्य क्रिया कार्यं पञ्चतयी । प्राण आ नासिकाप्रादा च हृदयादवस्थितः । अशितपीताहास्परिणतिभेदं रसं तत्र तत्र स्थाने सममनुरूपं नयन्समानः । आ हृदयादा च नाभेरस्यावस्थानम् । मूत्रपुरीषगर्भादीनामपनयनहेतुरपानः । आ

यनादुदान आशिरोवृत्तिः । व्यापी व्यान इति । एषां प्रधानं प्राणः । उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च प्रायणकाले भवति । तां वशित्वेन प्रतिपद्यते ॥ ३९ ॥

समानजयाज्ज्वलनम् ॥ ४० ॥

जितसमानस्तेजस उपध्मानं कृत्वा ज्वलयति ॥ ४० ॥

श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमा-

दिव्यं श्रोत्रम् ॥ ४१ ॥

सर्वश्रोत्राणामाकाशं प्रतिष्ठां सर्वशब्दानां च । यथोक्तम्—

नाभेरा च पादतलादस्य वृत्तिः । उन्नयनादूर्ध्वं नयनादसादीनामुदानः । आ नासिकाप्रादा च शिरसो वृत्तिरस्य । व्यापी व्यानः । एषामुक्तानां प्रधानं प्राणस्तदुत्क्रमे सर्वोत्क्रमश्रुतेः “ प्राणमुत्क्रामन्तमनु सर्वे प्राणा उत्क्रामन्ति ” [बृ०४।६।२] इति । तदेवं प्राणादीनां क्रियास्थानभेदेन भेदं प्रतिपाद्य सूत्रार्थमवतारयति—उदानजयादिति । उदाने कृतसंयमस्तजयाज्जलादिभिर्न प्रतिहन्यते । उत्क्रान्तिश्चार्चिरादिमार्गेण भवति प्रायणकाले । तस्मात्तामुत्क्रान्तिं वशित्वेन प्रतिपद्यते । प्राणादिसंयमात्तद्विजये भूतजन एताः क्रियाः स्थानविजयादिभेदात्प्रतिपत्तव्याः ॥ ३९ ॥

समानजयाज्ज्वलनम् । तेजसः शारीरस्योपध्मानमुत्तेजनम् ॥ ४० ॥

स्वार्थसंयमादन्वाच्यश्लिष्टं श्रावणाद्युक्तं संप्रति श्रावणाद्यर्थादेव संयमाच्छ्रावणादि भवतीत्याह—श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमादिव्यं श्रोत्रम् । संयमविषयं श्रोत्राकाशयोः संबन्धमाधाराधेयभावमाह—सर्वश्रोत्राणामाहंकारिकाणामध्याकाशं कर्णशङ्कुलीविवरं प्रतिष्ठा तदायतनं श्रोत्रं तदुपकारपकाराभ्यां श्रोत्रस्योपकारापकारदर्शनात् । शब्दानां च श्रोत्रसहकारिणां पार्थिवादिशब्दग्रहणे कर्तव्ये कर्णशङ्कुलीसुषिरैर्वर्ति श्रोत्रं स्वाश्रयनभोगतासाधारणशब्दमपेक्षते । गन्धादिगुणसहकारिभिर्प्राणादिभिर्विद्यं पृथिव्यादिवर्ति मन्वाद्यालोचने कार्ये दृष्टम् । आहंकारिकमपि प्राणरसनत्वक्चक्षुःश्रोत्रं भूताधिष्ठानमेव भूतोपकारापकाराभ्यां प्राणादीनामुपकारापकारदर्शनादित्युक्तम् । तच्चेदं श्रोत्रमाहंकारिकमयःप्रतिममयस्कान्तमणिकल्पेन वक्तृवक्रसमुपनेन वक्रस्थेन शब्देनाऽऽकृष्टं स्ववृत्तिपरम्परया वक्तृवक्रमागतं शब्दमालोचयति ।

१ ग. घ. ङ. च. ज. प्रधानः । २ ग. घ. ङ. लति । ३ ख. ज. षां शं । ४ क. ज. ये विभूतय एव ताः क्रियास्था । ५ ज. नभेदान्पवनविजयादिषु प्रति । ६ ख. ररूपे नभः स्वा । ७ ज. यम् । ८ स. ज. ब्रह्मे पृ । ९ क. स. कार्य । १० स. वृत्तिर्न श्रोत्रादीनामुपकाराय व ।

तुल्यदेशश्रवणानामेकदेशश्रुतित्वं सर्वेषां भवतीति । तच्चैतदाकाशस्य लिङ्गम् ।

अनावरणं चोक्तम् । तथाऽमूर्तस्वीनावरणदर्शनाद्विभुत्वमपि प्रख्यातमाकाशस्य । शब्दग्रहणानुमितं श्रोत्रम् । बधिराबधिरयोरेकः शब्दं गृह्णात्यपरो न गृह्णातीति । तस्माच्छ्रोत्रमेव शब्दविषयम् । श्रोत्राकाशयोः संबन्धे कृतसंयमस्य योगिनो दिव्यं श्रोत्रं प्रवर्तते ॥ ४१ ॥

तथाच दिग्देशवर्तिशब्दप्रतीतिः प्राणभृन्मात्रस्य नासति बाधकेऽप्रमाणीकृता भविष्यतीति । तथाच पञ्चशिखस्य वाक्यम्—तुल्यदेशश्रवणानामेकदेशश्रुतित्वं सर्वेषां भवतीति । तुल्यदेशानि श्रवणानि श्रोत्राणि येषां चैत्रादीनां ते तथोक्ताः । सर्वेषां श्रवणान्याकाशवर्तीतीत्यर्थः । तच्च श्रोत्राधिष्ठानमाकाशं शब्दगुणतन्मात्रादुत्पन्नं शब्दगुणकं येन शब्देन सहकारिणा पार्थिवादीञ्शब्दान्गृह्णाति । तस्मात्सर्वेषामेकजातीया श्रुतिः शब्द इत्यर्थः । तदनेन श्रोत्राधिष्ठानत्वमाकाशस्य शब्दगुणत्वं च दर्शितमिति । तच्चैकदेशश्रुतित्वमाकाशस्य लिङ्गम् । सा ह्येकजातीया शब्दव्यञ्जिका श्रुतिर्यदाश्रया तदेवाऽऽकाशशब्दवाच्यम् । न हीदृशी श्रुतिमन्तरेण शब्दव्यक्तिः । न चेदृशी श्रुतिः पृथिव्यादिगुणस्तस्य स्वात्मनि व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वानुपपत्तीरिति ।

अनावरणं चाऽऽकाशलिङ्गम् । यथाकाशं नाभविष्यदन्योन्यसंपिण्डितानि मूर्तानि न सूचीभिरप्यभेदस्यन्त । ततश्च सर्वैरेव सर्वमावृतं स्यात् । न च मूर्तद्रव्याभावमात्रादेवान्नावरणमस्याभावस्य भावाश्रितत्वेन तदभावेऽभावात् । न च चितिशक्तिस्तदाश्रया भवितुमर्हति । अपरिणामितयाऽवच्छेदकत्वाभावात् । न च दिक्कालादयः पृथिव्यादिद्रव्यव्यतिरिक्ताः सन्ति । तस्मात्तादृशः परिणतिभेदो नभस एवेति सर्वमवदातम् । अनावरणे चाऽऽकाशलिङ्गे सिद्धे यत्र यत्रानावरणं तत्र तत्र सर्वत्राऽऽकाशमिति सर्वगतत्वमप्याकाशस्य सिद्धमियाह—तथाऽमूर्तस्येति । श्रोत्रसद्भावे प्रमाणमाह—शब्दग्रहणेति । क्रिया हि करणसाध्या दृष्टा । यथा छिदादिर्वास्यादिसाध्या । तदिह शब्दग्रहणक्रिययाऽपि करणसाध्यया भवितव्यं, यच्च करणं तच्च श्रोत्रमिति । अथास्याश्चक्षुरादय एव कस्मात्करणं न भवन्तीत्यत आह—बधिराबधिरयोरिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्वधारणम् । उपलक्षणं चैतत्त्वत्वात्तयोश्चक्षुस्तेजसो रसनोदकयोर्नासिकापृथिव्योः संबन्धसंयमादिव्यत्वगाद्यप्यहनीयम् ॥ ४१ ॥

कायाकाशयोः संबन्धसंयमाल्लघुतूल-

समापत्तेश्चाऽऽकाशगमनम् ॥ ४२ ॥

यत्र कायस्तत्राऽऽकाशं तस्यावकाशदानात्कायस्य तेन संबन्धः प्राप्तिस्तत्र कृतसंयमो जित्वा तत्संबन्धं लघुषु वा तूलादिषु परमाणुभ्यः समापत्तिं लब्ध्वा जितसंबन्धो लघुर्भवति । लघुत्वाच्च जले पादाभ्यां विहरति । ततस्तूर्णनाभितनुमात्रे विहृत्य रश्मिषु विहरति । ततो यथेष्टमाकाशगतिरस्य भवतीति ॥ ४२ ॥

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा

ततः प्रकाशावरणक्षयः ॥ ४३ ॥

शरीराद्बहिर्मनसो वृत्तिलाभो विदेहा नाम धारणा । सा यदि शरीरप्रतिष्ठस्य मनसो बहिर्वृत्तिमात्रेण भवति सा कल्पितेषुच्यते । या तु शरीरनिरपेक्षा बहिर्भूतस्यैव मनसो बहिर्वृत्तिः सा खल्वकल्पिता । तत्र कल्पितया साधर्वन्त्यकल्पितां महाविदेहामिति । यया परशरीराण्याविशन्ति योगिनः । ततश्च धारणातः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य यदावरणं क्लेशकर्म-

कायाकाशयोः संबन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाऽऽकाशगमनम् । कायाकाश-संबन्धसंयमाद्वा लघुनि वा तूलादौ कृतसंयमात्समापत्तिं चेतसस्तत्स्थतदञ्जनतां लब्ध्वेति । सिद्धिक्रममाह—जल इति ॥ ४२ ॥

अपरमपि परशरीरावेशहेतुं संयमं क्लेशकर्मविपाकक्षयहेतुं चाऽऽह—बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः । विदेहामाह—शरीरादिति । अकल्पिताया महाविदेहाया य उपायस्तत्प्रदर्शनाय कल्पितां विदेहामाह—सा यदीति । वृत्तिमात्रं कल्पनाज्ञानमात्रं तेन । महाविदेहामाह—या त्विति । उपायोपेयते कल्पिताकल्पितयोराह—तत्रेति । किं परशरीरावेशमात्रमितो नेत्याह—ततश्चेति । ततो धारणातो महाविदेहाया मनःप्रवृत्तेः सिद्धिः । क्लेशश्च कर्म च ताभ्यां

१ क. 'बन्धावाप्ति' । ख. 'बन्धो व्याप्ति' । घ. ङ. च. 'बन्धया' । २ क. ख. 'णुप्त' । ३ ख. ग. घ. ङ. ज. लघुः । ल' । ४ ख. ग. घ. ङ. ज. 'यत्यक' । ५ ख. ज. झ. 'हेतुमाह ।

विपाकत्रयं रजस्तमोमूलं तस्य च क्षयो भवति ॥ ४३ ॥

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थव-

त्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ४४ ॥

तत्र पार्थिवाद्याः शब्दादयो विशेषाः सहाऽऽकारादिभिर्धर्मैः
स्थूलशब्देन परिभाषिताः । एतद्भूतानां प्रथमं रूपम् । द्वितीयं
रूपं स्वसामान्यं मूर्तिर्भूमिः स्नेहो जलं वह्निरुष्णता वायुः

विपाकत्रयं जात्याधुर्भोगाः । तदेतद्रजस्तमोमूलं विगलितरजस्तमसः सत्त्वमात्राद्विवेकख्या-
तिमात्रसमुत्पादात् । तदेतद्विपाकत्रयं रजस्तमोमूलतया तदात्मकं सद्बुद्धिसत्त्वमावृणोति ।
तत्क्षयाच्च निरावरणं योगिचित्तं यथेच्छं विहरति विजानाति चेति ॥ ४३ ॥

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः । स्थूलं च स्वरूपं च सूक्ष्मं
चान्वयश्चार्थवत्त्वं चेति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वानि तेषु संयमात्तज्जयः । स्थूलमाह—
तत्रेति । पार्थिवाः पाथसीयास्तैजसा वायवीया आकाशीयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा
यथासंभवं विशेषाः षड्जगान्धारादयः शीतोष्णादयो नीलपीतादयः कषायमधुरादयः
मुरभ्यादयः । एते हि नामरूपप्रयोजनैः परस्परतो भिद्यन्त इति विशेषाः । एतेषां पञ्च
पृथिव्यां गन्धवर्जं चत्वारोऽसु गन्धरसवर्जं त्रयस्तैजसि गन्धरसरूपवर्जं द्वौ नभस्वति
शब्द एवाऽऽकाशे । त एव ईदृशा विशेषाः सहाऽऽकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देन परिभा-
षिताः शास्त्रे । तत्रापि पार्थिवास्तावद्धर्माः—

“ आकारो गौरवं रौक्ष्यं वरणं स्थैर्यमेव च ।

वृत्तिर्भेदः क्षमा काष्ण्यं काठिन्यं सर्वभोग्यता ” ॥

अपां धर्माः—“ स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभा शौक्ल्यं मार्दवं गौरवं च यत् ।

शैत्यं रक्षा पवित्रत्वं संधानं चौदका गुणाः ” ॥

तैजसा धर्माः—“ ऊर्ध्वभाक्पाचकं दग्धृ पावकं लघु भास्वरम् ।

प्रध्वंस्योजस्वि वै तेजः पूर्वाभ्यां भिन्नलक्षणम् ” ॥

वायवीया धर्माः—“ तिर्यग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपे नोदनं बलम् ।

चलमच्छायता रौक्ष्यं वायेर्धर्माः पृथग्विधाः ” ॥

आकाशीया धर्माः—“ सर्वतोगतिरव्यूहोऽविष्टम्भश्चेति ते त्रयः ।

आकाशधर्मा व्याख्याताः पूर्वधर्मविलक्षणाः ” इति ॥

त एत आकारप्रभृतयो धर्मास्तैः सहेति । आकारश्च सामान्याविशेषो गोत्वादिः ।
द्वितीयं रूपमाह—द्वितीयं रूपं स्वसामान्यम् । मूर्तिः सांसिद्धिकं काठिन्यम् ।
स्नेहो जलं मृजापुष्टिबलाधानहेतुः । वह्निरुष्णतोदर्ये सौर्ये भौमे च सर्वत्रैव तेजसि

१ क. 'र्थिवा आप्य स्तै' । २ ख. ज. ह. च ।

प्रणामी सर्वतोगतिराकाश इत्येतत्स्वरूपशब्देनोच्यते ।

अस्य सामान्यस्य शब्दादयो विशेषाः । तथा चोक्त
एकजातिसमन्वितानामेषां धर्ममात्रव्यावृत्तिरिति ।

सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र द्रव्यम् । द्विष्टो हि समूहः प्रत्य-
स्तमितभेदावयवानुगतः शरीरं वृक्षो यूथं वनमिति ।

समन्वितोऽणतेति । सर्वं चैतद्धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षयाऽभिधानम् । वायुः प्रणामी बहनशीलः ।

तदाह—“ चलनेन तृणादीनां शरीरस्याटनेन च ।

सर्वगं वायुसामान्यं नामित्वमनुमीयते ” ॥

सर्वतोगतिराकाशः सर्वत्र शब्दोपलब्धिदर्शनात् । श्रोत्राश्रयाकाशगुणेन हि शब्देन पार्थिवादिशब्दोपलब्धिरित्युपपादितमधस्तात् । एतत्स्वरूपशब्देनोक्तम् ।

अस्यैव मूर्त्यादिसामान्यस्य शब्दादयः षड्जादय उष्णत्वादयः शुक्लत्वादयः कपायत्वा-
दयः सुरभित्वादयो मूर्त्यादीनां सामान्यानां भेदाः । सामान्यान्यपि मूर्त्यादीनि जम्बीरपन-
सामलकफलादीनि रसादिभेदात्परस्परं व्यावर्तन्ते । तेनैतेषामेते रसादयो विशेषाः ।
तथा चोक्तम्—एकजातिसमन्वितानां प्रत्येकं पृथिव्यादीनामेकैकया जात्या मूर्तिस्नेहादिना
समन्वितानामेषां षड्जादिधर्ममात्रव्यावृत्तिरिति । तदेवं सामान्यं मूर्त्याद्युक्तं विशेषाश्च
शब्दादय उक्ताः ।

ये चाऽऽहुः सामान्यविशेषाश्रयो द्रव्यमिति तान्प्रत्याह—सामान्यविशेषसमुदा-
योऽत्र दर्शने द्रव्यम् । येऽपि तदाश्रयो द्रव्यमास्थिषत तैरपि तत्समुदायोऽनुभूयमानो
नापह्नोतव्यः । न च तदपह्नवे तयोराधारो द्रव्यमिति भवति । तस्मात्तदेवास्तु द्रव्यम् । न
तु तद्भावात् तत्समुदायाच्च तदाधारमपरं द्रव्यमुपलभामहे । प्रावभ्यो प्रावसमुदायादिव च
तदाधारमपरं पृथग्विधं शिखरम् । समूहो द्रव्यमित्युक्तं तत्रैव समूहमात्रं द्रव्यमितिभ्रमापनु-
त्तये समूहविशेषो द्रव्यमिति निर्धारयितुं समूहप्रकारानाह—द्विष्टो हीति । यस्मादेवं
तस्मान्न समूहमात्रं द्रव्यमित्यर्थः । द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां तिष्ठतीति द्विष्टः । एकं प्रकारमाह—
प्रत्यस्तमितोते । प्रत्यस्तमितो भेदो येषामवयवानां ते तथोक्ताः । प्रत्यस्तमितभेदा
अवयवा यस्य स तथोक्तः । एतदुक्तं भवति—शरीरवृक्षयूथवनशब्देभ्यः समूहः प्रतीय-
मानोऽप्रतीतावयवभेदस्तद्वाचकशब्दाप्रयोगात्समूह एकोऽवगम्यत इति । युतायुतसिद्धाव-
यवत्वेन चेतनाचेतनत्वेन चोदाहरणचतुष्टयम् । युतायुतसिद्धावयवत्वं चाग्रे वक्ष्यते ।

शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूह उभये देवमनुष्याः । समूहस्य देवा एको भागो मनुष्या द्वितीयो भागस्ताभ्यामेवाभिधीयते समूहः ।

स च भेदाभेदविवक्षितः । आम्राणां वनं ब्राह्मणानां संघ आम्रवणं ब्राह्मणसंघ इति ।

स पुनर्द्विविधो युतसिद्धावयवोऽयुतसिद्धावयवश्च । युतसिद्धावयवः समूहो वनं संघ इति । अयुतसिद्धावयवः संघातः शरीरं वृक्षः परमाणुरिति । अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिः । एतत्स्वरूपमित्युक्तम् ।

अथ किमेषां सूक्ष्मरूपं, तन्मात्रं भूतकारणं, तस्यैकोऽवयवः परमाणुः सामान्यविशेषात्माऽयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समुदाय

द्वितीयं प्रकारमाह—शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूह उभये देवमनुष्या इति । देवमनुष्या इति हि शब्देनोभयशब्दवाच्यस्य समूहस्य भागौ भिन्नावुपात्तौ । ननु-भयशब्दत्तावदवयवभेदो न प्रतीयते तत्कथमुपात्तभेदावयवानुगत इत्यत आह—ताभ्यां भागभ्यामेव समूहोऽभिधीयते । उभयशब्देन भागद्वयवाचिशब्दसहितेन समूहो वाच्यः, वाक्यस्य वाक्यार्थवाचकत्वादिति भावः ।

पुनर्द्विविध्यमाह—स चेति । भेदेन चाभेदेन च विवक्षितः । भेदविवक्षितमाह—आम्राणां वनं ब्राह्मणानां संघ इति । भेद एव षष्ठीश्रुतेः, यथा गर्गाणां गौरिति । अभेदविवक्षितमाह—आम्रवणं ब्राह्मणसंघ इति । आम्राश्च ते वनं चेति समूहसमूहिनोरभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ।

विधान्तरमाह—स पुनर्द्विविधः । युतसिद्धावयवः समूहः । युतसिद्धाः पृथक्सिद्धाः सान्तराला अवयवा यस्य स तथोक्तः, यथं वनमिति । सान्तराला हि तदवयवा वृक्षाश्च गावश्च । अयुतसिद्धावयवश्च समूहो वृक्षो गौः परमाणुरिति । निरन्तरा हि तदवयवाः सामान्यविशेषा वा सास्नादयो वेति । तदेतेषु समूहेषु द्रव्यभूतं समूहं निर्धारयति—अयुतसिद्धेति । तदेवं प्रासङ्गिकं द्रव्यं व्युत्पाद्य प्रकृतमुषसंहरति—एतत्स्वरूपमित्युक्तमिति ।

तृतीयं रूपं विवक्षुः पृच्छति—अथेति । उत्तरमाह—तन्मात्रमिति । तस्यैकोऽवयवः परिमाणभेदः परमाणुः, सामान्यं मूर्तिः, शब्दादयो विशेषास्तदात्मौ, अयुतसिद्धा निरन्तरा येऽवयवाः सामान्यविशेषास्तद्भेदेऽवयवभेदानुगतः समुदायः । यथा च

इत्येवं सर्वतन्मात्राण्येतत्तृतीयम् । अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्याति-
क्रियास्थितिशीला गुणाः कार्यस्वभावानुपातिनोऽन्वयशब्दे-
नोक्ताः । अथैषां पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वं, भोगापवर्गार्थता गुणेष्वेवान्व-
यिनी, गुणास्तन्मात्रभूतभौतिकेष्विति सर्वमर्थवत् । तेष्विदानीं भूतेषु
पञ्चसु पञ्चरूपेषु संयमात्तस्य तस्य रूपस्य स्वरूपदर्शनं जयश्च
प्रादुर्भवति । तत्र पञ्च भूतस्वरूपाणि जित्वा भूतजयी भवति ।
तज्जयाद्वत्सानुसारिण्य इव गावोऽस्य संकल्पानुविधायिन्यो भूत-
प्रकृतयो भवन्ति ॥ ४४ ॥

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसं-
पत्तद्धर्मानभिघातश्च ॥ ४५ ॥

तत्राणिमा भवत्यणुः । लघिमा लघुर्भवति । महिमा महान्भ-
वति । प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेणापि स्पृशति चन्द्रमसम् । प्राकाम्य-
मिच्छानभिघातः । भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके ।

परमाणुः सूक्ष्मं रूपमेवं सर्वतन्मात्राणि सूक्ष्मं रूपमिति । उपसंहरति—एतदिति ।
अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्यातिक्रियास्थितिशीला गुणाः कार्यस्वभावमनुपातितुमनुगन्तुं
शीलं येषां ते तथोक्ताः । अत एवान्वयशब्देनोक्ताः । अथैषां पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वं विवृ-
णोति—भोगेति । नन्वेवमपि सन्तु गुणा अर्थवन्तस्तत्कार्याणां तु कुतोऽर्थवत्त्वमित्यत
आह—गुणा इति । भौतिका गोघटादयः । तदेवं संयमविषयमुक्त्वा संयमं तत्कलं
चाऽऽह—तेष्विति । भूतप्रकृतयो भूतस्वभावाः ॥ ४४ ॥

संकल्पानुविधाने भूतानां किं योगिनः सिध्यतीत्यत आह—ततोऽणिमादिप्रादु-
र्भावः कायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च । स्थूलसंयमजयच्चतस्रः सिद्धयो भवन्तीत्याह—
तत्राणिमा महानपि भवत्यणुः । लघिमा महानपि लघुर्भूत्वेषिकातूल इवाऽऽकाशे
विहरति । महिमाऽप्योऽपि नागनगगगनपरिमाणो भवति । प्राप्तिः सर्वे भावाः
संनिहिता भवन्ति योगिनः । तद्यथा भूमिष्ठ एवाङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रमसम् । स्वरू-
पसंयमविजयात्सिद्धिमाह—प्राकाम्यमिच्छानभिघातो नास्य रूपं भूतस्वरूपैर्भू-
त्यादिभिर्हन्यते । भूमावुन्मज्जति निमज्जति च यथोदके । सूक्ष्मविषयसंयमजयात्सि-

वशित्वं भूतभौतिकेषु वशी भवत्यवश्यश्चान्येषाम् । ईशितृत्वं तेषां प्रभवाप्यव्यवहानामीष्टे । यत्र कामावसायित्वं सत्यसंकल्पता यथा संकल्पस्तथा भूतप्रकृतीनामवस्थानम् । नच शक्तोऽपि पदार्थविपर्यासं करोति । कस्मात् । अन्यस्य यत्र कामावसायिनः पूर्वसिद्धस्य तथा भूतेषु संकल्पादिति । एतान्यष्टावैश्वर्याणि ।

कायसंपददृश्यमाणा । तद्धर्मानभिघातश्च पृथ्वी मूर्त्या न निरुणाद्धि योगिनः शरीरादिक्रियां, शिलामप्यनुविशतीति । नाऽऽपः स्निग्धाः क्लेदयन्ति । नाग्निरुष्णो दहति । न वायुः प्रणामी वहति । अनावरणात्मकेऽप्याकाशे भवत्यावृतकायः सिद्धानामप्यदृश्यो भवति ॥ ४५ ॥

रूपलावण्यबलवज्रसंहनन-

त्वानि कायसंपत् ॥ ४६ ॥

दर्शनीयः कान्तिमानतिशयबलो वज्रसंहननश्चेति ॥ ४६ ॥

द्विमाह—वशित्वं भूतानि पृथिव्यादीनि भौतिकानि गोघटादीनि तेषु वशी स्वतन्त्रो भवति, तेषां त्ववश्यस्तत्कारणतन्मात्रपृथिव्यादिपरमाणुवशीकारात्तत्कार्यवशीकारस्तेन यानि यथाऽवस्थापयति तानि तथाऽवतिष्ठन्त इत्यर्थः । अन्वयविषयसंयमजयात्सिद्धिमाह— ईशितृत्वं तेषां भूतभौतिकानां विजितमूलप्रकृतिः सन्यः प्रभव उत्पादो यश्चाप्ययो विनाशो यश्च व्यूहो यथावदवस्थापनं तेषामीष्टे । अर्थवत्त्वसंयमात्सिद्धिमाह—यत्र कामावसायित्वं सत्यसंकल्पता । विजितगुणार्थवत्त्वो हि योगी यद्यदर्थतया संकल्पयति तत्तस्मै प्रयोजनाय कल्पते । विषमप्यमृतकार्ये संकल्प्य भोजयञ्जीवयतीति । स्यादेतद्यथा शक्तिविपर्यासं करोत्येवं पदार्थविपर्यासमपि कस्मान्न करोति । तथाच चन्द्रमसमादित्यं कुर्यात्कुहूँ च सिनीवालीमित्यत आह—नच शक्तोऽपीति । न खल्वेते यत्र कामावसायिनस्तत्र भवतः परमेश्वरस्याऽऽज्ञामार्तिक्रमितुमुत्सहन्ते । शक्तयस्तु पदार्थानां जातिदेशकालावस्थाभेदेनानियतस्वभावा इति युज्यते तासु तदिच्छानुविधानमिति । एतान्यष्टावैश्वर्याणि ।

तद्धर्मानभिघात इति । अणिमादिप्रादुर्भाव इत्यनेनैव तद्धर्मानभिघातासिद्धौ पुनरुपादानं कायसिद्धिवदेतत्सूत्रोपबद्धसकलविषयसंयमफलवत्त्वज्ञापनाय । सुगममन्यत् ॥४५॥

कायसंपदमाह—रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंपत् । वज्रस्येव संहननमवयवव्यूहो दृढो निबिडो यस्य स तैथोक्तः ॥ ४६ ॥

१ ज. ज. 'शिवं । २ न. 'शित्वं । ३ ख. ज. 'स्थानं । ४ ज. 'सिद्धिमाह' । ५ ख.

ज. झ. तथा ।

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्व-
संयमादिन्द्रियजयः ॥ ४७ ॥

सामान्यविशेषात्मा शब्दादिग्राह्यः । तेष्विन्द्रियाणां वृत्ति-
ग्रहणम् । न च तत्सामान्यमात्रग्रहणाकारं कथमनालोचितः स
विषयविशेष इन्द्रियेण मनसाऽनुव्यवसीयेतेति । स्वरूपं पुनः
प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य सामान्यविशेषयोरयुत्सिद्धावयवभे-
दानुगतः समूहो द्रव्यमिन्द्रियम् । तेषां तृतीयं रूपमस्मितालक्ष-
णोऽहंकारः । तस्य सामान्यस्येन्द्रियाण्यि विशेषः । चतुर्थं रूपं व्य-
वसायात्मकाः प्रकाशक्रियास्थितिशीला गुणा येषामिन्द्रियाणि
साहंकाराणि परिणामः । पञ्चमं रूपं गुणेषु यदनुगतं पुरुषार्थव-
त्त्वमिति । पञ्चस्वेतेष्विन्द्रियरूपेषु यथाक्रमं संयमस्तत्र तत्र
जयं कृत्वा पञ्चरूपजयादिन्द्रियजयः प्रादुर्भवति योगिनः॥४७॥

जितभूतस्य योगिन इन्द्रियजयोपायमाह—ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंय-
मादिन्द्रियजयः । ग्रहणं च स्वरूपं चास्मिता चान्वयश्चार्थवत्त्वं च तेषु संयमस्तस्मादि-
त्यर्थः । गृहीतिग्रहणं, तच्च ग्राह्याधीननिरूपणमिति ग्राह्यं दर्शयति—सामान्यविशेषा-
त्मेति । ग्राह्यमुक्त्वा ग्रहणमाह—तेष्विति । वृत्तिरालोचनं विषयाकारा परिणतिरिति
यावत् । च त्वाहुः—सामान्यमात्रगोचरेन्द्रियवृत्तिरिति तान्प्रत्याह—न चेति । गृह्यत
इति ग्रहणम् । न सामान्यमात्रगोचरं ग्रहणम् । ब्रह्मेन्द्रियतन्त्रं हि मनो ब्रह्मे प्रवर्तते ।
अन्यथाऽन्वयधिराद्यभावप्रसङ्गात् । तदिह यदि न विशेषविषयमिन्द्रियं तेनासावनालो-
चितो विशेष इति कथं मनसाऽनुव्यवसीयेत् । तस्मात्सामान्यविशेषविषयमिन्द्रियालोचन-
मिति । तदेतद्ग्रहणमिन्द्रियाणां प्रथमं रूपम् । द्वितीयं रूपमाह—स्वरूपं पुनरिति ।
अहंकारो हि सत्त्वभागेनाऽऽत्मीयेनेन्द्रियाण्यजीजनत् । अतो यत्तत्र करणत्वं सामान्यं यच्च
नियतरूपादिविषयत्वं विशेषस्तदुभयमपि प्रकाशात्मकमित्यर्थः । तेषां तृतीयं रूपमिति ।
अहंकारो हीन्द्रियाणां कारणमिति यत्रेन्द्रियाणि तत्र तेन भवितव्यमिति सर्वेन्द्रियसाधारण्या-
त्सामान्यमिन्द्रियाणामित्यर्थः । चतुर्थं रूपमिति । गुणानां हि द्वैरूप्यं व्यवसेयात्मकत्वं
व्यवसायात्मकत्वं च । तत्र व्यवसेयात्मकतां ग्राह्यतामास्थाय पञ्च तन्मात्राणि भूतभौति-
कानि निर्मिमीते । व्यवसायात्मकत्वं तु ग्रहणरूपमास्थाय साहंकाराणीन्द्रियाणीत्यर्थः ।
शेषं सुगमम् ॥ ४७ ॥

ततो मनोजवित्वं विकरण-

भावः प्रधानजयश्च ॥ ४८ ॥

कायस्यानुत्तमो गतिलाभो मनोजवित्वम् । विदेहानामिन्द्रि-
याणामभिप्रेतदेशकालविषयापेक्षो वृत्तिलाभो विकरणभावः ।
सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं प्रधानजय इत्येतास्तिष्ठः सिद्धयो मधु-
प्रतीका उच्यन्ते । एताश्च करणपञ्चरूपजयादधिगम्यन्ते ॥४८॥

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमा-

त्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं

सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४९ ॥

निर्धूतरजस्तमोमलस्य बुद्धिसत्त्वस्य परे वैशारद्ये परस्यां
वशीकारसंज्ञायां वर्तमानस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपप्र-
तिष्ठस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वम् । सर्वात्मानो गुणा व्यवसायव्य-

पञ्चरूपेन्द्रियजयासिद्धीराह—ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ।
विदेहानामिन्द्रियाणां करणभावो विकरणभावः । देशः काश्मीरादिः । कालोऽतीतादिः ।
विषयः सूक्ष्मादिः । सौन्ध्येन्द्रियजयात्सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं प्रधानजयः । ता एताः
सिद्धयो मधुप्रतीका इत्युच्यन्ते योगशास्त्रनिष्णातैः । स्यादेतदिन्द्रियजयादिन्द्रियाणि सवि-
षयाणि वश्यानि भवन्तु, प्रधानादीनां तत्कारणानां किमायातमित्यत आह—एताश्चेति ।
करणानामिन्द्रियाणां पञ्च रूपाणि ग्रहणादीनि तेषां जयात् । एतदुक्तं भवति—नेन्द्रि-
यमात्रजयस्यैतः सिद्धयोऽपि तु पञ्चरूपस्य तदन्तर्गतं च प्रधानादीति ॥ ४८ ॥

त एते ज्ञानक्रियारूपैश्वर्यहेतवः संयमाः साक्षात्पारम्पर्येण च स्वसिद्धयुपसंहारसंपादि-
तश्चद्द्वारेण यदर्थस्तस्याः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातेरवान्तरविभूतीर्दशयति—सत्त्वपुरुषा-
न्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च । निर्धूतरजस्तमोमलतया
वैशारद्यं ततः परा वशीकारसंज्ञा रजस्तमोभ्यामुपप्लुतं हि चित्तसत्त्वमवश्यमासीत्तदुपशमे
तु तद्वश्यं योगिनो वशिनस्तस्मिन्वश्ये योगिनः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपप्रतिष्ठस्य
सर्वभावाधिष्ठातृत्वम् । एतदेव विवृणोति—सर्वात्मान इति । व्यवसायव्यवसेयात्मानो

१ क. ख च. ज. 'श्चरु' । ग. घ. ड 'श्चरु' । २ ज साधनेन्द्रि' । ३ क.
'पहा' । ज. 'षपा' ।

वसेयात्मकाः स्वामिनं क्षेत्रज्ञं प्रत्यशेषदृश्यात्मत्वेनोपस्थिता
इत्यर्थः । सर्वज्ञातृत्वं सर्वात्मनां गुणानां शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्म-
त्वेन व्यवस्थितानामक्रमोपारूढं विवेकजं ज्ञानमित्यर्थः । इत्येषा
विशोका नाम सिद्धिर्यां प्राप्य योगी सर्वज्ञः क्षीणक्लेशबन्धनो
वशी विहरति ॥ ४३ ॥

तद्वैराग्यादपि दोषबीज-

क्षये कैवल्यम् ॥ ५० ॥

यदाऽऽस्यैवं भवति क्लेशकर्मक्षये सत्त्वस्यायं विवेकप्रत्ययो धर्मः
सत्त्वं च हेयपक्षे न्यस्तं पुरुषश्चापरिणामी शुद्धोऽन्यः सत्त्वादिति ।
एवमस्य ततो विरज्यमानस्य यानि क्लेशबीजानि दग्धशालिबी-
जकल्पान्यप्रसवसमर्थानि तानि सह मनसा प्रत्यस्तं गच्छन्ति ।
तेषु प्रलीनेषु पुरुषः पुनरिदं तापत्रयं न भुङ्क्ते । तदेतेषां गुणानां
मनसि कर्मक्लेशविपाकस्वरूपेणाभिव्यक्तानां चरितार्थानां प्रति-
प्रसवे पुरुषस्याऽऽत्यन्तिको गुणवियोगः कैवल्यं, तदा स्वरूपम-
तिष्ठा चितिशक्तिरेव पुरुष इति ॥ ५० ॥

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाक-

रणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥ ५१ ॥

जडप्रकाशरूपा इत्यर्थः । तदनेन क्रियैश्वर्यमुक्तम् । ज्ञानैश्वर्यमाह—सर्वज्ञातृत्वमिति ।
अस्या अपि द्विविधायाः सिद्धिवैराग्याय योगिजनप्रसिद्धां संज्ञामाह—एषा विशोकेति ।
क्लेशाश्च बन्धनानि च कर्माणि तानि क्षीणानि यस्य स तथा ॥ ४९ ॥

संयमान्तराणां पुरुषार्थाभासफलत्वाद्विवेकख्यातिसंयमार्थतां दर्शयितुं विवेकख्यातेः पर-
वैराग्योपजननद्वारेण कैवल्यं फलमाह—तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् । यदाऽस्य
योगिनः क्लेशकर्मक्षय एवं ज्ञानं भवति । किंभूतमित्याह—सत्त्वस्यायं विवेकप्रत्ययो
धर्मः । शेषं तत्र तत्र व्याख्यातत्वात्सुगमम् ॥ ५० ॥

संप्रति कैवल्यसाधने प्रवृत्तस्य योगिनः प्रत्यहसंभवे तन्निराकरणकारणमुपदि-
शति—स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् । स्थानानि येषां

१ ग. 'पतिष्ठन्त इ' । २ क. 'यमस्य पुरुषार्थ' । ३ ख झ. 'णमु' । ४ ज. 'पसंह-
रति । ५ क. ल. झ. 'त् । तानि स्था' ।

चत्वारः खल्वमी योगिनः प्राथमकल्पिको मधुभूमिकः प्रज्ञा-
ज्योतिरतिक्रान्तिभावनीयश्चेति । तत्राभ्यासी प्रवृत्तमात्रज्योतिः
प्रथमः । ऋतंभरप्रज्ञो द्वितीयः । भूतेन्द्रियजयी तृतीयः सर्वेषु
भावितेषु भावनीयेषु कृतरक्षाबन्धः कर्तव्यसाधनादिमान् ।
चतुर्थो यस्त्वतिक्रान्तभावनीयस्तस्य चित्तप्रतिसर्ग एकोऽर्थः ।
सप्तविधाऽस्य प्रान्तभूमिप्रज्ञा ।

तत्र मधुमती भूमि साक्षात्कुर्वतो ब्राह्मणस्य स्थापिनो देवाः
सत्त्वैविशुद्धिमनुपश्यन्तः स्थानैरूपनिमन्त्रयन्ते भो इहाऽऽस्यता-
मिह रम्यतां कमनीयोऽयं भोगः कमनीयेयं कन्या रसायन-
मिदं जरामृत्युं बाधते वैहायसमिदं यानममी कल्पद्रुमाः पुण्या
मन्दाकिनी सिद्धा महर्षय उत्तमा अनुकूला अप्सरसो दिव्ये
श्रोत्रचक्षुषी वज्रोपमः कायः स्वगुणैः सर्वमिदमुपार्जितमायुष्मता
प्रतिपद्यतामिदमक्षयमजरममरस्थानं देवानां प्रियमिति । एवम-
भिधीयमानः सङ्गदोषान्भावयेद्घोरेषु संसाराङ्गरेषु पच्यमानेन
मया जननमरणान्धकारे विपरिवर्तमानेन कथंचिदासादितः
क्लेशतिभिरविनाशी योगप्रदीपस्तस्य चैते तृष्णायोनयो विषयवा-

सन्ति ते स्थानिनो महेन्द्रादयस्तेरूपनिमन्त्रणं तस्मिन्सङ्गश्च स्मयश्च न कर्तव्यः पुनरनिष्ट-
प्रसङ्गात् । तत्र यं देवाः स्थानैरूपमन्त्रयन्ते तं योगिनमेकं निर्धारयितुं यावन्तो योगिनः
संभवन्ति तावत् एवाऽऽह—चत्वार इति । तत्र प्राथमकल्पिकस्य स्वरूपमाह—
तत्राभ्यासीति । प्रवृत्तमात्रं न पुनर्वशीकृतं ज्योतिर्ज्ञानं परचित्तादिविषयं यस्य स तथा ।
द्वितीयमाह—ऋतंभरप्रज्ञ इति । यत्रेदमुक्तम्—“ ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा ” इति । स हि
भूतेन्द्रियाणि जिगीषुः । तृतीयमाह—भूतेन्द्रियजयीति । तेन हि स्थूलादिसंयमेन
ग्रहणादिसंयमेन च भूतेन्द्रियाणि जितानि । तमेवाऽऽह—सर्वेषु भावितेषु निष्पादितेषु
भूतेन्द्रियजयाःपरचित्तादिज्ञानादिषु कृतरक्षाबन्धो यतस्तेभ्यो न च्यवते भावनीयेषु निष्पा-
दनीयेषु विशोकादिषु परवैराग्यपर्यन्तेषु कर्तव्यसाधनवान्पुरुषप्रयत्नस्य साधनविषयस्यैव
साध्यनिष्पादकत्वात् । चतुर्थमाह—चतुर्थ इति । तस्य हि भगवतो जीवन्मुक्तस्य चर-
मदेहस्य चित्तप्रतिसर्ग एकोऽर्थः ।

तदेतेषु योगिषूनिमन्त्रणविषयं योगिनमत्रवारयति—तत्र मधुमतीभिति । प्राथमक-
ल्पिके तावन्महैन्द्रादीनां तत्प्राप्तिश्चैव नास्ति । तृतीयोऽपि तैर्नोपनिमन्त्रणीयो भूतेन्द्रि-
यवशित्वेनैव तत्प्राप्तेः । चतुर्थोऽपि परवैराग्यसंपत्तेरासङ्गशङ्का दूरोत्सारितैवेति पारिशेषाद्धि-
तीय एव ऋतंभरप्रज्ञस्तदुपनिमन्त्रणविषय इति । वैहायसमाकाशगामि, अक्षयमविनाशि,
अजरं सदाऽभिनवम् ।

यवः प्रतिपक्षाः । स खल्वहं लब्धालोकः कथमनया विषयमृ-
गतृष्णया वञ्चितस्तस्यैव पुनः प्रदीप्तस्य संसाराग्नेरात्मानमि-
न्धनी कुर्यामिति । स्वस्ति वः स्वप्नोपमेभ्यः कृपणजनप्रार्थ-
नीयेभ्यो विषयेभ्य इत्येवं निश्चितमतिः समाधिं भावयेत् ।

सङ्गमकृत्वा स्मयमपि न कुर्यादेवमहं देवानामपि प्रार्थनीयं
इति । स्मयादयं सुस्थितमन्यतया मृत्युना केशेषु गृहीतमिवाऽऽ-
त्मानं न भावयिष्यति । तथा चास्य च्छिन्द्रान्तरप्रेक्षी नित्यं
यत्नोपचर्यः प्रमादो लब्धविवरः क्लेशानुत्तम्भयिष्यति ततः
पुनरनिष्टप्रसङ्गः । एवमस्य सङ्गस्मयावकुर्वतो भावितोऽर्थो दृढी
भविष्यति । भावनीयश्चार्थोऽभिमुखी भविष्यतीति ॥ ५१ ॥

क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्वि-

वेकजं ज्ञानम् ॥ ५२ ॥

यथाऽपकर्षपर्यन्तं द्रव्यं परमाणुरेवं परमापकर्षपर्यन्तः कालः
क्षणो यावता वा समयेन चलितः परमाणुः पूर्वदेशं जहादुत्तर-
देशमुपसंपद्येत स कालः क्षणः । तत्प्रवाहाविच्छेदस्तु क्रमः । क्षण-
तत्क्रमयोर्नास्ति वस्तुसमाहार इति बुद्धिसमाहारो मुहूर्ताहो-

स्मयकरणे दोषमाह—स्मयादयमिति । स्मयात्सुस्थितमन्यो नानित्यतां भावयि-
ष्यति, न तस्यां प्रणिधास्यतीत्यर्थः । सुगममन्यत् ॥ ५१ ॥

उक्ता क्वचित्क्वचित्संयमात्सर्वज्ञता, सा च न निःशेषज्ञता । अपि तु प्रकारमात्रविश-
क्षया, यथा सर्वैर्व्यञ्जनैर्भुक्तमिति । अत्र हि यावन्तो व्यञ्जनप्रकारास्तैर्भुक्तमिति
गम्यते न तु निःशेषैरिति । अस्ति च निःशेषवचनः सर्वशब्दो यथोपनीतमन्नं सर्वम-
शितं प्राशकेनेति । तत्र हि निःशेषमिति गम्यते । तदिह निःशेषज्ञतालक्षणस्य विवे-
कजज्ञानस्य साधनं संयममाह—क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् । क्षणपदार्थं
निदर्शनपूर्वकमाह—यथेति । लोष्टस्य हि प्रविभज्यमानस्य यस्मिन्नवयवेऽल्पत्वतार-
तम्यं व्यवतिष्ठते सोऽपकर्षपर्यन्तः परमाणुर्यथा तथाऽपकर्षपर्यन्तः कालः क्षणः, पूर्वा-
परभागविकलकालकलेति यावत् । तमेव क्षणं प्रकारान्तरेण दर्शयति—यावता
वेति । परमाणुमात्रं देशमतिक्रमेदित्यर्थः । क्रमपदार्थमाह—तत्प्रवाहेति । तत्प्रदेन
क्षणः परामृश्यते । न चेदृशः क्रमो वास्तवः किंतु कालपनिकस्तस्य समाहाररूपस्या-
युगपदुपस्थितेषु वास्तवत्वेन विचारासहत्वादित्याह—क्षणतत्क्रमयोरिति । अयु-

रात्रादयः । स खल्वयं कालो वस्तुशून्योऽपि बुद्धिनिर्माणः शब्द-
ज्ञानानुपाती लौकिकानां व्युत्थितदर्शनानां वस्तुस्वरूप इवाव-
भासते ।

क्षणस्तु वस्तुपतितः क्रमावलम्बी । क्रमश्च क्षणानन्तर्यात्मा
तं कालविदः काल इत्याचक्षते योगिनः । नच द्वौ क्षणौ सह
भवतः । क्रमश्च न द्वयोः सहभुवोरसंभवात् । पूर्वस्मादुत्तरभा-
विनो यदानन्तर्यं क्षणस्य स क्रमः । तस्माद्द्वर्तमान एवैकः क्षणो
न पूर्वोत्तरक्षणाः सन्तीति । तस्मान्नास्ति तत्समाहारः । ये तु
भूतभागिनः क्षणास्ते परिणामान्विता व्याख्येयाः । तेनैकेन
क्षणेन कृत्स्नो लोकः परिणाममनुभवति । तत्क्षणोपारूढाः
खल्वमी सर्वे धर्माः । तयोः क्षणतत्क्रमयोः संयमात्तयोः साक्षा-
त्करणम् । ततश्च विवेकजं ज्ञानं प्रादुर्भवति ॥ ५२ ॥

तस्य विषयविशेष उपक्षिप्यते—

जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तु-
ल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥ ५३ ॥

गपद्भाविक्षणधर्मवात्क्रमस्य क्षणसमाहारस्यावास्तवत्वात्क्षणतत्क्रमयोरप्यवास्तवत्वं समाहा-
रस्य नैसर्गिकवैतण्डिकबुद्ध्यतिशयरहिता लौकिकाः प्रतिक्षण एव व्युत्थितदर्शना भ्रान्ता
ये कालमीदृशं वास्तवमभिमन्यन्त इति ।

तत्किं क्षणोऽप्यवास्तवो नेत्याह—क्षणस्तु वस्तुपतितो वास्तव इत्यर्थः । क्रमस्या-
वलम्बनमवलम्बः सोऽस्यास्तीति क्रमेणावलम्ब्यते वैकल्पिकेनेत्यर्थः । क्रमस्य क्षणावलम्ब-
नत्वे हेतुमाह—क्रमश्चेति । क्रमस्यावास्तवत्वे हेतुमाह—न चेति । चो हेत्वर्थे । यस्तु
वैजात्यात्सहभावमुपेयात्तं प्रत्याह—क्रमश्च न द्वयोरिति । कस्मादसंभव इत्यत आह—
पूर्वस्मादिति । उपसंहरति—तस्मादिति । तत्किमिदानीं शशविषाणायमाना एव पूर्वो-
त्तरक्षणा नेत्याह—ये त्विति । अन्विताः साम्येन समन्वागता इत्यर्थः । उपसंहरति—
तेनेति । वर्तमानस्यैवार्थक्रियासु स्वोचितासु सामर्थ्यादिति ॥ ५२ ॥

यद्यप्येतद्विवेकजं ज्ञानं निःशेषभावविषयमित्यप्रे वक्ष्यते तथाऽप्यतिसूक्ष्मत्वात्प्रथमं तस्य
विषयविशेष उपक्षिप्यते—जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ।
लौकिकानां जातिभेदोऽन्यताया ज्ञापकहेतुः । तुल्या जातिर्गोत्वं तुल्यश्च देशः

तुल्ययोर्देशलक्षणसारूप्ये जातिभेदोऽन्यताया हेतुः, गौरियं
वडवेयमिति । तुल्यदेशजातीयत्वे लक्षणमन्यत्वकरं कालाक्षी गौः
स्वस्तिमती गौरिति । द्वयोरामलकयोर्जातिलक्षणसारूप्याद्देश-
भेदोऽन्यत्वकर इदं पूर्वमिदमुत्तरमिति । यदा तु पूर्वमामलकम-
न्यव्यग्रस्य ज्ञातुरुत्तरदेश उपावर्त्यते तदा तुल्यदेशत्वे पूर्वमेतदु-
त्तरमेतदितिप्रविभागानुपपत्तिः । असंदिग्धेन च तत्त्वज्ञानेन भवि-
तव्यमित्यत इदमुक्तं ततः प्रतिपत्तिर्विवेकजज्ञानादिति ।

कथं, पूर्वामलकसहक्षणो देश उत्तरामलकसहक्षणाद्दे-
शाद्भिन्नः । ते चाऽऽमलके स्वदेशक्षणानुभवभिन्ने ।

पूर्वादिः । कालाक्षीस्वस्तिमत्योर्लक्षणभेदः परमिति । द्वयोरामलकयोस्तुल्याऽऽमलकत्वजातिर्व
तुलादि लक्षणं तुल्यं देशभेदः परमिति । यदा तु योगिज्ञानं जिज्ञासुना केनचित्पूर्वामलकम-
न्यव्यग्रस्य योगिनो ज्ञातुरुत्तरदेश उपावर्त्यते उत्तरदेशमामलकं ततोऽपसार्थं पिधाय वा तदा
तुल्यदेशत्वे पूर्वमेतदुत्तरमेतदितिप्रविभागानुपपत्तिः प्राज्ञस्य लौकिकस्य त्रिप्रमाणीनिपुण-
स्यासंदिग्धेन च तत्त्वज्ञानेन भवितव्यं विवेकजज्ञानवतो योगिनः संदिग्धत्वानुपपत्तेः । अत
उक्तं सूत्रकृता—ततः प्रतिपत्तिः । तत इति व्याचष्टे—विवेकजज्ञानादिति ।

क्षणतत्क्रमसंयमाज्जातं ज्ञानं कथमामलकं तुल्यजातिलक्षणदेशादामलकान्तराद्विवेचय-
तीति पृच्छति—कथमिति । उत्तरमाह—पूर्वामलकसहक्षणो देशः पूर्वामलकेनैकक्षणो
देशस्तेन सह निरन्तरपरिणाम इति यावत् । उत्तरामलकसहक्षणाद्देशादुत्तरामलकनिरन्त-
रपरिणामाद्भिन्नो भवतु देशयोर्भेदः किमायातमामलकभेदस्येत्यत आह—ते चाऽऽमलके स्वदे-
शक्षणानुभवभिन्ने, स्वदेशसहितो यः क्षणस्तस्याऽऽमलकस्य कालकला स्वदेशेन सहौ-
त्तरार्थरूपपरिणामलक्षिता सा स्वदेशक्षणस्तस्यानुभवः प्राप्तिर्वा ज्ञानं वा तेन भिन्ने आमलके
ययोःमलकयोः पूर्वोत्तराभ्यां देशाभ्यामौत्तरार्थपरिणामक्षण आसीत्तयोर्देशान्तरौत्तरार्थपरि-
णामक्षणविशिष्टमनुभवंसंयमी ते भिन्न एव प्रत्येति । संप्रति तद्देशपरिणामेऽपि पूर्वभिन्नदेश-
परिणामाद्विशिष्टम् चैतद्देशपरिणामक्षणस्य संयमतः साक्षात्करणात् । तद्विदमुक्तम्—

१ क. ख. व. ड. 'तायां हे' । २ क. ख. व. 'वर्तते' । ३ क. ख. घ. पूर्वत्वादिः ।
४ ख. ज. 'वन्मोगीते' ।

अन्यदेशक्षणानुभवस्तु तयोरन्यत्वे हेतुरिति । एतेन दृष्टान्तेन परमाणोस्तुल्यजातिलक्षणदेशस्य पूर्वपरमाणुदेशसहक्षणसाक्षात्करणादुत्तरस्य परमाणोस्तद्देशानुपपत्तावुत्तरस्य तद्देशानुभवो भिन्नः सहक्षणभेदात्तयोरीश्वरस्य योगिनोऽन्यत्वप्रत्ययो भवतीति ।

अपरे तु वर्णयन्ति—येऽन्त्या विशेषास्तेऽन्यताप्रत्ययं कुर्वन्तीति । तत्रापि देशलक्षणभेदो मूर्तिव्यवधिजातिभेदश्चान्यत्वे हेतुः । क्षणभेदस्तु योगिबुद्धिगम्य एवेति । अत उक्तं मूर्तिव्यवधिजातिभेदाभावान्नास्ति मूलपृथक्त्वमिति वार्षगण्यः ॥ ५३ ॥

अन्यदेशक्षणानुभवस्तु तयोरन्यत्वे हेतुरिति : । अनेनैव निदर्शनेन लौकिकपरीक्षकसंवादादिना परमाणोरपीदृशस्य भेदो योगीश्वरबुद्धिगम्यः श्रद्धेय इत्याह—एतेनेति ।

अपरे तु वर्णयन्ति । वर्णनमुदाहरति—य इति । वैशेषिका हि नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा इत्याहुः । तथाहि—योगिनो मुक्तास्तुल्यजातिदेशकालान्वयवधिरहितान्परस्परतो भेदेन प्रत्येकं तत्त्वेन च प्रतिपद्यन्ते । तस्मादास्ति कश्चिदन्यो विशेष इति । तथाच स एव नित्यानां परमाण्वादीनां द्रव्याणां भेदक इति । तदेतद्बुध्यति—तत्रापीति । जातिदेशलक्षणान्युदाहृतानि । मूर्तिः संस्थानं यथैकं विशुद्धावयवसंस्थानोपपन्नमपसार्य तस्मिन्नेव देशेऽन्यव्यग्रस्य द्रष्टुः कुत्सितावयवसंनिवेश उपावर्त्यते तदा तस्य संस्थानभेदेन भेदप्रत्ययः, शरीरं वा मूर्तिस्तत्संबन्धेनाऽऽत्मनां संसारिणां मुक्तात्मनां वा भूतचरेण यादृशतादृशेन भेद इति सर्वत्र भेदप्रत्ययस्यान्यथासिद्धेर्नान्यविशेषकल्पना । व्यवधिभेदकारणम् । यथा कुशपुष्करद्वीपयोर्देशस्वरूपयोरिति । यतो जातिदेशादिभेदा लोकबुद्धिगम्या अत उक्तं—क्षणभेदस्तु योगिबुद्धिगम्य एवेति । एवकारः क्षणभेदमवधारयति न योगिबुद्धिगम्यत्वं, तेन भूतचरेण देहसंबन्धेन मुक्तात्मनामपि भेदो योगिबुद्धिगम्य उच्येत इति । यस्य तूक्ता भेदहेतवो न सन्ति तस्य प्रधानस्य भेदो नास्तीत्याचार्यो मेने । यस्मादूचे “कृतार्थं प्रति नष्टमध्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्” [यो० सू० ३ ॥ २२] इति । तदाह—मूर्तिव्यवधीति । उक्तभेदहेतूपलक्षणमेतत् । जगन्मूलस्य प्रधानस्य पृथक्त्वं भेदो नास्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं

चेति विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५४ ॥

तारकमिति स्वप्रतिभोत्थमनौपदेशिकमित्यर्थः । सर्वविषयं नास्य किञ्चिदविषयीभूतमित्यर्थः । सर्वथाविषयमतीतानागतप्रत्युत्पन्नं सर्वं पर्यायैः सर्वथा जानातीत्यर्थः । अक्रममित्येकक्षणोपारूढं सर्वं सर्वथा गृह्णातीत्यर्थः । एतद्विवेकजं ज्ञानं परिपूर्णम् । अस्यैवांशो योगप्रदीपो मधुमतीं भूमिमुपादाय यावदस्य परिसमाप्तिरिति ॥ ५४ ॥

प्राप्तविवेकजज्ञानस्याप्राप्तविवेकजज्ञानस्य वा—

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये

कैवल्यमिति ॥ ५५ ॥

(इति श्रीपतञ्जलिविरचितयोगसूत्रेषु तृतीयो विभूतिपादः ॥ ३ ॥)

तदेवं विषयैकदेशं विवेकजज्ञानस्य दर्शयित्वा विवेकजं ज्ञानं लक्षयति—तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम् । विवेकजं ज्ञानमिति लक्ष्यनिर्देशः । शेषं लक्षणम् । संसारसागरात्तारयतीति तारकम् । पूर्वस्मात्प्रातिभाद्विशेषयति—सर्वथाविषयमिति । पर्याया अवान्तरविशेषाः । अत एव विवेकजं ज्ञानं परिपूर्णं नास्य काचिक्विकथंक्विकदाचिःशोचर इत्यर्थः । आस्तां तावज्ज्ञानान्तरं संप्रज्ञातोऽपि तावदस्यांशः । तस्मादतः परं किं परिपूर्णमित्याह—अस्यैवांशो योगप्रदीपः संप्रज्ञातः । किमुपक्रमः किमवसानश्चासावित्याह—मधुमतीमिति । ऋतंभरा प्रज्ञैव मधु मोदकारणत्वात् । यथोक्तं प्रज्ञाप्रासादमारुह्येति । तद्वती मधुमती त्रियोऽवस्था तामुपादाय यावदस्य परिसमाप्तिः सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा । अत एव विवेकजं ज्ञानं तारकं भवति । तदंशस्य योगप्रदीपस्य तारकत्वादिति ॥ ५४ ॥

तदेवं परम्परया कैवल्यस्य हेतून्सविभूतीन्संयमानुक्त्वा सत्त्वपुरुषान्यताज्ञानं साक्षात्कैवल्यसाधनमित्यत्र सूत्रमवतारयति—प्राप्तेति । विवेकजं ज्ञानं भवतु मा वा भूत्सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिस्तु कैवल्यप्रयोजिकेत्यर्थः । सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति । इतिः सूत्रसमाप्तौ । ईश्वरस्य पूर्वोक्तैः संयमैर्ज्ञानक्रियाशक्तिमतोऽनीश्वरस्य वा समनन्तरोक्तेन संयमेन विवेकजज्ञानभागिन इतरस्य वाऽनुत्पन्नज्ञानस्य न

यदा निर्धूतरजस्तमोमलं बुद्धिसत्त्वं पुरुषस्यान्यताप्रतीतिमा-
त्राधिकारं दग्धक्लेशबीजं भवति तदा पुरुषस्य शुद्धिसारूप्यमि-
वाऽऽपन्नं भवति, तदा पुरुषस्योपचरितभोगाभावः शुद्धिः । एतस्या-
मवस्थायां कैवल्यं भवतीश्वरस्यानीश्वरस्य वा विवेकजज्ञानभागिन
इतरस्य वा । नहि दग्धक्लेशबीजस्य ज्ञाने पुनरपेक्षा काचिदस्ति ।
सत्त्वशुद्धिद्वारेणैतत्समाधिजमैश्वर्यं ज्ञानं चोपक्रान्तम् । परमार्थ-
तस्तु ज्ञानाददर्शनं निवर्तते तस्मिन्निवृत्ते न सन्त्युत्तरे क्लेशाः ।
क्लेशाभावात्कर्मविपाकाभावः । चरिताधिकाराश्चैतस्यामवस्थायां
गुणा न पुरुषस्य पुनर्दृश्यत्वेनोपतिष्ठन्ते । तत्पुरुषस्य कैवल्यं,
तदा पुरुषः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः केवली भवति ॥ ५५ ॥

इति श्रीपातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे व्यास-
भाष्ये विभूतिपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

विभूतिषु काचिदपेक्षाऽस्तीत्याह—न हीति । ननु यद्यनपेक्षिता विभूतयः कैवल्ये व्य-
र्थस्तर्हि तासामुपदेश इत्यत आह—सत्त्वशुद्धिद्वारेणेति । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया ।
नात्यन्तमहेतवः कैवल्ये विभूतयः किंतु न साक्षादित्यर्थः । ज्ञानं विवेकजमुपक्रान्तं यच्च
पारम्यर्थेण कारणं तदौपचारिकं न तु मुख्यं, परमार्थस्तु स्यातिरेव मुख्यमित्यर्थः ।
ज्ञानादिति प्रसंख्यानानादित्यर्थः ॥ ५५ ॥

“ अत्रान्तरङ्गाप्यङ्गानि परिणामाः प्रपञ्चिताः ।

संयमाद्भूतसंयोगस्तासु ज्ञानं विवेकजम् ” इति (*पदार्थसंग्रहश्लोकः) ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां

तत्त्ववैशारद्यां विभूतिपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

* एतच्चिह्नान्तर्गतं क. पुस्तके नास्ति ।

१ ग. घ. ङ. च. ज. °प्रत्ययपा° ।

वाचस्पतिकृतटीकासंवलितव्यासभाष्यसमेतानि
पातञ्जलयोगसूत्राणि ।

(तत्र चतुर्थः कैवल्यपादः ।)

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

देहान्तरिता जन्मना सिद्धिः । ओषधिभिरसुरभवनेषु रसाय-
नेनेत्येवमादिः । मन्त्रैराकाशगमनाणिमादिलाभः । तपसा संक-
ल्पसिद्धिः, कामरूपी यत्र तत्र कामग इत्येवमादि । समाधिजाः
सिद्धयो व्याख्याताः ॥ १ ॥

तदेवं प्रथमद्वितीयतृतीयपादैः समाधितःसाधनतद्विभूतयः प्राधान्येन व्युत्पादिताः ।
इतरत्तु प्रासङ्गिकमौपोद्घातिकं चोक्तमिहेदानीं तद्धेतुकं कैवल्यं व्युत्पादनीयम् । नचै-
तत्कैवल्यभागीयं चित्तं परलोकं च परलोकितं विज्ञानातिरिक्तं चित्तकरणमुखाद्यात्मक-
शब्दाद्युपभोक्तारमात्मानं च प्रसंख्यानपरमकाष्ठां च विना व्युत्पाद्य शक्यं वक्तुमिति तदे-
तत्सर्वमत्र पादे व्युत्पादनीयमितरच्च प्रसङ्गादुपोद्घाताद्वा । तत्र प्रथमं सिद्धिचित्तेषु कैवल्य-
भागीयं चित्तं निर्धारयितुकामः पञ्चतथी सिद्धिमाह—जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः
सिद्धयः । व्याचष्टे—देहान्तरितेति । स्वर्गोपभोगभागीयात्कर्मणो मनुष्यजातीयाचरि-
तात्कुतश्चिन्निमित्तालुब्धपरिपाकात्कचिद्देवनिष्काये जातमात्रस्यैव दिव्यदेहान्तरिता सिद्धिर-
णिमाद्या भवतीति । ओषधिसिद्धिमाह—असुरभवनेष्विति । मनुष्यो हि कुतश्चिन्नि-
मित्तादसुरभवनमुपसंप्रप्तः कमनीयाभिरसुरकन्याभिरुपनीतं रसायनमुपयुज्याजरामरणम-
न्याश्च सिद्धीरासादयति । इहैव वा रसायनोपयोगेन यथा माण्डव्यो मुनी रसोपयोगाद्वि-
न्ध्यवासीति । मन्त्रसिद्धिमाह—मन्त्रैरिति । तपःसिद्धिमाह—तपसेति । संकल्पसि-
द्धिमाह—कामरूपीति । यदेव कामयतेऽणिमादि तदेकपदेऽस्य भवतीति । यत्र काम-
यते श्रोतुं वा मन्तुं वा तत्र तदेव शृणोति मनुते वेति । आदिशब्दाद्दर्शनादयः संगृ-
हीता इति ॥ १ ॥

समाधिजाः सिद्धयो व्याख्याता अधस्तने पादे । अथ चतसृषु सिद्धिष्वौषधादि-
साधनासु तेषामेव कायेन्द्रियाणां जाल्यन्तरपरिणातिरिष्यते । सा पुनर्न तावदुपादान-
मात्रात् । न हि तावन्मात्रमुपादानं न्यूनाधिकदिव्यादिव्यभावेऽस्य भवति । नो खेत्ववि-
लक्षणं कारणं कार्यवैलक्षण्यायालम् । माऽस्योऽऽकस्मिकत्वं भूदित्याशङ्क्य पूरयित्वा सूत्रं

१ क. ख. च. ज. 'न्मासि' । २ क. ख. 'दिसिद्धिः । तं । च. ज. 'दिलब्धिः ।
तं । ३ ख. झ. 'मिदा' । ४ झ. 'स्या आक' ।

तत्र कायेन्द्रियाणामन्यजातीयपरिणतानाम्—

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

पूर्वपरिणामापाय उत्तरपरिणामोपजनस्तेषामपूर्वावयवानुप्रवे-
शाद्भवन्ति । कायेन्द्रियप्रकृतयश्च स्वं स्वं विकारमनुगृह्णन्त्यापूरेण
धर्मादिनिमित्तमपेक्षमाणा इति ॥ २ ॥

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभे-

दस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

न हि धर्मादि निमित्तं तत्प्रयोजकं प्रकृतीनां भवति । न
कार्येण कारणं प्रवर्त्यत इति । कथं तर्हि, वरणभेदस्तु ततः
क्षेत्रिकवत् । यथा क्षेत्रिकः केदारादपां पूर्णात्केदारान्तरं पिष्ठा-
वयिषुः समं निम्नं निम्नतरं वा नापः पाणिनाऽपकर्षत्यावरणं
त्वासां भिनत्ति तस्मिन्भिन्ने स्वयमेवाऽऽपः केदारान्तरमाष्ठा-
वयन्ति तथा धर्मः प्रकृतीनामावरणधर्मं भिनत्ति तस्मिन्भिन्ने

पठति—तत्र कायेन्द्रियाणामन्यजातीयपरिणतानां—जात्यन्तरपरिणामः प्रकृ-
त्यापूरात् । मनुष्यजातिपरिणतानां कायेन्द्रियाणां यो देवतिर्यग्जातिपरिणामः स खलु
प्रकृत्यापूरात् । कायस्य हि प्रकृतिः पृथिव्यादीनि भूतानि । इन्द्रियाणां च प्रकृतिर-
स्मिता, तदवयवानुप्रवेश आपूरस्तस्माद्भवति । तदिदमाह—पूर्वपरिणामेति । ननु यथा-
पूरेणानुग्रहः कस्मात्पुनरसौ न सदातन इत्यत आह—धर्मादीति । तदनेन तस्यैव शरी-
रस्य बाह्यकौमार्यौवनवार्धकादीनि च न्यप्रोधधानायां न्यप्रोधतरुमावश्च वह्निकाणिकाया-
स्तृणराशिभिवेशिताया वा प्रौढवज्ज्वालासहस्रसमालिङ्गितगगनमण्डलश्च च व्याख्यातम् ॥२॥

प्रकृत्यापूरादित्युक्तं तत्रेदं सादेह्यते—कमापूरः प्रकृतीनां स्वाभाविको
धर्मादिनिमित्तो वेति । किं प्राप्त सतीष्वपि प्रकृतिषु कदाचिदापूराद्धर्मादि-
निमित्तश्रवणाच्च तन्निमित्त एवेति प्राप्तम् । एवं प्राप्त आह—निमित्तमप्रयोजकं
प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् । सत्यं धर्मादयो निमित्तं न तु प्रयो-
जकास्तेषामपि प्रकृतिकार्यत्वात् । न च कार्यं कारणं प्रयोजयति तस्य तदधीनो-
त्पत्तितया कारणपरतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रस्य च प्रयोजकत्वात् । न खलु कुलालम-

१ क. क्ष. च. ज. °जातिप्र° । २ ग. °तं प्रयो° ।

स्वयमेव प्रकृतयः स्वं स्वं विकारमाप्तावयन्ति । यथा वा स एव क्षेत्रिकस्तस्मिन्नेव केदारे न प्रभवत्यौदकान्भौमान्वा रसान्धान्यमूलान्यनुप्रवेशयितुं, किं तर्हि मुद्गवधेधुकश्यामाकादींस्ततोऽपकर्षति । अपकृष्टेषु तेषु स्वयमेव रसा धान्यमूलान्यनुप्रवेशयन्ति, तथा धर्मो निवृत्तिमात्रे कारणमधर्मस्य, शुद्धयशुद्धयो रत्यन्तविरोधात्, न तु प्रकृतिप्रवृत्तौ धर्मो हेतुर्भवतीति । अत्र नन्दीश्वरादय उदाहार्याः । विपर्ययेणाप्यधर्मो धर्मं बाधते । ततश्चाशुद्धिपरिणाम इति । तत्रापि नहुषाजगरादय उदाहार्याः ॥ ३ ॥

यदा तु योगी बहून्कायान्निर्मिमीते तदा किमेकमनस्कास्ते भवन्त्यथानेकमनस्का इति—

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

अस्मितामात्रं चित्तकारणमुपादाय निर्माणचित्तानि करोति, ततः सचित्तानि भवन्तीति ॥ ४ ॥

न्तरेण मृदण्डचक्रसलिलादय उपित्सितेनोत्पन्नेन वा घटेन प्रयुज्यन्ते । किं तु स्वतन्त्रेण कुलालेन । न च पुरुषार्थोऽपि प्रवर्तकः । किं तु तदुद्देशेनेश्वरः । उद्देश्यतामात्रेण पुरुषार्थः प्रवर्तक इत्युच्यते । उत्पित्सोस्त्वस्य पुरुषार्थस्याव्यक्त य स्थितिकारणत्वं युक्तम् । न चैतावता धर्मादीनामनिमित्तता प्रतिबन्धापनयनमात्रेण क्षेत्रिकवदुपपत्तेरीश्वरस्यापि धर्माधिष्ठानार्थं प्रतिबन्धापनय एव व्यापारो वेदितव्यः । तदेतन्निगदव्याख्यातेन भाष्येणोक्तम् ॥ ३ ॥

प्रकृत्यापूरेण सिद्धीः समर्थ सिद्धिविनिर्मितनानाकायवार्तचित्तैकत्वनानात्वे विचारयति—यदा त्विति । तत्र ज्ञानामनस्त्वे कायानां प्रतिचित्तमभिप्रायभेदादेकाभिप्रायानुनुरोधश्च परस्परप्रतिसंधानं च न स्यातां पुरुषान्तरवत् । तस्मादेकमेव चित्तं प्रदीपवद्विसारितया बहून्पि निर्माणकायान्व्याप्नोतीति प्राप्त आह—निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् । यथावज्जीवच्छरीरं तत्सर्वमेकैकासाधारणचित्तान्वितं दृष्टम् । तद्यथा चैत्रमैत्रादिशरीरम् । तथा च निर्माणकाया इति सिद्धं तेषामपि प्रातिस्त्रिकं मन इत्यभिप्रायेणाऽऽह—अस्मितामात्रमिति ॥ ४ ॥

१ ग. थ. ङ. ज. भवन्ति । २ ख. 'स्त्वपु' । ज. 'स्त्वस्या' । ३ क. 'र्थस्य व्य' । ४ ज. 'णत्वमुक्त' ।

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्त-
मेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

बहूनां चित्तानां कथमेकचित्ताभिप्रायपुरःसरा प्रवृत्तिरिति
सर्वचित्तानां प्रयोजकं चित्तमेकं निर्मिमीते, ततः प्रवृत्ति-
भेदः ॥ ५ ॥

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

पञ्चविधं निर्माणचित्तं जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धय
इति । तत्र यदेव ध्यानजं चित्तं तदेवानाशयं तस्यैव नास्त्या-
शयो रागादिप्रवृत्तिर्नातः पुण्यपापाभिसंबन्धः क्षीणक्लेशत्वाद्यो-
गिन इति । इतरेषां तु विद्यते कर्माशयः ॥ ६ ॥

यदुक्तमनेकचित्तत्वं एकाभिप्रायानुरोधश्च प्रतिसंधानं च न स्यातामिति तत्रोत्तरं
सूत्रम्—प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् । अभविष्यदेष दोषो यदि चित्त-
मेकं नानाकायवर्ति मनोनायकं न निरमास्यत्, तन्निर्माणे त्वदोषः । न चैकं गृहीत्वा
कृतं प्रातिस्विकैर्मनोभिः कृतं वा नायकनिर्माणेन निजस्यैव मनसो नायकत्वादिति
वाच्यम् । प्रमाणसिद्धस्य नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तेरिति । अत्र पुराणं भवति—

“ एकस्तु प्रभुशक्त्या वै बहुधा भवतीश्वरः ।

भूत्वा यस्मात्तु बहुधा भवत्येकः पुनस्तु सः ॥

तस्माच्च मनसो भेदा जायन्ते चैत एव हि । (वायुपु० ६६।१४३)

एकधा स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः ॥

योगीश्वरः शरीराणि करोति विकरोति च ।

प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चिकैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् ॥

संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणान्निव” (वायुपु० ६६।१५२) इति ॥

तदेतेनाभिप्रायेणाऽऽह—बहूनां चित्तानामिति ॥ ५ ॥

तदेवमुदितेषु पञ्चसु सिद्धचित्तेष्वपवर्गभागीयं चित्तं निर्धारयति—तत्र ध्यानजम-
नाशयम् । आशेरत इत्याशयाः कर्मवासनाः क्लेशवासनाश्च । त एते न विद्यन्ते
यस्मिंस्तदनाशयं चित्तमपवर्गभागीयं भवतीत्यर्थः । यतो रागादिनिबन्धना प्रवृत्तिर्ना-
स्त्यतो नास्ति पुण्यपापाभिसंबन्धः । कस्मात्पुना रागादिजनिता प्रवृत्तिर्नास्तीत्यत आह—
क्षीणक्लेशत्वादिति । ध्यानजस्यानाशयस्य मन्त्रेन्तरेभ्यो विशेषं दर्शयितुमितरेषामाशयव-
त्तामाह—इतरेषां त्विति ॥ ६ ॥

यतः—

कर्माशुक्लाकृष्ण योगिनास्त्र-
विधमितरेषाम् ॥ ७ ॥

चतुष्पदी खल्वियं कर्मजातिः । कृष्णा शुक्लकृष्णा शुक्लाऽ-
शुक्लकृष्णा चेति । तत्र कृष्णा दुरात्मनाम् । शुक्लकृष्णा बहिः-
साधनसाध्या । तत्र परपीडानुग्रहद्वारेणैव कर्माशयप्रचयः ।
शुक्ला तपःस्वाध्यायध्यानवताम् । सा हि केवले मनस्यार्यैत्तत्त्वा-
दबहिःसाधनाधीना न परान्पीडयित्वा भवति । अशुक्लाकृष्णा
संन्यासिनां क्षीणक्लेशानां चरमदेहानामिति । तत्राशुक्लं योगिन
एव फलसंन्यासादकृष्णं चानुपादानात् । इतरेषां तु भूतानां
पूर्वमेव त्रिविधमिति ॥ ७ ॥

ततस्ताद्विपाकानुगुणानामेवाभि-
व्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥

तत्रैव च हेतुपरं सूत्रमवतारयति—यत इति । कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनास्त्रिविध-
मितरेषाम् । पदं स्थानम् । चतुष्टु समवेता चतुष्पदी । यद्यावद्बहिःसाधनसाध्यं तत्र
सर्वत्रास्ति कस्यचिःपीडा । न हि त्रीत्यादिसाधनेऽपि कर्मणि परपीडा नास्त्यवघातादिसम-
येऽपि पिपीलिकादिवधसंभवात् । अन्ततो बीजादिवधेन स्तम्बदिभेदोत्पत्तिप्रतिबन्धात् ।
अनुग्रहश्च दक्षिणादिना ब्राह्मणादेरेति । शुक्ला तपःस्वाध्यायध्यानवतामसंन्यासिनाम् ।
शुक्लत्वमुपपादयति—सा हीति । अशुक्लाकृष्णा संन्यासिनाम् । संन्यासिनो दर्शयति—
क्षीणेति । कर्मसंभवात् । कर्मसंन्यासिनो हि न क्वचिद्बहिःसाधनसाध्ये कर्मणि प्रवृत्ता
इति न चैषामस्ति कृष्णः कर्माशयः । योगानुष्ठानसाध्यस्य कर्माशयफलस्येश्वरे समर्प-
णान्न शुक्लः कर्माशयः । निरैत्ययफलो हि शुक्ल उच्यते । यस्य फलमेव नास्ति कुतस्तस्य
निरैत्ययफलत्वमित्यर्थः । तदेवं चतुष्टयीं कर्मजातिमुक्त्वा कृतमा कस्येत्यवधारयति—
तत्राशुक्लमिति ॥ ७ ॥

कर्माशयं विविच्य क्लेशाशयमितिमाह—ततस्ताद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्ति-
र्वासनानाम् । यज्जातीयस्य पुण्यजातीयस्यापुण्यजातीयस्य वा कर्मणो यो विपाको
दिव्यो वा नारको वा जात्यायुर्भोगस्तस्य विपाकस्यानुगुणाः । ता एवाऽऽह—

१ क. ग. ङ. च. ज. 'तुष्पात्खल्वि' । २ ख. 'यव' । ३ ग. घ. ङ. 'यतत्त्वा' ।
४ ज. झ. कर्म । ५ ख. 'त् । सं' । ६ ज. 'खद्यफ' । ७ ज. 'खद्यफ' ।

तत इति त्रिविधात्कर्मणः, तद्विपाकानुगुणानामेवेति यज्जातीयस्य कर्मणो यो विपाकरतस्यानुगुणा या वासनाः कर्माविपाकमनुशेरते तासामेवाभिव्यक्तिः । न हि दैवं कर्म विपच्यमानं नारकतिर्यङ्मनुष्यवासनाभिव्यक्तिनिमित्तं संभवति । किंतु दैवानुगुणां एवास्य वासना व्यज्यन्ते । नारकतिर्यङ्मनुष्येषु चैवं समानश्चर्चः ॥ ८ ॥

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं
स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

वृषदंशविपाकोदयः स्वव्यञ्जकाञ्जनाभिव्यक्तः । स यदि जातिशतेन वा दूरदेशतया वा कल्पशतेन वा व्यवहितः पुनश्च स्वव्यञ्जकाञ्जन एवोदिर्याद्द्रागित्येवं पूर्वानुभूतवृषदंशविपाकाभिसंस्कृता वासना उपादाय व्यज्येत । कस्मात् । यतो व्यवहितानामप्यासां सदृशं कर्माभिव्यञ्जकं निमित्तीभूतमित्यानन्तर्यमेव । कुतश्च, स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् । यथाऽनुभवास्तथा संस्काराः ।

या वासनाः कर्मविपाकमनुशेरतेऽनुकुर्वन्ति । दिव्यभोगजनिता हि दिव्यकर्मविपाकानुगुणा वासनाः । नहि मनुष्यभोगवासनाभिव्यक्तौ दिव्यकर्मफलोपभोगसंभवः । तस्मात्स्वविपाकानुगुणा एव वासनाः कर्माभिव्यञ्जनीया इति भाष्यार्थः ॥ ८ ॥

स्योदेतत् । मनुष्यस्य प्रायणानन्तरमधिगतमार्जारभावस्यानन्तरतया मनुष्यवासनाया एवाभिव्यक्त्या भवितव्यम् । न खल्वस्ति संभवो यदनन्तरदिवसानुभूतं न स्मर्यते व्यवहितदिवसानुभूतं च स्मर्यत इत्यत आह—जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् । भवतु वृषदंशवासनाया जाल्यादिव्यवधिस्तथाऽपि तस्याः फलत आनन्तर्यं वृषदंशविपाकेन कर्मणा तस्या एव स्वविपाकानुगुणाया अभिव्यक्तौ तत्स्मरणसमुत्पादादित्याह—वृषदंशविपाकोदय इति । उदेत्यस्मादित्युदयः कर्माशयः । पुनश्च स्वव्यञ्जकाञ्जन एवोदियात्, अभिव्यज्येत विपाकारम्भाभिमुखः क्रियेतेत्यर्थः । अभिसंस्कारक्रिया उपादाय गृहीत्वा व्यज्येत । यदि व्यज्येत स्वविपाकानुगुणा एव वासना गृहीत्वा व्यज्येतेत्यर्थः । आनन्तर्यमेव फलतः कारणद्वारकमुपपाद्य कार्यद्वारकमुपपादयति—कुतश्च स्मृतीति । एकरूपता सादृश्यम् । तदेवाऽऽह—यथेति । नन्वनुभवसरूपाश्वेतसंस्कारास्तथा सत्यनुभवा विशरारव इत्येतेऽपि विशरारवः कथं चिरभाविनेऽनुभवाय

१ क. °यात्तदा द्रा° । २ ग. ङ. °त्येव पू° । ३ ज. °तवृषदंशभा° । ४ क. ख. झ. °पतया सा° ।

ते च कर्मवासनानुरूपाः । यथा च वासनास्तथा स्मृतिरिति
जातिदेशकालव्यवहितेभ्यः संस्कारेभ्यः स्मृतिः । स्मृतेश्च पुनः
संस्कारा इत्येवमेते स्मृतिसंस्काराः कर्माशयवृत्तिलाभवशाद्द्व्य-
ज्यन्ते । अतश्च व्यवहितानामपि निमित्तनैमित्तिकभावानुच्छेदा-
दानन्तर्यमेव सिद्धमिति ॥ ९ ॥

तासामनादित्वं चाऽऽशिषो

नित्यत्वात् ॥ १० ॥

तासां वासनानामाशिषो नित्यत्वाद्नादित्वम् । येयमात्माशीर्मा
न भूवं भूयासमिति सर्वस्य दृश्यते सा न स्वाभाविकी । कस्मात् ।
जातमात्रस्य जन्तोरननुभूतमरणधर्मकस्य द्वेषदुःखानुस्मृतिनिमित्तो
मरणत्रासः कथं भवेत् । न च स्वाभाविकं वस्तु निमित्तमुपादत्ते ।

कल्पेऽनित्यत आह—ते च कर्मवासनानुरूपाः । यथाऽपूर्वं स्थायि क्षणिककर्मनिमि-
त्तमप्येवं क्षणिकानुभवनिमित्तोऽपि संस्कारः स्थायी किञ्चिद्भेदाधिष्ठानं च सारूप्यमन्य-
थाऽभेदे तत्त्वेन सादृश्यानुपपत्तेरित्यर्थः । सुगममन्यत् ॥ ९ ॥

स्यादेतद्व्यज्येऽनपूर्वपूर्वतरर्जन्माभिसंस्कृता वासनाः । यदि पूर्वपूर्वतरजन्मसद्भावे प्रमाणं
स्यात्तदेव तु नास्ति । न च जातमात्रस्य जन्तोर्हर्षशोकदर्शनमात्रं प्रमाणं भवितुमर्हति,
पद्मादिसंकोचविकासवस्वाभाधिकत्वेन तदुपपत्तेरित्यत आह—तासामनादित्वं चाऽऽशिषो
नित्यत्वात् । तासां वासनानामनादित्वं च न केवलमानन्तर्यमिति चार्थः । आशिषो
नित्यत्वात् । आत्माशिषो वासनानामनादित्वे नित्यत्वाव्यभिचारादिति । ननु स्वाभाविक-
त्वेनाप्युपपत्तेरसिद्धमाशिषो नित्यत्वमित्यत आह—येयमिति । नास्तिकः पृच्छति—कस्मात् ।
उत्तरं—जातमात्रस्य जन्तोरिति । अत एवैतस्मिञ्जन्मन्यननुभूतमरणधर्मकस्य मरणमेव
धर्मः सोऽननुभूतो येन स तथोक्तस्तस्य मातुरङ्गात्प्रस्खलतः कम्पमानस्य माङ्गल्यचक्रा-
दिलाञ्छितं तदुरःसूत्रमतिगाढं पाणिग्राहमवलम्बमानस्य बालकस्य कम्पभेदानुमिता द्वेषानुषक्ते
दुःखे या, स्मृतिस्तनिमित्तो मरणत्रासः कथं भवेदिति । ननुक्तं स्वभावादित्यत आह—न च
स्वाभाविकं वस्तु निमित्तमुपादत्ते गृह्णाति स्वोत्पत्तौ । एतदुक्तं भवति—बालकस्येदृशो दृश्य-
मानः कम्पो भयनिबन्धन ईदृशकम्पत्वादस्मदादिकम्पवत् । बालकस्य भयं द्वेषदुःखस्मृतिनि-

१ क. स्व. च. ज. 'नारु' । २ ग. घ. ड. 'त्येते' । ३ क. च. 'ति' । वासनाः संस्कृ. च
आशया इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ४ ख. झ. 'जन्माभिः सं' । ५ झ. 'दित्वं नि' ।

तस्मादनादिवासनानुविद्धमिदं चित्तं निमित्तवशात्काश्चिदेव
वासनाः प्रतिलभ्य पुरुषस्य भोगायोपावर्तत इति ।

घटप्रासादप्रदीपकल्पं संकोचविकासि चित्तं शरीरपरिमाणा-
कारमात्रमित्यपरे प्रतिपन्नाः । तथा चान्तराभावः संसारश्च युक्त
इति ।

मित्तं भयत्वादस्मदादिभयवत् । आगामिप्रत्यवायोत्प्रेक्षालक्षणं च भयं न दुःखस्मृतिमात्रा-
द्भवति, अपि तु यतो विभेति तस्य प्रत्यवायहेतुभावमनुमाय संप्रत्यपि प्रत्यवायं भयं च
विदध्यादिति शङ्कते । तस्माद्यज्जातीयानुभूतचराद्वेषानुपक्तं दुःखमुपपादितं तस्य स्मर-
णात्तज्जातीयस्यानुभूयमानस्य तद्दुःखहेतुत्वमनुमाय ततो विभेति । न च बालकेनास्मि-
ञ्जन्मनि स्वलनस्यान्यत्र दुःखहेतुत्वमवगतम् । न च तादृशं दुःखमुपलब्धम् । तस्मा-
त्प्राग्भवीयोऽनुभवः परिशिष्यते । तच्चैतदेवं प्रयोगमारोहति—जातमात्रस्य बालस्य स्मृतिः
पूर्वानुभवनिबन्धना स्मृतित्वादस्मदादिस्मृतिवदिति । न च पद्मसंकोचविकासावपि स्वाभा-
विकौ । न हि स्वाभाविकं कारणान्तरमपेक्षते, बहुरौष्यं प्रत्यपि कारणान्तरापेक्षाप्रस-
ङ्गात् । तस्मादागन्तुकमरुणकरसंपर्कमात्रमेव कमलिनीविकासकारणम् । संकोचकारणं च
संस्कारः स्थितिस्थापक इति । एवं स्मिताद्यनुमितहर्षादयोऽपि प्राचि भवे हेतवो वेदि-
तव्याः । तदास्तां तावत्प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति । निमित्तं लघुविपाककालं
कर्म । प्रतिलम्बोऽभिव्यक्तिः ।

प्रसङ्गतश्चित्तपरिमाणविप्रतिपत्तिं निराचिकीर्षुर्विप्रतिपत्तिमाह—घटप्रासादेति । देह-
प्रदेशवर्तिकार्यदर्शनादेहाद्बहिः सद्भावे चित्तस्य न प्रमाणमस्ति । न चैतदणुपरिमाणं
दीर्घशष्कुलीभक्षणादावपर्यायेण ज्ञानपञ्चकानुत्पादप्रसङ्गत् । न चाननुभूयमानक्रमकल्प-
नायां प्रमाणमस्ति । न चैकमणु मनो नानादेशैरिन्द्रियैरपर्यायेण संबन्धुमर्हति । तत्पा-
रिशेषात्कायपरिमाणं चित्तं घटप्रासादवर्तिप्रदीपवत् । संकोचविकासौ पुत्तिकाहस्तिदे-
हयोरस्योत्पत्स्येते । शरीरपरिमाणमेवाऽऽकारः परिमाणं यस्येत्यपरे प्रतिपन्नाः । नन्वेवं
कथमस्य क्षेत्रबीजसंयोगः । न खल्वेतदनाश्रयं मृतशरीरान्मातृपितृदेहवर्तिनी लोहि-
तरेतसी प्राप्नोति परतन्त्रत्वात् । न हि स्थाण्वादिष्वगच्छसु तच्छाया गच्छति ।
न चागच्छति प्रटे तदाश्रयं चित्रं गच्छति । तथा च न संसारः स्यादित्यत आह—
तथा चान्तराभावः संसारश्च युक्त इति । तथा च शरीरपरिमाणत्वे देहा-

१ क. 'तो यतो वि' । २ क. 'स्य तस्य प्र' । ३ क. 'स्मात्तज्जा' । ४ ज. 'मुद्
यादि तस्मात्स्मर' । ५ ख. ज. 'रिणामवि' । ६ क. झ. 'वः । अत एव सं' ।

वृत्तिरेवास्य विभुनश्चित्तस्य संकोचविकासिनीत्याचार्यः ।
तच्च धर्मादिनिमित्तापेक्षम् । निमित्तं च द्विविधम्—बाह्यमा-
ध्यात्मिकं च । शरीरादिसाधनापेक्षं बाह्यं स्तुतिदानाभिवादानादि,
चित्तमात्राधीनं श्रद्धाद्याध्यात्मिकम् । तथा चोक्तम्—ये चैते

न्तरप्राप्तये पूर्वदेहत्यागो देहान्तरप्राप्तिश्चान्तराऽस्याऽऽतिवाहिकशरीरसंयोगाद्भवतस्तेन खल्वयं
देहान्तरे संचरेत् ।

तथा च पुराणम्—“ अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निष्कर्षं यमो बलात् ”

(भार० ३ । २९७ । १७) इति ।

सोऽयमन्तराभावः । अत एव संसारश्च युक्त इति ।

तदेतदमृष्यमाणः स्वमतमाह—वृत्तिरेवास्य विभुनश्चित्तस्य संकोचविकासिनी-
त्याचार्यः स्वयंभूः प्रतिपेदे । इदमत्राऽऽकृतं—यद्यनाश्रयं चित्तं न देहान्तरसंचारि
कथमेतदातिवाहिकमाश्रयते, तत्रापि देहान्तरकल्पनायामनवस्था । न चास्य देहान्ति-
ष्कर्षः सातिवाहिकस्य संभवति । निष्कृष्टस्य चेतसस्तत्संबन्धान् । अस्तु तर्हि सूक्ष्मश-
रीरमेवाऽऽसर्गादा च महाप्रलयान्नियतं चित्तानामधिष्ठानं षाट्कौशिकशरीरमध्यवर्ति ।
तेन हि चित्तमा सत्यलोकादा चावीचेस्तत्र तत्र शरीरे संचरति । निष्कर्षश्चास्योपपन्नः
षाट्कौशिकात्कायात् । तत्र हि तदन्तराभावस्तस्य नियतत्वात् । न चास्यापि सद्भावे
प्रमाणमस्ति । न खल्वेतदध्यक्षगोचरः । न च संसारोऽस्यानुमानम् । आचार्यमतेनाप्युप-
पत्तेः । आगमस्तु पुरुषस्य निष्कर्षमाह । न च चित्तं वा सूक्ष्मशरीरं वा पुरुषः किंतु
चित्तिशक्तिरप्रतिसंक्रमा । न चास्या निष्कर्षः संभवतीत्यौपचारिको व्याख्येयः । तथाच
चित्तिश्चित्तस्य च तत्र तत्र वृत्त्यभाव एव निष्कर्षार्थः । यत्र स्मृतीतिहासपुराणेषु मर-
णानन्तरं प्रेतशरीरप्राप्तिस्तद्विमोक्षश्च सपिण्डीकरणादिभिरन्युक्तं तदनुजानीमः । आति-
वाहिकत्वं तस्य न मृष्यामहे । न च त्रास्ति कश्चिदागमः । लब्धशरीर एव च यमपुरु-
षैरपि पाशबद्धो नायते ; न त्वातिवाहिकशरीरः । तस्मादाहंकारिकत्वाच्चेतसोऽहंकारस्य च
गगनमण्डलं त्रैलोक्यव्यापित्वा द्विभुत्वं मनसः । एवं चेदस्य वृत्तिरपि विभ्वीति सर्वज्ञता-
पत्तिरित्यत उक्तं वृत्तिरेवास्येति ।

स्यादेतत् । चित्तमात्राधीनाया वृत्तेः संकोचविकासौ कुतः कादाचित्का-
विलयत आह—तच्च चित्तं धर्मादिनिमित्तापेक्षम् । वृत्तौ निमित्तं विभजते—
निमित्तं चेति । आदिग्रहणेनेन्द्रियधनादयो गृह्यन्ते । श्रद्धादीत्यत्रापि
वीर्यस्मृत्यादयो गृह्यन्ते । आन्तरत्वे संमतिमाचार्याणामाह—तथा चोक्तम् ।

मैत्र्याद्यो ध्यायिनां विहारास्ते बाह्यसाधनानिरनुग्रहात्मानः
प्रकृष्टं धर्ममभिनिर्वर्तयन्ति । तयोर्मामिसं बलीयः । कथं, ज्ञानवै-
राग्ये केनातिशयेते, दण्डकारण्यं च चित्तबलव्यतिरेकेण शारी-
रेण कर्मणा शून्यं कः कर्तुमुत्सहेत समुद्रमगस्त्यवद्वा पिबेत् ॥१०॥

हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीत-

त्वादेशामभावे तदभावः ॥ ११ ॥

हेतुधर्मसुखमधर्मादुःखं, सुखाद्रागो दुःखाद्द्वेषस्ततश्च प्रय-
त्नस्तेन मनसा वाचा कायेन वा परिस्पन्दमानः परमनुगृह्णा-
त्युपहन्ति वा ततः पुनर्धर्माधर्मौ सुखदुःखे रागद्वेषाविति प्रवृ-
त्तमिदं षडरं संसारचक्रम् । अस्य च प्रतिक्षणमावर्तमानस्या-
विद्या नेत्री मूलं सर्वक्लेशानामित्येष हेतुः । फलं तु यमाश्रित्य
यस्य प्रत्युत्पन्नता धर्मादेः, न ह्यपूर्वोपजनः । मनस्तु साधिका-
रमाश्रयो वासनानाम् । न ह्यवसिताधिकारे मनसि निराश्रया
वासनाः स्थातुमुत्सहन्ते । यदभिमुखीभूतं वस्तु यां वासना
व्यनक्ति तस्यास्तदालम्बनम् । एवं हेतुफलाश्रयालम्बनैरेतैः
संगृहीताः सर्वा वासनाः । एषामभावे तत्संश्रयाणामपि वास-
नानामभावः ॥ ११ ॥

विहारो व्यापारः । प्रकृष्टं शुक्लं, तयोर्बाह्याभ्यन्तरयोर्मध्ये । ज्ञानवैराग्ये तज्जनितो
(तौ) धर्मः(मौ) केन बाह्यसाध्येन धर्मेणातिशयेने अभिभूयेते । ज्ञानवैराग्यजावेव धर्मो
तमभिभवतः, बीजभावादपनयत इत्यर्थः । अत्रैव सुप्रसिद्धमुराहरणमाह—दण्डकारण्य-
मिति ॥ १० ॥

अथैताश्चित्तवृतयो वासनाश्चानादयश्चेत्कथमासामुच्छेदः । न खलु चितिशक्तिरनादिरु-
च्छिद्यत इत्यत आह—हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेशामभावे तदभावः ।
अनादेरपि समुच्छेदो दृष्टः । तद्यथाऽनागतत्वस्येति सव्यभिचरत्वादसाधनम् । चिति-
शक्तिस्तु विनाशकारण भावान्न विनश्यति, न त्वनादित्वात् । उक्तं च वासनानामनादी-
नामपि समुच्छेदे कारणं सूत्रेणेति । अनुप्रज्ञोपवातावपि धर्माधर्मादिनिमित्तमुपलक्षयतः ।
तेन सुरापानादयोऽपि संगृहीता भवन्ति । नेत्री नायिका । अत्रैव हेतुमाह—मूलमिति ।
प्रत्युत्पन्नता वर्तमानता न तु धर्मस्वरूपोत्पादः । अत्रैव हेतुमाह—न हीति । यदभि-
मुखीभूतं वस्तु कामिनीसंपर्कादि । व्यापकाभावे व्याप्यस्याभाव इति सूत्रार्थः ॥ ११ ॥

१ ख. शून्यम् । २ ख. भूयते ।

नास्त्यसतः संभवः, न चास्ति सतौ विनाश इति द्रव्यत्वेन
संभवन्त्यः कथं निवर्तिष्यन्ते वासना इति—

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्य-

ध्वभेदाद्धर्माणाम् ॥ १२ ॥

भविष्यद्व्यक्तिकमनागतमनुभूतव्यक्तिकमतीतं स्वव्यापारो-
पारूढं वर्तमानं, त्रयं चैतद्वस्तु ज्ञानस्य ज्ञेयम् । यदि चैतत्स्व-
रूपतो नाभविष्यन्नेदं निर्विषयं ज्ञानमुदपत्स्यत । तस्मादती-
तानागतं स्वरूपतोऽस्तीति । किंच भोगभागीयस्य वाऽपवर्ग-
भागीयस्य वा कर्मणः फलमुत्पित्सु यदि निरुपाख्यमिति तदु-
द्देशेन तेन निमित्तेन कुशलानुष्ठानं न युज्येत । सतश्च फलस्य
निमित्तं वर्तमानाकरणे समर्थं नापूर्वोपजनने । सिद्धं निमित्तं
नैमित्तिकस्य विशेषानुग्रहणं कुरुते नापूर्वमुत्पादयतीति ।

उत्तरसूत्रमवतारयितुं शङ्कते—नास्तीति । असत इति तु संपातायातं निदर्शनाय वा ।
अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम् । नासतामुत्पादो न सतां विनाशः
किंतु सतामेव धर्माणामध्वभेदपरिणाम एवोदयव्ययाविति सूत्रार्थः । अनुभूता प्राप्ता येन
व्यक्तिस्तत्तथा । संप्रति व्यक्तिर्नास्तीति यावत् । इतश्च त्रैकाल्येऽपि धर्मः सन्नित्याह—
यदि चेति । न ह्यसज्ज्ञानविषयः संभवतीति निरुपाख्यः वाद्विषयावभासं हि विज्ञानं
नासति विषये भवति । त्रैकाल्यविषयं च विज्ञानं योगिनामस्मदादीनां च विज्ञानमसति
विषये नोत्पन्नं स्यात् । उत्पद्यते च । तस्मादतीतानागते सामान्यरूपेण समनुगते स्त
इति । एवमनुभवतो ज्ञानं विषयसत्त्वे हेतुरुक्तम् । उद्देश्यत्वादप्यनागतस्य विषयत्वेन सत्त्व-
मेवेत्याह—किंच भोगभागीयस्येति । कुशलो निपुणः । अनुष्ठेयेऽपि च यद्यन्निमित्तं
तत्सर्वं नैमित्तिके सत्येव विशेषमाधत्तं । यथा काण्डलाववेदाध्यायादयः । न खल्वेते काण्ड-
लावादयोऽसन्तमुत्पादयन्ति । सत एव तु तत्प्राप्तिविकारौ कुर्वन्ति । एवं कुलादयोऽपि
सत एव घटस्य वर्तमानाभावहेतव इत्याह—सतश्चेति ।

यदि तु वर्तमानत्वाभावादतीतानागतयोरसत्त्वं हन्त भो वर्तमानस्याप्यभावोऽती-
तानागतत्वाभावात् । अर्धत्रैविशिष्टतया तु सत्त्वं त्रयःणामप्यविशिष्टमित्यभिप्राये-

१ क. ख. 'ग्रहं कु' । २ ग. क. ड. 'यति । ३ ख. झ. 'मानभा' । ४ ख. झ. 'त् ।
स्वार्थवि' । ५ क. 'ध्वधर्म्यवि' ।

धर्मा चानेकधर्मस्वभावस्तस्य चाध्वभेदेन धर्माः प्रत्यव-
स्थिताः । न च यथा वर्तमानं व्यक्तिविशेषापन्नं द्रव्यतोऽस्त्ये-
वमतीतमनागतं च । कथं तर्हि, स्वेनैव व्यङ्ग्येन स्वरूपेणाना-
गतमस्ति । स्वेन चानुभूतव्यक्तिकेन स्वरूपेणातीतमिति । वर्त-
मानस्यैवाध्वनः स्वरूपव्यक्तिरिति न सा भवत्यतीतानागतयो-
रध्वनोः । एकस्य चाध्वनः समये द्वावध्वानौ धर्मिसमन्वागतौ
भवत एवेति नाभू वा भावस्त्रयाणामध्वनामिति ॥ १२ ॥

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥

ते खल्वमी व्यध्वानो धर्मा वर्तमाना व्यक्तात्मानोऽतीता-
नागताः सूक्ष्मात्मानः षड्विशेषरूपाः । सर्वमिदं गुणानां संनि-
वेशविशेषमात्रमिति परमार्थतो गुणात्मानः । तथा च शास्त्रा-
नुशासनम्—

“ गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति ।

यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्माथेव सुतुच्छकम् ” इति ॥ १३ ॥

णाऽऽह—धर्मा चेति । प्रत्येकमवस्थानं प्रत्यवस्थितिरिति । द्रव्यत इति द्रव्ये धर्मिणि
सार्वभिक्तिकस्तसिः । द्यतीतानागतावतीतानागतत्वे न स्तस्तर्हि वर्तमानसमये तत्त्वा-
भावान्न स्यातामित्यत आह—एकस्य चेति । प्रकृतमुपसंहरति—इति नाभूत्वा भाव
इति ॥ १२ ॥

स्यादेतत् । अयं तु नानाप्रकारो धर्मिधर्मावस्थापरिणामरूपो विश्वभेदप्रपञ्चो न प्रधा-
नादेकस्माद्भवितुमर्हति । न ह्यविलक्षणात्कारणात्कार्यभेदसंभव इत्यत आह—ते व्यक्त-
सूक्ष्मा गुणात्मानः । ते व्यध्वानो धर्मा व्यक्ताश्च सूक्ष्माश्च गुणात्मानो न त्रैगुण्याति-
रिक्तमेषामस्ति कारणम् । वैचित्र्यं तु तदाहितानादिक्लेशवासनानुगतद्वैचित्र्यात् ।

यथोक्तं वायुपुराणे—“ वैश्वरूप्यात्प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुतः ”

[वा० पु० ५३ । १२०] इति ॥

व्यक्तानां पृथिव्यादीनामेकादशेन्द्रियाणां च वर्तमानानामतीतानागतत्वं, षड्वि-
शेषा यथायोगं भवन्ति । संप्रति विश्वस्य नित्यानित्यरूपे विभज्नित्यरूपमाह—सर्व-
मिदमिति । इक्ष्यमानं संनिवेशः संस्थानभेदव्यतिरिणाम इत्यर्थः । अत्रैव षष्टितन्त्रशास्त्र-

१ ग. वा । २ ग. द. 'नः । ३ ज. 'द्विदिशे' । ४ ज. 'यं त्वन्मर्गणिकप' ।
५ क. धर्मधर्म्य' । ६ क. 'नाती' । ७ ज. झ. 'द्वि' ।

यदा तु सर्वे गुणाः कथमेकः शब्द एकमिन्द्रियमिति—

परिणामैकत्वाद्ब्रह्मस्तत्त्वम् ॥ १४ ॥

प्रख्याक्रियास्थितिशीलानां गुणानां ग्रहणात्मकानां करण-
भावेनैकः परिणामः श्रोत्रमिन्द्रियं, ग्राह्यात्मकानां शब्दतन्मात्र-
भावेनैकः परिणामः शब्दो विषय इति, शब्दादीनां मूर्तिसमान-
जातीयानामेकः परिणामः पृथिवीपरमाणुस्तन्मात्रावयवस्तेषां
चैकः परिणामः पृथिवी गौर्वृक्षः पर्वत इत्येवमादिर्भूतान्तरेष्वपि
स्नेहौष्ण्यप्रणामित्वावकाशदानान्युपादाय सामान्यमेकविकारा-
रम्भः समाधेयः ।

नास्त्यर्थोः विज्ञानविसहचरः, अस्ति तु ज्ञानमर्थविसहचरं

स्यानुशिष्टिः । मायेव न तु माया । सुतुच्छकं विनाशि । यथा हि मायाऽह्मायैवान्यथा
भवति एवं विकारा अथाविर्भावतिरोभाववर्माणः प्रतिक्षणमन्यथा । प्रकृतिर्नित्यतया माया-
विधैर्मिणी परमार्थेति ॥ १३ ॥

भवतु त्रैगुण्यस्येत्यं परिणामवैचित्र्यमेकरतु परिणामः पृथिवीति वा तोयमिति वा कुत
आत्मन एकत्वविरोधादित्याशङ्क्य सूत्रमवतारयति—यदा तु सर्वे गुणा इति । परि-
णामैकत्वाद्ब्रह्मस्तत्त्वम् । बहूनामप्येकः परिणामो दृष्टः । तद्यथा—गवाश्वमहिषमात-
ङ्गानां रुमानिक्षिप्तानामेको हवणत्वजातीयलक्षणः परिणामो वर्तितैल्लनलानां च प्रदीप
इति । एवं बहुव्येऽपि गुणानां परिणामैकत्वं, ततस्तन्मात्रभूतभौतिकानां प्रत्येकं तत्त्वमे-
कत्वम् । ग्रहणात्मकानां सत्त्वप्रधानतया प्रकाशात्मनामहंकारवान्तरकार्याणां करणभावेनैकः
परिणामः श्रोत्रमिन्द्रियम् । तेषामेव गुणानां तमःप्रधानतया जडत्वेन ग्राह्यात्मकानां
शब्दतन्मात्रभावेनैकः परिणामः शब्दो विषयः । शब्द इति शब्दतन्मात्रम् । विषय इति
७ इत्यमाह न तु तन्मात्रस्य श्रोत्रविषयत्वसंभव इति । शेषं सुगमम् ।

अथ विज्ञानवादिनां वैनाशिकमुत्थापयति—नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचर इति ।
यदि हि भूतभौतिकानि विज्ञानमात्राद्भिन्नानि भवेयुस्ततस्तदुत्पत्तिकारणभीदशं प्रधानं
कल्प्येत, न तु तानि विज्ञानातिरिक्तानि सन्ति परमार्थतः । तत्कथं प्रधानकल्पनं कथं
च ग्रहणानामिन्द्रियाणामहंकारविकाराणां कल्पनेति । तथाहि—जडस्यार्थस्य स्वयमप्र-
काशात्वान्नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचरः । साहचर्यं संबन्धः । तदभावो विसहचरत्वम् ।

१ ग. घ. ड. च. ज. 'वृभा' । २ ख. घ. ड. च. ज. 'दिभूता' । ३ ख. ज. ह.
'धर्मण प' । ४ ज. कुतो नानात्मान ।

स्वप्नादौ कल्पितमित्यनया दिशा ये वस्तुस्वरूपमपह्नुवते ज्ञान-
परिकल्पनामात्रं वस्तु स्वप्नविषयोपमं न परमार्थतोऽस्तीति य
आहुस्ते तथेति प्रत्युपस्थितमिदं स्वमाहात्म्येन वस्तु कथमप्र-
माणात्मकेन विकल्पज्ञानबलेन वस्तुस्वरूपमुत्सृज्य तदेवापलपन्तः
श्रद्धेयवचनाः स्युः ॥ १४ ॥

विरभावार्थः । विज्ञानासंबन्धो नास्ति व्यवहारयोग्य इत्यर्थः । अस्ति तु 'ज्ञानमर्थविस-
हचरं तस्य स्वयंप्रकाशत्वेन स्वगोचरास्तितान्यवहारे कर्तव्ये जडमर्थं प्रत्यपेक्षाभावात् ।
तदनेन वेद्यत्वसहोपलम्भनियमौ सूचितौ विज्ञानवादिना । तौ चैवं प्रयोगमारोहतः—
यद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततो न भिद्यते । यथा ज्ञानस्याऽऽत्मा । वेद्यन्ते च भूतभौति-
कानीति विरुद्धव्याप्तौपलब्धिनिषेधभेदविरुद्धेनाभेदेन व्याप्तं वेद्यत्वं दृश्यमानं स्वव्यापक-
मभेदमुपस्थापयत्तद्विरुद्धं भेदं प्रतिक्षिपतीति । तथा यद्येन नियतसहोपलम्भं तत्ततो न
भिद्यते । यथैकस्माच्चन्द्राद्वितीयश्चन्द्रः । नियतसहोपलम्भश्चार्थो ज्ञानेनेति व्यापकविरुद्धो-
पलब्धिः । निषेधभेदव्यापकानियमविरुद्धो नियमोऽनियमं निवर्तयंस्तव्याप्तं भेदं प्रतिक्षि-
पतीति । स्यादेतत् । अर्थश्चेन्न भिन्नो ज्ञानात्कथं भिन्नवत्प्रतिभासत इत्यत आह—
कल्पितमिति ।

यथाऽऽहुर्वैनाशिकाः—“ सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्वियोः ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्य इन्दाविवादय ” इति ॥

कल्पितत्वं विशदयति—ज्ञानपरिकल्पनेति । निराकरोति—त इति । ते कथं
श्रद्धेयवचनाः स्युरिति संबन्धः । प्रतिज्ञानमुपस्थितं प्रत्युपस्थितम् । कथम्—तथेति ।
यथा यथाऽवभसत इदंकारास्पदत्वेन तथा तथा स्वयमुपस्थितं न तु कल्पनोपकल्पितं
विज्ञानविषयतापन्नम् । स्वप्नाहात्म्येनेति विज्ञानकारणत्वमर्थस्य दर्शयति । यस्मादर्थेन
स्वकीयया ग्राह्यशक्त्या विज्ञानमजनि तस्मादर्थस्य ग्राहकं तदेवंभूतं वस्तु कथमप्रमाणा-
त्मकेन विकल्पविज्ञानबलेन विकल्पस्याप्रामाणिकत्वात्तद्व्युत्पत्त्यापि तदात्मनोऽप्रमाणात्मकत्वं,
तेन वस्तुस्वरूपमुत्सृज्योपप्लुतं कृत्वा । उपगृह्येति क्वचिपाठः । तत्रापि स एवार्थः ।
तदेवापलपन्तः श्रद्धातव्यवचनाः स्युरिति । इदमत्राऽऽकृतम्—सहोपलम्भ-
नियमश्च वेद्यत्वं च हेतू संदिग्धव्यतिरेकतया नैकान्तिकौ । तथाहि—ज्ञानाकारस्य
भूतभौतिकार्थेदेतद्ग्राह्यत्वं स्थूलत्वं च भासेते न ते ज्ञाने संभवतः । तथाहि
नानादेशव्यापिता स्थौल्यं विच्छिन्नदेशता च बाह्यत्वम् । न चैकविज्ञानस्य नानादेश-

१ स्व. 'मुपमृज्य । ज. 'मुपगृह्य तं' । २ ख. झ. नास्तीति । ३ झ. 'माने स्व' । ४
ज. 'मुत्थपयंस्तद्धि' । ५ क. 'पकनि' । ६ क. झ. 'ति कारणत्वं विज्ञानं प्रत्यर्थ' । ख.
'ति कारणत्वविज्ञानं प्रत्यर्थ' । ७ ज. 'पगृह्ये' ।

कुतश्चैतदन्याय्यम्—

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयो-

र्विभक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥

व्यापिता विच्छिन्नदेशता चोपपद्यते । तद्देशत्वात्तद्देशत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्यैकत्रासंभ-
वात्संभवे वा त्रैलोक्यस्यैकत्वप्रसङ्गात् । अत एवास्तु विज्ञानभेद इति चेत् । हन्त भोः
परमसूक्ष्मगोचराणां प्रत्ययानां परस्परवार्तानभिज्ञानां स्वगोचरमात्रजागरूकाणां कुत्-
स्योऽयं स्थूलवभासः । न च विकल्पगोचरोऽभिलापः संसर्गाभावाद्दिशदप्रतिभासत्वाच्च ।
न च स्थूलमालोचितं यतस्तदुपाधिकस्य विशदता भवेत्तत्पृष्ठभाविनः । न चाविकल्पव-
द्विकल्पोऽपि स्वाकारमात्रगोचरस्तस्य चास्थूलत्वान्न स्थूलगोचरो भवितुमर्हति । तस्माद्ब्रह्मे
च प्रत्यये स्थूलस्य बाह्यस्य चासंभवादलीकमेतदास्थातव्यम् । न चालीकं विज्ञानादभिन्नं
विज्ञानस्य तद्वत्तुच्छत्वप्रसङ्गात् । तथा च वेद्यत्वस्याभेदव्याप्यत्वाभावात्कुतो भेदप्रतिप-
क्षत्वम् । सहोपलम्भनियमश्च सदसतोरिव विज्ञानस्थौल्ययोः सतोरपि स्वभावाद्वा कुत-
श्चित्प्रतिबन्धोऽप्युपपत्स्यते । तस्मादनैकान्तिकत्वादेतौ हेत्वाभासौ विकल्पमात्रमेव बाह्याभावे
प्रसुवाते । न च प्रत्यक्षमाहात्म्यं विकल्पमात्रेणापोद्यते । तस्मात्साधुक्तं कथमप्रमाणात्म-
केन विकल्पज्ञानबलेनेति । एतेन प्रत्ययत्वमपि स्वप्नादिप्रत्ययदृष्टान्तेन निरालम्बनत्वसा-
धनमपास्तम् । प्रमेयविकल्पस्ववयविव्यवस्थापनेन प्रयुक्तः । विस्तरस्तु न्यायकणिका-
यामनुसरणीय इति तदिह कृतं विस्तरेणेति ॥ १४ ॥

तदेवमुत्सूत्रं भाष्यकृद्विज्ञानातिरिक्तस्थापने युक्तिमुक्त्वा सौत्रीं युक्तिमवतारयति—
कुतश्चैतदिति । वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः । यन्नानात्वे यस्यैकत्वं
तत्ततोऽत्यन्तं भिद्यते । यथा चैत्रस्य ज्ञानमेकं भिन्नेभ्यो देवदत्तविष्णुमित्रमैत्रप्रत्ययेभ्यो
भिद्यते । ज्ञाननानात्वेऽपि चार्थो न भिद्यत इति भवति विज्ञानेभ्योऽन्यः । अभेदश्चार्थस्य
ज्ञानभेदेऽपि प्रमातृणां परस्परप्रतिसंधानादवसीयते । अस्ति हि रक्तद्विष्टविमूढमध्यस्था-
नामेकस्यां योषिति प्रतीयमानायां प्रतिसंधानं या त्वया दृश्यते सैव मयाऽपीति ।
तस्माद्वस्तुसाम्ये चित्तभेदाज्ज्ञानभेदात्तयोरर्थज्ञानयोर्विभक्तः पन्थाः स्वरू-
पभेदोपायः । सुखज्ञानं कान्तायां कान्तस्य, सपत्नीनां दुःखज्ञानम् । चैत्रस्य
तु तामविन्दतो मूढज्ञानं विषादः । स्यादेतत् । य एकस्य चित्तेन परिकल्पितः

बहुचित्तौलम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारणं, तत्खलु नैकचित्तपरिकल्पितं नाप्यनेकचित्तपरिकल्पितं किंतु स्वप्रतिष्ठम् । कथं, वस्तुसाम्ये चित्तभेदात् । धर्मापेक्षं चित्तस्य वस्तुसाम्येऽपि सुखज्ञानं भवत्यधर्मापेक्षं तत एव दुःखज्ञानमविद्यापेक्षं तत एव मूढज्ञानं सम्यग्दर्शनापेक्षं तत एव माध्यस्थ्यज्ञानमिति । कस्य तच्चित्तेन परिकल्पितम् । न चान्यचित्तपरिकल्पितेनार्थेनान्ग्रस्य चित्तोपरागो युक्तः । तस्माद्वस्तुज्ञानयोर्ग्राह्यग्रहणभेदभिन्नयोर्विभक्तः पन्थाः । नानयोः संकरगन्धोऽप्यस्तीति ।

सांख्यपक्षे पुनर्वस्तु त्रिगुणं चलं च गुणवृत्तमिति धर्मादिनिमित्तापेक्षं चित्तैरभिसंबध्यते । निमित्तानुरूपस्य च प्रत्ययस्योत्पद्यमानस्य तेन तेनाऽऽत्मना हेतुर्भवति । केचिदाहुः—ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात्सुखादिवदिति । त एतया द्वारा साधारणत्वं बाधमानाः पूर्वोत्तरक्षणेषु वस्तुरूपमेवापहनुवते ॥ १५ ॥

कामिनीलक्षणोऽर्थस्तेनैवान्येषामपि चित्तमुपरज्यत इति साधारणमुपपद्यत इत्यत आह—न चान्येति । तथा सत्येकस्मिन्नीलज्ञानवति सर्व एव नीलज्ञानवन्तः स्युरिति ।

नन्वर्थवादिनामप्येकोऽर्थः कथं सुखादिभेदभिन्नविज्ञानहेतुः । न ह्यविलक्षणात्कारणात्कार्यभेदो युक्त इत्यत आह—सांख्यपक्ष इति । एकस्यैव बाह्यस्य वस्तुनस्त्रैगुण्यपरिणामस्य त्रैरूप्यमुपपन्नम् । एवमपि सर्वेषामविशेषेण सुखदुःखमेहात्मकं विज्ञानं स्यादित्यत आह—धर्मादिनिमित्तापेक्षं रजःसहितं सत्त्वं धर्मापेक्षं सुखज्ञानं जनयति । सत्त्वमेव तु विर्गलितरजसं विद्यापेक्षं माध्यस्थ्यज्ञानमिति । ते च धर्मादयो न सर्वे सर्वत्र पुरुषे सन्ति किंतु कश्चि कचिदित्युपपन्ना व्यवस्थेति । अत्र केचिदाहुः प्रावादुका ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात्सुखादिवदिति । एतदुक्तं भवति—भववर्थो ज्ञानाद्वयतिरिक्तस्तथाऽप्यसौ जडत्वान्न ज्ञानमन्तरेण शक्यः प्रतिपत्तुम् । ज्ञानेन तु भासनीयः । तथाच ज्ञानसमय एवास्ति नान्यदा प्रमाणाभावादिति । तदेतदुत्सूत्रं तावद्ब्रूयति भाष्यकारः—त एतया द्वारेति । वस्तु खलु सर्वचित्तसाधारणमनेकक्षणपरम्परोह्यमानं परिणामात्मकमनुभूयते लौकिकपरीक्षकैः । तच्चेद्विज्ञानेन सह भवेन्नममेवंविधमेवं चेदिदमंशस्योपरि कोऽयमनुरोधो येन सोऽपि नापह्नूयेतेत्यर्थः ॥ १५ ॥

१ ग. घ. ङ. च. ज. 'तावल' । २ क. 'स्तुस्वरु' । ३ ज. 'एकै' । ४ झ. 'गत' । ५ ज. विज्ञानसहितं ।

न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं
तदा किं स्यात् ॥ १६ ॥

एकचित्ततन्त्रं चेद्वस्तु स्यात्तदा चित्ते व्यग्रे निरुद्धे वाऽस्वरूप-
मेव तेनापरामृष्टमन्यस्याविषयीभूतमप्रमाणकमगृहीतस्वभावकं-
केनचित्तदानीं किं तत्स्यात् । संबध्यमानं च पुनश्चित्तेन कुत
उत्पद्येत । ये चास्यानुपस्थिता भागास्ते चास्य न स्युरेवं नास्ति
पृष्ठमित्युदरमपि न गृह्येत । तस्मात्स्वतन्त्रोऽर्थः सर्वपुरुषसाधा-
रणः स्वतन्त्राणि च चित्तानि प्रतिपुरुषं प्रवर्तन्ते । तयोः संब-
न्धादुपलब्धिः पुरुषस्य भोग इति ॥ १६ ॥

मा वा भूदिदमंशस्यापह्नो ज्ञानसहभूरेवास्त्वर्थस्तत्राप्याह—न चैकचित्ततन्त्रं
वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् । यद्धि घटप्राहि चित्तं तद्यदा पटद्रव्यव्यग्रतया न
घटे वर्तते । यद्वा विवेकविषयमासीत्तदेव च निरोधं समापद्यते तदा घटज्ञानस्य वा
विवेकज्ञानस्य वाऽभावाद्विवेको वा घटो वा ज्ञानभेदमात्रजीवनस्तन्नाशान्नट एव स्यादि-
त्याह—एकचित्तेति । किं तत्स्यान्न स्यादित्यर्थः । संबध्यमानं च चित्तेन तद्वस्तुविवेको
वा घटो वा कुत उत्पद्येत । नियतकारणान्वयव्यतिरेकानुविधायिभावानि हि कार्याणि न
स्वकारणमतिवर्त्य कारणान्तराद्भवितुमीशते । मा भूत्कारणत्वे तेषां कादाचित्कत्वव्यावातः ।
नच तज्ज्ञानकारणत्वमेव तत्कारणत्वमिति युक्तम् । आशामोदकस्य मोदकस्य चोपयुज्य-
मानस्य रसवीर्यविपाकादिसाम्यप्रसङ्गात् । तस्मात्साधूक्तं संबध्यमानं वा (च) पुनश्चित्ते-
नेति । अपि च यो योऽर्वाग्भागः स सर्वो मध्यपरभागव्याप्तः । ज्ञानार्थिने सद्भवि-
त्वस्याननुभूयमानत्वान्मध्यपरभागौ न स्त इति व्यापकाभावादर्वाग्भागोऽपि न स्यादित्य-
र्थाभावात्कुतो ज्ञानसहभूर्य इत्याह—ये चास्येति । अनुपस्थिता अज्ञाताः । उपसंहरति—
तस्मादिति । सुगमं शेषम् ॥ १६ ॥

१ क. ख. चेद्वस्तु । २ क. ख. च. ज. तदप्रमाणकं । ३ क. ख. व. इ. च. ज.
वा । ४ क. चेद्वस्तु । ५ क. तदप्रमाणकं । ६ ज. 'त्वेन ते' । ७ झ. 'णमे' । ८ ख. 'त्वामि' ।
९ झ. 'णामि' । १० क. 'कस्योपार्जितमो' । ११ ख. ज. 'गमम्' ।

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य

वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७ ॥

अयस्कान्तमणिकल्पा विषया अयःसधर्मकं चित्तमभिसं-
बन्धोपरञ्जयन्ति । येन च विषयेणोपरक्तं चित्तं स विषयो
ज्ञातस्ततोऽन्यः पुनरज्ञातः । वस्तुनो ज्ञाताज्ञातस्वरूपत्वात्परि-
णामि चित्तम् ॥ १७ ॥

यस्य तु तदेव चित्तं विषयस्तस्य—

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः

पुरुषस्यापरिणामित्वात् ॥ १८ ॥

स्यादेतदर्थश्चेत्स्वतन्त्रः, स च जडस्वभाव इति न कदाचित्प्रकाशेत । प्रकाशने वा
जडत्वमप्यस्यापगतमिति भावोऽप्यपगच्छेत् । न जातु स्वभावंमपहाय भावो वर्तितुमर्हति ।
न चेन्द्रियाद्याधेयो जडस्वभावस्यार्थस्य धर्मः प्रकाशत इति सांप्रतम् । अर्थधर्मत्वे नील-
त्वादिवत्सर्वपुरुषसाधारण इत्येकः शास्त्रार्थ इति सर्व एव विद्वांसः प्रसंज्जेरन् जाल्मः
कश्चिदस्ति । न चातीतानागतयोर्धर्मः प्रत्युत्पन्नो युक्तः । तस्मात्स्वतन्त्रोऽर्थ उपलम्भवि-
षय इति मनोरथमात्रमेतदित्यत आह—तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ।
जडस्वभावोऽप्यर्थ इन्द्रियप्रणाडिकया चित्तमुपरञ्जयति । तदेवंभूतं चित्तदर्पणमुपसंक्रान्तप्र-
तिबिम्बा चित्तिशक्तिश्चित्तमर्थोपरक्तं चेतयमानार्थमनुभवति, न त्वर्थे किञ्चित्प्राकट्यदिक-
माधत्ते । नाप्यसंबद्धा चित्तेन तत्प्रतिबिम्बसंक्रान्तेरुक्तत्वादिति । यद्यपि च सर्वगतत्वाच्चि-
त्तस्य चेन्द्रियस्य चऽऽहंकारिकस्य विषये नास्ति संबन्धस्तथाऽपि यत्र शरीरे वृत्तिमच्चित्तं
तेन सह संबन्धो विषयाणामित्ययस्कान्तमणिकल्पा इत्युक्तम् । अयःसधर्मकं चित्तमिति ।
इन्द्रियप्रणाडिकयाऽभिसंबन्धोपरञ्जयन्ति । अत एव चित्तं परिणामीत्याह—वस्तुन
इति ॥ १७ ॥

तदेवं चित्तव्यतिरेकिणमर्थमवस्थाप्य तेभ्यः परिणतिधर्मकेभ्यो व्यतिरेकमात्मानमाद-
र्शयितुं तद्वैधर्म्यमपरिणामित्वमस्य वक्तुं पूरयित्वा सूत्रं पठति—यस्य तु तदेव
चित्तं विषयस्तस्य—सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात् ।
क्षिप्तमूढविक्षिप्तैकाग्रतावस्थितं चित्तमा निरोधात्सर्वदा पुरुषेणानुभूयते वृत्तिमत्तत्कस्य
हेतोर्थतः पुरुषोऽपरिणामी परिणामिन्ने चित्तवत्पुरुषोऽपि ज्ञाताज्ञातविषयो भवेत् ।

१ क. ख. झ. 'र्थज्ञ इ' । २ ख. ज. झ. 'संज्ञे' ।

यदि चित्तवत्प्रभुरपि पुरुषः परिणमेत्ततस्तद्विषयाश्चित्तवृ-
त्तयः शब्दादिविषयवज्ज्ञाताज्ञाताः स्युः । सदाज्ञातत्वं तु मन-
सस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वमनुमापयति ॥ १८ ॥

स्यादाशङ्कं चित्तमेव स्वाभासं विषयाभासं च भविष्यती-
त्यभिवृत्—

न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥

यथेतराणीन्द्रियाणि शब्दादयश्च दृश्यत्वात् स्वाभासानि
तथा मनोऽपि प्रत्येतव्यम् ।

न चाग्निरत्र दृष्टान्तः । न ह्यग्निरात्मस्वरूपमप्रकाशं प्रकाश-

ज्ञातविषय एव त्वयम् । तस्मादपरिणामी । ततश्च परिणामिभ्योऽतिरिच्यत इति ।
तदेतदाह—यदि चित्तवदिति । सदा ज्ञातत्वं तु मनसः सवृत्तिकस्य तस्य यः
प्रभुः स्वामी भोक्तेति यावत् । तस्य प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वमनुमापयति । तथाचा-
परिणामिनस्तस्य पुरुषस्य परिणामिनश्चित्तद्वेद इति भावः ॥ १८ ॥

अत्र वैनाशिकमुत्थापयति—स्यादाशङ्केति । अयमर्थः—स्यादेतदेवं यदि चित्त-
मात्मनो विषयः स्यात्, अपि तु स्वप्रकाशमेतद्विषयाभासं पूर्वचित्तं प्रतीत्य समुत्पन्नं
तत्कुतः पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वं कुतस्तरां वाऽपरिणामितया परिणामिनश्चित्ताद्वेद
इति । न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् । भेदेतदेवं यदि स्वसंवेदनं चित्तं स्यान्न त्वेतदास्ति ।
तद्वि परिणामितया नीलादिवदनुभवव्याप्यं यच्चानुभवव्याप्यं न तत्स्वाभासं भवितुमर्हति
स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । न हि तदेव क्रिया च कर्मकारकं च । नहि पाकः पच्यते
छिद्रा वा छिद्यते । पुरुषस्त्वपरिणामी नानुभवकर्मेति नास्मिन्स्वप्रकाशता न युज्यते ।
अपराधीनप्रकाशता ह्यस्य स्वयंप्रकाशता नानुभवकर्मता । तस्माद्दृश्यत्वादर्शनकर्म चित्तं न
स्वाभासम् । आत्मप्रकाशप्रतिबिम्बवैयर्थ्ये चित्तस्य तद्वृत्तिविषयाः प्रकाशन्त इति भावः ।

ननु दृश्योऽग्निः स्वयंप्रकाशश्च । नहि यथा घटादयोऽग्निना व्यज्यन्त एवमग्नि-
रग्न्यन्तरेणेयत आह—न चाग्निरत्रेति । कस्मात् । नहीति । मा नामाग्निरग्न्यन्त-
रात्प्रकाशिष्ट विज्ञानात्तु प्रकाशत इति न स्वयं प्रकाशत इति न व्यभिचार इत्यर्थः ।

१ ग. घ. ड. 'भेज त' । २ क. घ. च वैशेषिकाणां चिनात्मवादिनां च भ' । ड.
च वैनाशिकानां चित्तात्मवादिनां भ' । ३ ग. घ. ड. 'व्यत्य' । ४ ज 'त्, न त्वेनदस्ति ।
अ' । ५ ख. झ. 'र्म च क' । ६ ख. 'ता यु' । ७ ख. झ. 'विम्बितस्यैव । ८ ज. 'तयाऽग्नि
चि' । ९ ज. झ. 'श इ' ।

यति । प्रकाशश्चायंः प्रकाश्यप्रकाशकसंयोगे दृष्टः । न च स्वरूपमात्रेऽस्ति संयोगः । किं च स्वाभासं चित्तमित्यग्राह्यमेव कस्यचिदिति शब्दार्थः । तद्यथा स्वात्मप्रतिष्ठमाकाशं न परप्रतिष्ठमित्यर्थः । स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनात्सत्त्वानां प्रवृत्तिर्दृश्यते—क्रुद्धोऽहं भीतोऽहममुत्र मे रागोऽमुत्र मे क्रोध इति । एतत्स्वबुद्धे-रग्रहणे नैव युक्तमिति ॥ १९ ॥

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २० ॥

न चैकस्मिन्क्षणे स्वपररूपावधारणं युक्तं, क्षणिकवादिनो यद्भवन् सैव क्रिया तदेव च कारकमित्यभ्युपगमः ॥ २० ॥

प्रकाशश्चायमिति । अयमिति पुरुषस्वभावात्प्रकाशाद्व्यवच्छिनत्ति, क्रियारूपः प्रकाश इति यावत् । एतदुक्तं भवति—या या क्रिया सा सा सर्वा कर्तृकरणकर्मसंबन्धेन दृष्टा । यथा पाको दृष्टश्चैत्राग्निदण्डसंबन्धेन यथा वा प्रकाशनम् । तथा च प्रकाशोऽपि क्रियेति तथाऽपि तथा भवितव्यम् । संबन्धश्च भेदाश्रयो नाभेदे संभवतीत्यर्थः । किं च स्वाभासं चित्तमित्यग्राह्यमेव कस्यचिदिति शब्दार्थः । स्यादेतत् । मा भूद्ग्राह्यं चित्तम् । न हि ग्रहणस्याकारणस्याव्यापकस्य च निवृत्तौ चित्तनिवृत्तिरित्यत आह—स्वबुद्धीति । बुद्धिश्चित्तं, प्रचारा व्यापाराः, सत्त्वाः प्राणिनः, चित्तस्य वृत्तिभेदाः क्रोधलोभादयः स्वाश्रयेण चित्तं स्वविषयेण च सह प्रत्यात्ममनुभूयमानाश्चित्तस्याग्राह्यतां विघटयन्तीत्यर्थः । स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनमेव विशदयति—क्रुद्धोऽहमिति ॥ १९ ॥

एकसमये चोभयानवधारणम् । स्वाभासं विषयाभासं चित्तमिति ब्रुवाणो न तावद्येनैव व्यापारणाऽऽत्मानमवधारयति तेनैव विषयमपीति वक्तुमर्हति । न ह्यविलक्षणो व्यापारः कार्यभेदाय पर्याप्तस्तस्माद्द्वयापारभेदोऽङ्गीकर्तव्यः । न च वैनाशिकानामुत्पत्तिभेदातिरिक्तोऽस्ति व्यापारः । न चैकस्या एवोत्पत्तेरविलक्षणयाः कार्यवैलक्षण्यसंभवः । तस्य ऽऽकस्मिन्कत्वप्रसङ्गात् । न चैकस्योत्पत्तिद्वयसंभवः । तस्मादर्थस्य च ज्ञानरूपस्य चावधारणं नैकस्मिन्समये इति । तदेतद्भाष्येणोच्यते—न चैकस्मिन्क्षण इति । तथा चोक्तं वैनाशिकैः—

“ भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते ” इति ।

तस्माद्दृश्यत्वमेतच्चित्तस्य सदातनं स्वाभासत्त्वमपनयद्वाच्यं च द्रष्टृपरिणामित्वं च दर्शयतीति सिद्धम् ॥ २० ॥

स्यान्मतिः स्वरसनिरुद्धं चित्तं चित्तान्तरेण समनन्तरेण
गृह्यते इति—

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्र-

सङ्गः स्मृतिसंकरश्च ॥ २१ ॥

अथ चित्तं चेच्चित्तान्तरेण गृह्येत बुद्धिबुद्धिः केन गृह्यते,
साऽप्यन्यया साऽप्यन्ययेत्यतिप्रसङ्गः । स्मृतिसंकरश्च, यावन्तो
बुद्धिबुद्धीनामनुभवास्तावत्यः स्मृतयः प्राप्नुवन्ति । तत्संकरा-
च्चैकस्मृत्यनवधारणं च स्यादित्येवं बुद्धिप्रतिसंवेदिनं पुरुषमप-
लपद्भिर्वैनाशिकैः सर्वभेवाऽऽकुलीकृतम् । ते तु भोक्तृस्वरूपं
यत्र क्वचन कल्पयन्तो न न्यायेन संगच्छन्ते । केचित्तु सत्त्वमा-
त्रमपि परिकल्प्यास्ति स सत्त्वो य एतान्पञ्च स्कन्धान्निक्षिप्या-
भ्यांश्च प्रतिसंदधातीत्युक्त्वा तत एव पुनस्त्रस्यन्ति । तथा
स्कन्धानां महिभिर्वेदाय विरागायानुत्पादाय प्रशान्तये गुरोरन्तिके
ब्रह्मचर्यं चरिष्यामीत्युक्त्वा सत्त्वस्य पुनः सत्त्वमेवापह्नुवते ।
सांख्ययोगादयस्तु प्रवादाः स्वशब्देन पुरुषमेव स्वामिनं चित्तस्य
भोक्तारमपयन्तीति ॥ २१ ॥

पुनर्वैनाशिकमुत्थापयति—स्यान्मतिः । मा भूद्भ्रश्यत्वेन स्वसंवेदनम् । एवमप्यात्मा
न मिष्यति । स्वसंतानवर्तिना चरमचित्तक्षणेन स्वरसनिरुद्धस्वजनकाचित्तक्षणग्रहणा-
दित्यर्थः । समं च तज्ज्ञानत्वेनानन्तरं चाव्यवहितत्वेन समनन्तरं तेन । चित्तान्तरदृश्ये
बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसंकरश्च । बुद्धिरिति चित्तमित्यर्थः । नागृहीता चरमा
बुद्धिः पूर्वबुद्धिग्रहणसमर्था । नहि बुद्ध्याऽसंबद्धा पूर्वबुद्धिर्बुद्ध्या भवितुमर्हति । न ह्यगृही-
तदण्डो दण्डिनमवगन्तुमर्हति । तस्मादनवरथेति । विज्ञानवेदनासंज्ञारूपसंस्काराः स्कन्धाः ।
सांख्ययोगादयः प्रवादाः सांख्याश्च योगाश्च त एवाऽऽदयो येषां वैशेषिकादिप्रवादानां
ते सांख्ययोगादयः प्रवादाः । सुगममन्यत् ॥ २१ ॥

स्यादेतत् । यदि चित्तं न स्वाभासं नापि चित्तान्तरवेद्यमात्मनाऽपि कथं भोक्ष्यते
चित्तम् । न खल्व्वात्मनः स्वयंप्रकाशस्याप्यस्ति काचित्क्रिया । न च तामन्तरेण
कर्ता न चासंबद्धश्चित्तेन कर्मणा तस्य भोक्ताऽतिप्रसङ्गादित्याशयवान्पृच्छति—

१ ख. गे. °ण गृ° । २ ग, घ. ड. च. ज. °चित्तत्वं° । ३ ग. महाविर्वे° । ४ क.
°द्वं स्वप्रकाशेन । ५° । ५ कं. °राः पञ्च स्क° ।

कथम्—

चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारा-

पत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ २२ ॥

अपरिणामिनी। हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामि-
न्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतति । तस्याश्च प्राप्तचैतन्यो-
पग्रहस्वरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारिमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि
ज्ञानवृत्तिराख्यायते । तथा चोक्तम्—

“ न पातालं न च विवरं गिरीणां
नैवान्धकारं कुक्षयो नोदधीनाम् ।
गुहा यस्यां निहितं ब्रह्म शाश्वतं
बुद्धिवृत्तिमविशिष्टां कवयो वेदयन्ते ” ॥ इति ॥ २२ ॥

अतश्चैतदभ्युपगम्यते—

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥

कथमिति । सूत्रेणोत्तरमाह— चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ।
यत्तदभोचद्वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति तदितः समुत्थितम् । चितेः स्वबुद्धिसंवेदनं बुद्धेस्त-
दाकारापत्तौ चित्तिप्रतिबिम्बाधारतया तद्रूपतापत्तौ सत्याम् । यथा हि चन्द्रमसः क्रिया-
मन्तरणापि संक्रान्तचन्द्रप्रतिबिम्बममलं जलमचलं चलमिवाऽऽलत्रालमरालमिव चन्द्रमसम-
वभासयति एवं विनाऽपि चित्तिव्यापारमुपसंक्रान्तचित्तिप्रतिबिम्बं चित्तं स्वगतया क्रियया
क्रियावतीमसंगतामपि संगतां चित्तिशक्तिमवभासयद्भैरव्यभावमासादयद्भोक्तृभावमापादयति
तस्या इति सूत्रार्थः । भाष्यमप्येतदर्थमसकृत्तत्र तत्र व्याख्यातमिति न व्याख्यातमत्र । बुद्धि-
वृत्त्यविशिष्टत्वे ज्ञानवृत्तेरागममुदाहरति—तथा चोक्तं—न पातालमिति । शाश्वतस्य
शिवस्य ब्रह्मणो विशुद्धस्वभावस्य चित्तिच्छायापैत्रां मनोवृत्तिमेव चित्तिच्छायापन्नत्वाच्चित्ते-
रप्यविशिष्टां गुहां वेदयन्ते । तस्यामेव गुहायां तद्रुह्यं ब्रह्म तदपनये तु स्वयंप्रकाशमनाव-
रणमनुपसर्गं प्रद्योतते चरमदेहस्य भगवत इति ॥ २२ ॥

तदेवं दृश्यत्वेन चित्तस्य परिणामिनस्तदतिरिक्तः पुमानपरिणतिधर्मोपपादितः संप्रति
लोकप्रत्यक्षमप्यत्र प्रमाणयति—अतश्चैतदिति । अवश्यं चैतदित्यर्थः । द्रष्टृदृश्योपरक्तं
चित्तं सर्वार्थम् । यथा हि नीलाद्यनुरक्तं चित्तं नीलाद्यर्थं प्रत्यक्षेणैवावस्थापयति एवं

मनो हि मन्तव्येनार्थेनोपरक्तं, तत्स्वयं च विषयत्वाद्विष-
यिणा पुरुषेणाऽऽत्मीयया वृत्त्याऽभिसंब्रद्धं, तदेतच्चित्तमेव द्रष्टृ-
दृश्योपरक्तं विषयविषयिनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपापन्नं विष-
यात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनं चेतनमिव स्फटिकमणिकल्पं
सर्वार्थमित्युच्यते ।

तदनेन चित्तसारूप्येण भ्रान्ताः केचित्तदेवं चेतनमित्याहुः ।
अपरे चित्तमात्रमेवेदं सर्वं नास्ति खल्वयं गवादिर्घटादिश्च सका-
रणो लोक इति । अनुकम्पनीयास्ते । कस्मात्, अस्ति हि तेषां
भ्रान्तिबीजं सर्वरूपाकारनिर्भासं चित्तमिति । समाधिप्रज्ञायां
प्रज्ञेयोऽर्थः प्रतिबिम्बीभूतस्तस्याऽऽलम्बनीभूतत्वादन्यः ।

द्रष्टृच्छायापत्त्या तदनुरक्तं चित्तं द्रष्टारमपि प्रत्यक्षेणावस्थापयति । अस्ति हि त्रैयाकारं ज्ञानं
नीलमहं संप्रत्येमीति । तस्माज्ज्ञेयवत्तज्ज्ञाताऽपि प्रत्यक्षसिद्धोऽपि न विविच्यवस्थापितो
यथा जले चन्द्रमसो बिम्बम् । न त्वेतावता तदप्रत्यक्षम् । न चास्य जलगतत्वे तदप्रमा-
णमिति चन्द्ररूपेऽप्यप्रमाणं भवितुमर्हति । तस्माच्चित्तप्रतिबिम्बतया चैतन्यगोचराऽपि
चित्तवृत्तिर्न चैतन्यागोचरेति । तदिदं सर्वार्थत्वं चित्तस्येति । तदेतदाह—मनो हीति ।
न केवलं तदाकारापत्त्या मन्तव्येनार्थेनोपरक्तं मनोऽपि तु स्वयं चेति । चकारो भिन्नक्रमः
पुरुषेणेत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तच्छायापत्तिः पुरुषस्य वृत्तिः ।

इयं च चैतन्यच्छायापत्तिश्चित्तस्य वैनाशिकैरभ्युपेतव्या । कथमन्यथा चित्ते चैतन्य-
मेत आरोपयांबभूवुरित्याह—तदनेनेति । केचिद्वैनाशिका बाह्यार्थवादिनः । अपरे विज्ञा-
नमात्रवादिनः । ननु यदि चित्तमेव द्रष्टृकारं दृश्याकारं चानुभूयते हन्त चित्तादभिन्ना-
वेवाऽऽस्तां द्रष्टृदृश्यौ ।

यथाऽऽहुः—“अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।

प्राह्यग्राहकसंविच्छिन्नेदवानिव लक्ष्यते” इति ॥

तत्कथमेतेऽनुकम्पनीया इत्यत आह—समाधिप्रज्ञायामिति । ते खलूक्ताभिरुप-
त्तिभिश्चित्तातिरिक्तं पुरुषमभ्युपगम्याप्यष्टाङ्गयोगोपदेशेन समाधिप्रज्ञायामात्मगोचरायामव-
तार्य बोधयितव्याः । तद्यथा—समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोऽर्थ आत्मा प्रतिबिम्बीभूतोऽन्यः
कस्मात्तस्याऽऽत्मन आलम्बनीभूतत्वात् । अथ चित्तादभिन्नमेव कस्मान्नाऽऽलम्बनं भवतीति

१ ग. ततः स्वयं । २ क. व्याकारं । ३ ख. ज. संवेद्यीति । ४ झ. “बिम्बितत्वं” । ५
ख. “षमपलभ्याप्य” । ६ क. “गम्यन्मप्य” ।

स चेदर्थश्चित्तमात्रं स्यात्कथं प्रज्ञयैव प्रज्ञारूपमवधार्येत । तस्मात्प्रतिबिम्बीभूतोऽर्थः प्रज्ञायां येनावधार्यते स पुरुष इति । एवं ग्रहीतृग्रहणग्राह्यस्वरूपचित्तभेदाच्चयमप्येतज्जातितः प्रविभजन्ते ते सम्यग्दर्शिनस्तैरधिगतः पुरुषः ॥ २३ ॥

कुतश्च—

तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं

संहत्यकारित्वात् ॥ २४ ॥

तदेतच्चित्तमसंख्येयाभिर्वासनाभिरेव चित्रीकृतमपि परार्थं परस्य भोगापवर्गार्थं न स्वार्थं संहत्यकारित्वाद्ब्रूवत् । संहत्यकारिणा चित्तेन न स्वार्थेन भवितव्यं, न सुखचित्तं सुखार्थं न ज्ञानं ज्ञानार्थमुभयमप्येतत्परार्थम् । यश्च भोगेनापवर्गेण चार्थ-

यदि युक्तिबोधितोऽपि वैयात्याद्भेदेत्तत्र हेतुमाह—स चेदात्मरूपोऽर्थश्चित्तमात्रं स्यात् न तु ततो व्यतिरिक्तस्ततः कथं प्रज्ञयैव प्रज्ञारूपमवधार्येत स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । उपसंहरति—तस्मादिति । समीचीनोपदेशेनानुकम्पिता भवन्तीत्याह—एवमिति । जातितः स्वभावत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

चित्तातिरिक्तात्मसद्भावे हेत्वन्तरमवतारयति—कुतश्चेति । तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् । यद्यप्यसंख्येयाः कर्मवासनाः क्लेशवासनाश्च चित्तमेवाधिशेरते नतु पुरुषम् । तथा च वासनाधीना विपाकाश्चित्ताश्रयतया चित्तस्य भोक्तृतामावहन्ति, भोक्तुरर्थे च भोग्यमिति सर्वं चित्तार्थं प्राप्तं, तथाऽपि तच्चित्तमसंख्येयवासनाविचित्रमपि परार्थम् । कस्मात् । संहत्यकारित्वादिति सूत्रार्थः । व्याचष्टे—तदेतदिति । स्यादेतच्चित्तं संहत्यापि कारिष्यति स्वार्थं च भविष्यति कः खलु विरोध इति यदि कश्चिद्ब्रूयात्तं प्रत्याह—संहत्यकारिणेति । सुखचित्तमिति भोगमुपलक्षयति । तेन दुःखचित्तमपि द्रष्टव्यम् । ज्ञानमित्यपवर्ग उक्तः । एतदुक्तं भवति—सुखदुःखे चित्ते प्रतिकूलानुकूलात्मके नाऽऽत्मनि संभवतः । स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । न चान्योऽपि संहत्यकारी साक्षात्परम्परया वा सुखदुःखे विदधानस्ताभ्यामनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा । तस्माद्यः साक्षात्परम्परया वा न सुखदुःखोर्व्याप्रियते स एवाऽऽभ्यामनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा । स च नित्योदासीनः पुरुष एव-

१ ग. °रुष इति ॥ २३ ॥ २ क. ख. सुखं चि° । ३ ख. वैधर्म्याद्वैजात्या° । ज. झ. वैजात्या° । ४ ख. ज. झ. °वमेतदिति । ५ ख. इतश्चेति । ६ क. ख. सुखं चि° । ७ क. दुःखं चि° ।

नार्थवान्पुरुषः स एव परो न परः सामान्यमात्रम् । यत्तु किञ्चित्परं सामान्यमात्रं स्वरूपेणोदाहरेद्वैनाशिकस्तत्सर्वं संहत्यकारित्वात्परार्थमेव स्यात् । यस्त्वसौ परो विशेषः स न संहत्यकारी पुरुष इति ॥ २४ ॥

विशेषदर्शिन आत्मभाव-

भावनानिवृत्तिः ॥ २५ ॥

यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्ताऽनुमीयते तथा मौक्षमार्गश्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वर्तितमित्यनुमीयते । तस्याऽऽत्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्तते । यस्याभावादिदमुक्तं स्वभावं मुक्त्वा दोषाद्येषां पूर्वपक्षे रुचिर्भवत्यरुचिश्च निर्णये भवति । तत्राऽऽत्मभावभावना कोऽहमासं कथमहमासं किंस्विदिदं कथंस्विदिदं के भविष्यामः कथं वा भविष्याम इति । सा

मपवृज्यते येन ज्ञानेन तस्यापि ज्ञेयतन्त्रत्वात्स्वात्मनि च वृत्तिविरोधान्न ज्ञानार्थत्वम् । नैवाह्यविषयादस्मादपवर्गसंभवो विदेहप्रकृतिलयानामपवर्गासंभवात् । तस्मात्तज्ज्ञानमपि पुरुषार्थमेव न तत्स्वार्थं नापि परमात्रार्थम् । संहतपरार्थत्वे चानवस्थाप्रसङ्गादसंहतपरार्थसिद्धिरिति ॥ २४ ॥

तदेवं कैवल्यमूलबीजं युक्तिमयमात्मदर्शनमुक्त्वा तदुपदेशाधिकृतं पुरुषमनधिकृतपुरुषान्तराद्वयवृत्तमाह—विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिवृत्तिः । यस्याऽऽत्मभावे भावनाऽस्ति तस्याष्टाङ्गयोगोपदेशादनुतिष्ठतो युञ्जानस्य तत्परिपाकाच्चित्तसत्त्वपुरुषोर्विशेषदर्शनादात्मभावभावना निवर्तते । यस्याऽऽत्मभावभावनैव नास्ति नास्तिकस्य तस्योपदेशानधिकृतस्यापरिनिश्चितात्मतत्परलोकभावस्य नोपदेशो न विशेषदर्शनं नाऽऽत्मभावभावनानिवृत्तिरिति सूत्रार्थः । नन्वात्मभावभावनायाश्चित्तवर्तिन्याः कुतोऽवगम इत्यत आह—यथा प्रावृषीति । प्राग्भवीयं तत्त्वदर्शनबीजमपवर्गभागीयं यत्कर्माष्टाङ्गयोगानुष्ठानं तदेकदेशानुष्ठानं वा तदभिनिर्वर्तितमस्तीत्यनुमीयते । तस्य चाऽऽत्मभावभावनाऽवश्यमेव स्वाभाविकी वस्त्वभ्यासं विनाऽपि प्रवर्तते । अनधिकारिणमागमिनां वचनेन दर्शयति—यस्याभावादिदमिति । पूर्वपक्षो नास्ति कर्मफलं परलोकिनोऽभावात्परलोकभाव इति, तत्र रुचिररुचिश्च निर्णये पञ्चविंशतितत्त्वविषये ।

तु विशेषदर्शिनो निवर्तते । कुतः । चित्तस्यैवैष विचित्रः परि-
णामः, पुरुषस्त्वसंत्यामविद्यायां शुद्धचित्तधर्मपरामृष्ट इति ।
नतोऽस्याऽऽत्मभावभावना कुशलस्यै निवर्तत इति ॥ २५ ॥

तदा विवेकानिम्नं कैवल्य-
प्राग्भारं चित्तम् ॥ २६ ॥

तदानीं यदस्य चित्तं विषयप्राग्भारमज्ञाननिम्नमासीत्तदस्या-
भ्यसा भवति कैवल्यप्राग्भारं विवेकजज्ञाननिम्नमिति ॥ २६ ॥

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि
संस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

प्रत्ययविवेकनिम्नस्य सत्त्वपुरुषान्यतारूपातिमात्रप्रबोधिण-
श्चित्तस्य तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराण्यस्मीति वा ममेति वा जाना-
मीति वा न जानामीति वा । कुतः, क्षीयमाणबीजेभ्यः पूर्वसं-
स्कारेभ्य इति ॥ २७ ॥

हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

आत्मभावभावना प्राग्व्याख्याता । विशेषदर्शिनः परामर्शमाह—चित्तस्यैवेति । त-
(अ)स्य विशेषदर्शनकुशलस्याऽऽत्मभावभावनां निवर्तत इति ॥ २५ ॥

अथ विशेषदर्शिनः कीदृशं चित्तमित्यत आह—तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं
चित्तम् । निगदव्याख्यातम् ॥ २६ ॥

स्यादेतद्विशेषदर्शनं चेद्विवेकनिष्ठं, न जातु चित्तं व्युत्थितं स्यात् । दृश्यते चास्य
भिक्षामढतो व्युत्थितमित्यत आह—तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ।
प्रत्ययेति । प्रतीयते येन स प्रत्ययश्चित्तसत्त्वं तस्माद्विवेकश्चितेः । तेन निम्नस्य जाना-
मीति साक्षाद्भोक्षो विविच्य दर्शितो न जानामीति मोहस्तन्मूलावहंकारममकारावह-
मस्मीति वा ममेति वा दर्शितौ । क्षीयमाणानि च तानि बीजानि चेति समासः ।
पूर्वसंस्कारेभ्यो व्युत्थानसंस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

स्यादेतत्सत्यपि विवेकविज्ञाने व्युत्थानसंस्कारा यदि प्रत्ययान्तराणि प्रसुवते
कस्तर्हि हानहेतुरेतेषां यतः प्रत्ययान्तराणि न पुनः प्रसुवीरन्वित्यत आह—हानमेषां
क्लेशवदुक्तम् । अपरिपक्वविवेकज्ञानस्याक्षीयमाणा व्युत्थानसंस्काराः प्रत्ययान्तरं प्रसु-

१ क. 'स्य विनि' । २ ख. 'नि' ॥ ३ च. ज. 'भ्यः ॥ २७ । विवेकप्रत्ययानि' ।
४ क. ख. च. 'षाहारोहि' । ५ क. ख. झ. 'ना विनि' । ६ क. ग. 'भोक्षे वि' । झ. 'भो-
क्षेऽवि' । ७ क. दर्शिते ।

यथा क्लेशा दग्धबीजभावा न प्ररोहसमर्था भवन्ति तथा
ज्ञानाग्निना दग्धबीजभावः पूर्वसंस्कारो न प्रत्ययप्रसूर्भवति ।
ज्ञानसंस्कारास्तु चित्ताधिकारसमाप्तिमनुशेरत इति न
चिन्त्यन्ते ॥ २८ ॥

प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवे-
कख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥ २९ ॥

यदाऽयं ब्राह्मणः प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्ततोऽपि न किञ्चि-
त्प्रार्थयते । तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति
संस्कारबीजक्षयान्नास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते । तदाऽस्य धर्म-
मेघो नाम समाधिर्भवति ॥ २९ ॥

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥

तल्लाभादविद्यादयः क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति । कुश-
लाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति । क्लेशकर्मनिवृत्तौ

वते न तु परिपक्वविवेकज्ञानस्य क्षीणाः प्रत्ययान्तराणि प्रसोतुमर्हन्ति । यथा विवेकाच्छि-
द्रसमुत्पन्ना अपि क्लेशा न संस्कारान्तरं प्रसुवते तत्कस्य हेतोस्तदेते क्लेशा विवेकज्ञान-
नवहृद्दग्धबीजभावा इति । एवं व्युत्थानसंस्कारा अतीति । अथ व्युत्थानसंस्कारा
विवेकज्ञानसंस्कारैर्निरोद्धव्या विवेकसंस्काराश्च निरोधसंस्कारैर्निरोधसंस्काराणां त्वबा-
ह्यविषयत्वे दार्शितं निरोधोपायः प्रायश्चिन्तनीय इत्यत आह—ज्ञानसंस्कारास्त्विति ।
परवैराग्यसंस्कारा इत्यर्थः ॥ २८ ॥

तदेवं सूत्रकारो व्युत्थाननिरोधोपायं प्रसंख्यानमुक्त्वा प्रसंख्याननिरोधोपायमाह—
प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः । ततः प्रसंख्यानान्न
किञ्चित्सर्वभावाधिष्ठतृत्वादि प्रार्थयते । प्रत्युत तत्रापि क्लिश्नाति परिणामित्वदोषदर्शनेन
विरक्तः सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवति । एतदेव विवृणोति—तत्रापीति । यदा व्युत्था-
नप्रत्यया भवेयुस्तदा नायं ब्राह्मणः सर्वथा विवेकख्यातिर्यतस्तस्य न प्रत्ययान्तराणि भवन्ति
ततः सर्वथा विवेकख्यातिरिति । तदाऽस्य धर्ममेघः समाधिर्भवति । एतदुक्तं भवति—
प्रसंख्याने विरक्तस्तनिरोधमिच्छन्धर्ममेवं समाधिमुपासीत । तदुपासने च सर्वथा विवेक-
ख्यातिर्भवति । तथा च तं निरोद्धं पारयतीति ॥ २९ ॥

तस्य च प्रयोजनमाह—ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः । कस्मात्पुनर्जीवनेत्रै विद्वा-

जीवन्नेव विद्वान्विमुक्तो भवति । कस्मात्, यस्माद्विपर्ययो भवस्य कारणम् । न हि क्षीणविपर्ययः कश्चित्केनचित्कचिज्जातो दृश्यत इति ॥ ३० ॥

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञान-

स्याऽऽनन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३१ ॥

सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्याऽऽनन्त्यं भवति । आवरकेण तमसाऽभिभूतमावृतमनन्तं ज्ञानसत्त्वं क्वचिदेव रजसा प्रवर्तितमुद्घाटितं ग्रहणसमर्थं भवति । तत्र यदा सर्वैरावरणमलै-
रपगतं भवति तदा भवत्यस्याऽऽनन्त्यम् । ज्ञानस्याऽऽनन्त्या-
ज्ज्ञेयमल्पं संपद्यते । यथाऽऽकाशे खद्योतः । यत्रेदमुक्तम्—

न्विमुक्तो भवति । उत्तरं—यस्मादिति^१ । क्लेशकर्मवासनेद्धः किल कर्माशयो जाल्या-
दिनिदानम् । न चासति निदाने निदानो भवितुमर्हति । यथाऽऽहात्र भगवानक्षपादः—
'वीतरागजन्मादर्शनात्' [गौ० सू० ३ । १ । २५] इति ॥ ३० ॥

अथैवं धर्मभेदे सति कीदृशं चित्तमित्यत आह—तदा सर्वावरणमलापेतस्य
ज्ञानस्याऽऽनन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् । आव्रियते चित्तसत्त्वमेभिरित्यावरणानि मलाः क्लेश-
कर्माणि सर्वे च त आवरणमलाश्चेति सर्वावरणमलास्तेभ्योऽपेतस्य चित्तसत्त्वस्य ज्ञानस्य
ज्ञायतेऽनेनेत्यनया व्युत्पत्त्याऽऽनन्त्यादपरिमेयत्वाज्ज्ञेयमल्पम् । यथा हि शरदि घनपटलमु-
क्तस्य चण्डार्चिषः परितः प्रद्योतमानस्य प्रकाशानन्त्यात्प्रकाश्या घटादयोऽल्पाः प्रकाशन्ते,
एवमपगतरजस्तमसश्चित्तसत्त्वस्य प्रकाशानन्त्यादल्पं प्रकाशयामिति । तदेतदाह—सर्वैरिति ।
एतदेव व्यतिरेकमुखेन (ण) स्फोरयति—आवरकेण तमसाऽभिभूतमिति । क्रियाशी-
लेन रजसा प्रवर्तितमत एवोद्घाटितं प्रदेशादपनीतं तम इत्यर्थः । अत एव सर्वान्धर्मा-
ज्ज्ञेयान्मेहति वर्षति प्रकाशनेनेति धर्मभेद इत्युच्यते । नन्वयमस्तु धर्मभेदः समाधिः सवा-
सनक्लेशकर्माशयप्रशमहेतुः । अथ सत्यप्यस्मिन्कस्मान्न जायते पुनर्जन्तुरित्यत आह—यत्रे-
दमुक्तमिति । कारणसमुच्छेदादपि चेत्कार्यं क्रियते हन्त भो मणिधेधादयोऽन्धादिभ्यो
भवेयुः प्रत्यक्षाः । तथा चानुपपन्नार्थतायामाभाणको लौकिक उपपन्नार्थः स्यात्—अवि-

१ क. च. 'णक्लेशवि' । २ ग. घ. ङ. ज. 'गतमलं भ' । ३ ख. ज. 'ति । कस्मा-
त्पुनः 'क्षीणविपर्ययो मुक्तो न पुनर्जनिष्यते । उत्तरं—यस्मादिति । क्ले' ।

“अन्धो मणिमविध्यत्तमनक्कुलिरावयत् ।
अप्रीवस्तं प्रत्यमुञ्चत्तमजिह्वोऽभ्यपूजयत्” इति ॥ ३१ ॥

ततः कृतार्थानां परिणामक्र-
मसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३२ ॥

तस्य धर्ममेघस्योदयात्कृतार्थानां गुणानां परिणामक्रमः
परिसमाप्यते । न हि कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्तक्रमाः क्षणम-
प्यवस्थातुमुत्सहन्ते ॥ ३२ ॥

अथ कोऽयं क्रमो नामेति—

क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्त-
निर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३३ ॥

क्षणानन्तर्यात्मा परिणामस्यापरान्तेनावसानेन गृह्यते क्रमः । न ह्यन-

ध्यदन्धो मणिमिति । आवयद्प्रथितवान् । प्रत्यमुञ्चत्पिनद्धवानभ्यपूजयत्स्तुतवानिति ॥ ३१ ॥

ननु धर्ममेघस्य परा काष्ठा ज्ञानप्रसादमात्रं परं वैराग्यं समूलघातमपहन्तु व्युत्थानसमा-
धिसंस्कारान्सक्लेशकर्माशयान्गुणास्तु स्वत एव विकारकरणशीलाः कस्मात्तादृशमपि पुरुषं
प्रति देहेन्द्रियादीनाऽऽरभन्त इत्यत आह—ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्ति-
र्गुणानाम् । शीलमिदं गुणानां यदमी यं प्रति कृतार्थास्तं प्रति न प्रवर्तन्त इति
भावः ॥ ३२ ॥

अत्रान्तरे परिणामक्रमं पृच्छति—अथ कोऽयमिति । क्षणप्रतियोगी परिणामा-
परान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः । परिणामक्रमः क्षणप्रतियोगी क्षणः प्रतिसबन्धी यस्य स तथोक्तः ।
क्षणप्रचयाश्रय इत्यर्थः । न जातु क्रमः क्रमवन्तमन्तरेण शक्यो निरूपयितुम् । न चैक-
स्यैव क्षणस्य क्रमः । तस्मात्क्षणप्रचयाश्रयः परिशिष्यते । तदिदमाह—क्षणानन्तर्येति ।
परिणामक्रमे प्रमाणमाह—परिणामस्येति । नवस्य हि वस्त्रस्य प्रयत्नसंरक्षितस्यापि त्रिरेण
पुराणता इश्यते । सोऽयं परिणामस्यापरान्तः पर्यवसानं, तेन हि परिणामस्य क्रमः । ततः
प्रागपि पुराणतायाः सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतरस्थूलस्थूलतरस्थूलतमत्वादीनां पौर्वापर्यमनुमीयते ।
एतदेव व्यतिरेकमुखेन(ण) दर्शयति—न हीति । अननुभूतोऽप्राप्तः क्रमक्षणो यथा स
तथोक्ता । नन्वेव क्रमः प्रधानस्य न संभवति तस्य नित्यत्वादित्यत आह—

मुभूतक्रमक्षणां पुराणता वस्त्रस्यान्ते भवति । नित्येषु च क्रमो दृष्टः ।

द्वयी चेयं नित्यता कूटस्थनित्यता परिणामिनित्यता च । तत्र कूटस्थनित्यता पुरुषस्य । परिणामिनित्यता गुणानाम् । यस्मिन्परिणाम्यमाने तत्त्वं न विहन्यते तन्नित्यम् । उभयस्य च तत्त्वानाभेदात्तन्नित्यत्वम् । तत्र गुणधर्मेषु बुद्ध्यादिषु परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमो लब्धपर्यवसानो नित्येषु धर्मिषु गुणेष्वलब्धपर्यवसानः । कूटस्थनित्येषु स्वरूपमात्रप्रतिष्ठेषु मुक्तपुरुषेषु स्वरूपास्तित्वा क्रमेणैवानुभूयत इति तत्राप्यलब्धपर्यवसानः शब्दपृष्ठेनास्तिक्रियामुपादाय कल्पित इति ।

अथास्य संसारस्य स्थित्या गत्या च गुणेषु वर्तमानस्यास्ति

नित्येषु चेति । बहुवचनेन सर्वनित्यव्यापितां क्रमस्य प्रतिजानीते ।

तत्र नित्यानां प्रकारमेदं दर्शयित्वा नित्यव्यापितां क्रमस्योपपादयति—द्वयीति । ननु कूटस्थं स्वभावादप्रच्युतमस्तु नित्यं परिणामि सदैव स्वरूपाच्च्यवमानं कथं नित्यमित्यत आह— यस्मिन्निति । धर्मलक्षणावस्थानामुदयन्ययधर्मत्वं धर्मिणस्तु तत्रादविघात एवेति । अथ किं परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यतां सर्वत्र क्रमस्य नेत्याह—तत्र गुणधर्मेषु बुद्ध्यादिष्विति । यतो लब्धपर्यवसाना धर्माणां विनाशात्प्रधानस्य तु परिणामक्रमो न लब्धपर्यवसानः । ननु प्रधानस्य धर्मरूपेण परिणामादस्तु परिणामक्रमः । पुरुषस्य त्वपरिणामिनः कुतः परिणामक्रम इत्यत आह— कूटस्थेति । तत्र बद्धानां चित्तव्यतिरेकाभिमानात्परिणामेन परिणामाभ्यासः । मुक्तानां चास्तिक्रियामुपादायावास्तवोऽपि परिणामो मोहकल्पितः शब्दस्य पुरःसरतया तत्पृष्ठो विकल्पोऽस्तिक्रियामुपादत्त इति ।

गुणेष्वलब्धपर्यवसानः परिणामक्रम इत्युक्तम् । तदसहमानः पृच्छति—अथेति । स्थित्येति महाप्रलयावस्थायाम् । गत्येति सृष्टौ । एतदुक्तं भवति—र्यद्यानन्त्यान् परिणामसमाप्तिः संसारस्य हन्त भोः कथं महाप्रलयसमये सर्वेषामात्मनां सहसा समुच्छिद्येत कथं च सृष्ट्यादौ सहसोत्पद्येत संसारः । तस्मादेकैकस्याऽऽत्मनो मुक्तिक्रमेण सर्वेषां विमोक्षादुच्छेदः सर्वेषां संसारस्य क्रमेणेति प्रधानपरिणामक्रमपरिसमाप्तिः । एवं च प्रधा-

१ क. ख. 'णात्रवपु' । ग. 'णा नवस्य पु' । २ ख. घ. ङ. 'णामनि' । ३ ख. घ. ङ. 'णामनि' । ४ क. च. 'णममा' । ५ क. 'त्यं यदि प' । ६ क. झ. 'धर्म' । ७ क. 'मानं पु' । ८ ख. ज. झ. 'थाऽऽन' ।

क्रमसमाप्तिर्न वेति । अवचनीयमेतत् । कथम् । अस्ति प्रश्न
एकान्तवचनीयः सर्वो जातो मरिष्यतीति । ॐ भो इति ।

अथ सर्वो मृत्वा जनिष्यत इति । विभज्यवचनीयमेतत् ।
प्रत्युदितख्यातिः क्षीणतृष्णः कुशलो न जनिष्यत इतरस्तु जनि-
ष्यते । तथा मनुष्यजातिः श्रेयसी न वा श्रेयसीत्येवं परिपृष्टे
विभज्य वचनीयः प्रश्नः पशूनधिकृत्य श्रेयसी देवानृषींश्चाधि-
कृत्य नेति । अयं त्ववचनीयः प्रश्नः संसारोऽयमन्तवानथानन्त
इति । कुशलस्यास्ति संसारक्रमसमाप्तिर्नेतरस्येति अन्यतरावधा-
रणे दोषः । तस्माद्वाकरणीय एवायं प्रश्न इति ॥ ३३ ॥

नस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्गः । न चापूर्वसत्त्वप्रादुर्भाव इष्यते येनाऽऽनन्त्यं स्यात् । तथा सत्य-
नादित्वव्याहतेः सकलशास्त्रार्थभङ्गप्रसङ्ग इति भावः । उत्तरमाह—अवचनीयमनुत्तरार्ह-
मेतत् । एकान्तत एतस्यावचनीयतां दर्शयितुमेकान्तवचनीयं प्रश्नं दर्शयति—अस्ति प्रश्न-
इति । सर्वो जातो मरिष्यतीतिप्रश्नोत्तरम्—ॐ भो इति । सत्यं भो इत्यर्थः ।

अविभज्य वचनीयमुक्त्वा प्रविभज्यवचनीयं प्रश्नमाह—अथ सर्व इति । विभज्य
वचनीयतामाह—विभज्येति । विभज्य वचनीयमेव प्रश्नान्तरं विस्पष्टार्थमाह—तथा
मनुष्येति । अयं त्ववचनीय एकान्ततः । न हि सामान्येन कुशलाकुशलपुरुषसंसारस्या-
न्तवत्वमनन्तवत्त्वं वा शक्यमेकान्ततो वक्तुम् । यथा प्राणभृन्मात्रस्य श्रेयस्त्वमश्रेयस्त्वं वा
नैकान्ततः शक्यमवधारयितुम् । यथा जातमात्रस्य मरणमेकान्ततः । विभज्य पुनः शक्या-
वधारणमित्याह—कुशलस्येति । अयमभिसंधिः—क्रमेण मोक्षे सर्वेषां मोक्षात्संसारो-
च्छेद इत्यनुमानं, तच्चाऽऽगमसिद्धमोक्षाश्रयं, तथा चाभ्युपगतमोक्षप्रतिपादकागमप्रमाण-
भावः कथं तमेवाऽऽगमं प्रधानविकारनित्यतायामप्रमाणीं कुर्यात् । तस्मादागमबद्धितवि-
षयमेतदनुमानं न प्रमाणम् । श्रूयते हि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु सर्गप्रतिसर्गपरम्पराया
अनादित्वमनन्तत्वं चेति । अपि च सर्वेषामेवाऽऽत्मनां संसारस्य न तावद्युगपदुच्छेदः
संभवी । न हि पण्डितरूपाणामप्यनेकजन्मपरम्पराभ्यासपरिश्रमसाध्या विवेकख्यातिप्रतिष्ठा ।
किं पुनः प्राणभृन्मात्रस्य स्थावरजङ्गमादेरेकदाऽकस्माद्भवितुमर्हति । न च कारणायौगपद्ये
कार्ययौगपद्यं युज्यते । क्रमेण तु विवेकख्यातावसंख्येयानां क्रमेण मुक्तौ न संसारोच्छेदोऽ-
नन्तत्वाज्जन्तूनामसंख्येयत्वादिति सर्वमवदातम् ॥ ३३ ॥

१ क. ख. व. ङ. °मपरिस° । २ ख. झ. एव त° । ३ ज. °मभा° । ४ ज. तदेवाऽऽ-
गमप्र° ।

गुणाधिकारक्रमसमाप्तौ कैवल्यमुक्तं तत्स्वरूपमवधार्यते—

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं
स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

(इति श्रीपातञ्जलिविरचिनयोगसूत्रेषु चतुर्थः कैवल्यपादः ॥ ४ ॥)

कृतभोगापवर्गाणां पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः कार्य-
कारणात्मकानां गुणानां तत्कैवल्यं, स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिस-
त्त्वानभिसंबन्धात्पुरुषस्य चितिशक्तिरेव केवला, तस्याः सदा
तथैवावस्थानं कैवल्यमिति ॥ ३४ ॥

इति श्रीपातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे व्यास-
भाष्ये कैवल्यपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

कैवल्यरूपावधारणपरस्य सूत्रस्यावान्तरसंगतिमाह—गुणाधिकारेति । पुरुषार्थ-
शून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ।
कृतकरणीयतया पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः स्वकारणे प्रधाने लयस्तेषां कार्यकारणा-
त्मकानां गुणानां व्युत्थानसमाधिनिरोधसंस्कारा मनसि लीयन्ते मनोऽस्मितायामस्मिता
लिङ्गे लिङ्गमलिङ्ग इति । योऽयं गुणानां कार्यकारणात्मकानां प्रतिसर्गस्तत्कैवल्यम् । यं
कंचिदपुरुषं प्रति प्रधानस्य भोक्षः स्वरूपप्रतिष्ठो वा पुरुषस्य मोक्ष इत्याह—स्वरूपेति ।
अस्ति हि महाप्रलयेऽपि स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिः । न चासौ मोक्ष इत्यत आह—
पुनरिति । सौत्र इतिशब्दः शास्त्रपरिसमाप्तौ ॥ ३४ ॥

मुक्त्यर्हचित्तं परलोकमेयज्ञसिद्धये धर्मघनः समाधिः ।

द्वयी च मुक्तिः प्रतिपादिताऽस्मिन्पादे प्रसङ्गादपि चान्यदुक्तम् ॥ १ ॥

निदानं तापानामुदितमथ तापाश्च कथिताः

सहाङ्गैरष्टाभिर्विहितमिह योगद्वयमपि ॥

कृतो मुक्तेरध्वा गुणपुरुषभेदः स्फुटतरो

विविक्तं कैवल्यं परिगलिततापा चितिरसौ ॥ २ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां

कैवल्यपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

समाप्तमिदं पातञ्जलयोगदर्शनं सटीकभाष्ययुतम् ॥

१ क. ख. च. ज. 'मपरित' । २ ग. घ. ङ. च. ज. 'त्मनां' । ३ क. ख. झ. 'त्मनां' ।
४ क. 'सि प्रली' । ५ ख. झ. 'ष्ठा पु' । ६ ख. झ. 'स्य वा मो' । ७ ख. झ. 'द्वयो ध' ।

समाप्तानि वाचस्पतिमिश्रविरचितटीकासमेतश्रीव्या
सभाष्यसमेतानि पातञ्जलयोगसूत्राणि ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।
 भोजदेवकृतवृत्तिसमेतानि
पातञ्जलयोगसूत्राणि ।

(तत्र प्रथमः समाधिपादः ।)

× देहार्धभोगः शिवयोः स श्रेयांसि तनोतु वः ।
 दुष्प्रापमपि यत्स्मृत्या जनः कैवल्यमश्नुते ॥ १ ॥
 त्रिविधान्यपि दुःखानि यदनुस्मरणानृगाम् ।
 प्रयान्ति सद्यो विलयं तं स्तुमः शिवमव्ययम् ॥ २ ॥
 पतञ्जलिमुनेरुक्तिः काऽप्यपूर्वा जयत्यसौ ।
 पुंप्र(स्प्र)कृत्योर्वियोगोऽपि योग इत्युदितो धिया ॥ ३ ॥
 जयन्ति वाचः फणिभर्तुरान्तर-
 स्फुरत्तमस्तोमनिशाकरत्विषः ।
 विभाव्यमानाः सततं मनांसि दाः
 सतां सदाऽऽनन्दमयानि कुर्वते ॥ ४ ॥
 शब्दानामनुशासनं विदधताः पातञ्जले कुर्वता
 वृत्तिं, राजमृगाङ्कसंज्ञक्रमपि व्यातन्वता वैद्यके ।
 वाक्चेतोवपुषां मद्गः फणिभृतां भैर्वैव येनोद्धृत-
 स्तस्य श्रीरणरङ्गमल्लनृपतेर्वाचो जयन्त्युज्ज्वलाः ॥ ५ ॥
 दुर्बोधं यदतीव तद्विजहति स्पष्टार्थमित्युक्तिभिः
 स्पष्टार्थेष्वपि विस्तृतिं विदधति व्यर्थैः समासादिकैः ।
 अस्थानेऽनुपयोगिभिश्च बहुभिर्जल्पैर्भ्रमं तन्वते
 श्रोतृगामिति वस्तुविप्लवकृतः सर्वेऽपि टीकाकृतः ॥ ६ ॥
 उत्सृज्य विस्तरमुदस्य विकल्पजालं
 फल्गुप्रकर्कशमवधार्य च सम्यगर्थान् ।
 सन्तः पतञ्जलिमते विवृतिर्मयेय-
 मात्स्यते बुवजनप्रतिबोधहेतुः ॥ ७ ॥

× इत आरभ्य कोफद्वयं नास्ति ग्व. पुस्तके ।

१ क. यथा । २ क. °सि स° । ३ क. भवेव । ४ क. तद्वि ज° । ५ क. °र्थमतु° ।
 ६ क. ग. °ष्वतिवि° । ७ ख. उन्मूल्य । ८ ख. °कारम° । ९ ग. अन्तः ।
 १० ख. °तिगसिहे° ।

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

अनेन सूत्रेण शास्त्रस्य संबन्धाभिधेयप्रयोजनान्याख्यायन्ते । अथशब्दोऽधिकारघो-
तको मङ्गलार्थकश्च । योगो युक्तिः समाधानम् । ' युज समाधौ ' । अनुशिष्यते व्याख्या-
यते लक्षणभेदोपायफलैरेन तदनुशासनम् । योगस्यानुशासनं योगानुशासनम् । तदु-
परिसमाप्तेरधिकृतं बोद्धव्यमित्यर्थः । तत्र शास्त्रस्य व्युत्पाद्यतया योगः समाधनः सफलोऽ-
भिधेयः । तद्व्युत्पादनं च फलम् । व्युत्पादितस्य योगस्य कैवल्यं फलम् । शास्त्राभिधे-
ययोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणः संबन्धः । अभिधेयस्य योगस्यै तत्फलस्य च कैव-
ल्यस्य साध्यसाधनभावः । एतदुक्तं भवति - व्युत्पाद्यस्य योगस्य साधनानि शास्त्रेण
प्रदर्श्यन्ते, तत्साधनसिद्धो योगः कैवल्यस्य फलमुत्पादयति ॥ १ ॥

तत्र को योग इत्यत आह—

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

चित्तस्य निर्मलसत्त्वपरिणामरूपस्य या वृत्तयोऽङ्गाङ्गिभावपरिणामरूपान्तासां निरोधो-
बहिर्मुखपरिणतिविच्छेदादन्तर्मुखतया प्रतिबोमपरिणामेन स्वकारणे ल्यो योग इत्या-
ख्यायते । स च निरोधः सर्वोसां चित्तभूमीनां सर्वप्राणिनां धर्मः कदाचित्क-
स्यांचिद्भूमावाविर्भवति । ताश्च क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तस्य
भूमयः, चित्तव्यावस्वविशेषाः । तत्र क्षिप्तं, रजस उद्रेकादस्थिरं, बहिर्मुखतया
सुखदुःखादिविषयेषु विकल्पितेषु व्यवहितेषु संनिहितेषु वा रजसा प्रेरितम् ।
तच्च सदैव दैत्यदानवादीनाम् । मूढं तमस उद्रेकात्कृत्याकृत्यविभागमैगणयक्रोधा-
दिभिर्विरुद्धकृत्येष्वेव नियमितम् । तच्च सदैव रक्षःपिशाचादीनाम् । विक्षिप्तं तु
सत्त्वोद्रेकाद्वैशिष्ट्येन परिहृत्य दुःखसाधनं सुखसाधनेष्वेव शब्दादिषु प्रवृत्तम् । तच्च
सदैव देवानाम् । एतदुक्तं भवति - रजसा प्रवृत्तिरूपं, तमसा परापकारनिरतं,
सत्त्वेन सुखमयं चित्तं भवति । एतास्तिस्त्रश्चित्तावस्थाः समाधावनुपयोगिन्यः ।
एकाग्रनिरुद्धरूपे द्वे च सत्त्वोत्कर्षाद्यथोत्तरमवस्थितत्वात्समाधावनुपयोगं भजेते । सत्त्वा-
दिक्रमव्युत्क्रमे त्वयमभिप्रायः—द्वयोरपि रजस्तमसोरन्यन्तहेयत्वेऽप्येतदर्थं रजसः प्रथ-
ममुपादानं, यावन्न प्रवृत्तिर्दर्शिता तावन्निवृत्तिर्न शक्यते दर्शयितुमिति । द्वयोर्व्यत्ययेन
प्रदर्शनम् । सत्त्वस्य त्वेतदर्थं पश्चात्प्रदर्शनं चित्तस्योत्कर्षेणोत्तरे द्वे भूमी योगोप-

१ ख. °नानि व्याख्या° । २ ख. °श्च यु क्तियोगः सं । ग °श्च । यु क्तियोगः । यु° । ३
गं. °धो समाधानम् । अ° । ४ ख. °कृतमि° । ५ क. °भावः सं° । ६ क. °स्य च त° । ७ क.
कैवल्येन । ८ ख. प्रवृश्यन्ते । ९ क. इत्याह । १० ख. °पास्त भिरो° । ११ क. °वत्या प° ।
१२ क. °च्चिद्भुद्धिभूपा° । १३ क. °मन्तरेण क्रोधा° । १४ ख. °हृत्तुः° । १५ ग. देवतानाम् ।
१६ क. °नियतं । १७ ख. यत्नस्यो° ।

योगिन्याविति । अनयोर्द्वयोरेकाग्रनिरुद्धयोर्भूम्योर्थश्चित्तस्यैकाग्रतारूपः परिणामः स योग इत्युक्तं भवति । एकाग्रे बहिर्वृत्तिनिरोधः । निरुद्धे च सर्वासां वृत्तीनां संस्काराणां च प्रविलय इत्यनयोरेव भूम्योर्योगस्य संभवः ॥ २ ॥

इदानीं सूत्रकारश्चित्तवृत्तिनिरोधपदानि व्याख्यातुकामः प्रथमं चित्तपदं व्याचष्टे—

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

द्रष्टुः पुरुषस्य तस्मिन्काले स्वरूपे चिन्मात्ररूपतायामवस्थानं स्थितिर्भवति । अयमर्थः— उत्पन्नविवेकख्यातेर्द्विसंक्रमणभावात्कर्तृत्वाभिमाननिवृत्तौ प्रोन्मुक्तपरिणामायां बुद्ध्यावात्मनः स्वरूपणावस्थानं स्थितिर्भवति ॥ ३ ॥

व्युत्थानदशायां तु तस्य किं रूपमित्या (ल्यत आ) ह

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

इतरत्र योगादन्यस्मिन्काले वृत्तयो या वक्ष्यमाणलक्षणास्ताभिः सारूप्यं तद्रूपत्वम् । अयमर्थः—यादृश्यो वृत्तयः सुखदुःखमोहात्मिकाः प्रादुर्भवन्ति तादृश एव संवेद्यते व्यवहर्तृभिः पुरुषः । तदेवं यस्मिन्नेकाग्रतया परिणते विविक्तः स्वस्मिन्रूपे प्रतिष्ठितो भवति । यस्मिन्श्वेन्द्रियवृत्तिद्वारेण विषयाकारेण परिणते पुरुषस्तेदाकार इव परिभाव्यते, यथा जलतरङ्गेषु चलत्सु चन्द्रश्चलन्निव प्रतिभासते तच्चित्तम् ॥ ४ ॥

वृत्तिपदं व्याख्यातुमाह—

वृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

वृत्तयश्चित्तस्य परिणामविशेषाः । वृत्तिसमुदायरूपस्यावयविनो या अवयवरूपा वृत्तयस्तदपेक्षया तयप्रत्ययः । एतदुक्तं भवति—पञ्च वृत्तयः । कीदृश्यः, क्लिष्टा अक्लिष्टाः, क्लेशैर्वक्ष्यमाणलक्षणैराक्रान्ताः क्लिष्टाः । तद्विपरीता अक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

एतां एव पञ्च वृत्तयैः संक्षिप्योद्दिश्यन्ते—

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

आसां क्रमेण लक्षणमाह—

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

अत्रातिप्रसिद्धत्वात्प्रमाणानां शास्त्रकारेण भेदानिरूपणेनैव गतत्वात्तुक्षणस्य न पृथ-

१ ख ग. निराधे । २ क. त्रता° । ३ क. 'तं चित्तं' । ४ ख. 'श्चित्तसंक' । ५ क. प्रोच्छन्न' । ख. प्रोन्मुक्तप° । ६ क. बुद्धौ चाऽऽत्म° । ७ ख. 'पेऽव' । ८ ग. किं स्वरु° । ९ ख. रूपं भवतीत्या° । १० ख. ग. 'यो व°' । ११ क. 'तयो दुःखमोहसुखाद्यात्मि°' । १२ क. 'ते चित्तशक्तेः स्व°' । १३ क. प्रतिष्ठानं । १४ ख. 'कारपरिणतेः पु°' । १५ क. 'रुद्राकार एव । १६ ख. 'ते ॥ ४ ॥ तद्वृत्ति°' । १७ क. ग. 'द्या अक्लि°' । १८ क. 'यलक्षण या°' । १९ क. 'दभूता वृ°' । २० ख. ग. ता । २१ ख. ग. 'यः प्रमुद्दिश्य व्याख्यातवन्ते । २२ क. 'दलक्षणे°' ।

क्लृक्षणं कृतम् । प्रमाणलक्षणं तु अदिसंवादिज्ञानं प्रमाणमिति । इन्द्रियद्वारेण बाह्य-
वस्तूपरागाच्चित्तस्य तद्विषयसामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः
प्रत्यक्षम् । संगृहीतसंबन्धाद्विज्ञाद्विज्ञानि सामान्यात्मनाऽध्यवसायोऽनुमानम् । आसवचन-
मागमः ॥ ७ ॥

एवं प्रमाणरूपां वृत्तिं व्याख्याय विपर्ययरूपामाह—

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

अतथाभूतेऽर्थे तथोत्पद्यमानं ज्ञानं विपर्ययः । यथा शुक्तिकायां रजतज्ञानम् । अत-
द्रूपप्रतिष्ठमिति । तस्यार्थस्य यद्रूपं तस्मिन् रूपे न प्रतिष्ठति तस्यार्थस्य यत्पारमार्थिकं
रूपं न तत्प्रतिभासयतीति यावत् । संशयोऽप्यतद्रूपप्रतिष्ठत्वान्मिथ्याज्ञानम् । यथा स्थाणुर्वा
पुरुषो वेति ॥ ८ ॥

विकल्पवृत्तिं व्याख्यातुमाह—

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥

शब्दजनितं ज्ञानं शब्दज्ञानं, तदनु पतितुं शीलं यस्य स शब्दज्ञानानुपाती । वस्तु-
नस्तथावमनपेक्षमाणो योऽध्यवसायः स विकल्प इत्युच्यते । यथा पुरुषस्य चैतन्यं
स्वरूपमिति । अत्र देवदत्तस्य वाम्रल इति शब्दजनिते ज्ञाने पृथग्या योऽध्यवसितो
भेदस्तामिहाविद्यमानमपि समारोप्याध्यवसायः । वस्तुतस्तु चैतन्यमेव पुरुषः ॥ ९ ॥

निद्रां व्याख्यातुमाह—

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

अभावप्रत्यय आलम्बनं यस्या वृत्तेः सा तथोक्ता । एतदुक्तं भवति—यो संततमुद्विक्त-
त्वात्तमसः समस्तविषयपरित्यागेन प्रवर्तते वृत्तिः सा निद्रा । अस्याश्च सुखमहमस्वाप्स-
मितिस्मृतिदर्शनत्स्मृतेश्च नुभवव्यतिरेकेणानुपपत्तेर्वृत्तित्वम् ॥ १० ॥

स्मृतिं व्याख्यातुमाह—

अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

प्रमाणेनानुभूतस्य विषयस्य योऽयमसंप्रमोषः संस्कारद्वारेण बुद्धौबुपारोहः सोऽस्मृतिः ।
तत्र प्रमाणविपर्ययविकल्पा जाग्रदवस्था । त एव तदनुभवबलात्प्रक्षीयमाणः स्वप्नः ।
निद्रा तु अवेद्यमानविषया । स्मृतिश्च प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रानिमित्ता ॥ ११ ॥

१ क. 'र'प्य प्रवर्ततेऽध्य' । २ ख. 'या त्यन्तमु' । ३ क. 'द्वावरो' । ४ ग. स ।
५ ख. ग 'व यदाऽनु' । ६ ग. 'त्प्रत्यक्षाय' । ७ ख. ग. 'णाः स स्व' ।

एवं वृत्तीर्व्याख्याय सोपयं निरोधं व्याख्यातुमाह—

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

अभ्यासवैराग्ये वक्ष्यमाणलक्षणे, ताभ्यां प्रकाशप्रवृत्तिनियमरूपौ या वृत्तयस्तासां निरोधो भवतीत्युक्तं भवति । तासां विनिवृत्तबाह्याभिनिवेशानामन्तर्मुखतया स्वकारण एव चित्ते शक्तिरूपतयाऽवस्थानम् । तत्र विषयदोषदर्शनजेन वैराग्येण तद्वैमुख्यमुत्पाद्यते । अभ्यासेन च सुखजनैकशान्तप्रवाहप्रदर्शनद्वारण दृढं स्थैर्यमुत्पाद्यते । इत्थं ताभ्यां भवति चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ १२ ॥

अभ्यासं व्याख्यातुमाह—

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

वृत्तिरहितस्य चित्तस्य स्वरूपनिष्ठः परिणामः स्थितिस्तस्यां यत्न उक्ताहः पुनः पुन-
स्तथात्वेन चेतसि निवेशनमभ्यास इत्युच्यते ॥ १३ ॥

तस्यैव विशेषमाह-

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारसेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥

बहुकालं नैरन्तर्येणाऽऽदरातिशयेन च सेव्यमानो दृढभूमिः स्थिरो भवति दाढ्याय
प्रभवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

वैराग्यस्य लक्षणमाह—

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशी-
कारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥

द्विविधो हि विषयो दृष्ट आनुश्रविकश्च । दृष्ट इहैवोपलभ्यमानः शब्दादिः । देव-
ल्लोकादावानुश्रविकः । अनुश्रूयते गुरुमुखादित्यनुश्रवो वेदस्तैत आगत आनुश्रविकः । तयो-
र्द्वयोरपि विषययोः परिणामविरसत्त्वदर्शनाद्विभर्तगर्धस्य वशीकारसंज्ञा ममेते वश्यं नाहमेतेपां
वश्य इति योऽयं विमर्शस्तद्वैराग्यमित्युच्यते ॥ १५ ॥

तस्यैव विशेषमाह—

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १६ ॥

तद्वैराग्यं परं प्रकृष्टं प्रथमं वैराग्यं (विषयविषयं द्वितीयं) गुणविषयमुत्पन्नगुणपुरुषवि-
वेकख्यातेरेव भवति, निरोधसमाधेरत्यन्तानुकूलत्वात् ॥ १६ ॥

१ ख. ग. °पाणां चित्तवृत्तीनां यत्तिहननं स निरोधः । किमुक्तं । २ क. °नकं शा° ।
३ ग. इत्याभ्यां । ४ क. °स्तत्त्वेन । ५ क. °कालादरनै° । ६ क. °न्तर्धादरातिशयेन° । ७ क.
°स्तत्समाधिग° । ८ ख. °तत्तर्षस्य । ९ क. ग. °ग्यमुच्य° ।

एवं योगस्य स्वरूपमुक्त्वा संप्रज्ञातरूपं भेदमाह—

वितर्कविचारानन्दास्मितारू-
पानुगमात्संप्रज्ञातः ॥ १७ ॥

समाधिरिति शेषः । सम्यक्संशयविपर्ययरहितत्वेन प्रज्ञायते प्रकर्षेण ज्ञायते भाव्यस्य स्वरूपं येन संप्रज्ञातः, समाधिर्भावनाविशेषः । स वितर्कादिभेदाच्चतुर्विधः—सवि-
तर्कः सविचारः सानन्दः सास्मितश्च । भावना भाव्यस्य विषयान्तरपरिहारेण चेतसि पुनः
पुनर्निवेशनम् । भाव्यं च द्विविधम्—ईश्वरस्त्वानि च । तान्यपि द्विविधानि जडाजड-
भेदात् । जडानि चतुर्विंशतिः । अजडः पुरुषः । तत्र यदा महाभूतेन्द्रियाणि स्थूलानि
विषयत्वेनाऽऽदाय पूर्वापरानुसंधानेन शब्दार्थोल्लेखसंभेदेन च भावना क्रियते तदा सवि-
तर्कः समाधिः । अस्मिन्नेवाऽऽलम्बने पूर्वापरानुसंधानशब्दोल्लेखशून्यत्वेन यदा भावना
प्रवर्तते तदा निर्वितर्कः । तन्मात्रान्तःकरणलक्षणं सूक्ष्माविषयमालम्ब्य तस्य देशकालधर्मा-
वच्छेदेन यदा भावना प्रवर्तते तदा सविचारः । तस्मिन्नेवाऽलम्बने देशकालधर्मावच्छेदं
विना धर्ममात्रावभासित्वेन भावना क्रियमाणा निर्विचार इत्युच्यते । एवंपर्यन्तः समाधि-
र्ग्राह्यसमापत्तिरिति व्यपदिश्यते । यदा तु रजस्तमोलेशानुविद्धमन्तःकरणसत्त्वं भाव्यते
तदा गुणभावाच्चितिशक्तेः सुखप्रकाशमयस्य सत्त्वस्य भाव्यमानस्योद्रेकात्सानन्दः समाधि-
र्भवति । अस्मिन्नेव समाधौ ये बद्धधृतयस्तत्त्वान्तरं प्रधानपुरुषरूपं न पश्यन्ति ते विगत-
देहाहंकारत्वाद्विदेहशब्दवाच्याः । इयं ग्रहणसमापत्तिः । ततः परं रजस्तमोलेशानभिभूतं
शुद्धसत्त्वमालम्बनीकृत्य या प्रवर्तते भावना तस्यां ग्राह्यस्य सत्त्वस्य न्यग्भावाच्चितिशक्तेः उद्रे-
कात्सत्त्वमात्रावशेषत्वेन समाधिः सास्मित इत्युच्यते । न चाहंकारास्मितयोरभेदः शङ्कनीयः ।
यतो यत्रान्तःकरणमहमित्युल्लेखेन विषयान्नेदयते सोऽहंकारः । यत्रान्तर्मुखतया प्रतिलोमप-
रिणामे प्रकृतिलीने चेतसि सत्त्वमात्रमवभाति साऽस्मिता । अस्मिन्नेव समाधौ ये कृतप-
रितोषाः परमात्मानं पुरुषं न पश्यन्ति तेषां चेतसि स्वकारणे लयमुपागते प्रकृतिलया इत्यु-
च्यन्ते । ये परं पुरुषं ज्ञात्वा भावनायां प्रवर्तन्ते तेषामियं विवेकख्यातिर्ग्राहीतृसमापत्तिरि-
त्युच्यते । तत्र संप्रज्ञाते समाधौ चतस्रोऽप्यवस्थाः शक्तिरूपतयाऽवतिष्ठन्ते । तत एकैक-
स्यास्याग उत्तरोत्तरमेति चतुरवस्थोऽयं संप्रज्ञातः समाधिः ॥ १७ ॥

असंप्रज्ञातमाह—

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥

विरम्यतेऽनेनेति विरामो वितर्कादिचिन्तात्यागः । विरामश्वासौ प्रत्ययश्चेति विराम-

१ ग. 'तात्तु' । २ ख. 'यत आत्मस्वरूपं' । ३ ख. ग. 'प्रवर्तते' । ४ ख. 'भावयति' । ५ ख.
ग. 'भेदं प्र' । ६ ख. ग. 'त्र सवितर्कसु' । ७ क. 'तत्रैकै' । ८ क. 'तरा इति' ।

प्रत्ययस्तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन चेतसि निवेशनम् । तत्र या काचिद्वृत्तिरुल्लसति तस्या नेति नेतीतिनैरन्तर्येण पर्युदसनं तत्पूर्वः संप्रज्ञातसमाधिः (धि)संस्कारशेषोऽन्यस्तद्विलक्षणोऽसंप्रज्ञात इत्यर्थः । न तत्र किञ्चिद्वेद्यं संप्रज्ञायत इत्यसंप्रज्ञातो निर्बाजः समाधिः । इह चतुर्विधश्चित्तस्य परिणामः— व्युत्थानं समाधिप्रारम्भ एकाग्रता निरोधश्च । तत्र क्षिप्तमूढे चित्तभूर्मा व्युत्थानं, विक्षिप्ता भूमिः सत्त्वोद्रेकात्समाधिप्रारम्भः । एकाग्रत्वनिरुद्धते च पर्यन्तभूमी । प्रतिपरिणामं च संस्काराः । तत्र व्युत्थानजनिताः संस्काराः समाधिप्रारम्भजैः संस्कारैः प्रत्याह्वयन्ते । तज्जाश्चैकाग्रताजैः, निरोधजनितैरेकाग्रताजाः संस्काराः स्वरूपं च ह्वयन्ते । यथा सुवर्णसंवलितं ध्यायमानं सीसकमात्मानं सुवर्णमलं च निर्दहति एवमेकाग्रताजनितान्संस्कारान्निरोधजाः स्वात्मानं च निर्दहन्ति ॥ १८ ॥

तदेवं योगस्य स्वरूपं भेदं संक्षेपेणोपायं चाभिधाय विस्तरेणोपायं योगाभ्या(भा)-सप्रदर्शनपूर्वकं वक्तुमुपक्रमते—

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥

विदेहाः प्रकृतिलयाश्च वितर्कादिभूमिकासूत्रे व्याख्याताः, तेषां समाधिर्भवप्रत्ययः, भवः संसारः स एव प्रत्ययः कारणं यस्य स भवप्रत्ययः । अयमर्थः—आविर्भूत एव संसारे ते तथाविधसमाधिभाजो भवन्ति । तेषां परतत्त्वादर्शनाद्योगाभासोऽयम् । अतः परतत्त्वज्ञाने तद्भावनायां च मुक्तिकामेन महान्यन्त्रो विधेय इत्येतदर्थमुपदिष्टम् ॥ १९ ॥

तदन्येषां तु—

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥

विदेहप्रकृतिलयव्यतिरिक्तानां योगिनां श्रद्धादिपूर्वकः श्रद्धादयः पूर्वे उपाया यस्य स श्रद्धादिपूर्वकः । ते च श्रद्धादयः क्रमादुपायोपेयभावेन प्रवर्तमानाः संप्रज्ञातसमाधेरुपायतां प्रतिपद्यन्ते । तत्र श्रद्धा योगविषये चेतसः प्रसादः । वीर्यमुत्साहः । स्मृतिरनुभूतासंप्रमोषः । समाधिरेकाग्रता । प्रज्ञा प्रज्ञातव्यविवेकः । तत्र श्रद्धावतो वीर्यं जायते योगविषय उत्साह्वान्भवति । सोत्साहस्य च पाश्चात्प्रायसु भूमिषु स्मृतिरूपयते । तस्मरणाच्च चेतः समाधीयते । समाहितचित्तश्च भाव्यं सम्यग्विवेकेन जानाति । त एते संप्रज्ञातसमाधेरुपायाः । तस्याभ्यासात्पराच्च वैराग्याद्भवत्यसंप्रज्ञातः ॥ २० ॥

१ ख. ह्वयते । २ क. आधिमात्रान्तर्भूता ए° । ३ ख. °गाभ्यासो° । ४ क. ख. °नां अ° । ५ क. °त्यानुभूनिष्ठु । ६ ख ग. °रुपजायते ।

उक्तोपायवतां योगिनामुपायभेदाद्भेदानाह—

तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥ .

समाधिलाभ इति शेषः । संवेगः क्रियाहेतुर्दृढतरः संस्कारः । स तीव्रो येषामधि-
मात्रोपायानां तेषामासन्नः समाधिलाभः, समाधिफलं चाऽऽसन्नं भवति शीघ्रमेव संपद्यत
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

के ते तीव्रसंवेगा इत्यत आह—

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ॥ २२ ॥

तेभ्य उपायेभ्यो मृद्धादिभेदभिन्नेभ्य उपायवतां विशेषो भवति । मृदुर्मध्योऽधिमात्र
इत्युपायभेदाः । ते प्रत्येकं मृदुसंवेगमध्यसंवेगतीव्रसंवेगभेदास्त्रिधा । तद्भेदेन च नव
योगिनो भवन्ति । मृदुपायो मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्च । मध्योपायो मृदुसंवेगो
मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्च । अधिमात्रोपायो मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्च । अधिमात्रो-
पाये तीव्रसंवेगे च महान्यत्नः कर्तव्य इति भेदोपदेशः ॥ २२ ॥

इदानीमेतदुपायविलक्षणं सुगममुपायान्तरमाह—

ईश्वरप्रणिधानादीं ॥ २३ ॥

ईश्वरो वक्ष्यमाणलक्षणः, तत्र प्रणिधानं भाक्तिविशेषो विशिष्टमुपासनं सर्वक्रियाणां
सत्प्रार्थनं, विषयसुखादिकं फलमनिच्छन्सर्वाः क्रियास्तास्मिन्परमगुरावर्षयति तत्प्रणिधानं
सनाधेस्तत्फललाभस्य च प्रकृष्ट उपायः ॥ २३ ॥

ईश्वरस्य प्रणिधानात्समाधिलाभ इत्युक्तं, तत्रेश्वरस्य स्वरूपं प्रमाणं प्रभावं वाचकमुपा-
सनाक्रमं तत्फलं च क्रमेण वक्तुमाह—

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः

पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥

क्लिश्नतीति क्लेशा अविद्यादयो वक्ष्यमाणाः । विहितप्रतिषिद्धव्यामिश्ररूपाणि कर्माणि ।
विपच्यन्त इति विपाकाः कर्मफलानि जाल्यायुर्मोहाः । आ फलविपाकाच्चित्तभूमौ
शेरत इत्याशया वासनाख्याः संस्कारास्तैरपरामृष्टस्त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृष्टः । पुरुष-
विशेषः, अन्येभ्यः पुरुषेभ्यो विशिष्यत इति विशेषः । ईश्वर ईशनशील इच्छामात्रेण
सकलजगदुद्धारणक्षमः । यद्यपि सर्वेषामात्मनां क्लेशादिस्पर्शो नास्ति तथाऽपि चित्तग-
तस्तेषामपदिश्यते । यथा योद्धृगतौ जयपराजयौ स्वामिनः । अस्य तु त्रिष्वपि कालेषु
तथाविधोऽपि क्लेशादिपराशर्शो नास्ति । अतः स विलक्षण एव भगवानीश्वरः । तस्य
च तथाविधमैश्वर्यमनादेः सत्त्वोत्कर्षात् । सत्त्वोत्कर्षश्चास्य प्रकृष्टज्ञानादेव । न चान-
थोर्ज्ञानैश्वर्ययोरितरेतराश्रयत्वं, परस्परानपेक्षत्वात् । ते द्वे ज्ञानैश्वर्ये ईश्वरसत्त्वे वर्त-

माने अक्षादिभूते । तेन च तथाविधेन सत्त्वेन तस्यानादिरिव संबन्धः । प्रकृतिपुरुषसंयोगवियोगयोरीश्वरेच्छाव्यतिरेकेणानुपपत्तेः । यथेतरेषां प्राणिनां सुखदुःखमोहात्मकतया परिणतं चित्तं निर्मले सात्त्विके धर्मात्मप्रद्वेषे योमिश्चरति प्रतिसंक्रान्तं चिच्छायासंक्रान्ते संवेद्यं भवति नैवमीश्वरस्य । तस्य केवले एव सात्त्विकः परिणाम उत्कर्षवाननादिसंबन्धेन भोग्यतया व्यवस्थितः । अतः पुरुषान्तरविलक्षणतया स एवेश्वरः । मुक्तात्मनां तु पुनः क्लेशादियोगस्तैस्तैः शास्त्रोक्तैरुपायैर्निवर्तितः । अस्य पुनः सर्वदैव तथाविधत्वान्न मुक्तात्मतुल्यत्वम् । न चेश्वराणामनेकत्वं, तेषां तुल्यत्वे भिन्नाभिप्रायत्वात्कार्यस्थैवानुपपत्तेः । उत्कर्षापकर्षयुक्तत्वे य एवोत्कृष्टः स एवेश्वरस्तत्रैव काष्ठाप्राप्तत्वादैश्वर्यस्य ॥ २४ ॥

एवमीश्वरस्य स्वरूपमभिधाय प्रमाणमाह—

तत्र निरतिशयं सार्वज्ञ्यबीजम् ॥ २५ ॥

तस्मिन्भगवति सर्वज्ञत्वस्य यद्वीजमतीतानागतादिग्रहणस्याल्पत्वं महत्त्वं च मूलत्वाद्द्वीजमिव बीजं तत्तत्र निरतिशयं काष्ठां प्राप्तम् । दृष्टा ह्यल्पत्वमहत्त्वादीनां धर्माणां सातिशयानां काष्ठाप्राप्तिः । यथा परमाणावल्पत्वस्याऽऽकाशे परममहत्त्वस्य । एवं ज्ञानादयोऽपि चित्तधर्मास्तारतम्येन परिदृश्यमानाः क्वचिन्निरतिशयतामासादयन्ति । यत्र चैते निरतिशयाः स ईश्वरः । यद्यपि सामान्यमात्रेऽनुमानस्य पर्यवसितत्वान्न विशेषावगतिः संभवति तथाऽपि शास्त्रादस्य सर्वज्ञत्वादयो विशेषा अवगन्तव्याः । तस्य स्वप्रयोजनाभावं कथं प्रकृतिपुरुषयोः संयोगवियोगावापादयतीति नाऽऽशङ्कनीयं, तस्य कारुणिकत्वाद्भूतानुग्रह एव प्रयोजनम् । कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु निःशेषान्संसारिण उद्धारिष्यामीति तस्याभ्यवसायः । यद्यस्येष्टं तत्तस्य प्रयोजनम् ॥ २५ ॥

एवमीश्वरस्य प्रमाणमभिधाय प्रभावमाह—

स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६ ॥

आद्यानां स्रष्टृणां ब्रह्मादीनामपि स गुरुरुपदेष्टा । यतः स कालेन मावच्छिद्यते, अमादित्वात् । तेषां पुनरोद्दिमत्त्वादस्ति कालेनावच्छेदः ॥ २६ ॥

एवं प्रभावमुक्त्वोपासनोपयोगाय वाचकमाह—

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

इत्थमुक्तस्वरूपस्थेश्वरस्य वाचकोऽभिधायकः प्रकर्मण नूयते स्तूयतेऽनेनैति नौति स्तौतीति वा प्रणव ओंकारस्तपोश्च वाच्यवाचकभाषलक्षणः संबन्धो नित्यः संकेतेन प्रका-

१ क. 'मानुर्' । २ क. ख. 'ख्ये प्र' । ३ ख. ग. 'पत्तिः । उ' । ४ ख. ग. 'यं तर्षक्षणी' । ५ क. 'नमात्रस्य' । ६ क. 'पां ब्रह्मादीनां पु' । ७ ख. ग. प्रणव ।

श्यते न तु केनचित्क्रियते, यथा पितापुत्रयोर्विद्यमान एव संबन्धोऽस्यायं पिताऽस्यायं पुत्र इति केनचित्प्रकाश्यते ॥ २७ ॥

उपासनमाह—

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

तस्य सार्धत्रिमौत्रस्य प्रणवस्य जपो यथाब्रह्मचारणं तद्वाच्यस्य चेश्वरस्य भावनं पुनः पुनश्चेतसि धिनिवेशनमेकाप्रताया उपायः । अतः समाधिसिद्धये योगिना प्रणवो जप्य-स्तदर्थ ईश्वरश्च भावनीय इत्युक्तं भवति ॥ २८ ॥

उपासनायाः फलमाह—

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्य-
न्तरायाभावश्च ॥ २९ ॥

तस्माज्जपत्तदर्थभावनाच्च योगिनः प्रत्यक्चेतनाधिगमो भवति विषयप्रातिकृत्येन स्वान्तःकरणाभिमुखमश्नुति या चेतना दृक्शक्तिः सा प्रत्यक्चेतना तस्या अधिगमो ज्ञानं भवति । अन्तराया वक्ष्यमाणस्तेनामभावः शक्तिप्रतिबन्धोऽपि भवति ॥ २९ ॥

अथ केऽन्तराया इत्याशङ्कयामाह—

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरति-
भ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थित-
त्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ॥ ३० ॥

नवैते रजस्तमोबलात्प्रवर्तमानाश्चित्तस्य विक्षेपा भवन्ति तैरेकाप्रताविरोधिभिश्चित्तं विक्षिप्यत इत्यर्थः । तत्र व्याधिर्धातुवैषम्यनिमित्तो अत्रादिः । स्त्यानमकर्मण्यता चित्तस्य । उभयकोट्यालम्बनं ज्ञानं संशयो योगः साध्यो न वेति । प्रमादोऽनवधानता समाधिसा-धनेष्वौदासीन्यम् । आलस्यं कायचित्तयोर्गुरुत्वं योगविषये प्रवृत्त्यभावहेतुः । अविरति-श्चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मा गर्धः । भ्रान्तिदर्शनं शक्तिकायां रजतवद्विपर्ययज्ञानम् । अलब्धभूमिकत्वं कुतश्चिन्निमित्तात्समाधिभूमेरलभोऽसंप्राप्तिः । अनवस्थितत्वं लब्धौया-र्मपि भूभौ चित्तस्य तत्राप्रतिष्ठा । त एते समाधेरेकाप्रताया यथायोगं प्रतिपक्षत्वाद्दन्तराया इत्युच्यन्ते ॥ ३० ॥

चित्तविक्षेपकारकानन्यानप्यन्तरायान्प्रतिपादयितुमाह—

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्र-
श्वासा विक्षेपसहभुवः ॥ ३१ ॥

१ क. °म त्रिकस्य । २ ग. विक्षेप्य° । ३ ख. °कल्पता । ४ ख. °देऽनुत्थानशीलता ।
ग. °दोऽननुष्ठानशीलता । ५ ख. ग. °व्यावस्थाया' । ६ ख ग. °पि समाधिभू' ।

कुतश्चिन्निमित्तादुत्पन्नेषु विक्षेपेषु एते दुःखादयः प्रवर्तन्ते । तत्र दुःखं चित्तस्य राजसः परिणामो बाधनालक्षणः । यद्वाधाः प्राणिनस्तदपघाताय प्रवर्तन्ते । दौर्भनस्यं बाह्याभ्यन्तरैः कारणैर्भनसो दौस्थ्यम् । अङ्गमेजयत्वं सर्वाङ्गीणो वेपथुरासनमनःस्थैर्यस्य बाधकः । प्राणो यद्वाह्यं वायुमाचामति स श्वासः । यत्कौष्ठ्यं वायुं निःश्वासिति स प्रश्वासः । त एते विक्षेपैः सह प्रवर्तमाना यथोदिताभ्यासवैराभ्याभ्यां निरोद्धव्या इत्येषामुपदेशः ॥ ३१ ॥

सोपद्रवविक्षेपप्रतिषेधार्थमुपायान्तरमाह—

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥

तेषां विक्षेपाणां प्रतिषेधार्थमेकस्मिन्कास्मिंश्चिदाभिमते तत्त्वेऽभ्यासश्चेतसः पुनः पुनर्निवेशनं काश्चिद् यद्बलात्प्रत्युदितायाभेकाप्रतायीं विक्षेपाः प्रेणाशमुपयान्ति ॥ ३२ ॥

इदानीं चित्तसंस्कारापादकपारिकर्मकथनमुपायान्तरमाह—

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्य-
विषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

मैत्री सौहार्दम् । करुणा कृपा । मुदिता हर्षः । उपेक्षौदासीन्यम् । एताः कर्माक्रमं सुखितेषु दुःखितेषु पुण्यवत्सु अपुण्यवत्सु च विभावयेत् । तथा हि—सुखितेषु सौधु एषां सुखित्वमिति मैत्री कुर्यान्न तु ईर्ष्याम् । दुःखितेषु कथं नु नामैषां दुःखनिवृत्तिः स्यादिति कृपामेव कुर्यान्न ताटस्थ्यम् । पुण्यवत्सु पुण्यानुमोदनेन हर्षमेव कुर्यान्न तु किमेते पुण्यवन्त इति विद्वेषम् । अपुण्यवत्सु चौदासीन्यमेव भावयेन्नानुमोदनं न वा द्वेषम् । सूत्रे सुखदुःखादिशब्दैस्तद्वन्तः प्रतिपादिताः । तदेवं मैत्र्यादिपारिकर्मणा चित्ते प्रसीदति सुखेन समाधेरात्रिर्भावो भवति । पारिकर्म चैतद्वाह्यं कर्म । यथा गणिते मिश्रकादिभ्यवहारो गणितनिष्पत्तये संकलितादिकर्मोपकारकत्वेन प्रधानकर्मनिष्पत्तये भवति एवं द्वेषरागादिप्रतिपक्षभूतमैत्र्यादिभावनया समुत्पादितप्रसादं चित्तं संप्रज्ञातादिसमाधियोग्यं संप्रचते । रागद्वेषावेव मुख्यतया विक्षेपमुत्पादयतः । तौ चेत्समूलमुन्मूलितौ स्यातां तदा प्रसन्नत्वान्मनसो भवत्येकाप्रता ॥ ३३ ॥

उपायान्तरमाह—

प्रच्छेदनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥

प्रच्छेदनं कौष्ठ्यस्य वायोः प्रयत्नविशेषान्मात्राप्रमाणेन बहिर्निःसारणम् । विधारणं मात्राप्रमाणेनैव प्राणस्य वायोर्बहिर्गतिविच्छेदः । स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां बह्यस्यः

१ क. °यां ते वि° । २ ख. ग. प्रशमम् । ३ ख. °षु स्यादेषां । ४ क. साधुषु । ५ ख. °ष्वात्क° । ६ ख. °त्तं सत्त्वाभिधं स° । ७ क. °स्यान्त° ।

स्तशुपूणेन पुरितस्य वा तत्रैव निरोधेन । तदेवं रेचकपूरककुम्भकभेदेन त्रिविधः प्राणायामश्चित्तस्य स्थितिमेकाग्रतायां निबध्नाति । सर्वासामिन्द्रियवृत्तीनां प्राणवृत्तिपूर्वकत्वात् । मनःप्राणयोश्च स्वव्यापारे परस्परमेकयोगक्षेमत्वौज्जीयमानः प्राणः समस्तेन्द्रियवृत्तिनिरोधद्वारेण चित्तस्यैकाग्रतायां प्रभवति । समस्तदोषक्षयकारित्वं चास्याऽऽगमे श्रूयते । दोषकृताश्च सर्वा विक्षेपवृत्तयः । अतो दोषनिर्हरणद्वारेणाप्यस्यैकाग्रतायां सामर्थ्यम् ॥ ३४ ॥

इदानीमुपायान्तरप्रदर्शनोपक्षेपेण संप्रज्ञातस्य समाधेः पूर्वोक्तं कथयति—

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना
स्थितिनिबन्धिनी ॥ ३५ ॥

मनस इति वाक्यशेषः । विषया गन्धरसरूपस्पर्शशब्दास्ते विद्यन्ते फलत्वेन यस्याः सा विषयवती प्रवृत्तिर्मनसः स्थैर्यं करोति । तथा हि—नासाग्रे चित्तं धारयतो दिव्यगन्धसंविदुपजायते । तादृश्येव जिह्वेग्रे रससंविद् । ताल्वग्रे रूपसंविद् । जिह्वामध्ये स्पर्शसंविद् । जिह्वामूले शब्दसंविद् । तदेवं तत्तदिन्द्रियद्वारेण तस्मिन्स्मिन्दिव्ये विषये जायमाना संविच्चित्तस्यैकाग्रतायां हेतुर्भवति । अस्ति योगस्य फलमिति योगिनः समाश्वासोत्पादनात् ॥ ३५ ॥

एवंविधमेवोपायान्तरमाह—

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

प्रवृत्तिरुत्पन्ना चित्तस्य स्थितिनिबन्धिनीति वाक्यशेषः । ज्योतिःशब्देन सात्त्विकः प्रकाश उच्यते । स प्रशस्तो भूयानतिशयवांश्च विद्यते यस्यां सा ज्योतिष्मती प्रवृत्तिः । विशोका विरातः सुखमर्थसत्त्वाभ्यासवशाच्छोको रजःपरिणामो यस्याः सा विशोका चेतसः स्थितिनिबन्धिनी । अयमर्थः—हृत्पद्मसंपुटमध्ये प्रशान्तकल्लोलक्षीरोदधिप्रख्यं चित्तसत्त्वं भावयतः प्रज्ञालोकात्सर्ववृत्तिपरिक्षये चेतसः स्थैर्यमुत्पद्यते ॥ ३६ ॥

उपायान्तरप्रदर्शनद्वारेण संप्रज्ञातसमाधेर्विषयं दर्शयति—

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

मनसः स्थितिनिबन्धनं भवतीति शेषः । वीतरागः परित्यक्तविषयाभिलाषस्तस्य यच्चित्तं परिहृतक्लेशं तदालम्बनीकृतं चेतसः स्थितिहेतुर्भवति ॥ ३७ ॥

एवंविधमुपायान्तरमाह—

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥

प्रत्यस्तमितबाह्येन्द्रियवृत्तेर्भनोमात्रेणैव यत्र भोक्तृत्वमात्मनः स स्वप्नः । निद्रा पूर्वोक्त-

१ क. 'अतायां नि' । २ क. 'त्वाक्षीयमाणः प्रा' । ३ ख. ग. पूर्वोक्तं करोति । ४ क. ख. 'यत्त्वाभ्या' ।

लक्षणा । तदालम्बनं स्वप्नालम्बनं निद्रालम्बनं वा ज्ञानमालम्ब्यमानं चेतसः स्थितिं करोति ॥ ३८ ॥

नानारुचिवात्प्राणिनां यस्मिन्कास्मिंश्चिद्वस्तुनि योगिनः श्रद्धा भवति तस्य ध्यानेनापी-
ष्टसिद्धिरिति प्रतिपादयितुमाह—

यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

यथाभिमतवस्तुनि बाह्ये चन्द्रादावाभ्यन्तरे नाडीचक्रादौ वा भाव्यमाने चेतः स्थिरी भवति ॥ ३९ ॥

एवमुपायान्प्रदर्श्य फलदर्शनायाऽऽह—

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

एभिरुपायैश्चित्तस्य स्थैर्यं भावयतो योगिनः सूक्ष्मविषयभावनाद्वारेण परमाण्वन्तो वशीकारोऽप्रतिघातरूपो जायते, न क्वचित्परमाणुपर्यन्ते सूक्ष्मे विषयेऽस्य मनः प्रतिह-
न्यत इत्यर्थः । एवं स्थूलमाकाशादिपरममहत्पर्यन्तं भावयतो न क्वचिच्चेतसः प्रतिघात उत्पद्यते । सर्वत्र स्वातन्त्र्यं भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

एवमेभिरुपायैः संस्कृतस्य चेतसः कीदृशं भवतीत्या (त्यत आ) ह—

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्रहीतृग्रहणग्रा-
ह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः ॥ ४१ ॥

क्षीणा वृत्तयो यस्य तत्क्षीणवृत्ति तस्य ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु आत्मेन्द्रियविषयेषु तत्स्थत-
दञ्जनता समापत्तिर्भवति । तत्स्थत्वं तत्रैकाग्रता । तदञ्जनता तन्मयत्वं, न्यग्भूते चित्ते
विषयस्य भाव्यमानस्यैवोत्कर्षः । तथाविधा समापत्तिः, तद्रूपः परिणामो भवतीत्यर्थः ।
दृष्टान्तमाह—अभिजातस्येव मणेर्यथाऽभिजातस्य निर्मलस्य स्फटिकमणेस्तत्तद्रूपाधि-
वशात्तद्रूपापत्तिरेवं निर्मलस्य चित्तस्य तत्तद्भावनीयवस्तूपरागात्तद्रूपापत्तिः । यद्यपि
ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु इत्युक्तं तथाऽपि भूमिकाक्रमवशाद्ग्राह्यग्रहणग्रहीतृषु इति बोध्यम् । यतः
प्रथमं ग्राह्यनिष्ठ एव समाधिस्ततो ग्रहणनिष्ठस्ततोऽस्मितामात्ररूपो ग्रहीतृनिष्ठः,
केवलस्य पुरुषस्य ग्रहीतृर्भाव्यत्वासंभवात् । ततश्च स्थूलसूक्ष्मग्रहोपरक्तं चित्तं तत्र
समापन्नं भवति । एवं ग्रहीणे ग्रहीतारि च समापन्नं बोद्धव्यम् ॥ ४१ ॥

१ क. °माण्वन्ते । २ क. °हत्त्वपर्यं । ३ ख. ग. सत्कृतस्य । ४ ख. ग. °षु अस्मि-
तेन्द्रि° । ५ ख. ग. तद्वेका° । ६ क. क्षीणभूते । ७ ख. °त्कर्षात् । त° । ८ ख. ग. °तद्रूपाध्रं
यव° । ९ ख. ग. °तत्तत्त्वस्य । १० ख. °हीतृभावात् । ११ ख. °हणग्रहीतोरपि स° । १२ ख
°पन्नत्वं बो° । १३ ग. °न्नं तद्रूपपरिणामत्वं बो° ।

इदानीमुक्ताया एव समापत्तेश्चातुर्विध्यमाह—

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा
सवितर्का समापत्तिः ॥ ४२ ॥

श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यः स्फोटरूपो वा शब्दः । अर्थो जात्यदिः । ज्ञानं सत्त्वप्रधाना
बुद्धिवृत्तिः । विकल्प उक्तलक्षणः । तैः संकीर्णा यस्यामेते शब्दार्थयः परस्पराभ्यासेन
प्रतिभासन्ते, गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानमित्यनेनाऽऽकारेण सा सवितर्का समापत्तिरुच्यते ॥ ४२ ॥

उक्तलक्षणविपरीतां निर्वितर्कामाह—

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमा-
त्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥ ४३ ॥

शब्दार्थस्मृतिप्रविलये सति प्रत्युदितस्पष्टग्राह्याकारप्रतिभासितैर्य न्यम्भूतज्ञानांशत्वेन
स्वरूपशून्येव निर्वितर्का समापत्तिः ॥ ४३ ॥

भेदान्तरं प्रतिपादयितुमाह—

एतयैव सविचारा निर्विचारा च
सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥ ४४ ॥

एतयैव सवितर्कया निर्वितर्कया च समापत्त्या सविचारा निर्विचारा च व्याख्याता ।
कीदृशी, सूक्ष्मविषया सूक्ष्मस्तन्मात्रेन्द्रियादिविषयो यस्याः सा तथोक्ता । एतेन पूर्वस्याः
स्थूलविषयत्वं प्रतिपादितं भवति । सा हि महाभूतालम्बना । शब्दार्थविषयत्वेन शब्दार्थ-
विकल्पसहितत्वेन देशकालधर्माद्यवच्छिन्नः । सूक्ष्मोऽर्थः प्रतिभाति यस्यां स सविचारा ।
देशकालधर्मादिरहितो धर्मिमात्रतया सूक्ष्मोऽर्थस्तन्मात्रेन्द्रियरूपः प्रतिभाति यस्यां सा
निर्विचारा ॥ ४४ ॥

अस्या एव सूक्ष्मविषयायाः किंपर्यन्तः सूक्ष्मविषय इत्याह—

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥

सविचारनिर्विचारयोः समापत्त्योर्यत्सूक्ष्मविषयत्वमुक्तं तदलिङ्गपर्यवसानं न कचिच्छी-
यते न वा किंचिल्लिङ्गति गमयतीत्यलिङ्गं प्रधानं तत्पर्यन्तं सूक्ष्मविषयत्वम् । तथा हि—
गुणानां परिणामे चत्वारि पर्वाणि विशिष्टलिङ्गमविशिष्टलिङ्गं लिङ्गमात्रमलिङ्गं चेति । विशिष्ट-
लिङ्गं भूतानि, अविशिष्टलिङ्गं तन्मात्रेन्द्रियाणि, लिङ्गमात्रं बुद्धिः, अलिङ्गं प्रधानमिति ।
नातः परं सूक्ष्ममस्त्युक्तं भवति ॥ ४५ ॥

१ क. °दयस्यः । २ क. °न विकल्परूपेण प्र° । ३ क. °ण या सा । ४ क. °ततया ।
५ म. °ज्ञानसत्त्वेन । ६ क. °भूतेन्द्रियाल° । ७ ग. °लरहि° । ८ क. धर्ममा° । ९ क. भूतेन्द्रि-
याणि । १० क. °न्मात्रान्तःकरणानि लि° ।

एतासां समापत्तीनां प्रकृते प्रयोजनमाह—

ता एव सर्बीजः समाधिः ॥ ४६ ॥

ता एवोक्तलक्षणाः समापत्तयः सह बीजेनाऽऽलम्बनेन वर्तत इति सर्बीजः संप्र-
ज्ञातः समाधिरियुच्यते, सर्वासां सालम्बनत्वात् ॥ ४६ ॥

अथैतरासां समापत्तीनां निर्विचारफलत्वान्निर्विचारायाः फलमाह—

निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

निर्विचारत्वं व्याख्यातम् । वैशारद्यं नैर्मल्यम् । सवितर्कां स्थूलविषयामपेक्ष्य निर्वि-
तर्कायाः प्राधान्यम् । ततोऽपि सूक्ष्मविषयायाः सविचारायाः । ततोऽपि निर्विकल्परूपाया
निर्विचारायाः । तस्यास्तु निर्विचारायाः प्रकृष्टाभ्यासवशाद्वैशारद्ये नैर्मल्ये सत्यध्यात्मप्र-
सादः समुपजायते । चित्तं क्लेशवासनारहितं स्थितिप्रवाहयोग्यं भवति । एतदेव चित्तस्य
वैशारद्यं यत्स्थितौ दाढर्यम् ॥ ४७ ॥

तस्मिन्सति किं भवतीत्याह—

ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

ऋतं सत्यं विभर्ति कदाचिदपि न विपर्ययेणाऽऽच्छाद्यते सतंभरा प्रज्ञा तस्मिन्सति
भवतीत्यर्थः । तस्माच्च प्रज्ञालोकात्सर्वं यथावत्परम्ययोगी प्रकृष्टं योगं प्राप्नोति ॥ ४८ ॥

अस्याः प्रज्ञान्तराद्वैलक्षण्यमाह—

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यां सामान्यवि-
षया विशेषार्थत्वात् ॥ ४९ ॥

श्रुतमागमज्ञानम्, अनुमानमुक्तलक्षणम्, ताभ्यां या जायते प्रज्ञा सा सामान्यवि-
षया । न हि शब्दलिङ्गयोरिन्द्रियवद्विशेषप्रतिपत्तौ सामर्थ्यम् । इयं पुनर्निर्विचारवैशार-
द्यैसर्मुद्भवा प्रज्ञा ताभ्यां विलक्षणा विशेषविषयत्वात् । अस्यां हि प्रज्ञायां सूक्ष्मव्यवहित-
विप्रकृष्टानामपि विशेषः स्फुटैर्नैव रूपेण भासते । अतस्तस्यामेव योगिना परः प्रयत्नः
कर्तव्य इत्युपदिष्टं भवति ॥ ४९ ॥

अस्याः प्रज्ञायाः फलमाह—

तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥

तया प्रज्ञया जनितो यः संस्कारः सोऽन्यान्व्युत्थानजान्समाधिजांश्च संस्कारा-
न्प्रतिबन्धाति स्वकार्यकरणाक्षमान्करोतीत्यर्थः । यतस्तत्त्वरूपतयाऽनया, जनिताः
संस्कारा बलवत्त्वादतत्त्वरूपप्रज्ञाजनितान्संस्कारान्बाधितुं शक्नुवन्ति । अतस्तामेव प्रज्ञा-
मभ्यसेदित्युक्तं भवति ॥ ५० ॥

१ म. 'ते यो' । २ ख. ग. 'स्थिरप्र' । ३ ख. 'घभावादन्यप्रज्ञाभ्यां वि' । ४ ग. 'मुपेता
म' । ५ ख. ग. 'मवि' । ६ ख. 'रा निगलम्बनत्वाद्' ।

एवं संप्रज्ञातं समाधिमभिधायसंप्रज्ञातं वक्तुमाह—

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधा-
निर्बीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

तस्यापि संप्रज्ञातस्य निरोधे प्रविलये सति सर्वासां चित्तवृत्तीनां स्वकारणे प्रवि-
लयाद्या या संस्कारमात्राद्वृत्तिरुदेति तस्यास्तस्या नेति नेतीति केवलं पर्युदसनादनिर्बीजः
समाधिराविर्भवति । यस्मिन्सति पुरुषः स्वरूपनिष्ठः शुद्धो भवति । तदत्राधिकृतस्य
योगस्य लक्षणं चित्तवृत्तिनिरोधपदानां च व्याख्यानमभ्यासवैरग्यलक्षणं तस्योपायद्वयस्य
स्वरूपं भेदं चाभिधाय संप्रज्ञातासंप्रज्ञातभेदेन योगस्य मुख्यामुख्यभेदमुक्त्वा योगा-
भ्यासप्रदर्शनपूर्वकं विस्तरेणोपायान्प्रदर्श्य सुगमोपायप्रदर्शनपरतयेश्वरस्य स्वरूपप्रमा-
णप्रभाववाचकोपासनानि तत्फलानि [च] निर्णय चित्तविक्षेपांस्तत्सहभुवश्च दुःखादी-
न्विस्तरेण च तःप्रतिषेधोपायानेकतत्त्वाभ्यासमैत्र्यदीन्प्राणायामादीन्संप्रज्ञातासंप्रज्ञात-
पूर्वाङ्गभूतविषयवती प्रवृत्तिरित्यादीनां (दीक्षाऽऽख्यायोपसंहारद्वारेण च समापत्तीः
सलक्षणाः सफलाः स्वस्वविषयसहिताश्चोक्त्वा संप्रज्ञातासंप्रज्ञातयोरुपसंहारमभिधाय
सर्वाजपूर्वको निर्बीजः समाधिरभिहित इति व्याकृतो योगपादः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचित्ताया राजमार्तण्डाभिधायं
पातञ्जलयोगशास्त्रसूत्रवृत्तौ योगपादः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ भोजदेवविरचितवृत्तिसहितयोगसूत्रेषु
द्वितीयः साधनपादः ।

ते ते दुष्प्रापयोगद्विसिद्धये येन दर्शिताः ।

उपायाः स जगन्नाथरुच्यक्षोऽस्तु प्रार्थितास्तथे ॥

तदेवं प्रथमे पादे समाहितचित्तस्य सोपायं योगमभिधाय व्युत्थितचित्तस्यापि कथ-
मुपायाभ्यासपूर्वको योगः साध्यमुपयातीति तत्साधनानुष्ठानप्रतिपादनाय क्रियायोग-
माह—

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥

तपः शस्त्रान्तरोपदिष्टं कृच्छ्रचन्द्रायणादि । स्वाध्यायः प्रणवपूर्वाणां मन्त्राणां

१ ख ग. तस्य । २ क. °यान्न सं० । ३ क. °त्रा वृष्टि° । ख. °त्रा वृत्ति° । ४ क.
तत्र° । ५ क. °क्षगस्थो° । ६ ख. °स्य भे° । ७ ख. °नाक्रमं त° । ग. °नाक्रमत° । ८ क.
°व्यादिप्राण° । ९ ग. °दीनां सं° । १० ख. ग. °पूर्वरङ्ग° । ११ ख. °त्यादिना° । १२ क.
°पत्तिलक्षणकृत्सहितां स्व° । १३ क. हितां °चोक्त्वा । १४ क. °गः स्वास्थ्यमु° ।

जपः । ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां तस्मिन्परमगुरौ फलनिरपेक्षतया समर्पणम् । एतानि क्रियायोग इत्युच्यन्ते ॥ १ ॥

स किमर्थं इत्यत आह—

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

क्लेशा वक्ष्यमाणास्तेषां तनूकरणं स्वकार्यकरणप्रतिबन्धः । समाधिरुक्तलक्षणस्तस्य भावना चेतासि पुनःपुनर्निवेशनं सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः । एतदुक्तं भवति—
एते तपःप्रभृतयोऽभ्यस्यमानाश्चित्तगतानविद्यादीन्क्लेशाञ्छिथिलीकुर्वन्तः समाधेरुपकारकतां भजन्ते । तस्मात्प्रथमं क्रियायोगावधानपरेण योगिना भवितव्यमित्युपादिष्टम् ॥ २ ॥

क्लेशतनूकरणार्थं इत्युक्तं, तत्र के क्लेशा इत्यत आह—

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥

अविद्यादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः पञ्च । ते च बाधनालक्षणं परितापमुपजनयन्तः क्लेश-
शब्दवाच्या भवन्ति । ते हि चेतासि प्रवर्तमानाः संसारलक्षणं गुणपरिणामं द्रढयन्ति ॥ ३ ॥

सत्यपि सर्वेषां तुल्ये क्लेशत्रये मूलभूतत्वादविद्यायाः प्राधान्यं प्रतिपादयितुमाह—

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥

अविद्या मोहः, अनात्मन्यात्माभिमान इति यावत् । सा क्षेत्रं प्रसवप्रसक्तिरेषाम-
स्मितादीनां प्रत्येकं प्रसुप्ततन्वादिभेदेन चतुर्विधानाम् । अतो यत्राविद्या विपर्ययज्ञा-
नरूपा शिथिली भवति तत्र क्लेशानामस्मितादीनां नोद्भयो दृश्यते । विपर्ययज्ञानसद्भावे
च तेषामुद्भवदर्शनास्थितमेव मूलत्वमविद्यायाः । प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामिति ।
तत्र ये क्लेशाश्चित्तभूमौ स्थिताः प्रबोधकाभावे स्वकार्यं नाऽऽरमन्ते ते प्रमुक्ता इत्यु-
च्यन्ते । यथा बालावस्थायां, बालस्य हि वासनाह्नोः स्थिता अपि क्लेशाः प्रबोधक-
सहकार्यभावे नाभिव्यज्यन्ते । ते तनवो ये स्वस्वप्रतिपक्षमवनया शिथिलीकृतकार्यसं-
पादनशक्तयो वासनादशेषतया चेतस्यवस्थिताः प्रभूतां सामग्रिमन्तरेण स्वकार्यमारब्धुप-
क्षमाः । यथाऽभ्यासवतो योगिनः । ते विच्छिन्ना ये केनचिद्बलवता क्लेशेनाभिभूतश-
क्तयस्तिष्ठन्ति । यथा द्वेषावस्थायां राग, रागावस्थायां वा द्वेषः, न हानयोः परस्पर-
विरुद्धयोर्युगपत्संभवोऽस्ति । ते उदारा ये प्राप्तसहकारिसान्निध्यः स्वं स्वं कार्यमभि-
निर्वर्तयन्ति । यथा सदैव योगपरिपन्थिनो व्युत्थानदशायाम् । एषां प्रत्येकं चतुर्वि-
धानामपि मूलभूतत्वेन स्थिताऽप्यविद्याऽन्वयित्वेन प्रतीयते । न हि क्वचिदपि क्लेशानां

१ ख. ग. 'थनतः क्रि' । २ क. 'योगविद्या' । ३ क. 'संस्कार' । ४ क. 'रूपाः स्थि' ।

विपर्ययान्वयनिरपेक्षाणां स्वरूपमुपलभ्यते । तस्यां च मिथ्यारूपीयां सम्यग्ज्ञानेन निवर्ति-
तायां दग्धबीजकल्पानामेषां न क्वचित्प्ररोहोऽस्ति । अतोऽविद्यानिमित्तत्वमविद्यान्वयश्चैतेषां
निश्चीयते । अतः सर्वेऽपि अविद्याव्यपदेशभाजः । सर्वेषां च क्लेशानां चित्तविक्षेपकारि-
त्वाद्योगिना प्रथममेव तदुच्छेदे यत्नः कार्य इति ॥ ४ ॥

अविद्याया लक्षणमाह—

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्य-
शुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

अतस्मिन्तदिति प्रतिभासोऽविद्येयविद्यायाः सामान्यलक्षणम् । तस्या एव भेदप्रति-
पादनम्—अनित्येषु घटादिषु नित्यत्वाभिमानोऽविद्येति उच्यते । एवमशुचिषु कायादिषु
शुचित्वाभिमानः, दुःखेषु च विषयेषु सुखत्वाभिमानः, अनात्मनि शरीर आत्मत्वाभिमानः ।
एतेनापुण्ये पुण्यभ्रमोऽनर्थे चार्थभ्रमो व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अस्मितां लक्षयितुमाह—

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतै(ते)वास्मिता ॥ ६ ॥

दृक्शक्तिः पुरुषः, दर्शनशक्ती रजस्तमोभ्यामनभिभूतः सात्त्विकः परिणामोऽन्तःकरण-
रूपः, अनयोर्भोग्यभोक्तृत्वेन जडाजडत्वेनात्यन्तभिन्नरूपयोरेकताभिमानोऽस्मितेति उच्यते ।
यथा प्रकृतिर्वस्तुतः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहिताऽपि कर्त्रहं भोग्यहमित्याभिमन्यते । सोऽयम-
स्मिताख्यो विपर्यासः क्लेशः ॥ ६ ॥

रागस्य लक्षणमाह—

सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

सुखमनुशेत इति सुखानुशयी सुखज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्वकः सुखसाधनेषु तृष्णारूपो
गर्धो रागसंज्ञकः क्लेशः ॥ ७ ॥

द्वेषस्य लक्षणमाह—

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

दुःखमुक्तलक्षणं, तदभिज्ञस्य तदनुस्मृतिपूर्वकं तत्साधनेषु अनभिर्लषतो योऽयं निन्दा-
स्मर्कः क्रोधः स द्वेषलक्षणः क्लेशः ॥ ८ ॥

अभिनिवेशस्य लक्षणमाह—

स्वरसवाही विदुषोऽपि तन्वनुबन्धोऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥

पूर्वजन्मानुभूतमरणदुःखानुभववासनावलाद्भयरूपः समुपजायमानः शरीरविषयीर्देर्म

१ ख. ग. °पर्यासान्व° । २ क. तस्मान्मिथ्याज्ञानरू° । ३ ग. °ध्याभूतायां । ४ क.
°पायामविद्यायां स° । ५ ख. म. कर्तव्य । ६ क. सुखाभि° । ७ क. आत्माभि° । ८ ख. °लष्यता
योऽयं निरासो द्वे° । ९ ग. °कः स । १० क. तथाऋढोऽभि° । ११ क. ग °यादिभिर्भ° ।

वियोगो मा भूदिति अन्वहमनुबन्धरूपः सर्वस्यैवाऽऽकृमेर्ब्रह्मपर्यन्तं निमित्तमन्तरेण प्रवर्तमानोऽभिनिवेशाख्यः क्लेशः ॥ ९ ॥

तदेवं व्युत्थानस्य क्लेशात्मकत्वादेकाग्रताभ्यासकामेन प्रथमं क्लेशाः परिहर्तव्याः । न चाज्ञातानां तेषां परिहारः कर्तुं शक्य इति तज्ज्ञानाय तेषामुद्देशं क्षेत्रं विभागं लक्षणं चाभिधाय स्थूलसूक्ष्मभेदभिन्नानां तेषां प्रहाणोपायविभागमाह—

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

ते सूक्ष्माः क्लेशा ये वासनारूपेणैव स्थिता न वृत्तिरूपं परिणाममारभन्ते, ते प्रतिप्रसवेन प्रतिलोमपरिणामेन हेयास्त्यक्तव्याः । स्वकारणास्मितायां कृतार्थं सवासनं चित्तं यदा प्रविष्टं भवति तदा कुतस्तेषां निर्मूलानां संभवः ॥ १० ॥

स्थूलानां हानोपायमाह—

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

तेषां क्लेशानामारब्धकार्याणां याः सुखदुःखमोहात्मिका वृत्तयस्ता ध्यानेनैव चित्तैकाग्रतालक्षणेन हेया हातव्या इत्यर्थः । चित्तपरिकर्माभ्यासमात्रेणैव स्थूलवात्तासां निवृत्तिर्भवति । यथा वज्रादौ स्थूलो मलः प्रक्षालनमात्रेणैव निवर्तते, यस्तु तत्र सूक्ष्मः स तैस्तैरुपायैरुत्तापनप्रभृतिभिरेव निवर्तयितुं शक्यते ॥ ११ ॥

एवं क्लेशानां तत्त्वमभिधाय कर्माशयस्याभिधातुमाह—

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

कर्माशय इत्यनेन तस्य स्वरूपमभिहितम् । यतो वासनारूपाण्येव कर्माणि । क्लेशमूल इत्यनेन कारणमभिहितम् । यतः कर्मणां शुभाशुभानां क्लेशा एव निमित्तम् । दृष्टादृष्टजन्मवेदनीय इत्यनेन फलमुक्तम् । अस्मिन्नेव जन्मनि अनुभवनीयो दृष्टजन्मवेदनीयः । जन्मान्तरानुभवनीयोऽदृष्टजन्मवेदनीयः । तथाहि—कानिचित्पुण्यानि कर्माणि देवताराधनादीनि तीव्रसंवेगेन कृतानीहैव जन्मनि जात्यायुर्भोगलक्षणं फलं प्रयच्छन्ति । यथा नन्दीश्वरस्य भगवन्महेश्वराराधनबलादिहैव जन्मनि जात्यादयो विशिष्टाः प्रादुर्भूताः । एवमन्येषां विश्वामित्रादीनां तपःप्रभावाज्जात्यायुषा । केषांचिज्जातिरेव । यथा तीव्रसंवेगेन दुष्टकर्मकृतां नहुषादीनां जात्यन्तरादिपरिणामः । उर्वश्याश्च कार्तिकेयवने लतारूपतया । एवं व्यस्तसमस्तरूपत्वेन यथायोगं योज्यम् ॥ १२ ॥

१ ख. न. 'मित्तं विना प्र° । २ ख. 'मुपदेशं । ३ क. स्थिताः स्ववृ° । ४ क. 'यस्य तदभि° । ५ क. तथा ।

इदानीं कर्माशयस्यै स्वभेदभिन्नं फलमाह—

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

मूलमुक्तलक्षणाः क्लेशाः । तेष्वनभिभूतेषु सत्सु कर्मणां कुशलाकुशलरूपाणां विपाकः फलं जात्यायुर्भोगा भवन्ति । जातिर्मनुष्यत्वादिः । आयुश्चिरकालमेकशरीरसंक्लेशः । भोगा विषया इन्द्रियाणि सुखसंविद्दुःखसंविच्च कर्मकरणभावसाधनव्युत्पत्त्या भोगशब्दस्य । इदमत्र तात्पर्यम्—चित्तभूमावनादिकालसंचिताः कर्मवासना यथा यथा पाकमुपयान्ति तथा तथा गुणप्रधानभावेन स्थिता जात्यायुर्भोगलक्षणं स्वकार्यमारभन्ते ॥१३॥

उक्तानां कर्मफलत्वेन जात्यादीनां स्वकारणकर्मानुसारेण कार्यकर्तृत्वमाह—

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्या-
पुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

ह्लादः सुखं, परितापो दुःखं. ह्लादपरितापौ फलं येषां ते तथोक्ताः । पुण्यं कुशलं कर्म, तद्विपरीतमपुण्यं, ते पुण्यापुण्ये कारणं येषां ते तेषां भावस्तस्मात् । एतदुक्तं भवति—पुण्यकर्माख्या जात्यायुर्भोगा ह्लादफला अपुण्यकर्माख्यास्तु परितापफलाः । एतच्च प्राणिमात्रापेक्षया द्वैविध्यम् ॥ १४ ॥

योगिनस्तु सर्वं दुःखमित्याह—

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरो-
धाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

विवेकिनः परिज्ञातक्लेशादिविवेकस्य परिदृश्यमानं सकलमेव भोगसाधनं सविषं ग्याद्वन्नामेव दुःखमेव प्रतिकूलवेदनीयमेवेत्यर्थः । यस्मादत्यन्ताभिजातो योगी दुःखलेशेनाप्युद्विजते । यथाऽक्षिपार्त्रेमूर्णातन्तुस्पर्शमात्रेणैव महती पीडामनुभवति नेतरदङ्गं तथा विवेकी स्वल्पदुःखानुबन्धेनापि उद्विजते । कथमित्याह—परिणामतापसंस्कारदुःखैः । विषयाणामुपभुज्यमानानां यथायथं गर्धाभिवृद्धेस्नदप्राप्तिकृतस्य दुःखस्थापरिहार्यतया दुःखान्तरसाधनत्वाच्चास्त्येव दुःखरूपतेति परिणामदुःखत्वम् । उपभुज्यमानेषु सुखसाधनेषु तत्प्रतिपन्थिनं प्रति द्वेषस्य सर्वदैवावस्थितत्वात्सुखानुभवकालेऽपि तापदुःखं दुष्परिहरमिति तापदुःखता । संस्कारदुःखत्वं च स्यामिमितानभिमत्तविषयसंनिधाने सुखसंविद्दुःखसंविच्चोपजायमाना तथाविधमेव स्वक्षेत्रे संस्कारमारभते । संस्काराच्च पुनरतथाविधसंविदनुभव इत्यपरिमितसंस्कारोत्पत्तिद्वारेण संसारानुच्छेदात्सर्व-

१ क. 'स्य स्वभेदभिन्नस्य स्व' । २ क. 'सारिणां का' । ३ ग. कारणे । ४ स्व' 'वृत्तानु' ।

[साध०पा०२सू० १६-१८] पातञ्जलयोगसूत्राणि ।

२१

स्यैव दुःखत्वम् । गुणवृत्तिविरोधाच्चेति । गुणानां सत्त्वरजस्तमसां या वृत्तयः सुखदुः-
खमोहरूपाः परस्परमभिभाव्याभिभावकत्वेन विरुद्धा जायन्ते तासां सर्वत्रैव दुःखानुबन्धा-
दुःखत्वम् । एतदुक्तं भवति—एकान्तिकीमात्यन्तिकी च दुःखनिवृत्तिभिच्छतो विवेकिन
उक्तरूपकारणचतुष्टयात्सर्वे विषया दुःखरूपतया प्रतिभान्ति । तस्मात्सर्वकर्मविपाको
दुःखरूप एवेत्युक्तं भवति ॥ १५ ॥

तदेवमुक्तस्य क्लेशकर्माशयविपाकराशेरविद्याप्रभवत्वादविद्यायाश्च मिथ्याज्ञानरूपतया
सम्पन्नज्ञानान्छेद्यत्वात्सम्पन्नज्ञानस्य च साधनहेयोपादेयावधारणरूपत्वात्तदभिधानायाऽऽह—

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

भूतरयान्तिक्रान्तत्वादानुभूयमानस्य च त्यक्तमशक्यत्वादानागतमेव संसारदुःखं हातव्य-
मित्युक्तं भवति ॥ १६ ॥

हेयहेतुमाह—

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

द्रष्टा चिद्रूपः पुरुषः, दृश्यं बुद्धिसत्त्वं, तयोरविवेकख्यातिपूर्वको योऽसौ संयोगो भोग्य-
भोक्तृत्वेन संनिधानं स हेयस्य दुःखस्य गुणपरिणामस्य संसारस्य हेतुः कारणं तन्निवृत्त्या
संसारनिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

द्रष्टृदृश्ययोः संयोग इत्युक्तं, तत्र दृश्यस्य स्वरूपं कार्यं प्रयोजनं चाऽऽह—

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं
भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

प्रकाशः सत्त्वस्य धर्मः, क्रिया प्रवृत्तिरूपा रजसः, स्थितिर्नियमरूपा तमसः, ताः
प्रकाशक्रियास्थितयः शीलं स्वाभाविकं रूपं यस्य तत्तथाविधमिति स्वरूपमस्य निर्दिष्टम् ।
भूतेन्द्रियात्मकमिति । भूतानि स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधानि पृथिव्यादीनि गन्धत्पमा-
त्रादीनि च । इन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियान्तःकरणभेदेन त्रिविधानि । उभयमेतद्ग्राह्य-
ग्रहणरूपमात्मा स्वरूपाभिन्नः परिणामो यस्य तत्तथाविधमित्यनेनास्य कार्यमुक्तम् । भोगः
कथितलक्षणः, अपवर्गो विवेकख्यातिपूर्वका संसारनिवृत्तिः, तौ भोगापवर्गार्थः प्रयोजनं
यस्य तत्तथाविधं दृश्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

१ ख. ग. 'दृश्यं शक्यत्वं' । २ ख. 'न्ति तावत्स' । ३ ख. 'खप' । ४ क. 'रूपस्य ।

५ ख. ग. 'श्यस्व' ।

तस्य च दृश्यस्य नानावस्थारूपपरिणामात्मकस्य हेयत्वेन ज्ञातव्यत्वात्तदवस्थाः कथयि-
तुमाह—

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि ॥ १९ ॥

गुणानां पर्वाण्यवस्थाविशेषाश्चत्वारो ज्ञातव्या इत्युपादिष्टं भवति । तत्र विशेषा महाभूते-
न्द्रियाणि, अविशेषस्तन्मात्रान्तःकरणानि, लिङ्गमात्रं बुद्धिः, अलिङ्गमव्यक्तमित्युक्तम् ।
सर्वत्र त्रिगुणरूपस्याव्यक्तस्यान्वयित्वेन प्रत्यभिज्ञानादवश्यं ज्ञातव्यत्वेन योगकाले चत्वारि
पर्वाणि निर्दिष्टानि ॥ १९ ॥

एवं हेयत्वेन दृश्यस्य प्रथमं ज्ञातव्यत्वात्तदवस्थासहितं व्याख्यायोपादेयं द्रष्टारं व्याख्या-
तुमाह—

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥

द्रष्टा पुरुषो दृशिमात्रश्चेतनामात्रः । मात्रप्रहणं धर्मधर्मिनिरासार्थम् । केचिद्धि चेतना-
मात्मनो धर्ममिच्छन्ति । स शुद्धोऽपि परिणामित्वाद्यभावेनै स्वप्रतिष्ठोऽपि प्रत्ययानुपश्यः
प्रत्यया विषयोपरक्तानि ज्ञानानि, तानि अनु अव्यवधानेन प्रतिसंक्रमाद्यभावेन पश्यति ।
एतदुक्तं भवति—जातविषयोपरागायामेव बुद्धौ संनिधिमात्रेणैव पुरुषस्य द्रष्टृत्वमिति ॥ २० ॥

स एव भोक्तृत्याह—

तदर्थ एव दृश्यस्याऽऽत्मा ॥ २१ ॥

दृश्यस्य प्रागुक्तलक्षणस्याऽऽत्मा यत्स्वरूपं स तदर्थस्तस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वसंपादनं नाम
स्वार्थपरिहारेण प्रयोजनम् । न हि प्रधानं प्रवर्तमानमात्मनः किञ्चित्प्रयोजनमपेक्ष्य प्रवर्तते
किंतु पुरुषस्य भोगं संपादयामीति ॥ २१ ॥

यद्यत्र पुरुषस्य भोगसंपादनमेव प्रयोजनं तदा संपादिते तस्मिन्तन्निष्प्रयोजनं विरत-
व्यापारं स्यात् । तस्मिंश्च परिणामशून्ये शुद्धत्वात्सर्वे द्रष्टारो बन्धरहिताः स्युः । ततश्च
संसारोच्छेद इत्याशङ्क्याऽऽह—

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्य-
साधारणत्वात् ॥ २२ ॥

यद्यपि विवेकख्यातिपर्यन्ताद्भोगसंपादनात्कमपि कृतार्थं पुरुषं प्रति तन्नष्टं विरत-
व्यापारं तथाऽपि सर्वपुरुषसाधारणत्वादन्यान्प्रत्यनष्टव्यापारमवतिष्ठते । अतः प्रधानस्य

१ क. °रं वक्तुमा° । २ ग. व्याकर्तुमा° । ३ क. °न सुप्त° । ४ क. °नि विज्ञा° । ५ क.
भोक्तृत्वं संपादयितुमिति । ६ क. ततः ।

सकलभोक्तृसाधारणत्वान्नै कदाचिदपि विनाशः । एकस्य मुक्तौ वा न सर्वमुक्तिप्रसङ्ग इत्युक्तं भवति ॥ २२ ॥

इत्यद्रष्टारौ व्याख्याय संयोगं व्याख्यातुमाह—

स्वस्वामिशक्तयोः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥

कार्यद्वारेणास्य लक्षणं करोति, स्वशक्तिदृश्यस्य स्वभावः, स्वामिशक्तिद्रष्टुः स्वरूपं, तयोर्द्वयोरपि संवेद्यसंवेदकत्वेन व्यवस्थितयोर्या स्वरूपोपलब्धिस्तस्याः कारणं यः स संयोगः । स च सहजभोग्यभोक्तृभावस्वरूपान्नान्यः । न हि तयोर्नित्ययोर्व्यापकयोश्च स्वरूपादतिरिक्तः कश्चित्संयोगः । यदेव भोग्यस्य भोग्यत्वं भोक्तुश्च भोक्तृत्वमनादिसिद्धं स एव संयोगः ॥ २३ ॥

तस्यापि कारणमाह—

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

या पूर्वं विपर्यासात्मिका मोहरूपाऽविद्या व्याख्याता सा तस्य विवेकाख्यातिरूपस्य संयोगस्य कारणम् ॥ २४ ॥

हेयं हानक्रियाकर्माच्यते । किं पुनस्तद्धानामित्यत आह—

तदभावे संयोगाभावो हानं
तद्दृशेः कैवल्यम् ॥ २५ ॥

तस्या अविद्यायाः स्वरूपविरुद्धेन सम्यग्ज्ञानेनोन्मूलिताया योऽयमभावस्तस्मिन्सति तत्कार्यस्य संयोगस्याप्यभावस्तद्धानमित्युच्यते । अयमर्थः—नैतस्य मूर्तद्रव्यव्यपारित्यागो युज्यते किंतु जातायां विवेकख्याताविवेकनिमित्तः संयोगः स्वयमेव निवर्तत इति तस्य हानम् । यदेव च संयोगस्य हानं तदेव नित्यं केवलस्यापि पुरुषस्य कैवल्यं व्यपदिश्यते ॥ २५ ॥

तदेवं संयोगस्य स्वरूपं कारणं कार्यं चाभिहितम् । अथ हानोपायकथनद्वारेणोपादेयकारणमाह—

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २६ ॥

अन्प्रे गुणा अन्यः पुरुष इत्येवंविधस्य विवेकस्य या ख्यातिः प्रत्यासाऽस्य हानस्य दृश्यपरित्यागस्योपायः कारणम् । कीदृशी, अविप्लवा न विद्यते विप्लवो विच्छेदोऽन्तराऽन्तरा व्युत्थानरूपो यस्याः साऽविप्लवा । इदमत्र तात्पर्यम्—प्रतिपक्ष-

१ ग. °च कृतार्थता नापि । २ क. °हजो भो° । ३ क. ग. °मित्याह । ४ ख. ग. °भावात्संयो° । ५ क. °तस्यामूर्तवस्तुनो विभागो । ६ क. °षं दृश्यसं° । ७ क. °श्यदुःखप° ।

भावनाबलद्विविधप्रविलम्बे विनिवृत्तैर्कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानाया रजस्तमोमलानभिभूताया बुद्धे-
रन्तर्भुखाया या चिच्छायासंक्रान्तिः सा विवेकख्यातिरुच्यते । तस्यां च संततत्वेन प्रवृ-
त्तायां सस्यां दृश्यस्याधिकारनिवृत्तेर्भवत्यैव कैवल्यम् ॥ २६ ॥

उत्पन्नविवेकख्यातेः पुरुषस्य यादृशी प्रज्ञा भवति तां कथयन्विवेकख्यातेरेव स्वरू-
पमाह—

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमौ प्रज्ञा ॥ २७ ॥

तस्योत्पन्नविवेकज्ञानस्य ज्ञातव्यविवेकरूपा प्रज्ञा प्रान्तभूमौ सकलसालम्बनसमा-
धिभूमिपर्यन्ते सप्तप्रकारा भवति । तत्र कार्यविमुक्तिरूपा चतुष्प्रकारा—ज्ञातं मया ज्ञेयं
न ज्ञातव्यं किञ्चिदस्ति, क्षीणां मे क्लेशा न किञ्चिद्व्येतव्यमस्ति, अधिगतं मया ज्ञानं,
प्राप्ता मया विवेकख्यातिरिति । प्रत्ययान्तरपरिहारेण तस्यामवस्थायामीदृश्येव प्रज्ञा
आयते । ईदृशी प्रज्ञा कार्यविषयं निर्मलं ज्ञानं कार्यविमुक्तिरित्युच्यते । चित्तविमुक्तिस्त्रिधा—
चरितार्था मे बुद्धिर्गुणा ह्यताधिकारा गिरिशिखरनिपतिता इव प्रावाणो न पुनः स्थितिं
यास्यन्ति, स्वकारणे प्रविलयाभिमुखानां गुणानां मोहाभिधानमूलकारणाभावान्निष्प्रयो-
जनत्वाच्चाभीषां कुतः प्ररोहो भवेत्, सात्मीभूतश्च मे समाधिस्तस्मिन्सति स्वरूपप्रति-
ष्टोऽहमिति । ईदृशी त्रिप्रकारा चित्तविमुक्तिः । तदेवमीदृश्यां सप्तविवप्रान्तभूमिप्रज्ञा-
यामुपजातायां पुरुषः केवल इत्युच्यते ॥ २७ ॥

विवेकख्यातिः संयोगाभावहेतुरित्युक्तं, तस्यास्तूपत्तौ किं निमित्तमित्यत आह—

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञान-
दीप्तिरा विवेकख्यातेः ॥ २८ ॥

योगाङ्गानि वक्ष्यमाणानि तेषामनुष्ठानाज्ज्ञानपूर्वकादभ्यासादा विवेकख्यातेरशुद्धिक्षये
चिच्चसत्त्वस्य प्रकाशावरणलक्षणक्लेशरूपाशुद्धिक्षये या ज्ञानदीप्तिस्तारतम्येन सात्त्विकः
परिणामो विवेकख्यातिपर्यन्तः स तस्याः ख्यातेर्हेतुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षय इत्युक्तं, कानि पुनस्तानि योगाङ्गानीति तेषामुद्देशमाह—

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधार-
णाभ्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥

इह कानिचित्समाधेः साक्षादुपकारकत्वेनान्तरङ्गाणि, यथा धारणादीनि । कानि-
चित्प्रतिपक्षभूतहिंसादिवितर्कोन्मूलनद्वारेण समाधिमुपकुर्वन्ति । यथा यमनियमःदीनि ।

१ ख. ग. °सज्ञातृत्वकर्तृत्वा° । २ क. या चि° । ३ क. °भूमिर्प° । ४ क. °धिपर्यन्तं
स° । ५ ख. कुशल ।

तत्राऽऽसनादीनामुत्तरोत्तरमुपकारकत्वम् । तद्यथा—सत्यासनजये प्राणायामस्थैर्यम् । एव-
मुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ २९ ॥

क्रमेणैषां स्वरूपमाह—

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥

तत्र प्राणवियोगप्रयोजनव्यापारो हिंसा । सा च सर्वानर्थहेतुः । तदभावोऽहिंसा ।
हिंसायाः सर्वप्रकारेणैव परिहार्यत्वात्प्रथमं तदभावरूपाया अहिंसाया निर्देशः । सत्यं
वाङ्मनसयोर्यथार्थत्वम् । स्तेयं परस्वापहरणं तदभावोऽस्तेयम् । ब्रह्मचर्यमुपस्थसंयमः ।
अपरिग्रहो भोगसाधनानामनङ्गीकारः । त एतेऽहिंसादयः पञ्च यमशब्दवाच्या योगाङ्ग-
त्वेन निर्दिष्टाः ॥ ३० ॥

एषां विशेषमाह—

एते जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः
सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ ३१ ॥

जातिर्ब्राह्मणत्वादिः । देशस्तीर्थादिः । कालश्चतुर्दश्यादिः । समयो ब्राह्मणप्रयोज-
नादिः । एतैश्चतुर्भिरनवच्छिन्नाः पूर्वोक्ता अहिंसादयो यमाः सर्वासु क्षिप्तादिषु चित्त-
भूमिषु भवा महाव्रतमित्युच्यन्ते । तद्यथा—ब्राह्मणं न हनिष्यामि तीर्थे न कंचन हनि-
ष्यामि चतुर्दश्यां न हनिष्यामि देवब्राह्मणप्रयोजनव्यतिरेकेण कमपि न हनिष्यामीति ।
एवं चतुर्विधवच्छेदव्यतिरेकेण किञ्चित्कचित्कदाचित्कार्स्मिश्चिदर्थे न हनिष्यामीत्यनवच्छिन्ना ।
एवं सत्यादिषु यथायोगं योज्यम् । इत्थमनियतीकृताः सामान्येनैव प्रवृत्ता महाव्रतमित्युच्यन्ते
न पुनः पारिच्छिन्नवधारणम् ॥ ३१ ॥

नियमानाह—

शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ३२ ॥

शौचं द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं च । बाह्यं मृजलादिभिः कायादिप्रक्षालनम्
आभ्यन्तरं मैत्र्यादिभिश्चित्तमलानां प्रक्षालनम् । संतोषस्तुष्टिः । शेषाः प्रागेव कृतव्या-
ख्यानाः । एते शौचादयो नियमशब्दवाच्याः ॥ ३२ ॥

कथमेषां योगाङ्गत्वमित्यत आह—

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥

वितर्क्यन्त इति वितर्का योगपरिपन्थिनो हिंसादयस्तेषां प्रतिपक्षभावेन सति यद
बाधा भवति तदा योगः सुकरो भवतीति भवत्येव यमनियमानां योगाङ्गत्वम् ॥ ३३ ॥

१ ख. 'योज' । २ ख. 'र्वकालं प' । ग. 'र्वकालमेव । ३ ख. 'च्यन्ते । त' ।

इदानीं वितर्काणां स्वरूपं भेदप्रकारं कारणं फलं च क्रमेणाऽऽह—

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभ-
क्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञा-
नानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥

एते पूर्वोक्ता [वितर्का] हिंसादयः प्रथमं त्रिधा भिद्यन्ते कृतकारितानुमोदिता (त)
भेदेन । तत्र स्वयं निष्पादिताः कृताः । कुरु कुर्विति प्रयोजकव्यापारेण समुत्पादिताः
कारिताः । अन्येन क्रियमाणाः साध्विल्यङ्गाकृता अनुमोदिताः । एतच्च त्रैविध्यं परस्पर-
व्यामोहनिवारणायोच्यते । अन्यथा मन्दमतिरेवं मन्येत न मया स्वयं हिंसा कृतेति नास्ति
मे दोष इति । एतेषां कारणप्रतिपादनय लोभक्रोधमोहपूर्वका इति । यद्यपि लोभः
प्रथमं निर्दिष्टस्तथाऽपि सर्वक्लेशानां मोहस्यानामनि आत्माभिमानलक्षणस्य निदानत्वा-
त्तस्मिन्सति स्वपरविभागपूर्वकत्वेन लोभक्रोधादीनामुद्भवान्मूलत्वमवसेयम् । मोह-
पूर्विका सर्वा दोषजातिरित्यर्थः । लोभस्तृष्णा । क्रोधः कृत्याकृत्यविवेकोन्मूलकः प्रज्व-
लनात्मकश्चित्तधर्मः । प्रत्येकं कृतादिभेदेन त्रिप्रकारा अपि हिंसादयो मोहादिकारण-
त्वेन त्रिधा भिद्यन्ते । एषामेव पुनरवस्थाभेदेन त्रैविध्यमाह—मृदुमध्याधिमात्राः ।
मृदुवो मन्दा न तीव्रा नापि मध्या मध्या नापि मन्दा नापि तीव्राः । अधिमात्रा-
स्तीव्राः । पाश्चात्या नव भेदाः—इत्थं त्रैविध्ये सति सप्तविंशतिर्भवति । मृदादीना-
मपि प्रत्येकं मृदुमध्याधिमात्रभेदात्त्रैविध्यं संभवति । तद्यथायोगं योज्यम् । तद्यथा—
मृदुमृदुर्मृदुमध्ये मृदुतीव्र इति । एषां फलमाह—दुःखाज्ञानानन्तफलाः । दुःखं
प्रतिकूलतयाऽवभासमानो राजसश्चित्तधर्मः । अज्ञानं मिथ्याज्ञानं संशयविपर्ययरूपं, ते
दुःखाज्ञाने अनन्तमपरिच्छिन्नं फलं येषां ते तथोक्ताः । इत्थं तेषां स्वरूपकारणादिभेदेन
ज्ञातानां प्रतिपक्षभावनया योगिना परिहारः कर्तव्य इत्युपदिष्टं भवति ॥ ३४ ॥

एषामध्यासवशात्प्रकर्षमागच्छतामनुनिष्पादिन्यः सिद्धयो यथा भवन्ति तथा क्रमेण
प्रतिपादयितुमाह—

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥

तस्याहिंसां भावयतः संनिधौ सहजविरोधिनामप्यहिनकुलादीनां वैरत्यागो निर्भस्त्र-
रतयाऽवस्थानं भवति । हिंसा अपि हिंस्त्रत्वं परित्यजन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सत्याभ्यासवतः किं भवतीत्याह—

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥

क्रियप्रणा हि क्रिया यागादिकाः फलं स्वर्गादिकं प्रयच्छन्ति । तस्य तु सत्या-

१ क. ग. 'मोद्भवे' । २ ख. लोभक्रोधौ । ३ ख. 'दिष्टो तथाऽ' । ४ ख. ग. 'न्ते ।
तेषां । ५ ग. 'स्तीव्रा इति न' । ६ ग. 'शक्तिः । मृ' । ७ 'दिक्का फ' । ८ ख. 'च्छति । त' ।

भ्यासवतो योगिनस्तथा सत्यं प्रकृष्यते यथा क्रियायामकृतायामपि योगी फलमाप्नोति ।
तद्वचनाद्यस्य कस्यचिक्त्रियामकुर्वतोऽपि क्रियाफलं भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अस्तेयाम्भ्यासवतः फलमाह—

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥

अस्तेयं यदाऽभ्यस्यति तदाऽस्य तत्प्रकर्षान्निरभिलाषस्यापि सर्वतो दिव्यानि रत्नानि
उपतिष्ठन्ते ॥ ३७ ॥

ब्रह्मचर्याभ्यासस्य फलमाह—

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥

यः किल ब्रह्मचर्यमभ्यस्यति तस्य तत्प्रकर्षान्निरतिशयं वीर्यं सामर्थ्यमाविर्भवति ।
वीर्यनिरोधो हि ब्रह्मचर्यं तस्य प्रकर्षाच्छरीरेन्द्रियमनःसु वीर्यं प्रकर्षमागच्छति ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहाभ्यासस्य फलमाह—

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोधः ॥ ३९ ॥

कथमित्यस्य भावः कथंता जन्मनः कथंता जन्मकथंता तस्याः संबोधः सम्यग्ज्ञानं
जन्मान्तरे कोऽहमासं कीदृशः किंकार्यकारीति जिज्ञासायां सर्वमेव सम्यग्जानातीत्यर्थः ।
न केवलं भोगसाधनपरिग्रह एव परिग्रहो यावदात्मनः शरीरपरिग्रहोऽपि परिग्रहः, भोग-
साधनत्वाच्छरीरस्य । तस्मिन्सति रागानुबन्धाद्बहिर्मुखायामेव प्रवृत्तौ न तार्थिकज्ञानप्रादु-
र्भावः । यदा पुनः शरीरादिपरिग्रहनैरपेक्षयेण माध्यस्थ्यमवलम्बते तदा मध्यस्थस्य रागा-
दित्यागात्सम्यग्ज्ञानहेतुर्भवत्येव पूर्वापरजन्मसंबोधः ॥ ३९ ॥

उक्ता यमानां सिद्धयः । अथ नियमानामाह—

शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

यः शौचं भावयति तस्य स्वाङ्गेष्वपि कारणस्वरूपपर्यालोचनद्वारेण जुगुप्सा घृणा
समुपजायतेऽशुचिरयं कायो नात्राऽऽग्रहः कार्ये इति । अमुनैव हेतुना परैरन्यैश्च काय-
वद्विरसंसर्गः संसर्गाभावः संसर्गपरिवर्जनमित्यर्थः । यः किल स्वमेव कायं जुगुप्सते तत्त-
दवद्यदर्शनात्स कथं परकीयैस्तथाभूतैः कायैः संसर्गमनुभवति ॥ ४० ॥

शौचस्यैव फलान्तरमाह—

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैर्कायैन्द्रियजया-
त्मदर्शनयोग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥

भवन्तीति वाक्यशेषः । सत्त्वं प्रकाशसुखाद्यात्मकं तस्य शुद्धी रजस्तमोभ्यामनाभिभक्तः ।

सौमनस्यं खेदाननुभवेन मानसी प्रीतिः । एकाग्रता नियतेन्द्रियविषये चेतसः स्थैर्यम् ।
इन्द्रियजयो विषयपराङ्मुखाणामिन्द्रियाणामात्मनि अवरथानम् । आत्मदर्शने विवेकस्या-
तिरूपे चित्तस्य योग्यत्वं समर्थत्वम् । शौचाभ्यासवत् एते सत्त्वशुद्ध्यादयः क्रमेण प्रादु-
र्भवन्ति । तथा हि—सत्त्वशुद्धेः सौमनस्यं सौमनस्यादैकाग्र्यमैकाग्र्यादिन्द्रियजय इन्द्रिय-
जयादात्मदर्शनयोग्यतेति ॥ ४१ ॥

संतोषाभ्यासस्य फलमाह—

संतोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥ ४२ ॥

संतोषप्रकर्षणं योगिनस्तथाविधमान्तरं सुखमाविर्भवति । यस्य बाह्यविषयसुखं शतां-
शेनापि न समम् ॥ ४२ ॥

तपसः फलमाह—

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥

तपः समभ्यस्यमानं चेतसः क्लेशादिलक्षणाशुद्धिक्षयद्वारेण कायेन्द्रियाणां सिद्धिमुत्क-
र्षमादधाति । अयमर्थः—चान्द्रायणादिना चित्तक्लेशक्षयस्तत्क्षयादिन्द्रियाणां सूक्ष्मव्यव-
हिताविप्रकृष्टदर्शनादिसामर्थ्यमाविर्भवति । कायस्य यथेच्छमणुत्वमहत्त्वादीनि ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायस्य फलमाह—

स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥

अभिप्रेतमन्त्रजपादिलक्षणे स्वाध्याये प्रकृत्यमाणे योगिन इष्टयाऽभिप्रेतया देवतया
संप्रयोगो भवति । सा देवता प्रत्यक्षा भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

ईश्वरप्रणिधानस्य फलमाह—

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥

ईश्वरे यत्प्रणिधानं भक्तिविशेषस्तस्मात्समाधेरुक्तलक्षणस्याऽऽविर्भावो भवति । यस्मात्स
भगवानीश्वरः प्रसन्नः सन्नन्तरायरूपान्क्लेशान्पारिहृत्य समाधिं संबोधयति ॥ ४५ ॥

यमनियमानुक्त्वाऽऽसनमाह—

स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

आस्यतेऽनेनैत्यासनं पद्मासनदण्डासनस्वस्तिकासनादि । तद्यदा स्थिरं निष्कम्पं सुखम-
नुद्वेजनीयं च भवति तदा योगाङ्गतां भजते ॥ ४६ ॥

१ ख. निरूपिता । इ° । २ क. 'यत्तदि' । ३ ख. 'सवतः फ° । ४ क. 'र्षे यो° । ख°
'र्षे तथा° । ५ ख. बाह्ये सुखं लेशे° । ६ ख. ग. 'दा तद्योगा° ।

तस्यैव स्थिरसुखत्वप्राप्त्यर्थमुपायमाह—

प्रयत्नशैथिल्यानन्त्यसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥

तदासनं प्रयत्नशैथिल्येनाऽऽनन्त्यसमापत्त्या च स्थिरं सुखं भवतीति संबन्धः । यदा यदाऽऽसनं बध्नामीतीच्छां करोति प्रयत्नशैथिल्येऽपि अक्लेशेनैव तदा तदाऽऽसनं संपद्यते । यदा चाऽऽकाशादिगत आनन्द्ये चेतसः समापत्तिः क्रियतेऽवधानेन तादात्म्यमापद्यते तदा देहाहंकाराभावान्नाऽऽसनं दुःखजनकं भवति । अस्मिन्श्वाऽऽसनजये सति समाध्यन्तराय-भूता न प्रभवन्ति अङ्गमेजयत्वादयः ॥ ४७ ॥

तस्यैवानुनिष्पादिं फलमाह—

ततो द्वंद्वानभिघातः ॥ ४८ ॥

तस्मिन्नासनजये सति द्वंद्वैः शीतोष्णक्षुत्तृष्णादिभिर्योगी नाभिहन्यत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥
आसनजयानन्तरं प्राणायाममाह—

तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९ ॥

आसनस्थैर्ये सति तन्निमित्तकः प्राणायामलक्षणो योगाङ्गविशेषोऽनुष्ठेयो भवति । कीदृशः, श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदलक्षणः । श्वासप्रश्वासौ निर्द्वैतौ । तयोस्त्रिधा रेचनस्तम्भनपूरणद्वारेण बाह्याभ्यन्तरेषु स्थानेषु गतेः प्रवाहस्य विच्छेदो धारणं प्राणायाम उच्यते ॥ ४९ ॥

तस्यैव सुखावगमाय विभज्य स्वरूपं कथयति—

**स तु बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसं-
ख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥**

बाह्यवृत्तिः श्वासो रेचकः । अन्तर्वृत्तिः प्रश्वासः पूरकः । अन्तस्तम्भवृत्तिः कुम्भकः । तस्मिञ्जलभिव कुम्भे निश्चलतया प्राणा अवस्थाप्यन्त इति कुम्भकः । त्रिविधोऽयं प्राणायामो देशेन कालेन संख्यया चोपलक्षितो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञो भवति । देशेनोपलक्षितो यथा—नासाद्वादशान्तादौ । कालेनोपलक्षितो यथा—षट्त्रिंशन्मात्रादिप्रमाणः । संख्ययोपलक्षितो यथा—इयतो वारान्कृत एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्धातो भवतीति । एतज्ज्ञानाय संख्याग्रहणमुपात्तम् । उद्धातो नाम नाभिमूलात्पेरितस्य वायोः शिरसि अभिहननम् ॥ ५० ॥

१ क. 'तेऽव्यव' । २ क. 'दितं फ' । ३ क. ग. 'यादन' । ४ ख. ग. कृतलक्षणो
५ ख. ग. 'चनाक्षेपणपू' । ६ क. 'आन्तरस्तम्भकवृत्तिः । ७ ग. 'दौ । नासापारभ्य द्वादशा-
द्गुलपर्यन्तमित्यर्थः । का' ।

त्रीन्प्राणायामानभिधाय चतुर्थमभिधातुमाह—

बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

प्राणस्य बाह्यो विषयो नासाद्वादशान्तादिः । आभ्यन्तरो विषयो हृदयनाभिचक्रादिः । तौ द्वौ विषयावाक्षिप्य पर्यालोच्य यः स्तम्भरूपो गतिविच्छेदः स चतुर्थः प्राणायामः । तृतीयस्मात्कुम्भकाख्यादयमस्य विशेषः—स बाह्याभ्यन्तरविषयावपर्यालोच्यैव सहसा तप्तोपलनिपतितजलन्यायेन युगपत्स्तम्भवृत्त्या निष्पद्यते । अस्य तु विषयद्वयोक्षेपको निरोधः । अयमपि पूर्वदेशकालसंख्याभिरुपलक्षितो द्रष्टव्यः ॥ ५१ ॥

चतुर्विधस्यास्य फलमाह—

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥

ततस्तस्मात्प्राणायामात्प्रकाशस्य चित्तसत्त्वगतस्य यदावरणं क्लेशरूपं तत्क्षीयते विनश्य-
तीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

फलान्तरमाह—

धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

धारणा वक्ष्यमाणलक्षणास्तासु प्राणायामैः क्षीणदोषं मनो यत्र यत्र धार्यते तत्र तत्र स्थिरी भवति न विक्षेपं भजते ॥ ५३ ॥

प्रत्याहारस्य लक्षणमाह—

स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार
इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

इन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रतीपमाह्वियन्तेऽस्मिन्निति प्रत्याहारः । स च कथं निष्पद्यत इत्याह—चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां स्वविषयो रूपादिस्तेन संप्रयोगस्तदाभिमुख्येन वर्तनं तदभावस्तदाभिमुख्यं परित्यज्य स्वरूपमात्रेऽवस्थानं, तस्मिन्सति चित्तस्वरूपमात्रानुकारी-
णीन्द्रियाणि भवन्ति । यतश्चित्तमनु वर्तमानानि मधुकरराजमिव मक्षिकाः सर्वाणीन्द्रि-
याणि प्रतीयन्तेऽतश्चित्तनिरोधे तानि प्रत्याहृतानि भवन्ति । तेषां तत्स्वरूपानुकारः प्रत्या-
हार उक्तः ॥ ५४ ॥

प्रत्याहारफलमाह—

ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

अभ्यस्यमाने हि प्रत्याहारे तथा वश्यानि आयत्तानीन्द्रियाणि संपद्यन्ते यथा
बाह्यविषयाभिमुखतां नीयमानान्यपि न यान्तीत्यर्थः । तदेवं प्रथमपादोक्तलक्षणस्य

१ ग. °लोचयतः स्त° । २ क. निष्पाद्यते । ३ ख. °व्यापेक्षको । ४ क. °व्यापेक्षको ।
५ ख. °व मधुम° । ग. °व मधुकरम° । ६ क. °क्तयो° ।

योगस्याङ्गभूतक्लेशतनूकरणफलं क्रियायोगमभिधाय क्लेशानामुद्देशं स्वरूपं कारणं क्षेत्रं फलं चोक्त्वा कर्मणामपि भेदं कारणं स्वरूपं फलं चाभिधाय विपाकस्य स्वरूपं कारणं चाभिहितम् । ततस्याज्यत्वाक्लेशादीनां ज्ञानव्यतिरेकेण त्यागस्याशक्यत्वाज्ज्ञानस्य च शास्त्राय-त्तत्वाच्छास्त्रस्य च हेयहानकारणोपादेयोपादानकारणबोधकत्वेन चतुर्व्यूहत्वाद्द्वयस्य च हान-व्यतिरेकेण स्वरूपानिष्पत्तेर्हानसहितं चतुर्व्यूहं स्वस्वकारणसहितमभिधायोपादेयकारणभू-ताया विवेकख्यातेः कारणभूतानामन्तरङ्गबहिरङ्गभावेन स्थितानां योगाङ्गानां यमादीनां स्वरूपं फलसहितं व्याकृत्याऽऽसनादीनां धारणापर्यन्तानां परस्परमुपकार्योपकारकभावेना-वस्थितानामुद्देशमभिधाय प्रत्येकं लक्षणकरणपूर्वकं फलमभिहितम् । तदयं योगो यमनिय-मादिभिः प्राप्तबीजभाव आसनप्राणायामैरङ्कुरितः प्रत्याहारेण पुंषितो ध्यानधारणासमा-धिभिः फलिष्यतीति व्याख्यातः साधनपादः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचितायां राजमार्तण्डाभिधायं पात-
ञ्जलयोगशास्त्रसूत्रवृत्तौ साधनपादो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ भोजदेवविरचितवृत्तिसहितयोगसूत्रेषु तृतीयो विभूतिपादः ।

यत्पादपञ्चस्मरणादणिमादिविभूतयः ।

भवन्ति भविनामस्तु भूतनाथः स भूतये ॥ १ ॥

तदेवं पूर्वोद्दिष्टं धारणाद्यङ्गत्रयं निर्णेतुं संयमसंज्ञाभिधानपूर्वकं बाह्याभ्यन्तरादिसिद्धिप्र-
तिपादनाय लक्षयितुमुपक्रमते । तत्र धारणायाः स्वरूपमाह—

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

देशे नाभिचक्रनासाग्रादौ चित्तस्थं बन्धो विषयान्तरपरिहारेण यस्थिरीकरणं सा चित्तस्य
धारणोच्यते । अयमर्थः—भैत्र्यादिचित्तपरिकर्मवासितान्तःकरणेन यमनियमवता जिता-
सनेन परिहृतप्राणविक्षेपेण प्रत्याहृतेन्द्रियग्रामेण निर्बाधे प्रदेश ऋजुकायेन जितद्वन्द्वेन
योगिना नासाग्रादौ संप्रज्ञातस्य समाधेरभ्यासाय चित्तस्य स्थिरीकरणं कर्तव्यमिति ॥ १ ॥

१ ग. हेयाहेयका° । २ ख. °यका° । ३ ख. ग. °णत्वे° । ४ ग. °पादानका° ५ ग.
कुसुमितो । ६ ख. °न्ति भावि° । ७ ख. °ज्ञाविधा° । ८ ख. °न्तरति° । ९ ख. °शमंब° ।
१० ख. °स्य संब° ।

धारणामभिधाय ध्यानमभिधातुमाह—

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥

तत्र तस्मिन्प्रदेशे यत्र चित्तं धृतं तत्र प्रत्ययस्य ज्ञानस्य यैकतानता विसदृशपरिणाम-
परिहारद्वारेण यदेव धारणायामालम्बनीकृतं तदालम्बनतयैव निरन्तरमत्पत्तिः सा ध्यानम-
ध्यते ॥ २ ॥

चरमं योगाङ्गं समाधिमाह—

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

तदेवोक्तलक्षणं ध्यानं यत्रार्थमात्रनिर्भासमर्थाकारसमावेशादुद्भूतार्थरूपं न्यग्भूतज्ञानस्व-
रूपत्वेन स्वरूपशून्यतामिवाऽऽपद्यते स समाधिरित्युच्यते । सम्यगाधीयत एकाग्री क्रियते
विक्षेपान्परिहृत्य मनो यत्र स समाधिः ॥ ३ ॥

उक्तलक्षणस्य योगाङ्गत्रयस्य व्यवहाराय स्वशास्त्रे तान्त्रिकीं संज्ञां कर्तुमाह—

त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

एकस्मिन्विषये धारणाध्यानसमाधित्रयं प्रवर्तमानं संयमसंज्ञया शास्त्रे व्यवह्रियते ॥ ४ ॥

तस्य फलमाह—

तज्जयात्प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥

तस्य संयमस्य जयादभ्यासेन सात्म्योत्पादनात्प्रज्ञायौ विवेकैक्यातेरालोकः प्रसवो भवति ।
प्रज्ञा ज्ञेयं सम्यगवभासयतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

तस्योपयोगमाह—

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

तस्य संयमस्य भूमिषु स्थूलसूक्ष्मालम्बनभेदेन स्थितासु चित्तवृत्तिषु विनियोगः कर्तव्यः,
अधरामधरां चित्तभूमिं जितां जितां ज्ञात्वोत्तरस्यां भूमौ संयमः कार्यः । न ह्यनात्मीकृता-
धरभूमिरुत्तरस्यां भूमौ संयमं कुर्वाणः फलभागभवति ॥ ६ ॥

साधनपादे योगाङ्गान्यष्टावुद्दिश्य पञ्चानां लक्षणं विधाय त्रयाणां कथं न कृतमित्या-
शङ्क्याऽऽह—

त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥

पूर्वेभ्यो यमादिभ्यो योगाङ्गेभ्यः पारम्पर्येण समाधेरुपकारकेभ्यो धारणादियोगाङ्गत्रय-
संप्रज्ञातस्य समाधेरन्तरङ्गं समाधिस्वरूपनिष्पादनात् ॥ ७ ॥

१ ख. ग. यथार्थं । २ ग. °रूपमश्रुतं ज्ञा° । ३ ख. °पं शून्यज्ञा° । ४ ख. ग. °ह-
तत्रय° । ५ ख. °या ध्यातव्यवि° । ग. °या ज्ञातव्यवि° । ६ ख. °करुपाया आलो° । ग.
°कस्वरुपाया आलो° । ७ ख. विक्रसो । ग. परो । ८ ख. ह्यसावात्मी° । ग. ह्यसावात्माऽकृता
धार° । ९ ख. °यममकु° ।

तस्यापि समाध्यन्तरापेक्षया बहिरङ्गत्वमाह—

तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ८ ॥

निर्बीजस्य निरालम्बनस्य शून्यभावनापरपर्यायस्य समाधेरेतदपि योगाङ्गत्रयं बहिरङ्गं पारम्पर्येणोपकारकत्वात् ॥ ८ ॥

इदानीं योगसिद्धीराख्यातुकामः संयमस्य विषयपरिशुद्धिं कर्तुं क्रमेण परिणामत्रयमाह—

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरो-

धेक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

व्युत्थानं क्षिप्तमूढविक्षिप्ताख्यं भूमित्रयम् । निरोधः प्रकृष्टसत्त्वस्याङ्गितया चेतसः परिणामः । ताभ्यां व्युत्थाननिरोधाभ्यां यौ जनितौ संस्कारौ तयोर्यथाक्रममभिभवप्रादुर्भावौ यदा भवतः । अभिभवो न्यैर्भूततया कार्यकरणासामर्थ्येनावस्थानम् । प्रादुर्भावो वर्तमानेऽध्वनि अभिव्यक्तरूपतयाऽऽविर्भावः । तदा निरोधेक्षणो चित्तस्योभयवृत्तित्वादन्ययो यः स निरोधपरिणाम उच्यते । अयमर्थः—यदा व्युत्थानसंस्काररूपो धर्मस्तिरोभूतो भवति, निरोधसंस्काररूपश्चाऽऽविर्भवति, धर्मिरूपतया च चित्तमुभयान्वयित्वेऽपि निरोधत्वनाऽवस्थितं प्रतीयते, तदा स निरोधपरिणामशब्देन व्यवहियते । चलत्वाद्गुणवृत्तस्य यद्यपि चेतसो निश्चलत्वं नास्ति तथाऽपि एवंभूतः परिणामः स्थैर्यमुच्यते ॥ ९ ॥

तस्यैव फलमाह—

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥

तस्य चेतस उक्तानिरोधसंस्कारप्रशान्तवाहिता भवति । परिहृतविक्षेपतया सदृशप्रवाहपरिणामि चित्तं भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

निरोधपरिणाममभिधाय समाधिपरिणाममाह—

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

सर्वार्थता च उत्वान्नानाविधार्थग्रहणं चित्तस्य विक्षेपो धर्माः । एकस्मिन्नेवाऽऽलम्बने सदृशपरिणामितैकाग्रता, साऽपि चित्तस्य धर्मः । तयोर्यथाक्रमं क्षयोदयौ सर्वार्थतालक्षणस्य धर्मस्य क्षयोऽत्यन्ताभिभव एकाग्रतालक्षणस्य धर्मस्य

१ ख. ग. योगाङ्गसि° । २ क. ख. °धलक्ष° । ३ ग. न्यूनतया । ४ ख. ग. °र्यस्य कारणेभ्योऽसामस्त्येना° । ५ ख. ग. °बाऽवस्थानम् । त° । ६ क. ख. °धलक्ष° । ७ ख. °तवृ° । ८ क. °यलक्षणवृ° । ९ ख. ग. °भयत्रान्वयित्वेनाव° । १० ख. ग. अस्यैव । ११ क. °तसो निरुक्ता° ।

प्रादुर्भावोऽभिव्यक्तिश्चित्तस्योद्भक्तसत्त्वस्यान्वयितयाऽवस्थानं समाधिपरिणाम इत्युच्यते । पूर्वस्मात्परिणामादस्यायं विशेषः—तत्र संस्कारलक्षणयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भावौ पूर्वस्य व्युत्थानसंस्काररूपस्य न्यग्भावः । उत्तरस्य निरोधसंस्काररूपस्योद्भवोऽनभिभूतत्वेनावस्थानम् । इह तु क्षयोदयाविति सर्वार्थतारूपस्य विक्षेपस्यात्यन्ततिरस्कारादनुत्पत्तिरतीतेऽध्वनि प्रवेशः क्षय एकाग्रतालक्षणस्य धर्मस्योद्भवो वर्तमानेऽध्वनि प्रकटत्वम् ॥ ११ ॥

तृतीयमेकाग्रतापरिणाममाह—

शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्त-
स्यैकग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

समाहितस्यैव चित्तस्यैकप्रत्ययो वृत्तिविशेषः शान्तोऽतीतमध्वानं प्रविष्टः । अपरस्तुदितो वर्तमानेऽध्वनि स्फुरितः । द्वावपि समाहितचित्तत्वेन तुल्यत्वेकरूपालम्बनत्वेन सदृशौ प्रत्ययावुभयत्रापि समाहितस्यैव चित्तस्यान्वयित्वेनावस्थानं, स एकाग्रतापरिणाम इत्युच्यते ॥ १२ ॥

चित्तपरिणामोक्तं रूपमन्यत्राप्यतिदिशन्नाह—

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्था-
परिणामो व्याख्याताः ॥ १३ ॥

एतेन त्रिविधेनोक्तेन चित्तपरिणामेन भूतेषु स्थूलसूक्ष्मेषु इन्द्रियेषु बुद्धिकर्मलक्षणभेदे-
नावस्थितेषु धर्मलक्षणावस्थाभेदेन त्रिविधः परिणामो व्याख्यातोऽवगन्तव्यः । अव-
स्थितस्य धर्मिणः पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरार्पितः परिणामः । यथा—मूललक्षणस्य धर्मिणः
पिण्डरूपधर्मपरित्यागेन घटरूपधर्मान्तरस्वीकारो धर्मपरिणाम इत्युच्यते । लक्षणपरिणामो
यथा—तस्यैव घटस्यानागताध्वपरित्यागेन वर्तमानाध्वस्वीकारः । तत्परित्यागेन चार्तीताध्व-
परिग्रहः । अवस्थापरिणामो यथा—तस्यैव घटस्य प्रथमद्वितीययोः सदृशयोः^३ क्षणयोरन्व-
यित्वेन । यतश्च गुणवृत्तिर्नापरिणममाना क्षणमप्यस्ति ॥ १३ ॥

ननु कोऽयं धर्मीत्याशङ्क्य धर्मिणो लक्षणमाह—

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ १४ ॥

शान्ता ये कृतस्वस्वव्यापारा अतीतेऽध्वनि अनुप्रविष्टाः, उदिता येऽनागतमध्वानं
परित्यज्यै वर्तमानेऽध्वनि स्वव्यापारं कुर्वन्ति, अव्यपदेश्या ये शक्तिरूपेण स्थिता

१ क. °कर्मन्तःकरण° । २ क. °पत्तिर्धर्मप° । ३ क. °योः कालरुह° । ४ ख.
°ज्य व्या° । ग. °ज्य स्ववा° ।

व्यपदेष्टुं न शक्यन्ते तेषां यथास्वं सर्वात्मकैत्वमित्येवमादयो नियतकार्यकारणरूपयोग्यतयाऽवच्छिन्ना शक्तिरेवेह धर्मशब्देनाभिधीयते । तं त्रिविधमपि धर्मं योऽनुपतति अनुवर्ततेऽन्वयित्वेन स्वी करोति स शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मात्युच्यते । यथा सुवर्णं रुचकरूपधर्मपरित्यागेन स्वस्तिकरूपधर्मान्तरपरिग्रहे सुवर्णरूपतयाऽनुवर्तमानं तेषु धर्मेषु कथंचिद्धिनेषु धर्मरूपतया सामान्यात्मना धर्मरूपतया विशेषात्मना स्थितमन्वयित्वेनावभासते ॥ १४ ॥

एकस्य धर्मिणः कथमनेके परिणामा इत्याशङ्कामपनेतुमाह—

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

धर्माणामुक्तलक्षणानां यः क्रमस्तस्य यत्प्रतिक्षणमन्यत्वं परिदृश्यमानं [तत्] परिणामस्योक्तलक्षणस्यान्यत्वे नानाविधत्वे हेतुर्लिङ्गं ज्ञापकं भवति । अयमर्थः—योऽयं नियतः क्रमो मृच्चूर्णान्मृत्पिण्डस्ततः कपालानि तेभ्यश्च घट इत्येवंरूपः परिदृश्यमानः परिणामस्यान्यत्वमावेदयति, तस्मिन्नेव धर्मिणि यो लक्षणपरिणामस्यावस्थापरिणामस्य वा क्रमः सोऽपि अनेनैव न्यायेन परिणामान्यत्वे गमकोऽवगन्तव्यः । सर्व एव भावा नियतेनैव क्रमेण प्रतिक्षणं परिणममानाः परिदृश्यन्ते । अतः सिद्धं क्रमान्यत्वात्परिणामान्यत्वम् । सर्वेषां चित्तादीनां परिणममानानां केचिद्धर्माः प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यन्ते । यथा सुखादयः संस्थानादयश्च । केचिच्चैकान्तेनानुमानगम्याः । यथा—धर्मसंस्कारशक्तिप्रभृतयः । धर्मिणश्च भिन्नाभिन्नरूपतया सर्वत्रानुगमः ॥ १५ ॥

इदानीमुक्तस्य संयमस्य विषयप्रदर्शनद्वारेण सिद्धीः प्रतिपादयितुमाह—

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

धर्मलक्षणावस्थाभेदेन यत्परिणामत्रयमुक्तं तत्र संयमात्तस्मिन्विषये पूर्वोक्तसंयमस्य कारणादतीतानागतज्ञानं योगिनः समधिरोविर्भवति । इदमत्र तात्पर्यम्—अस्मिन्धर्मिणि अयं धर्म इदं लक्षणमियमवस्थं चानागतादध्वनः समेत्य वर्तमानेऽध्वनि स्वं व्यापारं विधायातीतमध्वानं प्रविशतीत्येवं परिहृतविक्षेपतया यदा संयमं करोति तदा यकिंचिदनुत्पन्नमतिः क्लान्तं वा तत्सर्वं योगी जानाति । यतश्चित्तस्य शुद्धसत्त्वप्रकाशरूपत्वात्सर्वार्थग्रहणसामर्थ्यमविद्यादिभिर्विक्षेपैरपक्रियते । यदा तु तैस्तैरुपायैर्विक्षेपाः परिह्रियन्ते तदा निवृत्तमलस्येवाऽऽदर्शस्य सर्वार्थग्रहणसामर्थ्यमेकाग्रताबलादाविर्भवति ॥ १६ ॥

१ क. ग. 'कमि' । २ ख. 'मनुपातित्वे' । म. 'मनुयायित्वे' । ३ क. धर्मा । ४ क. म. च । ५ क. 'णम्यमा' । ६ क. 'णम्यमा' । ७ ख. 'लक्ष्यन्ते' । ८ क. 'था सर्वसं' । ९ क. म. 'माधिर्म' । १० ग. 'स्था वाऽना' । ११ ख. ग. 'रजसं परिह्रियते' ।

सिद्धयन्तरमाह—

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्त-
त्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥

शब्दः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यो नियतक्रमवर्णात्मा नियतैकार्थप्रतिपत्त्यवच्छिन्नः । यदि वा क्रमरहितः स्फोटत्मा शास्त्रसंस्कृतबुद्धिग्राह्यः । उभयथाऽपि पदरूपो वाक्यरूपश्च तयोरेकार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यात् । अर्थो जातिगुणक्रियादिः । प्रत्ययो ज्ञानं विषयाकारा बुद्धिवृत्तिः । एषां शब्दार्थज्ञानानां व्यवहार इतरेतराध्यासाद्भिन्नानामपि बुद्ध्येकरूपता-संपादनात्संकीर्णत्वम् । तथा हि—गामानयेत्युक्ते काश्चिद्गोलक्षणमर्थं गोत्वजात्यवच्छिन्नं सास्त्रादिमत्पिण्डरूपं शब्दं च तद्वाचकं ज्ञानं च तद्ग्राहकमभेदेनैवाध्यवस्यति, न त्वस्य गोशब्दो वाचकोऽयं गोशब्दस्य वाच्यस्तयोरिदं प्रहकं ज्ञानमिति भेदेन व्यवहरति । तथा हि—कोऽयमर्थः कोऽयं शब्दः किमिदं ज्ञानमिति पृष्टः सर्वत्रैकरूपमेवोत्तरं ददाति गौरिति । स यद्येकरूपतां न प्रतिपद्यते कथमेकरूपमुत्तरं प्रयच्छति । एकस्मिन्स्थिते योऽयं प्रविभाग इदं शब्दस्य तत्त्वं यद्वाचकत्वं नाम, इदमर्थस्य यद्वाच्यत्वमिदं ज्ञानस्य यत्प्रकाश-कत्वमिति प्रविभागं विधाय तस्मिन्प्रविभागे यः संयमं करोति तस्य सर्वेषां भूतानां मृग-पशुपक्षिसरीसृगादीनां यद्भूतं यः शब्दस्तत्र ज्ञानमुत्पद्यतेऽनेनैवाभिप्रायेणैतेन प्राणिनाऽयं शब्दः समुच्चारित इति सर्वं जानाति ॥ १७ ॥

सिद्धयन्तरमाह—

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥

द्विविधाश्चित्तस्य वासनारूपाः संस्काराः । केचित्स्मृतिमात्रोत्पादनफलाः, केचिज्जा-त्यायुर्भोगलक्षणविपाकहेतवः, यथा धर्माधर्मरूपाः । तेषु संस्कारेषु यदा संयमं करोति एवं मया सोऽर्थोऽनुभूत एवं मया सा क्रिया निष्पादितेति पूर्ववृत्तमनुसंधानो भावैव-नेव प्रबोधकमन्तरेणोद्बुद्धसंस्कारः सर्वमतीतं स्मरति । क्रमेण साक्षात्कृतेषूद्बुद्धेषु संस्का-रेषु पूर्वजन्मानुभूतानपि जात्यादीन्प्रत्यक्षेण पश्यति ॥ १८ ॥

सिद्धयन्तरमाह—

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

प्रत्ययस्य परचित्तस्य केनचिन्मुखरागादिना लिङ्गेन गृहीतस्य यदा संयमं करोति

तदा परकीयचित्तस्य ज्ञानमुत्पद्यते सरागमस्य चित्तं विरागं वेति । परचित्तगतानपि धर्माज्ञानातीत्यर्थः ॥ १९ ॥

अस्यैव परचित्तज्ञानस्य विशेषमाह—

न तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ॥ २० ॥

तस्य परस्य यच्चित्तं तत्सालम्बनं स्वकीयेनाऽऽलम्बनेन सहितं न शक्यते ज्ञातुमालम्बनस्य केनचिद्विज्ञेनाविषयीकृतत्वात् । लिङ्गाच्चित्तमात्रं परस्यावगतं ननु नीलविषयमस्य चित्तं पीतविषयमिति वा । यच्च न गृहीतं तत्र संयमस्य कर्तुमशक्यत्वान्न भवति परचित्तस्य यो विषयस्तत्र ज्ञानम् । तस्मात्परकीयचित्तं नाऽऽलम्बनसहितं गृह्यते, तस्याऽऽलम्बनस्यागृहीतत्वात् । चित्तधर्माः पुनर्गृह्यन्त एव । यदा तु किमनेनाऽऽलम्बितमिति प्रणिधानं करोति तदा तत्संयमात्तद्विषयमपि ज्ञानमुत्पद्यत एव ॥ २० ॥

सिद्धयन्तरमाह—

कायरूपसंयमात्तद्वाह्यशक्तिस्तम्भे चक्षु-
ष्प्रकाशासंयोगेऽन्तर्धानम् ॥ २१ ॥

कायः शरीरं तस्य रूपं चक्षुर्ग्राह्यो गुणस्तस्मिन्नस्यस्मिन्काये रूपमिति संयमात्तस्य रूपस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वरूपा या शक्तिस्तस्याः स्तम्भे भावनावशात्प्रतिबन्धे चक्षुष्प्रकाशासंयोगे चक्षुषः प्रकाशः सत्त्वधर्मस्तस्यासंयोगे तद्ग्रहणव्यापाराभावे योगिभोऽन्तर्धानं भवति, न केनचिदसौ दृश्यत इत्यर्थः । एतेनैव रूपाद्यन्तर्धानोपायप्रदर्शनेन शब्दादीनां श्रोत्रादिग्राह्याणामन्तर्धानमुक्तं वेदितव्यम् ॥ २१ ॥

सिद्धयन्तरमाह—

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमा-
दपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥ २२ ॥

आयुर्विपाकं यत्पूर्वकृतं कर्म तद्विप्रकारं सोपक्रमं निरुपक्रमं च । तत्र सोपक्रमं यत्फलजननायोपक्रमेण कार्यकरणभिमुख्येन सह वर्तते । यथोष्णप्रदेशे प्रसारितमार्द्रवासः शीघ्रमेव शुष्यति । उक्तरूपविपरीतं निरुपक्रमं यथा तदेवाऽऽर्द्रवासः संवर्तितमनुष्णदेशे चिरेण शुष्यति । तस्मिन्द्विविधे कर्मणि यः संयमं करोति किं कर्म शीघ्रविपाकं चिरविपाकं वा, एवं ध्यानदाढ्यादपरान्तज्ञानमस्योत्पद्यते । अपरान्तः शरीरवियोगस्त-

१ क. °षज्ञानमा° । २ ख. °ङ्गाद्धि चित्त° । ३ क. ग. °र्थः ॥ २१ ॥ एतेन शब्दाद्यन्तर्धानमुक्तम् ॥ २२ ॥ ए° । ४ ख. ग. °र्थकार° । ५ क. किं मम क° ।

स्मिञ्ज्ञानममुष्मिन्कालेऽमुष्मिन्देशे मम शरीरवियोगो भविष्यतीति निःसंशयं जानाति ।
 अरिष्टेभ्यो वा । अरिष्टानि त्रिविधानि आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदेन । तत्राऽऽ-
 ध्यात्मिकानि पिहितकर्णः कोष्ठस्य वायोर्घोषं न शृणोतीत्येवमादीनि । आधिभौतिकानि
 अकस्माद्विकृतपुरुषदर्शनादीनि । आधिदैविकानि अक्काण्ड एव द्रष्टुमशक्यस्वर्गादिपदार्थ-
 दर्शनादीनि । तेभ्यः शरीरवियोगकालं जानाति । यद्यपि अयोगिनामप्यरिष्टेभ्यः प्रायेण
 तज्ज्ञानमुत्पद्यते, तथाऽपि तेषां सामान्याकारेण तत्संशयरूपं, योगिनां पुनर्नियतदेशका-
 लतया प्रत्यक्षवदव्यभिचारि ॥ २२ ॥

पारिकर्मनिष्पादिताः सिद्धीः प्रतिपादयितुमाह—

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २३ ॥

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षासु यो विहितसंयमस्तस्य बलानि मैत्र्यादीनां संबन्धीनि प्रादु-
 र्भवन्ति । मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षास्तथाऽस्य प्रकर्षं गच्छन्ति यथा सर्वस्य भिन्नत्वादेकमयं
 प्रतिपद्यते ॥ २३ ॥

सिद्धयन्तरमाह—

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २४ ॥

हस्यादिसंबन्धिषु बलेषु कृतसंयमस्य तद्बलानि हस्यादिबलानि आविर्भवन्ति ।
 तदयमर्थः—यस्मिन्हस्तिबले वायुवेगे सिंहवीर्ये वा तन्मयीभावेनायं संयमं करोति तैत्त-
 त्सामर्थ्ययुक्तं सत्त्वमस्य प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

सिद्धयन्तरमाह—

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यव-
 हितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २५ ॥

प्रवृत्तिर्विषयवती ज्योतिष्मती च प्रागुक्ता तस्या योऽसावालोकः सात्त्विकप्रकाश-
 प्रसरस्तस्य निखिलेषु विषयेषु न्यासात्तद्वासितानां विषयाणां भावनात्सान्तःकरणेषु इन्द्रि-
 येषु प्रकृष्टशक्तिमापन्नेषु सूक्ष्मस्य परमाण्वादेर्व्यवहितस्य भूम्यन्तर्गतस्य निधानादेर्विप्रकृष्टस्य
 मेर्वपरपार्श्ववर्तिनो रसायनादेर्ज्ञानमुत्पद्यते ॥ २५ ॥

एतत्समानवृत्तान्तं सिद्धयन्तरमाह—

भुवनज्ञानं सूर्यसंयमात् ॥ २६ ॥

सूर्ये प्रकाशमये यः संयमं करोति तस्य सप्तसु भूर्भुवःस्वःप्रभृतिषु लोकेषु यानि

१ ख. °निष्पन्नभूतां सिद्धिं प्र° । ग. °निष्पन्नभूताः । २ ख. °वस्यापि मि° । ३ ख.
 °दिकं संप° । ग. °दिकं संप° । ४ ख. ग. °वेन सं° । ५ ख. तत्सर्वं सामर्थ्ययुक्तत्वात्सत्त्वस्य ।
 ग. तत्सर्वं सामर्थ्ययुक्तत्वात्सर्वमस्य । ६ ख. सूर्यप्रकाशमये ।

भुवनानि तत्तत्संनिवेशभाञ्जि पुराणि तेषु यथावदस्य ज्ञानमुत्पद्यते । पूर्वस्मिन्सूत्रे सात्त्विकप्रकाश आलम्बनतयोक्त इह तु भौतिक इति विशेषः ॥ २६ ॥

भौतिकप्रकाशालम्बनद्वारेणैव सिद्ध्यन्तरमाह—

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥

ताराणां ज्योतिषां यो व्यूहो विशिष्टः संनिवेशस्तस्य चन्द्रे कृतसंयमस्य ज्ञानमुत्पद्यते । सूर्यप्रकाशेन हततेजस्कत्वात्ताराणां सूर्यसंयमात्तज्ज्ञानं न शक्नोति भवितुमिति पृथग्गुणयोऽभिहितः ॥ २७ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २८ ॥

ध्रुवे निश्चले ज्योतिषां प्रधाने कृतसंयमस्य तासां ताराणां या गतिः प्रत्येकं नियतकाला नियतदेशा च तस्या ज्ञानमुत्पद्यते । इयं ताराऽयं ग्रहं इयता कालेनामुं राशिभिर्दं नक्षत्रं यास्यतीति सर्वं जानोति । इदं कालज्ञानमस्य फलमित्युक्तं भवति ॥ २८ ॥

बाह्याः सिद्धीः प्रतिपाद्याऽऽन्तराः सिद्धीः प्रतिपादयितुमुपक्रमते—

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २९ ॥

शरीरमध्यवर्ति नाभिसंज्ञकं यत्षोडशारं चक्रं तस्मिन्कृतसंयमस्य योगिनः कायगतो योऽसौ व्यूहो विशिष्टरसमलधातुनाड्यादीनामवस्थानं तत्र ज्ञानमुत्पद्यते । इदमुक्तं भवति— नाभिचक्रं शरीरमध्यवर्ति सर्वतः प्रसृतानां नाड्यादीनां मूलभूतमतस्तत्र कृतावधानस्य समग्रसंनिवेशो यथावदाभाति ॥ २९ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥

कण्ठे गले कूपः कण्ठकूपः, जिह्वामूले जिह्वातन्तोरधस्तात्कूप इव कूपो गर्ताकारः प्रदेशः प्राणादेर्यत्संस्पर्शाक्षुत्पिपासादयः प्रादुर्भवन्ति तस्मिन्कृतसंयमस्य योगिनः क्षुत्पिपासादयो निवर्तन्ते । घण्टिकाधस्तात्स्रोतसा धार्यमाणे तस्मिन्भाविते भवत्येवंविधा सिद्धिः ॥ ३० ॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३१ ॥

कण्ठकूपस्याधस्ताद्या कूर्माख्या नाडी तस्यां कृतसंयमस्य चेतसः स्थैर्यमुत्पद्यते ।

१ ख. ग. तत्सं । २ क. स्थानानि । ३ ख. ग. °स्तस्मिन्चन्द्रे । ४ ग. °थगयमुपा° । ५ ग. °नार्तीति सूत्रार्थः । इ° । ६ क. ख. °नस्य । ७ क. ख. °लमुक्तं । ८ ख. °ह्वातोऽध° । ९ ख. ग. °स्ताद्दृढा कूर्° ।

तत्स्थानमनुप्रविष्टस्य चञ्चलता न भवतीत्यर्थः । यदि वा कायस्य स्थैर्यमुत्पद्यते न केन-
चित्स्पन्दयितुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

सिद्धयन्तरमाह—

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥

शिरःकपाले ब्रह्मरन्ध्राख्यं छिद्रं प्रकाशाधारत्वाज्ज्योतिः । यथा गृहाभ्यन्तरस्थस्य मणेः
प्रसरन्ती प्रभा कुञ्चिताकारेव सर्वप्रदेशे संघटते तथा हृदयस्थः सात्त्विकः प्रकाशः प्रसू-
तस्तत्र संपिण्डितत्वं भजते । तत्र कृतसंयमस्य ये द्यावापृथिव्योरन्तरालवर्तिनः सिद्धा
दिव्याः पुरुषास्तेषामितरप्राणिभिरदृश्यानां तस्य दर्शनं भवति । तान्पश्यति तैश्च स संभौ-
षत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

सर्वज्ञत्व उपायमाह—

प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥ ३३ ॥

निमित्तानपेक्षं मनोमात्रजन्यमविसंवादकं द्रागुत्पद्यमानं ज्ञानं प्रातिभा । तस्यां संयमे
क्रियमाणे प्रातिभं विवेकख्यातेः पूर्वभावि तारकं ज्ञानमुदेति । ययोदेष्यति सवितरि पूर्वं
प्रभा प्रादुर्भवति तद्वद्विवेकख्यातेः पूर्वं तारकं सर्वविषयं ज्ञानमुत्पद्यते । तस्मिन्सति संय-
मान्तरानपेक्षः सर्वं जानातीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

सिद्धयन्तरमाह—

हृदये चित्तसंवित् ॥ ३४ ॥

हृदयं शरीरस्य प्रदेशविशेषस्तस्मिन्बोधोमुखस्वरूपपुण्डरीकाभ्यन्तरेऽन्तःकरणसत्त्वस्य
स्थानं तत्र कृतसंयमस्य स्वपरचित्तज्ञानमुत्पद्यते । स्वचित्तगताः सर्वा वासनाः परचित्तग-
तांश्च रागादीञ्जानातीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

सिद्धयन्तरमाह—

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषा-
द्भोगः परार्थान्यस्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥३५॥

सत्त्वं प्रकाशसुखात्मकः प्राधानिकः परिणामविशेषः । पुरुषो भोक्ताऽधिष्ठातृरूपः ।
तयोरत्यन्तासंकीर्णयोर्भोग्यभोक्तरूपत्वाच्चेतनाचेतनत्वाच्च भिन्नयोर्यः प्रत्ययस्याविशेषो
भेदेनाप्रतिभासनं तस्मात्सत्त्वस्यैव कर्तृताप्रत्ययेन या सुखदुःखसंवित्स भोगः । सत्त्वस्य
स्वार्थनैरपेक्ष्येण परार्थः पुरुषार्थनिमित्तस्तस्मादन्यो यः स्वार्थः पुरुषस्वरूपमात्रालम्बनः

१ ख. ग. काये । २ ख. °ञ्जिकाविवरप्रदेशैः संघटते । ग. °ञ्जिहाविवरप्रदेशे संघटते ।
३ ग. °भाष्यत । ४ ख. ग. °पायान्तरमा° ।

परित्यक्ताहंकारसत्त्वे या चिच्छायासंक्रान्तिस्तत्र कृतसंयमस्य पुरुषविषयं ज्ञानमुत्पद्यते ।
तत्र तदेवंरूपं स्वात्मन्वनं ज्ञानं सत्त्वनिष्ठंः पुरुषो जनौति न पुनः पुरुषो ज्ञाता ज्ञानस्य
विषयभावमापद्यते । ज्ञेयत्वापत्तेर्ज्ञातृज्ञेययोश्चात्यन्तविरोधात् ॥ ३५ ॥

अस्यैव संयमस्य फलमाह—

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥ ३६ ॥

ततः पुरुषसंयमादभ्यस्यमानादव्युत्थितस्यापि ज्ञानानि जायन्ते । तत्र प्रातिभं पूर्वोक्तं
ज्ञानं तस्याऽऽविर्भावात्सूक्ष्मादिकमर्थं पश्यति । श्रावणं श्रोत्रेन्द्रियजं ज्ञानं तस्माच्च प्रकृष्टा-
दिव्यं दिवि भवं शब्दं जानाति । वेदना स्पर्शेन्द्रियजं ज्ञानं वेद्यतेऽनयेति कृत्वा तान्त्रिक्या
संज्ञया व्यवहियते । तस्मादिव्यस्पर्शविषयं ज्ञानं समुपजायते । आदर्शश्चक्षुरिन्द्रियजं
ज्ञानम् । आ समन्ताद्दृश्यतेऽनुभूयते रूामनेनेति कृत्वा, तस्य प्रकर्षादिव्यं रूपज्ञानमुत्प-
द्यते । आस्वादो रसनेन्द्रियजं ज्ञानम् । आस्वाद्यतेऽनेनेति कृत्वा, तस्मिन्प्रकृष्टे दिव्ये रसे
संविदुपजायते । वार्ता गन्धसंवेत् । वृत्तिशब्देन तान्त्रिक्या परिभाषया घ्राणेन्द्रियमुच्यते ।
वर्तते गन्धविषय इति कृत्वा, वृत्तेर्घ्राणेन्द्रियाऽजाता वार्ता गन्धसंवेत् । तस्यां प्रकृष्य-
माणायां दिव्यगन्धोऽनुभूयते ॥ ३६ ॥

एतेषां फलविशेषाणां विशेषविभागमाह—

ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३७ ॥

ते प्राक्प्रतिपादिताः फलविशेषाः समाधेः प्रकर्षं गच्छत उपसर्गा उपद्रवा विघ्नकारिणः ।
तत्र हर्षविस्मयादिकरणेन समाधिः शिथिली भवति । व्युत्थाने तु पुनर्भवहारदशायां
विशिष्टफलदायकत्वात्सिद्धयो भवन्ति ॥ ३७ ॥

सिद्धयन्तरमाह—

बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च

चित्तस्य परशरीरावेशः ॥ ३८ ॥

व्यापकत्वादात्माचित्तयोर्नियतकर्मवशादेव शरीरान्तर्गतयोर्भोक्तृभोग्यभावेन यत्संवेदनमु-
पजायते स एव शरीरे बन्ध इत्युच्यते । तद्यदा समाधिवशाद्बन्धकारणं धर्माधर्माख्यं
शिथिलं भवति तानवमापद्यते । चित्तस्य च योऽसौ प्रचारो हृदयप्रदेशादिन्द्रियद्वारेण
विषयाभिमुख्येन प्रसरस्तस्य संवेदनं ज्ञानमियं चित्तवहा नाडी, अनया चित्तं वहति,

१ म. तदे । २ क. 'निष्ठं पु' । ३ क. 'नातीत्यर्थः । न ४ क. ख. 'कृष्टं दिव्यं ।
५ ख. दिव्यरसं । ६ ख. ग. 'विष्टिः । वृ° । ७ क. 'ति वृ° । ८ ख. ग. 'वितिः । त° ।
९ क. विशेषवि° ।

इयं च रसप्राणादिग्रहाभ्यो नाडीभ्यो त्रिलक्षणेति, स्वपरशरीरयोर्बदा संचारं जानाति । तदा परकीयं शरीरं मृतं जीवच्छरीरं वा चित्तसंचारद्वारेण प्रविशति । चित्तं परशरीरे प्रविशदिन्द्रियाण्यपि अनुवर्तन्ते मधुकरराजमिव भ्रूमक्षिकाः । अथ परशरीरप्रविष्टो योगी स्वशरीरवृत्तेर्न व्यवहरति । यतो व्यापकयोश्चित्तपुरुषयोर्भोगसंकोचे कारणं कर्म तच्चेत्समाधिना क्षिप्तं तदा स्वातन्त्र्यात्सर्वत्रैव भोगनिष्पत्तिः ॥ ३८ ॥

सिद्धयन्तरमाह—

उदानजयाज्जलपङ्कण्टादिष्व-
सङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ३९ ॥

समस्तानामिन्द्रियाणां तुषज्वालावस्था युगपदुत्थिता वृत्तिः सा जीवनशब्दाद्या । तस्याः क्रियाभेदात्प्राणापानादिसंज्ञाभिर्व्यपदेशः । तत्र हृदयान्मुखनासिकाद्वारेण वायोः प्रणयनात्प्राण इत्युच्यते । नाभिदेशात्पादाङ्गुष्ठपर्यन्तमपनयनादपानः । नाभिदेशं परिवेष्टय समन्तान्नयनात्समानः । कृकाटिकादेशादा शिरोवृत्तेरुन्नयनादुदानः । व्याप्य नयनात्सर्व-शरीरव्यापी व्यानः । तत्रोदानस्य संयमद्वारेण जघादितरेषां वायूनां निरोधादूर्ध्वगतिश्चेन जले महानद्यादौ महति वा कर्दमे तीक्ष्णेषु कण्टकेषु वा न सज्जतेऽतिलघुत्वात् । तूलपि-पहवज्जलदौ मज्जिनोऽप्युद्गच्छतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

सिद्धयन्तरमाह—

समानजयात्प्रज्वलनम् ॥ ४० ॥

अग्निमावेष्टय व्यवस्थितस्य समानाख्यस्य वायोर्जयात्संयमेन वशीकारान्निरोवरग-स्याग्नेरुद्भूतत्वात्तेजसा प्रज्वलन्नित्र योगी प्रतिभाति ॥ ४० ॥

सिद्धयन्तरमाह—

श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम् ॥ ४१ ॥

श्रोत्रं शब्दग्राहकमाहंकारिकमिन्द्रियम् । आकाशं व्योम शब्दतन्मात्रकार्यम् । तयोः सबन्धो देशदेशिभावलक्षणस्तस्मिन्कृतसंयमस्य योगिनो दिव्यं श्रोत्रं प्रवर्तते, युगपत्सूक्ष्म-व्यवहितविप्रकृष्टशब्दग्रहणसमर्थं भवतीत्यर्थः । ४१ ॥

सिद्धयन्तरमाह—

कायाकाशयोः संबन्धसंयमाल्लघुतू-
लसमापत्तेश्चाऽऽकाशगमनम् ॥ ४२ ॥

कायः पाञ्चभौतिकं शरीरं तस्याऽऽकाशेनावकाशदीयिकेन यः संबन्धस्तत्र

१ ख. ग. च पा' । २ क. 'यं मृ' । ३ क. 'त्तं च प' । ४ क. मक्षि' । ५ ख. ग. ततः । ६ क. 'न सर्वं व्य' । ७ ग. कर्माभूतत्वे' । ८ ख. 'लाश्वानिपुञ्जंस्तदुपरिः' तरचेव गच्छ' । ९ ख. देशादिभागत्' । १० ख. ग. 'दानाद्यः सं' ।

संयमं विधाय लघुनि तूलादौ समापत्तिं तन्मयीभावलक्षणां च विधाय प्राप्तातिलघुभावो योगी प्रथमं यथारुचि जले संचरन्क्रमेणोर्णनाभतन्तुजालेन संचरमाण आदित्यरश्मिभ्यश्च विहरन्त्यथेष्टमाकाशेन गच्छति ॥ ४२ ॥

सिद्धयन्तरमाह—

बहिरकल्पिता वृत्तिर्भहाविदेहा
ततः प्रकाशांबरंक्षयः ॥ ४३ ॥

शरीराह्वरिर्ह्या मनसः शरीरनैरेक्ष्येण वृत्तिः सा महाविदेहा नाम विगतशरीराहंकार-
दार्ढ्यद्वारेणोच्यते । ततस्तस्यां कृतासंयमात्प्रकाशावरणक्षयः सात्त्विकस्य चित्तस्य यः प्रका-
शस्तस्य यदावरणं क्लेशकर्मादि तस्य क्षयः प्रविलयो भवति । अयमर्थः—शरीराहंकारे
सति या मनसो बहिर्वृत्तिः सा कल्पितेत्युच्यते । यदा पुनः शरीराहंकारभावं परित्यज्य
स्वातन्त्र्येण मनसो वृत्तिः साऽकल्पिता, तस्यां संयमाद्योगिनः सर्वे चित्तमलाः क्षीयन्ते ॥ ४३ ॥

तदेवं पूर्वोन्तांवेषयाः परान्तांवेषया मध्यभवाश्च सिद्धीः प्रातंपाद्यानन्तर भुवनज्ञानाद-
रूपा बह्याः कायव्यूहादिरूपा अभ्यन्तराः परिकर्मनिष्पन्नभूताश्च भैत्र्यादिषु बलानीत्येव-
माद्याः समाध्युपयोगिनीश्चान्तःकरणबहिःकरणलक्षणेन्द्रियभवाः प्राणादिवायुभवाश्च सिद्धी-
श्चित्तदब्ध्यात्समाधौ समाश्वासोत्पत्तये प्रतिपाद्येदानां स्वदर्शनोपयोगिसबीजनिर्बीजसमाधि-
सिद्धये विविधोपायप्रदर्शनायाऽऽह—

स्थूलसूक्ष्मरूपसूक्ष्मान्वयार्धवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ४४ ॥

पञ्चानां पृथिव्यादीनां भूतानां ये पञ्चावस्थाविशेषरूपा धर्माः स्थूलत्वादयस्तत्र
कृतसंयमस्य भूतजयो भवति । भूतानि अस्य दृश्यानि भवन्तीत्यर्थः । तथाहि—भूतानां
परिदृश्यमानं विशिष्टाकारवर्तथूलरूपं, स्वरूपं चैषां यथाक्रमं कार्यं गन्धस्नेहोष्णताप्रे-
रणावकाशदानलक्षणं, सूक्ष्मं च यथाक्रमं भूतानां कारकत्वेन व्यवस्थितानि गन्धादि-
तन्मात्राणि । अन्वयिनो गुणाः प्रकाशप्रवृत्तिरिथितिरूपतया सर्वत्रैवान्वयित्वेन समुप-
लभ्यन्ते । अर्धवत्त्वं तेष्वेव गुणेषु भोगापवर्गसंपादनाख्या शक्तिः । तदेवं भूतेषु पञ्चसू-
क्ष्मलक्षणावर्थोभिन्नेषु प्रत्यवस्थं संयमं कुर्वन्योगी भूतजयी भवति । तद्यथा—प्रथमं

१ ग. 'पत्तिस्तन्मयीभावलक्षणा तां च । २ क. 'गताहंकारकार्थवेगोच्यं । ३ क.
'रादहं । ४ ख. 'ष्वन्दभू' । ग. 'ष्वन्दरुणाने' । ५ ख. 'कारंस्थूलरूपं चै' । ६ ग. 'वद्रूपं
स्थूलं स्व' । ७ क. 'णभेदेन । ८ ख. ग. 'मितं । ९ ख. 'लक्षयन्ते । १० क. 'कर्मलं ।
११ ग. 'स्थावच्छिन्ने' । १२ ग. भूतयो ।

स्थूलरूपे संयमं विधाय तदनु स्वरूप इत्येवं क्रमेण तस्य कृतसंयमस्य संकल्पानुविधा-
यिभ्यो वत्सानुसारिण्य इव गावो भूतप्रकृतयो भवन्ति ॥ ४४ ॥

तस्यैव भूतजयस्य फलमाह—

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च ॥ ४५ ॥

अणिमा परमाणुरूपतापत्तिः । महिमा महत्त्वम् । लघिमा तूलपिण्डबलघुत्वप्राप्तिः ।
गरिमा गुरुत्वम् । प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण चन्द्रादिस्पर्शनशक्तिः । प्राकाम्यमिच्छानभिघातः ।
शरीरान्तःकरणेश्वरत्वमीशित्वम् । सर्वत्र प्रभविष्णुता वशित्वं, सर्वाण्येव भूतानि अनु-
गामित्वात्तदुक्तं नातिक्रामन्ति । यत्र कामावसायो यस्मिन्विषयेऽस्य काम इच्छा भवति त
(य)स्मिन्विषये योगिनो व्यवसायो भवति तं विषयं स्वीकारद्वारेणाभिलाषसमाप्तिपर्यन्तं
नयन्तीत्यर्थः । त एतेऽणिमाद्याः समाध्युपयोगिनो भूतजयाद्योगिनः प्रादुर्भवन्ति । यथा
परमाणुत्वं प्राप्तो वज्रादीनामप्यन्तः प्रविशति । एवं सर्वत्र योज्यम् । त एतेऽणिमादयोऽष्टौ
गुणा महासिद्धय उच्यन्ते । कायसंपदद्वक्ष्यमाणा तां प्राप्नोति । तद्धर्मानभिघातश्च तस्य
कायस्य ये धर्मा रूपाद्यस्तेषामनभिघातो नाशो न कुतश्चिद्भवति । नास्य रूपमग्निर्दहति
न वायुः शोषयतीत्यादि योज्यम् ॥ ४५ ॥

कायसंपदमाह—

रूपलावण्यबलवज्रसंहर्जनत्वानि कायसंपत् ॥ ४६ ॥

रूपलावण्यबलानि प्रसिद्धानि । वज्रसंहर्जनत्वं वज्रवत्कठिना संहतिरस्य शरीरे भव-
तीत्यर्थः । इति कायस्याऽऽविर्भूतगुणसंपत् ॥ ४६ ॥

एवं भूतजयमभिधाय प्रसभूमिकैविशेषस्येन्द्रियजयमाह—

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥ ४७ ॥

ग्रहणमिन्द्रियाणां विषयाभिमुखी वृत्तिः । स्वरूपं सामान्येन प्रकाशकत्वम् । अस्मिताऽ-
हंकारानुगमः । अन्वयार्थवत्त्वे पूर्ववत् । एतेषामिन्द्रियाणामवस्थापञ्चके पूर्ववत्संयमं कृत्वे-
न्द्रियजयी भवति ॥ ४७ ॥

तस्य फलमाह—

ततो मनोजवित्त्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४८ ॥

शरीरस्य मनोवदनुत्तमगतिलाभो मनोजवित्त्वम् । कायनिरपेक्षाणामिन्द्रियाणां

१ क. सूक्ष्मरूप । २ क. 'ल्यार्थवि' । ३ क. भवन्तीत्यर्थः । ४ क. 'नोऽप्यव' । ५
क. स्व. 'यतीत्य' । ६ ग. 'गिभू' । ७ ख. 'नत्वादीनि । ग. 'नानानि । ८ ख. म. 'ननं व' ।
९ ग. 'मिकस्ये' । १० क. 'कायामिन्द्रि' । ११ ख. ग. 'शत्व'

त्तिलाभो विकरणभावः । सर्ववशित्वं प्रधानजयः । एताः सिद्धयो जितेन्द्रियस्य प्रादु-
वन्ति । ताश्चास्मिञ्शास्त्रे मधुप्रतीका इत्युच्यन्ते । यथा मधुन एकदेशोऽपि स्वदत एवं
त्येकमेताः सिद्धयः स्वदन्त इति मधुप्रतीकाः ॥ ४८ ॥

इन्द्रियजयमभिधायान्तःकरणजयमाह—

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावा-
धिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४९ ॥

तस्मिंश्चुद्धे सात्त्विके परिणामे कृतसंयमस्य या सत्त्वपुरुषयोरुत्पद्यते विवेकख्याति-
गुणानां कर्तृत्वाभिमानशिथिलीभावरूपौ तन्माहात्म्यात्तत्रैव स्थितस्य योगिनः सर्वभा-
वाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च सर्वैर्धैर्भवति । सर्वेषां गुणपरिणामानां भावानां स्वामिवदा-
क्रमणं सर्वभावाधिष्ठातृत्वं, तेषामेव च शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मित्वेनावस्थितानां यथा-
वद्विवेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्वम् । एषां चास्मिञ्शास्त्रे परस्यां वशीकारसंज्ञायां प्राप्तायां विशोका
नाम सिद्धिरित्युच्यते ॥ ४९ ॥

क्रमेण भूमिकान्तरमाह—

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ५० ॥

एतस्यामपि विशोकायां सिद्धौ यदा वैराग्यमुत्पद्यते योगिनस्तदा तस्माद्दोषाणां रागा-
दीनां यद्वीजमविद्यादयस्तस्य क्षये निर्मूलने कैवल्यमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः पुरुषस्य
गुणानामधिकारपरिसमाप्तौ स्वरूपप्रतिष्ठत्वम् ॥ ५० ॥

आस्मिन्नेव समाधौ स्थित्युपायमाह—

स्वाम्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥ ५१ ॥

चत्वारो योगिनो भवन्ति । तत्राभ्यासवान्द्रवृत्तमात्रज्योतिः प्रथमः । ऋतंभरप्रज्ञो
द्वितीयः । भूतेन्द्रियजयी तृतीयः । अतिक्रान्तभावनीयश्चतुर्थः । तत्र चतुर्थस्य(श्च)
समाधेः प्राप्तसप्तविधंप्रान्तभूमिप्रज्ञो भवति । ऋतंभरप्रज्ञस्य द्वितीयां मधुमतीसंज्ञां भूमिकां
साक्षात्कुर्वतः स्वामिनो देवा उपनिमन्त्रयितारो भवन्ति । दिव्यस्त्रीरसायनादिकं दौक-
यन्ति । तस्मिन्नुपनिमन्त्रणे नानेन सङ्गः कर्तव्यः । नापि स्मयः । सङ्गकरणे पुनर्विषय-
भोगे पतति । स्मयकरणे कृतकृत्यमात्मानं मन्यमानो न समाधावुत्सहते । अतः सङ्गस्मय-
योस्तेन वर्जनं कर्तव्यम् ॥ ५१ ॥

१ क. 'स्मिन्नुद्धेः सा । २ क. 'ते साऽन्यताख्यातिः । गुणा' । ३ क. 'पात्तन्मा । स्व.
'पात्तन्तादात्म्या' । ४ ग. 'माधिर्भ' । ५ क. 'पनिष्ठ' । ६ क. ग. 'मः । कृतान्तर' । ७ क.
'धभूमिप्रत्ययस्यान्त्यां म' । ग. 'धभूमिप्रज्ञस्यान्त्यां म' । ८ ख. 'ति' । तत्र 'ऋ' । ९ क.
'स्त्रीवसना'

अस्यामेव फलभूतायां विवेकख्यातौ पूर्वोक्तसंयमव्यतिरिक्तमुपायान्तरमाह —

क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकज्ञं ज्ञानम् ॥ ५२ ॥

क्षणः सर्वान्यः कालावयवो यस्य कैलाः प्रभवितुं न शक्यन्ते । तथाविधानां काल-
क्षणानां यः क्रमः पौर्वापर्येण परिणामस्तत्र संयमात्प्रागुक्तं विवेकज्ञं ज्ञानमुत्पद्यते । अय-
मर्थः—अयं कालक्षणोऽमुष्मात्कालक्षणादुत्तरोऽयमस्मात्पूर्वं इत्येवंविधे क्रमे कृतसंयमस्या-
त्यन्तसूक्ष्मेऽपि क्षणक्रमे यदा भवति साक्षात्कारस्तदाऽन्यदपि सूक्ष्मं महदादि साक्षात्करो-
तीति विवेकज्ञानोत्पत्तिः ॥ ५२ ॥

अस्यैव संयमस्य विषयविवेकोपेक्षेपणायाऽऽह—

**जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदा-
तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥ ५३ ॥**

पदार्थानां भेदहेतवो जातिलक्षणदेशा भवन्ति । क्वचिद्भेदहेतुर्जातिः, यथा गौरियं
महिषीऽयमिति । जात्या तुल्ययोर्लक्षणं भेदहेतुः, इयं कर्बुरेयमरुणेति । जात्या लक्षणेन
चाभिन्नयोर्भेदहेतुर्देशो दृष्टः, यथा तुर्षपरिमाणयोरासलंकयोर्भिन्नदेशस्थितयोः । यत्र पुन-
र्भेदोऽवधारयितुं न शक्यते यथैकदेशस्थितयोः शुक्लयोः पार्थिवयोः परमाण्वोस्तथाविधे
विषये भेदाय कृतसंयमस्य भेदेन ज्ञानमुत्पद्यते तदा तदभ्यासात्सूक्ष्माप्यपि तत्त्वानि भेदेन
प्रतिपद्यते । एतदुक्तं भवति—यत्र केनचिदुपायेन भेदो नावधारयितुं शक्यस्तत्र संयमा-
द्वयत्वेव भेदप्रतिपत्तिः ॥ ५३ ॥

सूक्ष्माणां तत्त्वानामुक्तस्य विवेकजन्यज्ञानस्य संज्ञाविषयस्वाभाव्यं व्याख्यातुमाह —

**तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं
चेति विवेकज्ञं ज्ञानम् ॥ ५४ ॥**

उक्तसंयमबलादन्यायां भूमिकायामुत्पन्नं ज्ञानं तारयत्यगधात्संसारसागराद्योगिन-
मित्यान्वर्त्तिका संज्ञया तारकमित्युच्यते । अस्य विषयमाह—सर्वविषयमिति ।
सर्वाणि तत्त्वानि महदानीनि विषयो यस्येति सर्वविषयम् । स्वभावश्चास्य सर्व-
थाविषयत्वम् । सर्वाभिरवरथाभिः स्थूलसूक्ष्मादिभेदेन तेस्तैः परिणामैः सर्वेण प्रकारेणा-
वरथितानि तत्त्वानि विषयो यस्येति सर्वथाविषयम् । स्वभावान्तरमाह—अक्रमं

१ ख. ग. 'णक्रमं' । २ क. ग. 'वज्ञा' । ३ ख. ग. वला प्रविभक्तुं न शक्यते त° ।
४ क. 'कज्ञा' । ५ ग. 'पयोःमाह' । ६ क. 'ल्यप्रमा' । ७ ख. 'मुपजायते' । ग. 'मुपजायते
तद°' । ८ क. ख. 'द्यन्ते' । ९ ख. 'प्रतीतिः ॥ ५३ ॥ १० ख. 'क्तवि' । ११ क.
'संज्ञां वि' । १२ ख. ग. 'षयं स्वा' । १३ क. ग. 'मित्यन्व' । १४ ख. ग. 'म् । सर्वा' ।

ते । निःशेषनानावस्थापरिणतैः प्रात्मकभावग्रहणे नास्य क्रमो विद्यत इति अक्रमम् ।
करतलामलकच्युमपत्पश्यतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अस्माच्च विवेकजात्तारकाख्याञ्जानात्किं भवतीत्याह—

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाभ्ये कैवल्यम् ॥ ५५ ॥

सत्त्वपुरुषानुक्तलक्षणौ तयोः शुद्धिसाभ्ये कैवल्यं सत्त्वस्य सर्वकर्तृत्वाभिमाननिवृत्त्या
स्वकारणेऽनुप्रवेशः शुद्धिः, पुरुषस्य शुद्धिरुपचरितभोगाभाव इति द्वयोः समानार्थं शुद्धौ
रूपस्य कैवल्यमुत्पद्यते मोक्षो भवतीत्यर्थः । तदेवमन्तरङ्गं योगाङ्गत्रयमभिधाय तस्य च
संयमसंज्ञां कृत्वा संयमस्य च विषयप्रदर्शनार्थं परिणामत्रयमुपपाद्य संयमबलौत्पद्यमानाः पूर्वो-
त्परान्तमध्यभवाः सिद्धीरूपदर्श्य समैर्ध्याश्वासोत्पत्तये बाह्या भुवनज्ञानादिरूपा आभ्य-
तराश्च कायव्यूहज्ञानादिरूपाः प्रदर्श्य समध्युपयोगायेन्द्रियप्राणजयादिपूर्वार्काः परमपुरु-
षार्थसिद्धये यथाक्रममवस्थासहितभूतजयेन्द्रियजयसत्त्वजयोद्भवैश्च व्याख्याय विवेकज्ञानो-
त्पत्तये तांस्तानुपायानुपन्यस्य तारकस्य सर्वसमाध्यवस्थापर्यन्तभवस्य स्वरूपमभिधाय तत्स-
मापत्तेः कृताधिकारस्य चित्तसत्त्वस्य स्वकारणेऽनुप्रवेशात्कैवल्यमुत्पद्यत इत्यभिहितमिति
नेर्णातो विभूतिपादस्तृतीयः ॥ ५५ ॥

इति श्रीभोजदेवविरचितायां राजमार्तण्डाभिधायं पात-
ञ्जलवृत्तौ विभूतिपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ भोजदेवविरचितवृत्तिसहितयोगसूत्रेषु
चतुर्थः कैवल्यपादः ।

यदाज्ञयैव कैवल्यं विनोपायैः प्रजायते ।

तमेकमजमीशानं चिदानन्दमयं स्तुमः ॥ १ ॥

इदानीं विप्रतिपत्तिसमुत्थभ्रान्तिनिराकरणेन युक्त्या कैवल्यस्वरूपज्ञानाय कैवल्यपादोऽ-
यमारभ्यते ।

१ क. तद्विभ्येकं २ ख. ग. °र्वान्तापं । ३ क. °माध्यभ्यासोपपत्तं । ४ क. °काः
प्रदर्श्य पं । ५ ख. °वाश्वाऽऽख्यां । ग. °वा व्यां । ६ क. °नोपपत्तौ । ७ ग. °ये तातामुपां ।
८ ग. °स्य रू° । ९ ख. °रूपावस्थापनां । १० ग. °ज्ञानं ।

तत्र याः पूर्वमुक्ताः सिद्धयस्तासां नानाविधैर्जन्मादिकारणप्रतिपादनद्वारेणैव बोधयति । यदि वा यो एताः सिद्धयस्ताः सर्वाः पूर्वजन्माभ्यस्तसमाधिबलाज्जन्मादिनिमित्तमात्रत्वेनाऽश्रित्य प्रवर्तन्ते । ततश्चानेकभवसाध्यस्य समाधेर्न क्षतिरस्तीत्याश्वासोत्पादनाय समाधिसिद्धेश्च प्रधान्यख्यापनार्थं कैवल्ययोगार्थं चाऽऽह—

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

काश्चन जन्मनिमित्ता एव सिद्धयः । यथा पक्ष्यादीनामाकाशगमनादयः । यथा वा कपिलमहर्षिप्रभृतीनां जन्मसमनन्तरमेवोपजायमाना ज्ञानादयः सांसिद्धिका गुणाः । ओषधिसिद्धयो यथा—पारदादिरसायनाद्युपयोगात् । मन्त्रसिद्धिर्यथा—मन्त्रजपात्केषांचिदाकाशगमनादि । तपःसिद्धिर्यथा—विश्वामित्रादीनाम् । समाधिसिद्धिः प्राक्प्रतिपादिता । एताः सिद्धयः पूर्वजन्मैक्षपितक्लेशानामेवोपजायन्ते । तस्मात्समाधिसिद्धाविवान्यासां सिद्धीनां समाधिरेव जन्मान्तराभ्यस्तः कारणं, मन्त्रादीनि निमित्तमात्राणि ॥ १ ॥

तनु नन्दीश्वरादिकानां जात्यादिपरिणामोऽस्मिन्नेव जन्मनि दृश्यते तत्कथं जन्मान्तराभ्यस्तस्य समाधेः कारणत्वमुच्यते इत्याशङ्क्याऽऽह—

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

योऽयमिहैव जन्मनि नन्दीश्वरादीनां जात्यादिपरिणामः स प्रकृत्यापूरात्, पाश्चात्या एव हि प्रकृतयोऽमुष्मिञ्जन्मनि विकारानांपूरयन्ति जात्यन्तराकारेण परिणामयन्ति ॥ २ ॥

ननु धर्माधर्मादयस्तत्र क्रियमाणा उपलभ्यन्ते तत्कथं प्रकृतीनामापूर्वकत्वमित्याह—

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरण-
भेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

निमित्तं धर्मादि तत्प्रकृतीनामर्थान्तरपरिणामे न प्रयोजकम् । नहि कार्येण कारणं प्रवर्तते । कुत्र तर्हि तस्य धर्मादेर्व्यापार इत्याह—वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् । ततस्तस्मादनुष्ठीयमानाद्धर्माद्वरणमावरकमधर्मादि तस्यैव विरोधित्वाद्भेदः क्षयः क्रियते ।

१ ख. °धजात्यादि° । २ ख. यावत्त्यःसि° । ३ ख. °स्तीति विश्वा° । ४ क. °बल्यो-पयोगार्थमाह । ५ क. °नादिः । त° । ६ ख. ग. °सिद्धिर्यथा प्रा° । ७ ख. ग. °न्मनि क° । ८ क. °थं जन्मनि त्र° । ९ ख. °योऽस्मिञ् । १० क. °कारेणाऽऽपू° । ११ ख. °न्ति नाम रूपजात्यादिद्वारेण परिणयन्ति । १२ ज. जात्यादिद्वारे° । १३ क. परिणयन्ति । १४ ग. °नु च धर्मादि° । १५ ख. °रकारणत्व° । ग. °रणे कारणत्व° । १६ ग. °वर्तते ।

तस्मिन्प्रतिबन्धके क्षीणे प्रकृतयः स्वयमभिमतकार्याय प्रभवन्ति । दृष्टान्तमाह—**क्षेत्रिक-
वत् ।** यथा क्षेत्रिकः कृषीवलः केदारत्केदारान्तरं जलं निनीषुर्जलप्रतिबन्धकवरणभे-
दमात्रं करोति, तस्मिन्भिन्ने जलं स्वयमेव प्रसरद्रूपं परिणामं गृह्णाति न तु जलप्रसरणे
तस्य काश्चित्प्रयत्न एवं धर्मादेर्बोद्धव्यम् ॥ ३ ॥

यदा साक्षात्कृततत्त्वस्य योगिनो युगपत्कर्मफलभोगायाऽऽत्मीयनिरतिशयविभूत्यनु-
भावाद्युगपदनेकशरीरनिर्मित्सा जायते तदा कुर्वन्तानि चित्तानि प्रभवन्तीत्यौह—

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

योगिनः स्वयं निर्मितेषु कायेषु यानि चित्तानि तानि मूलकारणादस्मितामात्रादेव
तदिच्छया प्रसरन्ति अग्रेर्विस्फुलिङ्गा इव युगपत्परिणमन्ति ॥ ४ ॥

ननु बहूनां चित्तानां भिन्नाभिप्रायत्वान्नैककार्यकर्तृत्वं स्यादित्यत आह—

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

तेषामनेकेषां चेतसां प्रवृत्तिभेदे व्यापारनानात्व एकं योगिनश्चित्तं प्रयोजकं प्रेरक-
मधिष्ठातृत्वेन । तेन न भिन्नमतत्वम् । अयमर्थः—यथाऽऽत्मीयशरीरे मनश्चक्षुःपाण्या-
दीनि यथेच्छं प्रेरयति अधिष्ठातृत्वेन तथा कायान्तरेष्वपीति ॥ ५ ॥

जन्मादिप्रभवत्वात्सिद्धीनां चित्तमपि तत्प्रभयं पञ्चविधमेव । ततो जन्मादिप्रभवा-
च्चित्तात्समाधिप्रभवस्य चित्तस्य वैलक्षण्यमाह—

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

ध्यानजं समाधिजं यच्चित्तं तत्पञ्चसु मध्येऽनाशयं कर्मवासनरहितमित्यर्थः ॥ ६ ॥

यथेतरचित्तेभ्यो योगिनश्चित्तं विलक्षणं क्लेशादिरहितं तथा कर्माणि विलक्षणमित्याह—

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥

शुभफलदं कर्म यागादि शुक्लम् । अशुभफलदं ब्रह्महत्यादि कृष्णम् । उभयसंकीर्णं
शुक्लकृष्णम् । तत्र शुक्लं कर्म विचक्षणानां दानतपःस्वाध्यायादिमतां पुरुषाणाम् । कृष्णं
कर्म नारैकिणाम् । शुक्लकृष्णं मनुष्याणाम् । योगिनां तु संन्यासवतां त्रिविधकर्मविपरीतं
यत्फलत्यागानुसंधानेनैवानुष्ठानान्न किञ्चित्फलमारभते ॥ ७ ॥

अस्यैव कर्मणः फलमाह—

**ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभि-
व्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥**

इह हि द्विविधाः कर्मवासनाः स्मृतिमात्रफला जात्यायुर्भोगफलश्च । तत्र जात्यायुर्भो-

१ ख. ग. °श्रद्ध्यापार ए° । २ ख. ग. °फलोपभो° । ३ क. °नुभवा° । ४ ग.
°तस्त्यानि । ५ क. °दित्याइ । ६ ख. ग. °म् । चे° । ७ क. अतो । ८ क. दानवानाम् ।
९ ख. °रकाणा° ।

गफला एकानेकजन्मभवा इत्यनेन पूर्वमेव कृतनिर्णयाः । यास्तु स्मृतिमात्रफलास्तासु ततः कर्मणो येन कर्मणा यादृक्शरीरमारब्धं देवमनुष्यतिर्यगादिभेदेन तस्य विपाकस्य या अनुगुणा अनुरूपा वासनास्तासामैवाभिव्यक्तिर्वासनानां भवति । अयमर्थः—येन कर्मणा पूर्वं देवतादिशरीरमारब्धं जात्यन्तरशतव्यवधानेन पुनस्तथाविधस्यैव शरीरस्याऽऽरम्भे तदनुरूपा एव स्मृतिफला वासनाः प्रकटी भवन्ति । लोकोत्तरेष्वेवार्थेषु तस्य स्मृत्यादयो जायन्ते । इतरास्तु सत्योऽपि अव्यक्तसंज्ञास्तिष्ठन्ति न तस्यां दशायां नारकादिशरीरोद्भवा वासना व्यक्तिमायान्ति ॥ ८ ॥

आसामेव वासनानां कार्यकारणभावानुपपत्तिमाशङ्क्य समर्थयितुमाह—

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं
स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

इह नानायोनिषु भ्रमतां संसारिणां कांचिद्योनिमनुभूय यदा योन्यन्तरसहस्रव्यवधानेन पुनस्तामेव योनिं प्रतिपद्यते तदा तस्यां पूर्वानुभूतायां योनौ तथाविधशरीरादिव्यञ्जकापेक्षया वासना याः प्रकटीभूता आसंस्तास्तथाविधव्यञ्जकाभावात्तिराहिताः पुनस्तथाविधव्यञ्जकशरीरादिलाभे प्रकटी भवन्ति । जातिदेशकालव्यवधानेऽपि तासां स्वानुरूपस्मृत्यादिफलसाधन आनन्तर्यं नैरन्तर्यम्, कुतः, स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् । तथा ह्यनुष्ठीयमानात्कर्मणश्चित्तसत्त्वे वासनारूपः संस्कारः समुपपद्यते । स च स्वर्गनरकदीनां फलानामङ्कुरीभावः कर्मणां वा यागादीनां शक्तिरूपतयाऽवस्थानम् । कर्तुर्वा तथाविधभोग्यभोक्तृत्वरूपं सामर्थ्यम् । संस्कारास्मृतिः स्मृतेश्च सुखदुःखोपभोगस्तदनुभवाच्च पुनरपि संस्कारस्मृत्यादयः । एवं च यस्य स्मृतिसंस्कारादयो भिन्नास्त्याऽऽनन्तर्याभावे दुर्लभः कार्यकारणभावः । अस्माकं तु यदाऽनुभव एव संस्कारी भवति संस्कारश्च स्मृतिरूपतया परिणामते तदैकस्यैव चित्तस्यानुसंधातृत्वेन स्थितत्वात्कार्यकारणभावो न दुर्घटः ॥ ९ ॥

भवत्वानन्तर्यं कार्यकारणभावश्च वासनानां यदा तु प्रथममेवानुभवः प्रवर्तते तदा किं वासनानिमित्त उत निर्निमित्त इति शङ्कां व्यपनेतुमाह—

तासामनादित्वमाशिषो नित्यत्वात् ॥ १० ॥

तासां वासनानामनादित्वं न विद्यत आदिर्यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तासामादिर्ना-

१ ख. °लास्ततः । २ क. °स्तास्ततः । ३ ख. ग. °मेव तस्मादाभि° । ४ क. °क्तिर्भव°
५ क. लोकान्तरे° । ६ क. °स्तु ताम्यो न्यग्भूतास्ति° । ७ ग. °शिरस्योपभोगभवा । ८ ख. ग.
°रणानु° । ९ ख. ग. रोभूताः । १० क. °नुभूतस्मृ° । ११ ख. ग. °न्तर्यमेव । कु° । १२ ख.
°नानुरू° । १३ ख. ग. °भोगभो° । १४ ग. च सति य. । १५ ग. °त्वेनान्वित° ।

स्तीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—आशिषो नित्यत्वात् । येयमाशीर्महामोहरूपा सदैव सुख-
साधनानि मे भूयासुर्मा कदाचन तैर्मे वियोगो भूदिति यः संकल्पविशेषो वासनानां कारणं
तस्य नित्यत्वादानादित्वादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—कारणस्य संनिहितत्वादानुभवसंस्का-
रादीनां कार्याणां प्रवृत्तिः केन वार्यते, अनुभवसंस्कारोद्यनुविद्धं संकोचविकाशधर्मा चित्तं
तत्तदभिव्यञ्जकविपाकलाभात्तत्फलरूपतया परिणमत इत्यर्थः ॥ १० ॥

तासामानन्याद्धानं कथं संभवतीत्याशङ्क्य हानोपायमाह—

हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वा-
देषामभावे तदभावः ॥ ११ ॥

वासनानामनन्तरानुभवो हेतुस्तस्याप्यनुभवस्य रागादयस्तेषामविद्येति साक्षात्पारम्पर्येण
हेतुः । फलं शरीरादि स्मृत्यौदि च । आश्रयो बुद्धिसत्त्वम् । आलम्बनं यदेवानुभवस्य
तदेव वासनानामतस्तैर्हेतुफलाश्रयालम्बनैरनन्तानामपि वासनानां संगृहीतत्वात्ते(दे) षां हेत्वा-
दीनामभावे ज्ञानयोगाभ्यां दग्धबीजैत्वे विहिते निर्मलत्वान्न वासनाः प्ररोहन्ति न कार्यमा-
रभन्त इति तासामभावः ॥ ११ ॥

ननु प्रतिक्षणं चित्तस्य नश्वरत्वौत्तरतमत्वोपलब्धेर्वासनानां तत्फलानां च कार्यकारण-
भावेन युगर्पदभावित्वाद्भेदे कथमेकत्वमित्याशङ्क्यैकत्वसमर्थनायाऽऽह—

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्व-
भेदाद्दर्माणाम् ॥ १२ ॥

इहात्यन्तमसतां भावानामुत्पत्तिर्न युक्तिमती तेषां सत्त्वसंबन्धायोगात् । न हि शशवि-
षाणादीनां काचिदपि सत्त्वसंबन्धो दृष्टः । निरुपाख्ये च कार्ये किमुद्दिश्य कारणानि प्रवर्ते-
रन् । न हि विषयमनालोच्य कश्चित्प्रवर्तते । सतामपि विरोधान्नाभावसंबन्धोऽस्ति । यत्स्व-
रूपेण लब्धसत्ताकं तत्कथं निरुपाख्यैतामभारूपतां वा भजते न विरुद्धं रूपं स्वी करो-
तीत्यर्थः । तस्मात्सतामभावासंबन्धादसतां चोत्पत्त्यसंभवात्तैस्तैर्धर्मैर्विपरिणममन्त्रो धर्मा सदैवैक-
रूपतयाऽवतिष्ठते । धर्मास्तु व्यधिकत्वेन त्रैकालिकत्वेन व्यवस्थिताः स्वस्मिन्स्वस्मिन्न-
ध्वनि व्यवस्थिता न स्वरूपं त्यजन्ति । वर्तमानेऽध्वनि व्यवस्थिताः केवलं भोग्यतां

१ क. °दित्वमित्य° । २ क. °रानु° । ३ क. °कला° । ४ ग. °त्यादयश्च । आ° ।
५ क. °जकल्पत्वे । ख. °ज्वदल्पत्वे । ६ क. °स्त्वो° । ७ ख. °त्वाद्भे° । ८ क. °पद्भानि° ।
९ ख. ग. °रूपं नास्त्य° । १० ख. ग. °दात्तद्ध° । ११ ख. °ख्यतां भ° । १२ ग. °वसत्त्वं
रूपतां भ° । १३ क. °स्तु अधि° । ख. °स्तु तत्रैव व्य° । १४ क. °न तत्र व्य° ।

भजन्ते । तस्माद्धर्माणामेवातीतानागताद्यध्वभेदस्तेनैव रूपेण कार्यकारणभावोऽस्मिन्दर्शने प्रतिपाद्यते । तस्मादपवर्गपर्यन्तमेकमेव चित्तं धर्मितयाऽनुवर्तमानं न जिहोतुं पार्यते ॥ १२ ॥

त एते धर्मधर्मिणः किंरूपा इत्यत आह—

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥

य एते धर्मधर्मिणः प्रोक्तास्ते व्यक्तसूक्ष्मभेदेन व्यवस्थितौ गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपास्तदात्मानस्तस्वभावास्तत्परिणामरूपा इत्यर्थः । यतः सत्त्वरजस्तमोभिः सुखदुःखमोहरूपैः सर्वासां बाह्याभ्यन्तरभेदाभिन्नानां भावव्यक्तीनामन्वयानुगमो दृश्यते । यद्यदन्वयित्तत्परिणामरूपं दृष्टं यथा घटादयो मृदान्विता मृत्परिणामरूपाः ॥ १३ ॥

यद्येते त्रयो गुणाः सर्वत्र मूलकारणं कथमेको धर्माति व्यपदेश इत्याशङ्क्याऽऽह—

परिणामैकत्वाद्द्वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

यद्यपि त्रयो गुणास्तथाऽपि तेषामङ्गाङ्गिभावगमनलक्षणो यः परिणामः क्वचित्सत्त्वमङ्गिक्वाचिद्रजः क्वचिच्च तम इत्येवंरूपस्तस्यैकत्वाद्द्वस्तुनस्तात्त्वमेकत्वमुच्यते । यथेयं पृथिवी, अयं वायुरित्यादि ॥ १४ ॥

ननु च ज्ञानव्यतिरिक्ते सत्यर्थे वस्त्वैकमनेकं वा यक्तुं युज्यते । यदा विज्ञानमेव वास्त्वनावशात्कार्यकारणभावेनावस्थितं तथा तथा प्रतिभाति तदा कथमेतच्छक्यते यक्तुमित्याशङ्क्याऽऽह—

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विविक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥

तयोर्ज्ञानार्थयोर्विविक्तः पन्था विविक्तो मार्गो इति यावत् । कथं, वस्तुसाम्ये चित्तभेदात् । समाने वस्तुनि ह्यदादावुपलभ्यमाने नानाप्रमातृणां चित्तस्य भेदः सुखदुःखमोहरूपैतया समुपलभ्यते । तथाहि—एकस्यां रूपावण्यवत्यां योषिति उपलभ्यमानायां सरागस्य सुखमुत्पद्यते । सपत्न्यास्तु द्वेषः परिव्राजकादेर्घृणेत्येकस्मिन्वस्तुनि नानाविविक्तोदयाः कथं चित्तकार्यत्वं वस्तुन एकचित्तकार्यत्वे वस्त्वैकरूपतयैवावभासेत । किं च चित्तकार्यत्वे वस्तुनो र्थदीयस्य चित्तस्य तद्वस्तु कार्यं तस्मिन्नर्थान्तरव्यसक्तैर्द्वस्तु न किञ्चित्स्यात् । भवत्विति चेन्न तदेव कथमन्यैर्बहुभिरुपलभ्येत, उपलभ्यते च ।

१ क. 'भेदात्तेनै' । २ ग. 'ता ये गु' । ३ ग. 'गमा दुरुयन्ते । यद्' । ४ क. 'णामि-
रू' । ५ ख. 'पदिश्यत इ' । ६ क. 'स्तुतत्त्वं' । ७ ग. 'ज्ञानज्ञेययो' । ८ ख. 'मार्गो भेद इ' ।
९ क. 'र्गदेश इ' । १० क. 'ने लावण्यादौ ना' । ११ ख. 'षता स' । १२ ख. म. 'यदा य'
१३ ख. 'व्यापृते चित्ते त' । १४ ग. 'के चित्ते त' । १५ ख. ग. 'तदैव ।

तस्मान् चित्तकार्यम् । अथ युगपद्बहुभिः सोऽर्थः क्रियते, तदा बहुभिर्निर्मितस्यार्थस्यैक-
निर्मिताद्वैलक्षण्यं स्यात् । यदा तु वैलक्षण्यं नेष्यते तदा कारणभेदे सति कार्यभेदस्था-
भावे निर्हेतुकमेकरूपं वा जगत्स्यात् । एतदुक्तं भवति—सत्यपि भिन्ने कारणे यादे
कार्यस्याभेदस्तदा समग्रं जगन्नानाविधकारणजन्यमेकरूपं स्यात् । कारणभेदानुगमाद्
स्वार्तन्त्र्येण निर्हेतुकं वा स्यात् । यद्येवं कथं तेन त्रिगुणात्मनोऽर्थेनैकस्यैव प्रमातुः
सुखदुःखमोहमयानि ज्ञानानि न जन्यन्ते । मैवम् । यथाऽर्थस्त्रिगुणस्तथा चित्तमपि त्रिगुणं
तस्य चार्थप्रतिभासोत्पत्तौ धर्मादयः सहकारिकारणं तद्ब्रह्माभिभवशात्कदाचिच्चित्तस्य
तेन तेन रूपेणाभिव्यक्तिः । तथा च कामुकस्य संनिहितायां योषिति धर्मसहकृतं चित्तं
सत्त्वस्याङ्गितया परिणममानं सुखमयं भवति । तदेवाधर्मसहकारि रजसोऽङ्गितया दुःख-
रूपं सपत्नीमात्रस्य भवति । तीव्राधर्मसहकारितर्या परिणममानं तमसोऽङ्गित्वेन कोपनायाः
सपत्न्या मोहमयं भवति । तस्माद्विज्ञानव्यतिरिक्तोऽस्ति बाह्योऽर्थः । तदेवं न विज्ञानार्थ-
योस्तादात्म्यं विरोधान्न कार्यकारणभावः । कारणभेदे सत्यपि कार्यभेदप्रसङ्गादिति ज्ञाना-
द्व्यतिरिक्तत्वमर्थस्य व्यवस्थापितम् ॥ १५ ॥

यद्येवं ज्ञानं चैत्रकाशकत्वाद्ग्रहणस्वभावमर्थश्च प्रकाश्यत्वाद्ग्राह्यस्वभावस्तत्कथं युग-
पत्सर्वानर्थान् गृह्णाति न स्मरति चेत्याशङ्क्य परिहारं वक्तुमाह—

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १६ ॥

तस्यार्थस्योपरागादाकारसमर्पणाच्चित्ते बाह्यं वस्तु ज्ञातमज्ञातं च भवति । अयमर्थः—
सर्वः पदार्थो आत्मैलाभे सामग्रीरूपेक्षते । नीलादिज्ञानं चोपजायमानमिन्द्रियप्रणालिकया
समागतमर्थोपरागं सहकारिकारणत्वेनपेक्षते । व्यतिरिक्तस्यार्थस्य संबन्धाभावाद्ग्रहीतुमश-
क्यत्वात् । ततश्च येनैवार्थेनास्य ज्ञानस्य स्वरूपोपरागः कृतस्तमेवार्थं ज्ञानं व्यवहारयोग्यतां
नेयति । ततश्च सोऽर्थो ज्ञात इत्युच्यते । येन चाऽऽकारो न समर्पितः स
न ज्ञातत्वेन व्यवहियते । यस्मिन्श्वानुभूतेऽर्थे सदृशादिरर्थः संस्कारमुद्बोधयन्सहका-

१ ख. 'तन्त्र्यं नि' । २ ग. 'न्त्रे नि' । ३ ग. 'कं स्या' । ४ क. 'ना चित्तेन' ।
५ क. ख. 'नि ज' । ६ क. ग. 'या त' । ७ क. 'तिरेकेणास्ति' । ८ क. 'वं वि' । ९ ख.
ग. 'ज्ञानवस्तुनोस्ता' । १० क. 'दात्म्यवि' । ११ ख. ग. 'रणभेदेऽम' । १२ क. 'शङ्कां
परिहर्तुम्' । १३ ख. 'दार्थः स्वात्म' । १४ ग. 'त्मज्ञानसा' । १५ क. 'भे चित्तं सा' ।
१६ ख. 'नमैन्द्रियकतया' । १७ ग. 'स्वस्वरू' । १८ क. 'र्थं तज्ज्ञानं' । १९ ख. 'ज्ञानव्य' ।
२० क. 'जनयति' । २१ ग. 'तः सोऽज्ञा' । २२ क. 'र्थे सादृश्यादि' ।

रिकारणतां प्रतिपद्यते तस्मिन्नेवार्थे स्मृतिरूपजायत इति न सर्वत्र ज्ञानं नापि सर्वत्र स्मृतिरिति न कश्चिद्विरोधः ॥ १६ ॥

यथेवं प्रमाताऽपि पुरुषो यस्मिन्काले नीलं वेदयते न तस्मिन्काले पीतमतस्तस्यापि कादाचित्कत्वं, ग्रहीतृरूपत्वादाकारग्रहणे परिणामित्वं प्राप्तमित्याशङ्कं परिहर्तुमाह—

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः
पुरुषस्यापरिणामित्वात् ॥ १७ ॥

या एताश्चित्तस्य प्रमाणविपर्ययादिरूपा वृत्तयस्तास्तत्प्रभोश्चित्तस्य ग्रहीतुः पुरुषस्य सदा सर्वकालमेव ज्ञेयाः, तस्य चिद्रूपतयाऽपरिणामा(मित्वा)ःपरिणामित्वाभावादित्यर्थः । यद्यसौ परिणामी स्यात्तदा परिणामस्य कादाचित्कत्वात्प्रमातुस्तासां चित्तवृत्तीनां सदा ज्ञातत्वं नोपपद्येत । अयमर्थः—पुरुषस्य चिद्रूपस्य सदैवाविष्ठातृत्वेन व्यवस्थितस्य यदन्तरङ्गं निर्भलं सत्त्वं तस्यापि सदैवावस्थितत्वाद्येन येनार्थेनोपरक्तं भवति तथाविधस्यार्थस्य सदैव चिच्छायासंक्रान्तिसद्भावस्तस्यां सत्यां सिद्धं सदा ज्ञातृत्वमिति न कदाचित्परिणामित्वाशङ्का ॥ १७ ॥

ननु चित्तमेव यदि सत्त्वोत्कर्षात्प्रकाशकं तदा स्वपरप्रकाशकत्वादात्मानमर्थं च प्रकाशयतीति तावतैव व्यवहारसमीक्षितः किं ग्रहीत्रन्तरेणेत्याशङ्कामपनेतुमाह—

न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १८ ॥

तच्चित्तं स्वाभासं स्वप्रकाशकं न भवति पुरुषवेद्यं भवतीति यावत् । कुतः, दृश्यत्वात् । यत्किल दृश्यं तद्द्रष्टृवेद्यं दृष्टं यथा घटादि । दृश्यं च चित्तं तस्मान्न स्वाभासम् ॥ १८ ॥

ननु साध्याविशिष्टोऽयं हेतुः, दृश्यत्वमेव चित्तस्यासिद्धम् । किंच स्वबुद्धिसंवेदनद्वारेण^५ पुरुषाणां हिताहितप्राप्तिपरिहाररूपा वृत्तयो दृश्यन्ते । तथाहि—क्रुद्धोऽहं भीतोऽहमत्र मे राग इत्येवमैवा संविदूबुद्धेरसंवेदने नोपपद्येतेत्यार्शङ्कामपनेतुमाह—

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ १९ ॥

अर्थस्य संवित्तिरिदंतया व्यवहारयोग्यतापादनमयमर्थः सुखहेतुर्दुःखहेतुर्वेति ।

१ क. 'रितां । २ ख. ग. 'लंसवेदयति । ३ क. पीतादिमतश्चित्तसत्त्वस्या' । ४ क. 'पि कदाचिद्गृहीतरू' । ५ ख. ग. 'णामात् । ६ ग. 'ङ्गं ज्ञेयं नि' । ७ ग. 'तत्त्वं तद्ये' । ८ ख. ग. 'धस्य दृश्यस्य । ९ ख. न काचित्परिणामाश' । १० क. 'चित्कचित्परिणामाश' । ११ क. ख. 'शरूपत्वा' । १२ क. 'माप्तिः किं । १३ ग. 'प्तेः कृतं ग्र' । १४ ग. वेद्यं । १५ क. 'ण हि' । १६ ग. 'माद्याः संविदो बुद्धे' । १७ ख. 'पन्नेत्या' । ग. 'पन्ना इत्या' । १८ ख. ग. 'शङ्कां निरसितु' । १९ क. 'रणात् ॥ १९ ॥

बुद्धेश्च संविदहमित्येवमाकारेण सुखदुःखरूपतया व्यवहारक्षमतापादनम् । एवंविधं च व्यापारद्वयमर्थप्रत्यक्षैताकाले न युगपत्कर्तुं शक्यं विरोधात् । न हि विरुद्धयोर्व्यापारयोर्युगपत्संभवोऽस्ति । अत एकस्मिन्काल उभयस्य स्वरूपस्यार्थस्य चान्वधारयितुमशक्यत्वान्न चित्तं स्वप्रकाशमित्युक्तं भवति । किं चैवंविधव्यापारद्वयनिष्पाद्यस्य फलद्वयस्यासंवेदनाद्बहिर्मुखतयैवार्थनिष्ठत्वेन चित्तस्य संवेदनादर्थनिष्ठमेव फलं न स्वनिष्ठमित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु मा भूद्बुद्धेः स्वयं ग्रहणं बुद्ध्यन्तरेण भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्र-
सङ्गः स्मृतिसंकरश्च ॥ २० ॥

यदि हि बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरेण वेद्यते तदा साऽपि बुद्धिः स्वयंमबुद्धा बुद्ध्यन्तरं प्रकाशयितुमसमर्थेति तस्या ग्राहकं बुद्ध्यन्तरं कल्पनीयं तस्याप्यन्यदित्यनवस्थानात्पुरुषायुषेणाप्यर्थप्रतीतिर्न स्यात् । न हि प्रतीतिवप्रतीतायामर्थः प्रतीतो भवति । स्मृतिसंकरश्च प्राप्नोति रूपे रसे वा समुत्पन्नायां बुद्धौ तद्ग्राहिकाणामनन्तानां बुद्धीनां समुत्पत्तेर्बुद्धिजनितैः संस्कारैर्यदा युगपद्बुद्ध्यः स्मृतयः क्रियन्ते तदा बुद्धेरपर्यवसानाद्बुद्धिस्मृतीनां च बह्वीनां युगपदुत्पत्तेः कस्मिन्नर्थे स्मृतिरियमुत्पन्नेति ज्ञातुमशक्यत्वात्स्मृतीनां संकरः स्यात् । इयं रूपस्मृतिरियं रसस्मृतिरिति न ज्ञीयेत ॥ २० ॥

ननु बुद्धेः स्वप्रकाशत्वाभावे बुद्ध्यन्तरेण चासंवेदने कथमयं विषयसंवेदनरूपो व्यवहार इत्याशङ्क्य स्वसिद्धान्तमाह—

चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ २१ ॥

पुरुषश्चिद्रूपत्वाच्चितिः साऽप्रतिसंक्रमा न विद्यते प्रतिसंक्रमोऽन्यत्र गमनं यस्याः सा तथोक्ता, अन्येनासंकीर्णोति यावत् । यथा गुणा अङ्गीङ्गिभैर्विलक्षणे परिणामेऽङ्गिनं गुणं संक्रामन्ति तद्रूपतामिवाऽऽपद्यन्ते, यथा वा लोके परमाणवः प्रसरन्तो विषयमैरूषयन्ति नैवं चित्तिशक्तिस्तस्याः सर्वदैकरूपतया स्वप्रतिष्ठितत्वेन व्यवस्थितत्वात् । अतस्तत्संनिधाने यदा बुद्धिस्तदाकारतामापद्यते चेतनेवोपजायते, बुद्धिवृत्तिप्रतिसं-

१ ग. °बदियमि । २ ख. °ण वा सु° । ३ क. °क्षका° । ४ ग. °द्वयायत्तस्य । ५ क. °यैव स्वनि° । ६ क. °स्य स्वयं वे° । ७ ग. स्वयं बुद्ध्य° । ८ क. °यमेव स्वीयभावरूपमज्ञात्वाऽ-
बुद्ध्या बुद्ध्य° । ९ ख. बोधकं । १० ख. °ताया । ११ ख. ग. °नां यु° । १२ ग. °करादियं ।
१३ क. शायते । १४ क. द्वादिभा° । १५ ग. °वगमनल° । १६ ख. ग. गुणमुपसं° ।
१७ क. °मारोप° ।

क्रान्ता च यदा चिच्छक्तिर्बुद्धिवृत्तिविशिष्टतया संवेद्यते तदा बुद्धेः स्वस्याऽऽत्मनो वेदनं^३
भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

इत्थं स्वसंविदितं चित्तं सर्वार्थग्रहणसामर्थ्येन सकलव्यवहारनिर्वाहक्षमं भवतीत्याह—

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २२ ॥

द्रष्टा पुरुषस्तेनोपरक्तं तत्संनिधानेन तद्रूपतामिव प्राप्तं दृश्योपरक्तं विषयोपरक्तं गृहीत-
विषयाकारपरिणामं यदा भवति तदा तदेवं चित्तं सर्वार्थग्रहणसमर्थं भवति । यथा
निर्मलं स्फटिकदर्पणाद्यैव प्रतिबिम्बग्रहणसमर्थमेवं रजस्तमोभ्यामनभिभूतं सत्त्वं शुद्धत्वा-
चिच्छायाग्रहणोसमर्थं भवति, न पुनरशुद्धत्वाद्रजस्तमसी । तन्न्यग्भूतरजस्तमोरूपैर्मङ्गितया
सत्त्वं निश्चलप्रदीपशिखाकारं सदैवैकारूपतया परिणममानं चिच्छायाग्रहणसामर्थ्यादा मोक्ष-
प्राप्तेरवतिष्ठते । यथाऽयस्कान्तसंनिधाने लोहस्य चलनमाविर्भवति एवं चिद्रूपपुरुषसंनिधाने
सत्त्वस्याभिव्यङ्ग्यमभिव्यज्यते चैतन्यम् । अत एवास्मिन्दर्शने द्वे चिच्छक्ती नित्योदिताऽ-
भिव्यङ्ग्या च । नित्योदिता चिच्छक्तिः पुरुषस्तत्संनिधानादभिर्व्यक्तमभिव्यङ्ग्यचैतन्यं सत्त्व-
मभिव्यङ्ग्या चिच्छक्तिः । तदत्यन्तसंनिहितत्वाद्दन्तरङ्गं पुरुषस्य भोग्यतां प्रतिपद्यते ।
तदेवं शान्तब्रह्मवादिभिः सांख्यैः पुरुषस्य परमात्मनोऽधिष्ठेयं कर्मानुरूपं सुखदुःखभोक्तृ-
तया व्यपदिश्यते । यत्वनुद्विक्तत्वादेकस्यापि गुणस्य कश्चित्कस्यचिदङ्गित्वात्त्रिगुणं प्रति-
क्षणं परिणममानं सुखदुःखमोहात्मकमनिर्मलं तैस्मिन्कैर्मानुरूपे शुद्धे सत्त्वे स्वाकारसम-
र्पणद्वारेण संवेद्यतामापादयति । तच्छुद्धमाद्यं चित्तसत्त्वमेकतःप्रतिसंक्रान्त-
चिच्छायमन्यतो गृहीतविषयाकारेण चित्तेनोपदौकितस्वाकारं चित्संक्रान्तिबलाच्चैतना-
यमानं वास्तवचैतन्याभावेऽपि सुखदुःखभोगमनुभवति । स एव भोगोऽत्यन्तसंनिधा-
नेन त्रिवेकाग्रहणादभोक्तुरपि पुरुषस्य भोग इति व्यपदिश्यते । अनेनैवाभिप्रायेण

१ ख. °क्रान्ततया चिच्छक्तिर्बुद्धयन्तरवृ° । २ ख. ग. °वृत्त्यावेशात्तथा संपद्यते । ३ क.
°नं संवेदनं भ° । ४ क. °वानुग्र° । ५ क. °लानि° । ६ ख. °रजनकं भ° । ७ क. भविष्यती° ।
८ ख. °सं वि° । ९ ग. °कं गृ° । १० ख. ग. °व स° । ११ ख. ग. जायते । १२ ग. °लं
स्फटिकं द° । १३ ख. ग. °धेवं प्र° । १४ ख. तदा न्यग्भू° । ग. तदाऽनभिभूत° । १५ ग.
°मसङ्गि° । १६ क. चित्तवृत्ती° । १७ क. °रूपे तत्तं° । १८ ख. ग. °व्यनक्त्याभि° । १९ ख. ग.
°व्यङ्ग्यां चिच्छक्तिं त° । २० ख. °व सांख्यव° । २१ ख. ग. तस्मिं° । २२ ख. °न्कर्मणाऽऽत्मरू°
ग. °न्कर्मात्परू° । २३ क. तत्सत्तामा° । २४ क. °त्वमेवेति प्र° । २५ ग. °तय° । २६ क.
°स्वस्वरूपभो° । ख. °स्वरूपभो° । २७ ख. ग. °न्तस्मान्निध्येन ।

विन्ध्यवासिनोक्तं “ सत्त्वं तप्यत्त्वमेव पुरुषतप्यत्त्वम् ” इति । अन्यत्रापि प्रतिबिम्बे प्रति-
बिम्बमानच्छायासदृशच्छायाद्वयः प्रतिबिम्बशब्देनोच्यते । एवं सत्त्वेऽपि पौरुषेयविच्छाया-
सदृशैचिदभिव्यक्तिः प्रतिसंक्रान्तिशब्दार्थः ।

ननु प्रतिबिम्बनं नाम निर्मलस्य नियतपरिणामस्य निर्मले दृष्टं, यथा मुखस्य दर्पणे ।
अत्यन्तनिर्मलस्य व्यापकस्यापरिणामिनः पुरुषस्य तस्मादत्यन्तनिर्मलात्पुरुषादनिर्मले सत्त्वे
कथं प्रतिबिम्बनेमुपपद्यते । उच्यते—प्रतिबिम्बनस्य स्वरूपमनवगच्छता भवतेदमभ्यधायि ।
यैव सत्त्वगताया अभिव्यङ्ग्यायाश्चिच्छक्तेः पुरुषस्य सांनिध्यादभिव्यक्तिः सैव प्रतिबिम्बन-
मुच्यते । यादृशी पुरुषगता चिच्छक्तिस्तच्छाया तथाऽऽविर्भवति । यदप्युक्तमत्यन्तनिर्मलः
पुरुषः कथमनिर्मले सत्त्वे प्रतिसंक्रामतीति तदप्यनैकान्तिकं, नैर्मलयादपच्छेदपि जलादावा-
दित्यादयः प्रतिसंक्रान्ताः समुपलभ्यन्ते । यदप्युक्तमनवच्छिन्नस्य नास्ति प्रतिसंक्रान्तिरिति
तदप्युक्तं, व्यापकस्याप्याकाशस्य दर्पणादौ प्रतिसंक्रान्तिदर्शनात् । एवं सति न काचिद-
नुपपत्तिः प्रतिबिम्बदर्शनस्य । ननु सार्विकपरिणामरूपे बुद्धिसत्त्वे पुरुषसंनिधानादभिव्य-
ङ्ग्यायाश्चिच्छक्तेर्बाह्यार्थाकारसंक्रान्तौ पुरुषस्य सुखदुःखरूपो भोग इत्युक्तं तदनुपपन्नम् ।
तदेव चित्तसत्त्वं प्रकृतावपरिणतायां कथं संभवति किमर्थश्च तस्याः परिणामः ।
अथोच्येत पुरुषैस्वार्थोपभोगसंपादनं तथा कर्तव्यम् । अतः पुरुषार्थकर्तव्यतया तस्या युक्त
एव परिणामः । तच्चानुपपन्नं, पुरुषार्थकर्तव्यताया एवानुपपत्तेः । पुरुषार्थो मया कर्तव्य
इत्येवंविधोऽध्यवसायः पुरुषार्थकर्तव्यतोच्यते । जडायाश्च प्रकृतेः कथं प्रथममेवंविधोऽध्य-
वसायः । अस्ति चेदध्यवसायः कथं जडत्वम् । अत्रोच्यते—अनुलोमप्रतिलोमलक्षण-
परिणामद्वये सहजं शक्तिद्वयमस्ति तदेव पुरुषार्थकर्तव्यतोच्यते । सा च शक्तिरचेतनाया
अपि प्रकृतेः सहजैव । तत्र महदादिमहाभूतपर्यन्तोऽस्या बहिर्मुखतयाऽनुलोमः परिणामः
पुनः स्वकारणानुप्रवेशद्वारेणास्मितान्तः परिणामः प्रतिलोमः । इत्थं पुरुषस्याऽऽ-
भोगपरिसमाप्तेः सहजशक्तिद्वयक्षयात्कृतार्था प्रकृतिर्न पुनः परिणाममारभते । एवंवि-
धायां च पुरुषार्थकर्तव्यतायां जडाया अपि प्रकृतेर्न काचिदनुपपत्तिः । ननु यदी-
दृशी शक्तिः सहजैव प्रधानस्यास्ति तत्किमर्थं मोक्षार्थिभिर्मोक्षाय यत्नः क्रियते,

१ ख. ग. °रतथात्व° । २ ख. °रूपीयम् । ग. °रूपीयत्व° । ३ क. °पि वि° । ४ ख
°बिम्ब° । ५ ख. ग. °शस्वकीयविच्छायान्तराभिव्यक्तिः प्रतिबिम्बश° । ६ क. °व्यर्थ इति
न° । ७ ख. ग. °कस्य च. पु° । ८ ख. ग. °दनिर्मले । ९ ख. °नम् । तस्य । १० ग. °मुत्पद्य°
११ ख. ग. °निधेऽभि° । १२ ख. ग. °पनुपपन्न व्या° । १३ ग. °तदेवं । १४ ख. ग.
°थोच्यते पु° । १५ ख. ग. °रुषार्थो° । १६ ख. कथमेवं । १७ क. °मेवं° । १८ ख. °व्यत-
योच्य° ।

मोक्षस्य चानर्थनीयत्वे तदुपदेशकशास्त्रस्याऽऽनर्थक्यं स्यात् । उच्यते—योऽयं प्रकृति-
 पुरुषयोरनादिर्भोग्यभोक्तृत्वलक्षणः संबन्धस्तस्मिन्सति व्यक्तचेतनायाः प्रकृतेः कर्तृत्वा-
 भिमानाहुःखानुभवे सति कथमियं दुःखनिवृत्तिरात्यान्तिकी मम स्यादिति भवत्येवाध्यव-
 सायः । अतो दुःखनिवृत्त्युपायोपदेशकशास्त्रोपदेशापेक्षाऽस्त्येव प्रधानस्य । तथाभूतमेव च
 कर्मानुरूपं बुद्धिसत्त्वं शास्त्रोपदेशस्य विषयः । दर्शनान्तरेष्वप्येवंविध एवाविद्यास्वभावः
 शास्त्रेऽधिक्रियते । स च मोक्षाय प्रयतमान एवविधमेव शास्त्रोपदेशं सहकारिणमपेक्ष्य
 मोक्षाख्यं फलमासादयति । सर्वाण्येव कार्याणि प्राप्तायां सामग्र्यामात्मानं लभन्ते । अस्य
 च प्रतिलोमपरिणामद्वारेणैवोत्पाद्यस्य मोक्षाख्यस्य कार्यस्येदृश्येव सामग्री प्रमाणेन निश्चिता
 प्रकारान्तरेणानुपपत्तेः । अतस्तां विना कथं भवितुमर्हति । अतः स्थितमेतत्, संक्रान्त-
 विषयोपरागमभिव्यक्तचिच्छायं बुद्धिसत्त्वं विषयनिश्चयद्वारेण समग्रां लोकयात्रां निर्वाहय-
 तीति । एवंविधमेव चित्तं पश्यन्तो भ्रान्ताः स्वसंवेदनं चित्तं चित्तमात्रं च जगदित्येवं
 ब्रुवाणाः प्रतिबोधिता भवन्ति ॥ २२ ॥

ननु यद्येवंविधादेव चित्तात्सकलव्यवहारनिष्पत्तिः कथं प्रमाणशून्यो द्रष्टाऽभ्युपगम्यत
 इत्याशङ्क्य द्रष्टुः प्रमाणमाह—

तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् ॥ २३ ॥

तदेव चित्तं संख्यातुमशक्याभिर्वासनाभिश्चित्रमपि नानारूपमपि परार्थं परस्य
 स्वांमिनो भोक्तृभोगापवर्गलक्षणमर्थं साधयतीति । कुतः, संहत्यकारित्वात्, संहत्य
 संभूय मिलित्वाऽर्थक्रियाकारित्वात् । यच्च संहत्यार्थक्रियाकारि तत्परार्थं दृष्टं, यथा
 शयनासनादि । सत्त्वरजस्तमांसि च चित्तलक्षणपरिणामभाञ्जि संहत्यकारीणि चातः
 परार्थानि । १. परः स पुरुषः । ननु यादृशेन शयनीदिना परेण शरीरवता पारार्थ-
 मुपलब्धं तद्दृष्टान्तबलेन तादृश एव परः सिध्यति । यादृशश्च भवता परोऽसंहत-
 रूपोऽभिप्रेतस्तद्विपरीतस्य सिद्धेरयमिष्टविधातकृद्भेतुः । उच्यते—यद्यपि सामान्येन
 परार्थमात्रे व्याप्तिर्गृहीता तथाऽपि सत्त्वादिविलक्षणधर्मिपर्यालोचनया तद्विलक्षण एव
 भोक्ता परः सिध्यति । यथा चन्दनवनावृते शिखरिणि विलक्षणाद्भ्रमाद्बहिरनुमीयमान

१ ख. ग. °क्तृभावत्वं । २ ख. ग. °स्त्रेऽभिधीय° । ३ क. °दनचित्तमात्रं ज° । ग.
 °दनचि° ४ ख. चित्त° । ५ ग. द्रष्टरी । ६ ख. °देनचित्तं । ७ ग. स्थायिनो । ८ ख. °नोऽ-
 र्थक्रियाभो° । ९ ख. ग. अतः । १० ख. ग. यच्च । ११ क. °नासनादीनां प° । १२ क.
 भवतां । १३ म. °मात्रत्वेन व्या° ।

तरवह्निविलक्षणश्चन्दनप्रभव एव प्रतीयते, एवंमिहापि विलक्षणस्य सत्त्वाख्यस्य भोग्यस्य
[रार्थत्वेऽनुमीयमाने तथाविध एव भोक्ताऽधिष्ठाता पराश्रिन्मात्ररूपोऽसंहतः सिध्यति ।
रदि च तस्य परत्वं सर्वोत्कृष्टत्वमेव प्रतीयते तथाऽपि तामसेभ्यो विषयेभ्यः प्रकृष्यते
तरीरं, प्रकाशरूपेन्द्रियाश्रयत्वात्, तस्मादपि प्रकृष्यन्त इन्द्रियाणि, ततोऽपि प्रकृष्टं सत्त्वं
प्रकाशरूपं, तस्यापि यः प्रकाशकः प्रकाश्यविलक्षणः स चिद्रूप एव भवतीति कुतस्तस्य
संहतत्वम् ॥ २३ ॥

इदानीं शास्त्रफलं कैवल्यं निर्णेतुं दशभिः सूत्रैरुपक्रमते—

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिवृत्तिः ॥ २४ ॥

एवं सत्त्वपुरुषयोरन्यत्वे साधिते यस्तयोर्विशेषं पश्यति अहमस्मादन्य इत्येवंरूपं, तस्य
विज्ञातचित्तस्वरूपस्य चित्ते याऽऽत्मभावभावना सा निवर्तते चित्तमेव कर्तृ ज्ञातृ भोक्तृ
इत्युभयानो निवर्तते ॥ २४ ॥

तस्मिन्सति किं भवतीत्याह—

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २५ ॥

[* यदस्याज्ञाननिम्नपथं बहिर्मुखं विषयोपभोगफलं चित्तमतीतदिदानीं विवेकनिम्न-
मार्गमन्तर्मुखं कैवल्यप्राग्भारं कैवल्यफलं कैवल्यप्रारम्भं वा संपद्यत इति] ॥ २५ ॥

अस्मिंश्च विवेकवाहिनि चित्ते येऽन्तरायाः प्रादुर्भवन्ति तेषां हेतुप्रतिपादनद्वारेण
स्यागोपायमाह—

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २६ ॥

तस्मिन्समाधौ स्थितस्य च्छिद्रेष्वन्तरालेषु यानि प्रत्ययान्तराणि व्युत्थानरूपाणि
ज्ञानानि तानि प्राग्भूतेभ्यो व्युत्थानानुभवजेभ्यः संस्कारेभ्योऽहं ममेत्येवंरूपाणि क्षीयमाणे-
भ्योऽपि प्रभवन्ति अन्तःकरणोच्छित्तिद्वारेण तेषां हानं कर्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ २६ ॥

हानोपायश्च पूर्वमेवोक्त इत्याह—

हानमेषां क्लेशवदुक्तंम् ॥ २७ ॥

यथा क्लेशानामविद्यादीनां हानं पूर्वमुक्तं तथा संस्काराणामपि कर्तव्यम् । यथा ते
ज्ञानाग्निना प्लुष्टा दग्धव्रीजकल्पा न पुनश्चित्तभूमौ प्ररोहं लभन्ते तथा संस्कारा
अपि ॥ २७ ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थस्थाने ख. पुस्तके “ तदानीं यदस्य चित्तं विषयप्राग्भारज्ञाननिम्न-
मासीत्तदन्यथा भवति कैवल्यप्राग्भारं भवति ” इति पाठो विद्यते ।

१ ख. वा । २ ख. तथाहि । ३ क. °पमा° । ४ क. °लयप्रारम्भं सं° । ५ ख. ग.
प्राक्तनेभ्यो ।

एवं प्रत्ययान्तरानुदयेन स्थिरीभूते समाधौ यादृश (शाऽ) स्य योगिनः समाधिप्रकर्ष-
प्राप्तिर्भवति तथाविधमुपायमाह—

प्रसंख्यानेऽप्यकुशीदस्य सर्वथा विवेक-
ख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥ २८ ॥

प्रसंख्यानं यावतां तत्त्वानां यथाक्रमं व्यवस्थितानां परस्परविलक्षणस्वरूपविभावनं
तस्मिन्सत्यप्यकुशीदस्य फलमलिप्तोः प्रत्ययान्तराणामनुदये सर्वप्रकारविवेकख्यातेः परिशे-
षार्द्धममेघः समाधिर्भवति । प्रकृष्टमशुक्लकृष्णं धर्मं परमपुरुषार्थसाधकं मेहति सिञ्चतीति
धर्ममेघः । अनेन प्रकृष्टधर्मस्यैव ज्ञानहेतुत्वमित्युपपादितं भवति ॥ २८ ॥

तस्माद्धर्ममेघात्किं भवतीत्यत आह—

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ २९ ॥

क्लेशानामविद्यादीनामभिनिवेशान्तानां कर्मणां च शुक्लादिभेदेन त्रिविधानां ज्ञानोदया-
त्पूर्वपूर्वकारगनिवृत्त्या निवृत्तिर्भवति ॥ २९ ॥

तेषु निवृत्तेषु किं भवतीत्यत आह—

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञान-
स्याऽऽनन्त्याञ्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३० ॥

आत्रियते चित्तमेभिरित्यावरणानि क्लेशास्त एव मलास्तेभ्योऽपेतस्य तद्विरहितस्य
ज्ञानस्य शरद्गगननिभस्याऽऽनन्त्यादनवच्छेदाञ्ज्ञेयमल्पं गणनास्पदं न भवत्यक्लेशेनैव सर्वं
ज्ञेयं जानातीत्यर्थः ॥ ३० ॥

ततः किमित्यत आह—

ततः कृतार्थानां परिणामक्रम-
समाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३१ ॥

कृतो निष्पादितो भोगापवर्गलक्षणः पुरुषार्थः प्रयोजनं यैस्ते कृतार्था गुणाः सत्त्वर-
जस्तमांसि तेषां परिणाम आ पुरुषार्थसमाप्तेरानुलोम्येन प्रातिलोम्येन चाङ्गाङ्गिभावः
स्थितिलक्षणस्तस्य योऽसौ क्रमो वक्ष्यमाणस्तस्य परिसमाप्तिर्निष्ठा न पुनरुद्भव इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

क्रमस्योक्तस्य लक्षणमाह—

क्षणप्रतियोगी परिणामापरा-
न्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३२ ॥

क्षणोऽल्पीयान्कालस्तस्य योऽसौ प्रतियोगी क्षणविलक्षणः परिणामापरान्तनिर्ग्रा-

१ स. 'दयात्सव' । २ क. 'तीत्याह' । ३ ग. 'तपूर्वका' । ४ क. 'तीत्याह' । ५ क. 'दं
भ' । ६ क. ख. 'मित्यह' । ७ क. 'णामोऽप' । ८ ख. ग. 'योग्येकक्ष' । ९ क. ग.
'णामोऽप' ।

द्वोऽनुभूतेषु क्षणेषु पश्चात्संवलनबुद्धयैव यो गृह्यते स क्षणानां क्रम उच्यते । न ह्यन-
नुभूतेषु क्षणेषु क्रमः परिज्ञातुं शक्यः ॥ ३२ ॥

इदानीं फलभूतस्य कैवल्यस्यासाधारणं स्वरूपमाह—

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं
स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तेरिति ॥ ३३ ॥

समाप्तभोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थानां गुणानां यः प्रतिप्रसवः प्रतिलोमस्य परिणामस्य
समाप्तौ विकारानुद्भवः, यदि वा चितिशक्तेर्वृत्तिसारूप्यनिवृत्तौ स्वरूपमात्रेऽवस्थानं तर्कै-
वल्यमुच्यते । न केवलमस्मद्दर्शने क्षेत्रज्ञः कैवल्यावस्थायामेव विधिशिद्रूपो यावद्दर्शनान्तरे-
ष्वपि विमृश्यमाण एव रूपोऽवतिष्ठते । तथाहि—संसारदशायामात्मा कर्तृत्वभोक्तृत्वानु-
संधातृत्वमयः प्रतीयतेऽन्यथा यद्ययमेकः क्षेत्रज्ञस्तथाविधो न सैवात्तदा ज्ञानक्षणानामेव
पूर्वापरानुसंधातृशून्यानामात्मभावे नियतः कर्मफलसंबन्धो न स्यात्कृतेर्हानाकृताभ्यागमप्र-
सङ्गश्च । यदि येनैव शास्त्रोपदिष्टमनुष्ठितं कर्म तस्यैव भोक्तृत्वं भवेत्तदा हिताहितप्राप्तिपारि-
हाराय सर्वस्य प्रवृत्तिर्घटेत सर्वस्यैव व्यवहारस्य हानोपादानलक्षणस्यानुसंधानेनैव
व्याप्तवाज्ज्ञानक्षणानां परस्परभेदेनानुसंधानशून्यत्वात्तदनुसंधानाभावे कस्यचिदपि व्यवहार-
स्य नुर्पपत्तेः कर्ता भोक्ताऽनुसंधाता यः स आत्मेति व्यवस्थाप्यते । मोक्षदशायां तु
सकलप्राह्यप्राहकलक्षणव्यवहाराभावाच्चैतन्यमात्रमेव तस्यावशिष्यते । तच्चैतन्यं चितिमात्रत्वे-
नैवोपपद्यते न पुनरात्मसंवेदनेन । यस्माद्विषयग्रहणसमर्थत्वमेव चिते रूपं नाऽऽत्मप्राहक-
त्वम् । तथाहि—अर्थश्चित्या गृह्यमाणोऽयमिति गृह्यते स्वरूपं गृह्यमाणमहमिति न पुनर्यु-
गपद्वाहिर्भुखतान्तर्मखतालक्षणव्यापारद्वयं परस्परविरुद्धं कर्तुं शक्यम् । अत एकस्मिन्समये
व्यापारद्वयस्य कर्तुमशक्यत्वाच्चिद्रूपैतैवावशिष्यते । अतो मोक्षावस्थायां निवृत्ताधिकारेषु
गुणेषु चिन्मात्ररूप एवाऽऽत्माऽवतिष्ठत इत्येवं युक्तम् । संसारदशायां त्वेवंभूतस्यैव कर्तृत्वं
भोक्तृत्वमनुसंधातृत्वं च सर्वमुपपद्यते । तथाहि—योऽयं प्रकृत्या सहानादिर्नैसर्गिकोऽस्य
भोग्यभोक्तृत्वलक्षणः संबन्धोऽविवेकस्यातिमूलस्तस्मिन्सति पुरुषार्थकर्तव्यतारूपशक्तिद्वयस-
द्भावे या महदादिभावेन परिणतिस्तस्यां संयोगे सति यदात्मनोऽधिष्ठातृत्वं चिच्छायासमर्प-

१ ख. ग. 'लनाम्' । २ क. 'शक्तिरि' । ३ क. 'वः क्षणेषु । य' । ४ क. ख. चिच्छुके' ।
५ ग. 'त्रेणाव' । ६ ख. ग. 'नं कैव' । ७ ख. ग. ते । पुनर्बुद्धिसत्त्वानधिगमे सति स्वरूपमात्रे
त्ववस्थानं न । ८ ख. 'वंस्वरूपो । ग. 'वंभूतो दर्श' । ९ ख. ग. 'रूप एवाव' । १० ग.
'धानम्' । ११ ग. स्यात्कृ' । १२ ख. 'धानाभावे । १३ ख. ग. 'तनाशकृ' । १४ क. 'व
प्राप्त' । १५ ख. ग. 'त्वाद्' । १६ ख. 'वेन क. १७ ख. 'पत्तिरिति क' । १८ क. 'र्थनमे' ।
१९ क. ख. 'पतयैवा' । २० ख. कर्तृत्वादि च ।

णसामर्थ्यं बुद्धिसत्त्वस्य च संक्रान्तचिच्छायाग्रहणसामर्थ्यं चिदवष्टब्धायाश्च बुद्धेर्योऽयं कर्तृत्वभोक्तृत्वाध्यवसायस्तत एव सर्वस्यानुसंधानपूर्वकस्य व्यवहारस्य निष्पत्तेः किमन्यैः फल्गुभिः कल्पनौजलैः । यदि पुनरेवंभूतमार्गव्यतिरेकेण पारमार्थिकमात्मनः कर्तृत्वाद्यङ्गी क्रियेत तदाऽस्य परिणामित्वप्रसङ्गः । परिणामित्वाच्चानित्यत्वे तस्याऽऽत्मत्वमेव न स्यात् । न ह्येकस्मिन्नेव समये एकेनैव रूपेण परस्परविरुद्धावस्थानुभवः संभवति । तथाहि— यस्यामवस्थायामात्मसमवेते सुखे समुपपन्ने तस्यानुभवितृत्वं न तस्याभेदावस्थायां दुःखानुभवितृत्वम् । अतोऽवस्थानां नानात्वात्तदभिन्नस्यावस्थावितोऽपि नानात्वं, नानात्वेन च परिणामित्वान्नाऽऽत्मत्वम् । नापि नित्यत्वम् । अत एव शान्तब्रह्मवादिभिः सांख्यैरात्मनः सदैव संसारदशायां मोक्षदशायां चैकरूपत्वमङ्गी क्रियते ।

ये तु वेदान्तवादिनश्चिदानन्दमयत्वमात्मनो मोक्षे मन्यन्ते तेषां न युक्तः पक्षः । तथाहि—आनन्दस्य सु^{१२}रूपत्वासुखस्य च सदैव संवेद्यमानतयैव प्रतिभासात्संवेद्यमानत्वं च संवेदनव्यतिरेकेणानुपपन्नमिति संवेद्यसंवेदनयोरभ्युपगमादद्वैतहानिः । अथ सुखात्मकत्वमेव तस्योच्येत तद्विरुद्धधर्माध्यासादनुपपन्नम् । न हि संवेदनं संवेद्यं चैकं भवितुमर्हति । किंचाद्वैतवादिभिः कर्मात्मपरमात्मभेदेनाऽऽत्मा द्विविधः स्वीकृतः । इत्थं च तत्र येनैव रूपेण सुखदुःखभोक्तृत्वं कर्मात्मनस्तेनैव रूपेण यदि परमात्मनः स्यात्तदा कर्मात्मवत्परमात्मनः परिणामित्वमविद्यास्वभावत्वं च स्यात् । अथ न तस्य साक्षाद्भोक्तृत्वं किंतु तदुपढौकितमुदासीनतयाऽधिष्ठातृत्वेन स्वी करोति तदाऽस्मद्दर्शनानुप्रवेशः । आनन्दरूपता च पूर्वमेव निराकृता । किं चाविद्यास्वभावत्वे निःस्वभावत्वात्कर्मात्मनः कः शास्त्राधिकारी । नतावन्नित्यनिर्मुक्तत्वात्परमात्मा, नापि अविद्यास्वभावत्वात्कर्मात्मा । ततश्च सकलशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गः । अविद्यामयत्वे च जगतोऽङ्गीक्रियमाणे कस्याविद्येति विचार्यते । न तावत्परमात्मनो नित्यमुक्तत्वाद्विद्यारूपत्वाच्च । कर्मात्मनोऽपि परमार्थतो निःस्वभावतया शशविषाणप्रख्यत्वे कथमविद्यासंबन्धः । अथोच्यते, एतदेवाविद्याया अविद्यात्वं यदाविचारमणीयत्वं नाम । यैव हि विचारेण दिनकरस्पृष्टनीहारवद्विलयमुपयाति साऽविद्येत्युच्यते । भवं, यद्वस्तु

१ ख. 'क्रान्तेश्चिच्छा' । २ ख. 'नाजातैः । य' । ग. 'नाजालैः । य' । ३ ख. ग. 'तभङ्गीव्य' । ४ क. यथा । ५ क. 'ण न प' । ६ क. 'ति । यथा य' । ७ क. 'स्थाना' । ग. 'स्थायां ना' । ८ ख. 'स्थातो' । ९ क. 'नात्वाच्च प' । १० क. 'चैकं रूपम्' । ११ क. मोक्षं । १२ क. 'खस्वरू' । १३ क. 'योर्दयोर' । १४ क. 'र्हतीति' । १५ ख. ग. 'विध' इष्यते । त' । १६ ख. 'वत्वात्क' । १७ ग. विचार्यताम् । १८ ख. 'नो निः' । १९ ग. 'पि निः' । २० ख. ग. नैवं ।

किञ्चित्कार्यं करोति तदवश्यं कुतश्चिद्विन्नमभिन्नं वा वक्तव्यम् । अविद्यायाश्च संसारलक्षण-
कार्यकर्तृत्वमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । तस्मिन्सत्यपि यद्यनिर्वाच्यत्वमुच्यते तदा कस्यचिदपि
वाच्यत्वं न स्यात् । ब्रह्मणोऽप्यवाच्यत्वप्रसक्तिः । तस्मादधिष्ठातृत्वरूपव्यतिरेकेण नान्य-
दात्मनो रूपमुपपद्यते । अधिष्ठातृत्वं च चिद्रूपमेव तद्व्यतिरिक्तस्य धर्मस्य कस्यचित्प्रमा-
णानुपपत्तेः ।

यैरपि नैयायिकादिभिरात्मा चेतनायोगाच्चेतन इत्युच्यते । चेतनाऽपि तस्य मनः-
संयोगजा । तथा हि—इच्छाज्ञानप्रयत्नादयो गुणास्तस्य व्यवहारदशायामात्मनःसंयोगादु-
त्पद्यन्ते । तैरेव च गुणैः स्वयं ज्ञाता कर्ता भोक्तेति व्यपदिश्यते । मोक्षदशायां तु मिथ्या-
ज्ञाननिवृत्तौ तन्मूलानां दोषाणामपि निवृत्तेस्तेषां बुद्ध्यादीनां विशेषगुणानामत्यन्तो-
च्छित्तेः स्वरूपमात्रप्रतिष्ठत्वमात्मनोऽङ्गीकृतं तेषामयुक्तः पक्षः । यतस्तस्यां दशायां नित्य-
त्वव्यापकत्वादयो गुणा आकाशादीनामपि सन्ति अतस्तद्वैलक्षण्येनाऽऽत्मनश्चिद्रूपत्वमवश्य-
मङ्गीकार्यम् । आत्मत्वैलक्षणजातियोग इति चेत् । न, सर्वस्यैव हि तज्जातियोगः संभ-
वति । अतो जातिभ्यो वैलक्षण्यमात्मनोऽवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । तत्राधिष्ठातृत्वं, तच्च चिद्रू-
पत्वमेव घटते नान्यथा ।

यैरपि भीमांसकैः कर्मकर्तृरूप आत्माऽङ्गी क्रियते तेषामपि न युक्तः पक्षः । तथा
हि—अहंप्रत्ययग्रह्य आत्मेति तेषां प्रतिज्ञा । अहंप्रत्यये च कर्तृत्वं कर्मत्वं चाऽऽत्मन एव ।
न चैतद्विरुद्धत्वादुपपद्यते । कर्तृत्वं प्रमातृत्वं, कर्मत्वं च प्रमेयत्वम् । न चैतद्विरुद्धधर्मा-
ध्यासो युगपदेकस्य घटते । यद्विरुद्धधर्माध्यस्तं न तदेकं, यथा भावाभावौ, विरुद्धे च
कर्तृत्वकर्मत्वे । अथोच्यते—न कर्तृत्वकर्मत्वयोर्विरोधः किंतु कर्तृत्वकरणत्वयोः । केनै-
तदुक्तं विरुद्धधर्माध्यासस्य तुल्यत्वात्कर्तृत्वकरणत्वयोरेव विरोधो न कर्तृत्वकर्मत्वयोः । तस्मा-
दहंप्रत्ययग्राह्यत्वं परिहृत्याऽऽत्मनोऽधिष्ठातृत्वमेवोपपन्नम् । तच्च चेतनत्वमेव ।

यैरपि द्रव्यबोधपर्यायभेदेनाऽऽत्मनोऽव्यापकस्य शरीरपरिमाणस्य परिणामित्व-

१ ख. ग. 'णप्रपञ्चका' । २ ख. 'सक्तिर्वा । त' । ३ ख. ग. 'तुरूपताव्य' । ४ ख.
ग. 'पत्वमे' । ५ ग. 'धर्माधर्मविज्ञानानु' । ६ ख. 'तनमाऽन्वित इष्यते । ७ ग. इष्यते । ८ ग.
हि ज्ञा' । ९ ख. 'च्छाद्वेषम्' । १० क. 'यो ये गु' । ११ क. 'वृत्तिस्ते' । १२ क. 'च्छित्तिः
स्व' । १३ ख. 'त्रत्वं स्वप्' । १४ ख. ग. 'तेषां न यु' । १५ ख. 'यां किमात्मनो नि' ।
ग. 'यां किमात्मन आत्मनि' । १६ ग. 'त्मनः किञ्चिद्रूपम्' । १७ ख. 'पम्' । १८ ग.
'त्वजा' । १९ ख. 'त्, तदा स' । २० ख. ग. 'हि जाते' । २१ ख. 'ति । ततो वै' ।
२२ ग. 'जडेभ्यो । २३ क. 'तस्याधि । २४ क. ग. 'त्वं चि' । २५ ग. 'पतैव । २६ ख.
'ध्यासादे' । ग. 'ध्यास एक' । २७ ख. 'व्यप' । २८ ख. 'भेदादात्म' । ग. 'भेदात्म' ।

मिष्यते तेषामुत्थानपराह न एव पक्षः । परिणामित्वे चिद्रूपताहानिश्चिद्रूपताभावे किमात्मन आत्मत्वम् । तस्मादात्मन आत्मत्वमिच्छता चिद्रूपत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् । तच्चाधिष्ठातृत्वमेव ।

केचिर्कर्तृरूपमेवाऽऽत्मानमिच्छन्ति । तथा हि—विषयसंनिध्ये या ज्ञानलक्षणा क्रिया समुत्पन्ना तस्या विषयसंवित्तिः फलं, तस्यां च फलरूपायां संवित्तौ स्वरूपं प्रकाशरूप-तया प्रतिभासते । विषयश्च ग्राह्यतया, आत्मा च ग्राहकतया, घटमहं जानामीत्याकारेण तस्याः समुत्पत्तेः । क्रियायाश्च कारणं कर्तव्यं भवतीत्यतः कर्तृत्वं भोक्तृत्वं चाऽऽत्मनो रूप-मिति । तदनुपपन्नं, यस्मात्तासां संवित्तानां स किं कर्तृत्वं युगपत्प्रतिपद्यते क्रमेण वा । युगपत्कर्तृत्वे क्षणान्तरे तस्य कर्तृत्वं न स्यात् । अथ क्रमेण कर्तृत्वं तदेकरूपस्य न घटते । एकेन रूपेण चेत्तस्य कर्तृत्वं तदैकस्य रूपस्य सदैव संनिहितत्वात्सर्वं फलभेकरूपं स्यात् । अथ नानारूपतया तस्य कर्तृत्वं तदा परिणामित्वं, परिणामित्वाच्च न चिद्रूपत्वम् । अतश्चिद्रूपत्वमेवाऽऽत्मन इच्छेद्विर्न साक्षात्कर्तृत्वमङ्गीकर्तव्यम् । यादृशमस्माभिः कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादितं कूटस्थस्य नित्यस्य चिद्रूपस्य तदेवोपपन्नम् ।

एतेन स्वप्रकाशस्याऽऽत्मनो विषयसंवित्तिद्वारेण ग्राहकत्वमभिव्यजत इति ये वदन्ति तेऽपि अनेनैव निराकृताः ।

केचिद्विमर्शात्मकत्वेनाऽऽत्मनश्चिन्मयत्वमिच्छन्ति । ते ह्याहुर्न विमर्शव्यतिरेकेण चिद्रूप-त्वमात्मनो निरूपयितुं शक्यम् । जडोद्वैलक्षण्यमेव चिद्रूपत्वमुच्यते । तच्च विमर्शव्यतिरेकेण निरूप्यमाणं नान्यथाऽवतिष्ठते । तदनुपपन्नम् । इदमित्यमेवंरूपमिति यो विचारः स विमर्श इत्युच्यते । स चारिमताव्यतिरेकेण नोत्थानमेव लभते । तथाहि—आत्मन्युपजा-यमानो विमर्शोऽहमेवंभूत इत्यनेनाऽऽकारेण संवेद्यते । ततश्चाहंशब्दसंभिन्नस्याऽऽत्मलक्षण-स्यार्थस्य तत्र स्फुरणान्नै विकल्परूपतातिक्रमः । विकल्पश्चाभ्यवसायात्मा बुद्धिधर्मो न चिद्धर्मः । कूटस्थनित्यत्वेन चित्तेः सदैकरूपत्वान्नाहंकारानुप्रवेशः । तदनेन सविमर्शत्वमा-त्मनः प्रतिपादयता बुद्धिरेवाऽऽत्मत्वेन भ्रान्त्या प्रतिपादिता न प्रकाशात्मनः परस्य पुरुषस्य स्वरूपमवगतमिति ।

* अननैवेत्यधिकम् ।

१ क. °हानेश्चि° । २ ग. °पञ्चाभा° । ३ ख. तथाऽत्रि° । ४ ग. °वित्तकर्तृ° । ५ ख. ग. °कत्वेन घ° । ६ ग. °मीत्यनेन प्रकारेण । ७ ख. च । ८ क. तदैक° । ९ क. °स्य स° । १० ग. °रूपेण त° । ११ ग. °नित्वान्न चि° । १२ क. ग. °त्वमात्म° । १३ ख. ग. °च्छता न सा° । १४ ख. ग. °स्थानि° । १५ ग. °त्यचि° । १६ ग. °न्ति । तथाहि न वि° । १७ क. जगद्वै° । १८ ख. °डातिरु वैल° । ग. °डातिरुल वैल° । १९ क. ग. °ब्धिभि° । २० क. °न्न तत्र वि° । २१ क. °ल्यस्वरु° ।

इत्थं सर्वेष्वपि दर्शनेष्वधिष्ठातृत्वं विहाय नान्यदात्मनो रूपमुपपद्यते । अधिष्ठातृत्वं च चिद्रूपत्वम् । तच्च जडाद्वैलक्षण्यमेव । चिद्रूपतया यदधितिष्ठति तदेव भोग्यतां नयति । यच्च चेतनाधिष्ठितं तदेव सकलव्यापारयोग्यं भवति । एवं च सति कृतकृत्यत्वात्प्रधानस्य व्यापारनिवृत्तौ यदात्मनः कैवल्यमस्माभिरुक्तं तद्विहाय दर्शनान्तराणामपि नान्या गतिः । तस्मादिदमेव युक्तमुक्तं वृत्तिसारूप्यपरिहारेण स्वरूपे प्रतिष्ठा चितिशक्तेः कैवल्यम् ।

तदेवं सिद्धयन्तरेभ्यो विलक्षणां सर्वसिद्धिमूलभूतां समाधिसिद्धिमभिधाय जात्यन्तरपरिणामलक्षणस्य च सिद्धिविशेषस्य प्रकृत्यापूरणमेव कारणमित्युपपाद्य धर्मादीनां प्रतिबन्धकनिवृत्तिमात्र एव सामर्थ्यमिति प्रदर्श्य निर्माणचित्तानामस्मितामात्रादुद्भव इत्युक्त्वा तेषां च योगिचित्तमेवाधिष्ठापकमिति प्रदर्श्य योगिचित्तस्य चित्तान्तरवैलक्षण्यमभिधाय तत्कर्मणामलौकिकत्वं चोपपाद्य विपाकानुगुणानां च वासनानामभिव्यक्तिसामर्थ्यं कार्यकारणयोश्चैक्यप्रतिपादनेन व्यवहितानामपि वासनानामानन्तर्यमुपपाद्य तासामानन्त्येऽपि हेतुफलादिद्वारेण हानमुपदर्शयतीतादिष्वध्वसु धर्माणां सद्भावमुपपाद्य विज्ञानवादं निराकृत्य साकारवादं च प्रतिष्ठाप्य पुरुषस्य ज्ञातृत्वमुक्त्वा चित्तद्वारेण सकलव्यवहारनिष्पत्तिमुपपाद्य पुरुषसत्त्वे प्रमाणमुपदर्श्य कैवल्यनिर्णयाय दशभिः सूत्रैः क्रमेणोपयोगिनोऽर्थानभिधाय शास्त्रान्तरेऽप्येतदेव कैवल्यमित्युपपाद्य कैवल्यस्वरूपं निर्णीतमिति व्याकृतः कैवल्यपादः ॥ ३३ ॥

सर्वे यस्य वशाः प्रतापवसतेः पादान्तसेवानति-
प्रभ्रश्यन्मुक्तुष्टेषु मूर्धसु दधत्याज्ञां धरित्रीभृतः ॥
यद्वक्त्राम्बुजमाप्य गर्वमसमं वाग्देवर्ताऽपि श्रिता
स श्रीभोजपतिः फणाधिपतिकृत्सूत्रेषु वृत्ति व्यधात् ॥ १ ॥

इति श्रीधारेश्वरभोजदेवविरचितायां राजमार्तण्डाभिधायी पातञ्जल-
योगसूत्रवृत्तौ कैवल्यपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

१ ख. ग. °लव्यवहार° । २ क. °ति नित्य° । ३ ख. ग. °रूपप्र° । ४ ख. ग. °शक्तिः कै° । ५ ख. ग. °षसिद्वौ म° । ६ ख. °निर्वाणाय । ७ ख. °ल्यमुपपन्नमि° । ८ क. °ता संश्रि° ।

अथ पातञ्जलयोगसूत्रपाठः ।

तत्र प्रथमः पादः ।

ॐ । अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥ तदा
द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥ वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥ वृत्तरयः पञ्चतयः
क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ५ ॥ प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षानुमा-
नागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥ विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥
शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥ अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा
॥ १० ॥ अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥ अभ्यासवैराग्याभ्यां
तन्निरोधः ॥ १२ ॥ तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥ स तु दीर्घकालनै-
न्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥ दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशी-
कारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥ तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १६ ॥
वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञातः ॥ १७ ॥ विरामप्रत्ययाभ्यास-
पूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥ भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥
श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥ तीव्रसंवेगानामासन्नः
॥ २१ ॥ मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ॥ २२ ॥ ईश्वरप्रणिधानाद्वा
॥ २३ ॥ क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥
तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥ पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्
॥ २६ ॥ तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥ तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥
ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥ २९ ॥ व्याधिस्त्यानसंशय-
प्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपा-
स्तेऽन्तरायाः ॥ ३० ॥ दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसह-
भुवः ॥ ३१ ॥ तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥ मैत्रीकरुणामुदितोपे-
क्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥
प्रच्छेदनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥ विषयवती वा प्रवृत्तिरूपन्ना
मनसः स्थितिनिबन्धनी ॥ ३५ ॥ विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥ वीति-
रागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥ स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥
यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥ षरमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥
क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थितदञ्जनता समापत्तिः
॥ ४१ ॥ तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः ॥ ४२ ॥

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥ ४३ ॥ एतयैव
सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥ ४४ ॥ सूक्ष्मविषयत्वं
चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥ ता एव सबीजः समाधिः ॥ ४६ ॥ निर्विचार-
वैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥ ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥ श्रुतानुष्म-
नप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४९ ॥ तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्र-
तिबन्धी ॥ ५० ॥ तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधानिर्बीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

इति पातञ्जलयोगसूत्रपाठे प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ पातञ्जलयोगसूत्रपाठे द्वितीयः पादः ।

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥ समाधिभावनार्थः
क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥ अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥
अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥ अनित्याशुचिदुः-
खानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥ दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्म-
तेवास्मिता ॥ ६ ॥ सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥ दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥
स्वरसवाही विदुषोऽपि तथा रूढोऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥ ते प्रतिप्रसवहेयाः
सूक्ष्माः ॥ १० ॥ ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥ क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टा-
दृष्टजन्मवैर्देनीयः ॥ १२ ॥ सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥
ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥ परिणामतापसंस्कारदुः-
खैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥ हेयं दुःखमनागतम्
॥ १६ ॥ द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥ प्रकाशक्रियास्थितिशीलं
भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥ विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालि-
ङ्गानि गुणपर्वाणि ॥ १९ ॥ द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥
तदर्थ एव दृश्यस्याऽऽत्मा ॥ २१ ॥ कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारण-
त्वात् ॥ २२ ॥ स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥
तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥ तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्वशेः कैवल्यम्
॥ २५ ॥ विवेकरूपातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २६ ॥ तस्य सप्तधा प्रान्त-
भूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥ योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा विवेकरूपातेः
॥ २८ ॥ यमनियमासनप्राणायामप्रत्यहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि-
॥ २९ ॥ अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥ जातिदेश-
कालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ ३१ ॥ शौचसंतीक्ष्णतपः-
स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ३२ ॥ वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावेऽपि
॥ ३३ ॥ वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदु-

मध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥ अहिंसा-
प्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥ सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रय-
त्वम् ॥ ३६ ॥ अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥ ब्रह्मचर्यप्रति-
ष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥ अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोधः ॥ ३९ ॥ शौचा-
त्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥ सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्म-
दर्शनयोग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥ संतोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥ ४२ ॥ काथे-
न्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥ स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥
समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥ स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥ प्रयत्न-
शैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥ ततो द्वंद्वानभिघातः ॥ ४८ ॥ तस्मि-
न्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९ ॥ बाह्याभ्यन्तरस्तम्भ-
वृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥ बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी
चतुर्थः ॥ ५१ ॥ ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥ धारणासु च योग्यता
मनसः ॥ ५३ ॥ स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्या-
हारः ॥ ५४ ॥ ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

इति पातञ्जलयोगसूत्रपाठे द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ पातञ्जलयोगसूत्रपाठे तृतीयः पादः ।

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥ तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥
तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥ त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥
तज्जयात्प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥ तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥ त्रयमन्तरङ्गं
पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥ तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ८ ॥ व्युत्थाननिरोधसंस्कारयो-
रभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥ तस्य प्रज्ञा-
न्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥ सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समा-
धिपरिणामः ॥ ११ ॥ ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रताप-
रिणामः ॥ १२ ॥ एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणवस्थापरिणामा व्याख्याताः ॥ १३ ॥
शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ १४ ॥ क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे
हेतुः ॥ १५ ॥ परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥ शब्दार्थप्रत्य-
यानामितरेतराध्यासात्संस्कारस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरूतज्ञानम् ॥ १७ ॥
संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥ प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥
न च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ॥ २० ॥ कायरूपसंयमात्तद्वाह्यशक्ति-

स्तम्भे चक्षुष्पकाशासंप्रयोगेऽन्तर्धानम् ॥ २१ ॥ सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म
 तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥ २२ ॥ मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २३ ॥
 बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २४ ॥ प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञा-
 नम् ॥ २५ ॥ भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २६ ॥ चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥
 ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २८ ॥ नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २९ ॥ कण्ठकूपे
 क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥ कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३१ ॥ मूर्धज्योतिषिसिद्ध-
 दर्शनम् ॥ ३२ ॥ प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥ ३३ ॥ हृदये चित्तसंवित् ॥ ३४ ॥ सत्त्व-
 पुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञा-
 नम् ॥ ३५ ॥ ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥ ३६ ॥ ते
 समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३७ ॥ बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेद-
 नाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ॥ ३८ ॥ उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग-
 उत्क्रान्तिश्च ॥ ३९ ॥ समानजयाज्ज्वलनम् ॥ ४० ॥ श्रोत्राकाशयोः संब-
 न्धसंयमाद्विव्यं श्रोत्रम् ॥ ४१ ॥ कायाकाशयोः संबन्धसंयमाल्लघुतूलसमाप-
 त्त्वाऽऽकाशगमनम् ॥ ४२ ॥ बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावर-
 णक्षयः ॥ ४३ ॥ स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ४४ ॥
 ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च ॥ ४५ ॥ रूपलावण्यबलव-
 ज्रसंहननत्वानि कायसंपत् ॥ ४६ ॥ ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादि-
 न्द्रियजयः ॥ ४७ ॥ ततो मनोजवित्त्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४८ ॥
 सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४९ ॥
 तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ५० ॥ स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मया-
 करणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥ ५१ ॥ क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम्
 ॥ ५२ ॥ जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥ ५३ ॥
 तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५४ ॥ सत्त्वपुरु-
 षयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ॥ ५५ ॥

इति पातञ्जलयोगसूत्रपाठे तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ पातञ्जलयोगसूत्रपाठे चतुर्थः पादः ।

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥ जात्यन्तरपरिणामः प्रकृ-
 त्यापूरात् ॥ २ ॥ निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्
 ॥ ३ ॥ निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकम-
 नेकेषाम् ॥ ५ ॥ तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥ कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रि-
 विधमिदरेषाम् ॥ ७ ॥ ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥
 तासामनादित्वं चाऽऽशिषो नित्यत्वात् ॥ १० ॥ हेतुफलाश्रयालम्बनैः
 संगृहीतत्वाद्देशामभावे तदभावः ॥ ११ ॥ अतीतानागतं स्वरूपतोऽ-
 स्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम् ॥ १२ ॥ ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥ परि-
 णामैकत्वाद्दस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥ वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः
 ॥ १५ ॥ न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् ॥ १६ ॥
 तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७ ॥ सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्त-
 यस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात् ॥ १८ ॥ न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥
 एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २० ॥ चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः
 स्मृतिसंकरश्च ॥ २१ ॥ चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेद-
 नम् ॥ २२ ॥ द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥ तदसंख्येयवासना-
 भिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् ॥ २४ ॥ विशेषदर्शिन आत्मभावभा-
 वनानिवृत्तिः ॥ २५ ॥ तदा विवेकनिम्नं कैवल्यमागभारं चित्तम् ॥ २६ ॥
 तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥ हानमेषां क्लेशवदुक्तम्
 ॥ २८ ॥ प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः
 ॥ २९ ॥ ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥ तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञान-
 स्याऽऽनन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३१ ॥ ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणा-
 नाम् ॥ ३२ ॥ क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३३ ॥ पुरु-
 षार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चित्तिशक्ति-
 रिति ॥ ३४ ॥

इति पातञ्जलयोगसूत्रपाठे चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

समाप्तोऽयं श्रीमत्पतञ्जलिप्रणीतो योगसूत्रपाठः ॥

अथ पातञ्जलयोगसूत्राणां-
वर्णानुक्रमसूची ।

	पादाङ्काः	सूत्राङ्काः	पृष्ठाङ्काः
अ.			
अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम्	४	१२	१८६
अथ योगानुशासनम्	१	१	१
अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या	२	५	६१
अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः	१	११	१६
अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोधः.... ..	२	३९	१०८
अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा	१	१०	१५
अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः	१	१२	१७
अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः	२	३	५९
अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्.... ..	२	४	५९
अस्तेयप्रतिष्ठार्यां सर्वरत्नोपस्थानम्	२	३७	१०८
अहिंसाप्रतिष्ठार्यां तत्संनिधौ वैरत्यागः	२	३५	१०७
अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः	२	३०	१०२
ई.			
ईश्वरप्रणिधानाद्वा	१	२३	२५
उ.			
उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च... ..	३	३९	१५७
ऋ.			
ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा	१	४८	५१
ए.			
एकसमये चोभयानवधारणम्	४	२०	१९६
एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता.... ..	१	४४	४८
एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः....	३	१३	१२४
क.			
कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः	३	३०	१५३
कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम्	४	७	१८०

कायरूपसंयमात्तद्वाह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुष्पकाशासंप्रयोगेऽन्त-			
र्धानम्.....	३	२१	१४६
कायाकाशयोः संबन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाऽऽकाशगम-			
नम्	३	४२	१६०
कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः.....	२	४३	११०
कूर्मनाड्यां स्थैर्यम्.....	३	३१	१५३
कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्	२	२२	९०
क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः	३	१५	१३४
क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः	१	२४	६५
क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः	२	१२	६७
क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम्	३	५२	१७०
क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः	४	३३	२०४
क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता-			
समापत्तिः, ...	१	४१	४३

ग.

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः.....	३	४७	१६६
--	---	----	-----

च.

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम्	३	२७	१५३
चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसंस्कारश्च.....	४	२१	१९६
चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम्	४	२२	१९७

ज.

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः	४	१	१७६
जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरे-			
करूपत्वात्	४	९	१८१
जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम्	२	३१	१०४
जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः.....	३	५३	१७१
जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात्	४	२	१७५

त.

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः	४	२७	२०१
---	---	----	-----

वर्णानुक्रमसूची ।

३

पादाङ्काः सूत्राङ्काः पृष्ठाङ्काः

तज्जपस्तदर्थभावनम्	...	...	...	...	...	१	२८	३३
तज्जयात्प्रज्ञालोकः	...	...	...	...	...	३	५	१२०
तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी	...	...	...	...	...	१	५०	५३
ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम्	...	...	...	...	...	४	३२	२०४
ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः	...	...	...	...	...	४	३०	२०२
ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम्	...	...	...	...	...	२	५५	११६
ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः	...	...	...	...	...	३	१२	१२४
ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च	...	...	...	...	...	१	२९	३३
ततः प्रातिभ्रवावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते	...	...	...	...	...	३	३६	१५६
ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम्	...	...	...	...	...	४	८	१८०
ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्	...	...	...	...	...	२	५२	११४
ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च	...	...	...	...	...	३	४५	१६४
ततो द्वंद्वानभिघातः	...	...	...	...	...	२	४८	१११
ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च	...	...	...	...	...	३	४८	१६७
तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम्	...	...	...	...	...	१	१६	१९
तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः	...	...	...	...	...	१	३२	३५
तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्	...	...	...	...	...	३	२	११९
तत्र ध्यानजमनाशयम्	...	...	...	...	...	४	६	१७९
तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम्	...	...	...	...	...	१	२५	२९
तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः	...	...	...	...	...	१	४२	४४
तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः	...	...	...	...	...	१	१३	१७
तदर्थ एव दृश्यस्याऽऽत्मा	...	...	...	...	...	२	२१	८९
तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य	...	...	...	...	...	३	८	१२२
तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम्	...	...	...	...	...	२	२५	९६
तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात्	...	...	...	...	...	४	२४	१९९
तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्	...	...	...	...	...	१०	३	७
तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम्	...	...	...	...	...	४	२६	२०१
तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्याऽऽनन्त्याज्ज्ञेयमल्पम्	...	...	...	...	...	४	३१	२०३
तदुपरागापेक्षित्वादस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम्	...	...	...	...	...	४	१७	१९३
तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः	...	...	...	...	...	३	३	११९

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ३ ५० १६८
तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः २ १ ५७
तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः प्राणायामः २ ४९ १२२
तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ३ १० १२३
तस्य भूमिषु विनियोगः ३ ६ १२०
तस्य वाचकः प्रणवः १ २७ ३२
तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा २ २७ ९७
तस्य हेतुरविद्या २ २४ ९४
तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः १ ५१ ५४
ता एव सर्बीजः समाधिः १ ४६ ५०
तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेतिः विवेकज्ञं ज्ञानम्... ३ ५४ १७४
तासामनादित्वं चाऽऽशिषो नित्यत्वात् ४ १० १८२
तीव्रसंवेगानामासन्नः १ २१ २४
ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः २ १० ६६
ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् २ १४ ७३
ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ४ १३ १८७
ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ३ ३७ १५६
त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ३ ७ १२१
त्रयमेकत्र संयमः ३ ४ १२०

६.

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः १ ३१ ३५
दुःखानुशयी द्वेषः २ ८ ६५
दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता २ ६ ६४
दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् १ १५ १८
देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ३ १ ११८
द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः २ २० ८७
द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः २ १७ ७९
द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ४ २३ १९७

७.

धारणासु च योग्यता मनसः २ ५३ ११५
ध्यानेहेयास्तद्वृत्तयः २ ११ ६७

वर्णानुक्रमसूची ।

५

पादाङ्काः सूत्राङ्काः पृष्ठाङ्काः

ध्रुवे तद्गतज्ञानम् ३ २८ १५३

न.

नं च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ३ २० १४६

न चैकचित्तन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् ४ १६ १९२

न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ४ १९ १९५

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ३ २९ १५३

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ४ ३ १७७

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ४ ४ १७८

निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः १ ४७ ५१

प.

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः १ ४० ४२

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं

विवेकिनः २ १५ ७४

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ३ १६ १३७

परिणामैकत्वाद्दस्तुतत्त्वम् ४ १४ १८८

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा

वा चित्तिशक्तिरिति ४ ३४ २०७

पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् १ २६ ३१

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् २ १८ ८१

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य १ ३४ ३९

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि १ ७ १०

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ३ १९ १४६

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः १ ६ १०

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् २ ४७ १११

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ४ ५ १७९

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ३ २५ १४८

प्रसंख्यानोऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः

समाधिः ४ २९ २०२

प्रातिभाद्वा सर्वम् ३ ३३ १५४

ब.

बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ३ ३८ १५६

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः	....	....	....	....	२	३८	१०८
बलेषु हस्तिबलादीनि	....	....	....	....	३	२४	१४८
बहिरकल्पिता वृत्तिर्भवाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः	....	....	....	....	३	४३	१६०
बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः	....	....	....	....	२	५१	११३
बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घ- सूक्ष्मः	....	....	....	....	२	५०	११२

भ.

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्	....	....	....	....	१	१९	२२
भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात्	....	....	....	....	३	२६	१४९

म.

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम्	....	....	....	....	३	३२	१५३
मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः	....	....	....	....	१	२२	२५
मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्	....	....	....	....	१	३३	३८
मैत्र्यादिषु बलानि	....	....	....	....	३	२३	१४८

य.

यथाभिमतध्यानाद्वा	....	....	....	....	१	३९	४२
यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽ- ष्टावङ्गानि	....	....	....	....	२	२९	१०१
योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः	....	....	....	....	१	२	४
योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा विवेकरूपातेः	....	....	....	....	२	२८	९८

र.

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंपत्	....	....	....	....	३	४३	१६५
-------------------------------------	------	------	------	------	---	----	-----

व.

वस्तुसाम्ये चित्तभेदान्तयोर्विभक्तः पन्थाः	....	....	....	....	४	१५	१९०
वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्	....	....	....	....	२	३३	१०५
वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञातः	....	....	....	....	१	१७	२०
वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभा- वनम्	....	....	....	....	२	३४	१०६

वर्णानुक्रमसूची ।

७

पादाङ्काः सूत्राङ्काः पृष्ठाङ्काः

विषययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्	....	....	....	१	८	१२
विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः	....	....	....	१	१८	२१
विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः	....	....	....	२	२६	९६
विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिवृत्तिः	....	....	....	४	२५	२००
विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि	....	....	....	२	१९	८४
विशोका वा ज्योतिष्मती	....	....	....	१	३६	४०
विषयवती वा प्रवृत्तिरूपन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी	....	....	....	१	३५	३९
वीतरागविषयं वा चित्तम्	....	....	....	१	३७	४१
वृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टाक्लिष्टाः	....	....	....	१	५	९
वृत्तिसारूप्यमितरत्र	....	....	....	१	४	७
व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभू- मिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः	....	....	....	१	३०	३४
व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचि- त्तान्वयो निरोधपरिणामः	....	....	....	३	९	१२२

श.

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः	....	....	....	१	९	१३
शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संस्कारस्तत्प्रविभागसंयमा- त्सर्वभूतरुतज्ञानम्	....	....	....	३	१७	१३७
शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी	....	....	....	३	१४	१३२
शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः	....	....	....	२	३२	१०४
शौचात्स्वाङ्गुगुप्सा परैरसंसर्गः	....	....	....	२	४०	१०९
श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्	....	....	....	१	२०	२३
श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात्	....	....	....	१	४९	५२
श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम्	....	....	....	३	४१	१५८

स.

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः	....	....	....	२	१३	६८
स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः	....	....	....	१	१४	१८
संत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम्	....	....	....	२	३६	१०७
सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्था- त्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम्	....	....	....	३	३५	१५४

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति	३	५५	१७४
सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञा- तृत्वं च	३	४९	१६७
सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च	२	४१	१८
सदा ज्ञातांश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामात्	४	१८	१९४
समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च	२	२	५८
समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्	२	४५	११०
समानजयाज्ज्वलनम्	३	४०	१५८
संतोषादनुत्तमः सुखलाभः	२	४२	१०९
संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम्	३	१८	१४४
सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः	३	११	१२३
सुखानुशयी रागः ...	२	७	६४
सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ...	१	४५	५०
सोपक्रमं निरूपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरि- ष्टेभ्यो वा ...	३	२२	१४७
स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात्	३	५१	१६८
स्थिरसुखमासनम्	१	४६	११०
स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः	३	४४	१६१
स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का	१	४३	४६
स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा	१	३८	४१
स्वरसवाही विदुषोऽपि तथाः रूढोऽभिनिवेशः ...	२	९	६५
स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः	२	५४	११५
स्वस्वामिशक्तयोः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः	२	२३	९१
स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः	२	४४	११०
ह.			
हानिभेषां क्लेशवदुक्तम्	४	२८	२०१
हृदये चित्तसंवित्	३	३४	१५४
हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेशामभावे तदभावः	४	११	१८५
हेयं दुःखमनागतम् ...	२	१६	७८

